

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил шундан
чиқа бошлаган

№ 2

2014 йил, февраль

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадjon ҚУРОНОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Бобур АЛИМОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадjon ХОЛБЕКОВ
Хурийд ДЎСТМУҲАММАД

Таҳрир ҳайъати:

Омонулла РИЗАЕВ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Музаффар АҲМАД
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Севара АЛИЖОНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОЙГА АРМУҒОН

Навоний шохбайтлари.....	3
Наим КАРИМОВ. Олимнинг тугаллан- маган романи.....	4
Иzzат СУЛТОН. Муқаддима. Ўрта асрлар хаётидан роман.....	6

НАСР

Т.ДРАЙЗЕР. Сармоядор. Роман. (Рус тилидан Амир Файзулла тарж.).....	60
М.ЎНДЕР. Мавлоно. (Турк тилидан Шермурод Субҳон тарж.).....	107

ГЛОБУС

БОЛТИҚБЎЙИ МАМЛАКАТЛАРИ

Денгизга туташ замин.....	142
Болтиқбўйи шеърияти.....	148
Болтиқбўйи насри.....	157
Унутилмас сиймолар.....	173

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Омонилла МАДАЕВ. Навоний даҳоси ва замонамиз кашфиётлари.....	53
Зухра МАМАДАЛИЕВА. Навоний ва Со- фокл	49
Зиёдахон ТЕШАБОЕВА. Инглизча “Бо- бурнома”лар.....	139
Шайх Музаффар Ўзак ХИЛВАТИЙ. Инсон қалби – қадах, муҳаббат – шароб.....	185
Муқовамизда	204
Таквим.....	205

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

Хўблар ўргансалар, тонг йўқ, Навоий назмини
Ким, аларнинг хусни онинг ишқидин топмиш ривож.

Кўнгил фасоналари, сизни, ваҳ, нетиб яшурай,
Бу навъким, юз уза қон ёш ила ёзиласиз.

Навоий, чорадин кўп дема сўзким,
Ғамингга чорасизлиғ чора бўлмиш.

Ўқи баским таңдадур тегмас танимға ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Навоий жонга муҳтож эрмас , аммо
Эрур юз жон била жононға муҳтож.

Ақлким барча хирад аҳлиға эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.

Эй кўнгул, соф айла сафҳангни тилар бўлсанг уруж
Ким, набиға ордур билмоқ саводу нанг хат.

Пок лафз айтурға оғзинг пок қилким, хайфдур
Яхши сўз боринда сургай нуктайи мазмум оғиз.

Бир югурук тифл эрурким кўзларим ичинда ёш,
Ахтарур гўёки ғойиб айлаган пайкон керак.

Эй Навоий, ишқ мушкил деб нечук таркин тутай,
Элга бу иш гар хунар бўлса, бўлубтур фан менга.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Олимнинг тугалланмаган романи

Атоқли адабиётшунос олим ва драматург Иззат Султоннинг адабий меросини “Адабиёт назарияси”, “Навоийнинг қалб дафтари” сингари илмий-назарий, “Алишер Навоий” (Уйғун билан ҳамкорликда ёзилган), “Имон”, “Номаълум киши”, “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари”, “Кумуш шаҳар маликаси”, “Донишманднинг ёшлиги”, “Қақнус” сингари бадиий асарлари беэза туради. Устози Ойбекдек умрнинг ҳар бир лаҳзасини мазмунли ўтказишга одатланган аллома бутун ҳаёти давомида тинимсиз қалам тебратиб, бадиий ижод ва адабиётшунослик илмининг турли жанрларида кўплаб асарлар яратди. Афсуски, бу асарларнинг муайян қисми, турли сабабларга кўра, олим ҳаёт чоғида эълон қилинмай ёки тугалланмай қолган. Шундай асарлардан бири “Жаҳон адабиёти” журналининг ушбу сонидан илк бор муштарийлар эътиборига ҳавола этилаётган “Муқаддима” романидир.

Бу роман тўғрисида тасаввур беришдан аввал каминга бир-икки сўзни айтишни истар эдим. Аввало шунга қайд этиб ўтиш жоизки, табиат Иззат Султонни ҳам ўтқир интеллектуал-аналитик, ҳам бадиий тафаккур соҳиби этиб яратган. Шу сабабли у адабиётшунослик илми билангина шуғулланиб қолмай, бадиий ижод майдонларида ҳам жавлон уришга интиланган. Иззат Султон қалбидаги ҳайрат, ҳис-ҳаяжон ва бедор туйғуларнинг доим камалак ранелари билан товланиб, тўлқинланиб туриши уша фазилатнинг – ижодга бўлган иштиёқнинг ҳатто кексалик фаслида ҳам хира тортмаслигига сабаб бўлган. Аксинча, ёши улғайгани, ақл-заковати ва билими тобора бойигани сайин унда бадиий ижод марраларини забт этиш истаги кучайиб борган. Иззат Султоннинг умр шомидан кетма-кет бир неча пьеса ва романларни шошиб қоралагани, бирини тугатмай туриб, иккинчисини, иккинчисини тугатмай туриб, учинчисини бошлаганининг сабабларидан бири ҳам худди шунда.

Иззат Султон шу даврда олис асрларда ўтган сарбадорлар, XV аср Шарқ тамаддунининг “гултожи” Навоий, “қуни кеча” яшаган Фурқат, 90-йилларда эса ҳали қиёфаси аниқлик касб этмаган замонамиз қаҳрамонлари ҳақида романлар ёзишга чоғланади. Ҳамиша орзулар ва ижодий режалар оламида яшаган олим 1981 йилнинг сентябрида ғоятда улкан, “бальзакона” бадиий ниятни рўёбга чиқариш учун шўро ёзувчиларининг Кўктебелдаги ижод боғига боради. У кўзлаган режага кўра, 1981 – 1991 йилларда уч туркумдан иборат бир неча романларни ёзиши лозим эди. Унинг “Улкан режа” деб номланган қайдларидан маълум бўлишича: “Умидлар асри” деб аталган, 1336 – 1506 йилларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган воқеаларга бағишланган 1-туркум “Сарбадорлар”, “Шоир қалби”, “Муқаддима”, “Чўққилар ёғдуси”, “Бургут ошиёни” деган бешта романни; “Сўнги юз йил” деб номланган ва 1850 – 1920 йиллардаги воқеалар нақл қилинажак 2-туркум “Учрашувлар” (Россия билан қўшилиш арафаси), “Асрнинг охири”, “Қиш уйқуси”, “Арафа” ва “Олтин бешик” номли бешта романи; “Оила” деб номланган ва бир неча қисмдан иборат 3-туркум эса битта катта китобни ўз қамровига олиши мўлжалланган эди.

Шу режадан аён бўлишича, 11 китобнинг умумий ҳажми тахминан 250 босма табақ бўлиб, 10 йилда, яъни 500 ҳафтада ёзиб тугалланиши лозим эди. Иззат Султон гарчанд ўз олдига шундай “алпона” улкан мақсадни қўйган бўлса-да, унинг рўёбга чиқишига кўзи етмаган шекилли, машинкаланган режанинг сўнгига ўз қўли билан бундай сўзларни битиб қўйган: “Яна 500 кун яшашим мумкинми – номаълум. Аммо 500 ҳафтага режа туздим. И.С.”

Азамат ижодий ишга чоғланган олим 1981 йил 7 сентябрда 1-туркумдаги “Муқаддима” романини ёзишга киришади. Олим архивида сақланаётган қайдларнинг бирида ушбу асарни ёзишдан мақсади ҳақида бундай сўзлар битилган:

“Бу китобни ёзишимиздан мақсад тарихимизда ўзининг нурунийлиги билан бизни мафтун этган тўрт шахс ҳақида, уларнинг замони ва замондошлари тўғрисида биланларимиздан, “топган-тутган”ларимиздан лавҳалар яратиб, ўз ватани ва миллатининг порлоқ ўтмиши билан фахрланишга қодир ва умуман, ёрқин шахсларга ихлос қўйган ўқувчиларга ҳаётият этишдир. Бу катта журъат, аммо биз ўз журъатимиздан хижолат тортмаймиз, чунки доно халқнинг айтганидек, “Топган гул келтирар, топмаган бир боғ пиёз”.

Тарихимизда олтин давр деб аталиши мумкин бўлган XV асрнинг зийнати бўлмиш бу тўрт сиймонинг биринчиси подшоҳ Ҳусайн Бойқаро, иккинчиси шоир ва мутафаккир Алишер Навоий, учинчиси олим ва паҳлавон Муҳаммад ва тўртинчиси...

Биз ўрта асрлар ҳақида ҳикоя қилмоқчи эканмиз, бас, шу даврнинг баъзи одатларини эътиборга олганимиз маъқул. Урта асрларда аёл кишининг номини тилга олмасдан ўтиш одат эди. (Шу одат оқибатида биз кўпгина

буюк аждодларимизнинг, шу жумладан, Алишер Навоийнинг ҳам онаси исмини билмаймиз.) Бу одатни бировлар аёлни менсимаслик аломати, деб талқин этсалар, бошқалар, аксинча, аёлга катта ҳурмат нишонаси, деб биладилар; бизнингча эса, Пайғамбарнинг Она ҳақидаги машҳур ҳадисини (“Агар жаннат ахтарсанг, онаненинг оёғи остига йиқил” каломини) эътиборга олсак, сўнги фикр ҳақиқатга яқинроқ бўлиб чиқади. Биз ҳам шу фикрга амал қилиб, тўртинчи қаҳрамонимизнинг номини тилга олишга шошмаймиз, чунки, у – аёл киши. Аёл қаҳрамонимизни ҳозирча атамаганимизнинг бошқа сабаби ҳам бор: бизнинг юқорида номлари тилга олинган қаҳрамонларимиз ҳам ўзларининг ҳамкори бўлмиш бу ажойиб аёлнинг асл исмини у билан учрашгандан кейин ҳам узоқ муддатгача билмаганлар.

Иzzат Султоннинг “Муқаддима” романига оид материалларни ўрганиш исми яширилган тўртинчи аёлни Гавҳаршодбеим деб тахмин этишга асос беради. Шундай қилиб, Иzzат Султон “Муқаддима”да Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Паҳлавон Муҳаммад ва Гавҳаршодбеим образларини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Бизнингча, 1981 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида “Муқаддима”нинг “Зумрад ирмоқ” номли биринчи қисмдан ташқари, “Ҳомиладор тун” деб номланган иккинчи қисмининг “Қопқон” бобигина ёзилган, холос. Олим Кўктебел билан ҳайрлашиб, Тошкентга қайтганидан кейин роман устида ишлаш имконига эга бўлмаган. Орадан саккиз йил ўтгандан кейингина, 1989 йилнинг декабрида яна романга қайтиб, унинг номини “Султон Хусайннинг бахти” деб ўзгартирган. Иzzат Султоннинг шу йил 17 ва 22 декабрда тузган режаларига қараганда, “Зумрад ирмоқ” – романнинг биринчи қисми бўлиб қолган, уч бўлимдан иборат иккинчи қисм эса “Ҳомиладор тун” деб аталган.

Иzzат Султон ёзмоқчи бўлган асар моҳиятини тушуниш учун яна унинг 1989 йилга оид қайдларига муурожаат этиш жоиз. Олим “Бу китобнинг ёзилмоғига сабаб?” деб номланган қайдларида, жумладан, бундай сўзларни ёзган:

“Тарих аста-секин, аммо жуда пухта иш кўради. Шунинг учун ҳам бир авлод томонидан ҳавас, эҳтирос ва ҳатто қон тўкиш билан бошланган иш кейинги авлодлар даврида амалга ошади. Ариқни бир авлод очади, “йиғим-терим”, ҳосилдан баҳраманд бўлиш эса кейинги авлодларга муяссар бўладиган бахт.

Хуросон тарихида XV аср ана шундай “йиғим-терим” мавсуми бўлди. Тарихимизнинг олтин аср деб аталиши мумкин бўлган давр юртнинг фаровонлиги, маданиятнинг тараққиёти жиҳатидан аввал сира кўрилмаган ва ҳатто бугун ҳам дунёни ҳайратга солаётган даражага кўтарилган.

Маълумки, тарих – конкрет шахслар фаолиятининг самараси. Бу ҳақиқат, айниқса, Шарқ халқлари тарихида ўз тасдиғини топади. Шарқда мамлакатнинг ободонлиги ёки харобилиги подшоҳнинг яхши ёки ёмон бўлишига жуда кўп жиҳатдан қаттиқ боғлиқ, чунки юртнинг ҳаёт-мамоти сув, суғориш иншоотларининг аҳоли эса давлатнинг, яъни подшоҳнинг идрокига ва ҳимматига интизор.

Бу жиҳатдан бизнинг тарихимизда XV аср Хуросони ўз омади билан фахрлана олади: унда 40 йил мобайнида Хусайн подшоҳлик қилди. Фожияларга тўла XV аср намояндалари қаторида Хусайн Бойқаронинг тақдири гўзал, мураккаб сабоқдир. Алишер Навоийнинг Султон Хусайн ҳақида махсус асар ёзишга ният этгани, албатта, бежиз эмас. Узининг “Тарихи мулуки Ажам” асарини Хусайн Бойқаронинг шахс ва подшоҳ сифатида қисқача таърифи билан тугаллар экан, буюк адиб унинг ҳақида махсус асар ёзишга ният этганини эълон қилади. Бу асар Султон Хусайннинг “махфий ва зоҳир ҳаёлоти” – амалга ошган ва ошмаган орзуларини, унинг тўғилган кунидан то кўрган-кечирганларини шарҳ этиб бериши лозим эди... Аммо бешафқат ажал бу эзгу ниятни жувонмарг этди.

Алишер Навоий ёзолмай доғда кетган шу асарни энди ҳеч ким ва ҳеч қачон ёзолмайди. Аммо ҳар янги авлод буюк аждодларига ўз муносабатини изҳор этмай туролмайди...”

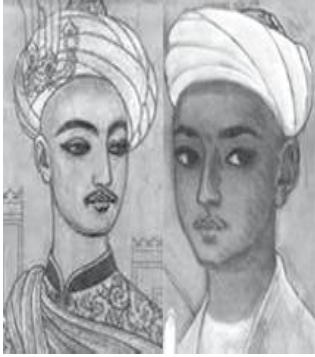
Иzzат Султон “Муқаддима” ёки “Султон Хусайннинг бахти” романи билан буюк аждодларимизга тўйган ҳурмат ва муҳаббатини чуқур изҳор этган, десак, одилона бўлади.

Иzzат Султон роман учун тарихий ва афсонавий воқеаларни “Тарихи мулуки Ажам”, “Тазкират ул-авлиё”, “Мубайяд”, “Бахтиёрнома”, “Ҳамса” ва бошқа асарлардан олишни кўзда тутган, персонажлар тилига эса Муқимий асарлари тилини асос қилиб олган эди.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ИЗЗАТ СУЛТОН
МУҚАДДИМА

Ўрта асрлар ҳаётидан роман

*Оламе хоҳам, ки набувад мардуми олам дар у,
К-аз жафои мардуми олам набошад ғам дар у?*¹

Ф о н и й (Алишер Навоий)

*Шу вақтгача кўр-кўрона тўқилган ривоят-
ларда ўтиб кетган деб кўрсатилган олтин
давр – келажасимиздир.*

С т е н д а л ь

БИРИНЧИ ҚИСМ
ЗУМРАД ИРМОҚ
Биринчи боб

ҲИРИЙ² БЎСАҒАСИДАГИ УЧРАШУВ

Ўн бешинчи аср.

Осиёнинг бир қанча мамлакатларида Уйғониш даврининг тугалланиш пайти. Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари орасидан бир эмас, биратўла бир неча гениал зотни етказиб, башариятга тухфа этган ва жаҳон маданияти тарихининг энг порлоқ саҳифалари қаторидан ҳақли равишда жой олган замон.

Тарих шошмасдан, аста-секин, аммо обдон, пухта ишлашни ёқтиради, чоғи. Акс ҳолда фожиали саргузаштларга тўла улуғ замоннинг нечук бир ушоқ ва тасодифий воқеадан бошланганини, яъни шу замонга энг кўп хизмат этиш насибаси бўлган, тақдирлари чамбарчас боғлиқ кишиларнинг айни бир соатда бир жойга келиб, аммо танимасдан, ҳаттоки юз кўришмасдан ўтиб кетганини тушунишнинг не иложи бор?

866-ҳижрий йил³нинг кузида, ўрта асрларнинг катта давлатларидан бири бўлган ва азим Амударёнинг чап, жанубий қирғоғида Баҳри ҳазар⁴дан тортиб, Ҳиндистон чегараларигача ястаниб ётган ўлка – Хуросоннинг пойтахти Ҳирий атрофидаги бепоён сахро ой нури билан кумушланган тун либосига бурканиб, донг котиб ухлаб эди.

Вақт қарвони гўё “Чоргоҳ” навосига ростлаб қадам босаётгандек секин, вазмин силжир эди.

Тонг ёриша бошлади. Ҳаётбахш ёруғликни илк маротаба қушлар қутлаб, табиатда ҳукмрон сукунат пардасини йиртдилар. Чумчуқлар галасининг безовта ва бетиним чириллаши чор атрофдан келаётган ҳамма шарпаларни босиб кетди.

Уфқда қуёш ўз заррин гардиши қиррасини оламга намоиш эта бошлаган ҳам эдики, салқин, дайди шамол аллақайқлардан етиб келиб, сарғиш саҳрони ваҳимали шовқинга тўлдирди. Чумчуқлар борган сари қаттиқроқ безовталиқ билан чириллай кетди.

Азамат, сербутоқ, серсоя садақайрағоч шохлари шамолдан қаттиқ

¹ Т а р ж и м а с и: “Бир олам истайманки, унда ҳозирги олам кишилари бўлмасин, бу олам кишиларининг жафосидан ғам бўлмасин”.

² Ҳозирги Ҳирот.

³ Мелодий 1457 йил.

⁴ Каслий денгизи.

чайқаларди. “Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас” мақолини халқ шундай дарахтга қараб тўқиган бўлса ажаб эмас.

Қайрағочдан чумчуқлар галаси дувуллаб кўтарилди-ю, тез узоклашиб, уфққа чўмиб, ғойиб бўлди. Сахро анча жимиди.

Садақайрағочнинг соясида – кенг супа. Супанинг бир чеккасида – катта хум, иккинчи чеккасида – ўрта асрлар аскарининг асосий яроғларидан бири – узун найза ерга тикка санчиб қўйилган. Найза тагида чуқур ўйга толиб, жуда ҳам кекса, ёши аллақачон юздан ошиб кетган мўйсафид ўтирибди.

Супадан нарироқда камбағалнинг бошпанаси – кўримсиз кулба кўзга ташланади.

Қайрағочли супа катта карвон йўлидаги чоррахага солинган. Кучайиб бораётган шамол саҳродаги ҳар чўпга ҳам тегажўғлиқ қилиб ўтади. Узокда катта шаҳарнинг қораси кўринади.

Найза тагига чўккан мўйсафид жуда ташвишли. У худди муҳим хабар келтирувчи чопарларни кутгандек, гоҳ чапдаги шаҳар, гоҳ ўнгдаги уфққа бориб тақалган катта йўлга интизор назар ташлайди.

Осмон чўкқисига ўрмалаб бораётган қуёш эса гўё ташвишли мўйсафидга ўчакишгандек борган сари ортиқроқ чарақлайди. Бу самовий танноз улуғворлик билан зуд юксалиб, ўзининг шоҳи этакларини ер юзига ёяборар экан, гўё дер эди: “Эй одам! Сенинг ташвишларинг билан менинг нима ишим бор?! Сенинг ва сен кабиларнинг қисмати бундан минг йиллар аввал қанақа бўлса, бугун ҳам шунақа, яна минг йиллар кейин ҳам шунақа бўлади: сиз, одамлар, туғиласизлар, яхшилик билан ёмонликнинг бетўхтов жанги майдонида жавлон урасизлар ва битмас-туганмас орзуларингизнинг бепоеён чўкқисига етишдан аввал ҳаёт билан хайрлашасизлар. Сизларнинг ташвишларингизнинггина эмас, қувончларингизнинг ҳам менга ҳеч бир тааллуқли жойи йўқ. Менинг азалий ва абадий ишим – нур сочиш, холос!”

Мўйсафиднинг интизорлиги узок давом этди. Тоқати тоқ бўлган мўйсафид киём пайтидагина шаҳар томондан икки отликнинг бу ёққа тез келаётганини кўрди ва ўрнидан сапчиб турди. У жуда кекса бўлса ҳам ҳассасиз, қомади тик ва қадам босишлари салобатли эди.

Мўйсафид супанинг у бурчагига жойлашган, бўй-басти одам бўйидан салгина пастроқ хум ёнига келди, қайрағоч бутоғига осиб қўйилган одатдагидан анча катта, ялпоқ, саёз кумуш чўмични олиб, хумга солди.

Шамол кучайган сари садақайрағочнинг бутоқ ва барглари қаттиқроқ гувуллади.

Ҳалиги икки отлик аллақачон супа ёнига келиб тўхтаган эди. Уларнинг бири – шахзодалардек ҳашаматли кийинган чиройли йигит – кумуш чўмични мўйсафиднинг қўлидан олиб, унинг ичида симобдек ялтираб турган сувдан хўплаб, иккинчи отликка узатди. Иккинчи отлик қимматбаҳо сарупога бурканган ва сеҳрли шахло кўзларидан пастроққа ипак парда тутган аёл эди.

Салом-алик аввал ўтган бўлса керак, мўйсафид йигитга савол берди:

– Пойтахтда жанг-жадал тўхтабмудур?

Йигит шаҳар томонга қараб, хўрсинди:

– Йўқ. Жангнинг қай чоғ тўхтамоғи ҳам маълум эрмас, Бобо Ҳокий!

– Абу Саид-чи?

– Келгинди подшоҳ Ҳирийни ташлаб кетмоққа мажбур бўлур, албат, чунки...

– Бас қилинг бу бефойда гапларни! – деб аёл суҳбатни шартта бўлди ва чўмични қарияга узатиб, таъзим билан миннатдорлик билдиргач, давом этди: – Эй пири азиз, бугун бу йигит бирла менинг ҳаётим дафтарида янги саҳифа очилмиш. Илтимос: истикболимиздан фол кўр!

Аёл мўйсафидни “сен”лади: азиз инсонни “сен”лаш, худди Худони сенлашдек, алоҳида хурмат аломати эди.

– Ба жону дил! – деди мўйсафид ва аёл томонга биринчи мартаба юз ўгирди. Мўйсафиднинг юзида қаттиқ ажабланиш аломатлари пайдо бўлди:

– Нечун юзунгни беркитдинг, эй аёл?

Аёл индамади.

– Оч юзунгни, Хадича! – буюрди йигит.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Аёл юзидаги пардани аста кўтарди ва қария тутган ялпоқ чўмичга энгашиди. Чўмичдаги сув сатҳида икки бош – ўн саккиз-йигирма ёшлардаги қиз ва кекса мўйсафид қиёфалари акс этди. Қизнинг бекиёс жамоли ҳатто мўйсафидни ҳам ҳаяжонга солди.

Бобо Ҳокий худди бир нарсдан чўчиган каби чўмичдан бош кўтарди ва сув ойнасида кўрганига ишонмагандек, Хадичанинг юзига қаради. Хадича ҳам чўмичдан бош олиб, чолга хайрон тикилиб турар эди.

Мўйсафид қаттиқ ҳаяжонда деди:

– Бу дунёдан сўнг ҳам юзинг пардасин сира тарк этма, эй аёл!

Бобо Ҳокий бир зум жим қолиб, ўз сўзларини изоҳлаган оҳангда қўшимча қилди:

– Бу дунё учун бундай ҳусн – кони кулфат!

– Билурмен! – деди Хадича худди айбдордек бир оҳангда. Сўнгра сўз мавзуини ўзгартиришга шошгандек тез илтижо қилди: – Толеимиздан гапур, авлиёйи азиз!

Мўйсафид аёлнинг юзига яна тикилди ва бу гал унинг қиёфасида аввал кўзига чалинмаган хусусиятларни кўриб, яна ҳам ажабланди: унинг рўбарўсида ҳаддан ташқари гўзал, аммо умр чорраҳаларида мушкулликларга дучор бўла-бўла чарчаганидан чехрасида сезиларли излар қолган, бир оз хадик, салгина кўркув билан боқаётган бир маъсума турар эди.

Бобо Ҳокий энди йигитга юз ўгириб, бир оз тикилиб турди-да, аёлга яна чўмичга тикилишни ишора қилди ва ўзи ҳам унга энгашиди. Мўйсафид энди ўзини босиб олган ҳолатда, аёлнинг сувдаги аксига бир оз тикилиб қолди.

У чўмичдан бошини кўтармай туриб, секин деди:

– Сенинг бахтинг пойтахт Ҳирийда қолган, эй аёл!

Мўйсафид энди бошини кўтариб туриб, узоқдаги шаҳар қорасига ишора этди.

Йигит ва Хадича бир-бирларига ялт этиб қараб олишди. Уларнинг лаблари билинар-билинемас истехзони ифода этар эди.

– Сен бу гал... каромат қила билмадинг, эй падари бузруквор! – деди аёл илжайиб.

– Сен қаттиқ янглишдинг, донишманд, – деди йигит, аммо унинг қиёфасидаги истехзонинг ўрнини ваҳима қўланкаси босди.

– Сенинг бахтинг ана у ёқда, дор ус-салтана Ҳирийда қолган, эй санам! – деб ўжарлик билан такрор этди мўйсафид, Хадичанинг кўзларидан кўзларини олмай.

– Аксинча, – деди Хадича мўйсафиддан ҳам ортиқроқ ўжарлик билан. – Бахтим – менинг қошимда. Мана, менинг бахтим!

Чексиз бахтиёрлиги чехрасида барқ уриб турган Хадича ўз йўлдошига ишора қилди.

Бобо Ҳокий энди ўпка билан деди:

– Билиб қўй, эй фариштаи ғофила: одам бахтининг эгизаги бўлмас!

Хадичанинг рухсоридаги бахтиёрлик шуъласи бир зумда ўчди. У энди ваҳмда йўлдошига назар ташлади.

Йигитнинг жаҳли чикди. Унинг кўзлари Бобо Ҳокий кўзларига найза бўлиб санчилди:

– Сен бир номурод ҳасадкор эркансан, чол!

Йигитнинг аламли “сен”лашида энди ҳеч қандай ҳурмат нишонаси йўқ эди. Йўлдошининг шаддодлигидан кўрқиб кетган Хадича ялинишга шошди:

– Норасо суюклугумнинг гуноҳидан ўт, эй одами муқаддас!

Бобо Ҳокий йигитнинг ҳақоратидан қиттак ҳам ранжимади:

– Парвардигор шу дамда кўнглумга не солса, мен шуни дерман, эй болайи лодон!

Йигит жаҳл билан Хадичанинг отига қамчи босди. Отлар учиб кетди.

Бобо Ҳокийнинг қиёфасида ўз фолига комил ишонч намоён эди.

Бобо Ҳокий икки отлик орқасидан узоқ тикилиб қолди, кейин қўққисдан ўша томонда қандайдир янги, қизик нарсани кўргандек бўлиб, қиёфаси ўзгарди. У яна хум олдига шошди.

Йигит ва Хадича катта йўлнинг икки бутоққа айрилишига етганларида,

қалин қўшин бошида келаётган икки ёш отликни кўрдилар ва шошиб отларининг жиловини буриб, чап томондаги йўлга ўтиб, ғойиб бўлдилар.

Қўшиндан анча берида от ўйнатиб келаётган анави икки йигитнинг бири намойишбоп серҳашам лашкарбоши либоси устида кумуш билан ҳалланган сербар совут, бошида тилла жигали пўлат дубулға, чап қўлида йилтироқ сарғиш қалқон, иккинчи йигит эса муллаваччанинг бежирим кийимида эди.

Шамол яна кучайгани сабабидан қайрағочнинг қорамтир шох-шаббаси у ёқдан-бу ёққа яна ҳам қаттиқроқ чайқалар ва ялтироқ барглар ракси ёш лашкарбоши ва унинг ҳамроҳи шаънига чалинаётган гулдирос чапақларга ўхшаб кетар эди.

Қайрағочнинг қуюқ сояси кенг супада тўлғанар эди. Авлиё илтифотидан баҳраманд бўлиш маросимини энди муллавачча тугатар экан, ёш лашкарбоши кумуш чўмични ҳамроҳининг қўлидан олиб, сувдан бир хўплаб, Бобо Ҳокийга қайтарди ва таъзим билан миннатдорлик билдирди.

Бобо Ҳокий лашкарбошининг йўлдошига бир қараб олгач, деди:

– Бу мудҳиш айёмда Ҳирийга бормоқни сенга ким маслаҳат бермиш, шаҳзода Хусайн?

– Ҳабибим Алишер, – деб ғурур билан жавоб берди Хусайн.

Шаҳзода қамчисининг учи билан ҳамроҳига ишора қилди ва Бобо Ҳокийдан ташвиш билан сўради:

– Мудҳиш айём? Нечук?

– Алишер ҳали жуда ёш, шаҳзода, – деди Бобо Ҳокий Хусайннинг ташвишли саволини жавобсиз қолдириб. – Шоир киши давлат ишларида маъқул маслаҳат бермоққа қодир бўлмас!

Бобо Ҳокий худди айбдордан жавоб кутгандек, Алишерга назар ташлади.

– Аммо шаҳзода Хусайн маъқул маслаҳатларни номаъқул маслаҳатлардан фарқ этмакка моҳир! – деди шоир тез ва дадиллик билан, аммо беўпка. – Хусайн Бойқаро янги подшоҳга бешарт-бешубҳа итоат изҳор этмакка шошадур!

Бобо Ҳокий Хусайнни жиддий оғохлантирди:

– Пойтахтда кечадан бери дарё-дарё қон оқур!

Хусайн ва Алишер ажабланиб, бир-бирларига қараб олишди: бу хунук хабарни улар кутмаган бўлсалар керак.

– Бинобарин, қон дарёсин тўхтатмоққа адолат қиличи даркор! – деди Хусайн. – Ҳирийга бормоғимиз муқаррар!.. Бобо Ҳокий, илтижо қилурбиз: истикболимиздан фол оч!

– Ҳаётимиз варақларидин бахтимиз ёзилмиш саҳифани ўқи, эй яқини Худо! – деб Алишер қўшимча қилди.

– Токи кейин сенинг табаррук нафасингдин биз ҳам баҳраманд бўлайлик! – деб Хусайн илтимосга яқун ясади.

Бобо Ҳокий Хусайннинг олтин билан ҳалланган қалқонига кўз ташлади. Авлиё қалқонда фол очмоқчи бўлганини тушунган Хусайн энгашди.

Қария қалқоннинг сарғиш ойнасида ёқимсиз бир нарсани кўргандек хаяжонга тушиб, таъбир айтишга шошмади.

Алишер ташвишланиб сўради:

– Баҳодирнинг қалқонида сен нелар кўрурсен, эй валий?

Бобо Ҳокий қалқондан кўз олиб, Хусайннинг кўзларига тикилиб, деди:

– Сенинг бахтинг дор ус-салтанат Ҳирийдан чиқиб кетмиш, шаҳзода!

Хусайн жиддий сўради:

– Менинг бахтим Ҳирийдан қай ёққа кетибдур?

Авлиё зарҳал қалқонга яна бир нафас тикилиб қолди:

– Ана у ёқга! – Бобо Ҳокий аввалги икки отлик кетган томонга ишора қилди.

– Сенинг омадинг, сенинг бахтинг, шаҳзода, саҳрога кетган!

Хусайн ва Алишер беихтиёр саҳрога назар ташлашди. Улар кўз илғарилғамас узокликда кетаётган бир аёл ва бир эркак отликни кўрди, холос.

Хусайн мўйсафидга юз ўгирди ва жилмайди:

– Бу навбат сенинг фолинг... ғоят сирли, эй пири азиз!

– Аммо бу гал ҳам ҳаққоний!.. Шу машъум соатда Ҳирийга бормоқдин воз кечсанг, маъқул бўлмасми, шаҳзода?

Хусайн ўйланиб қолди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бобо Ҳокий яна ҳам қаттиқроқ деди:
– Тахт жанжали тўхтамағунча сабр қил. Ҳирийга шошма, шаҳзода! Сабр туби – олтин!

Хусайн мастлаҳатлашмоқчи бўлгандек Алишерга қаради. Алишер Хусайнга эмас, Бобо Ҳокийга қараб гапирди:

– Шаҳзода Хусайннинг аҳдидан қайтмоқ одати йўқ!

Хусайн бир қарорга келган, аммо шу қарори учун узр сўраган оҳангда авлиёга деди:

– Алвидо, эй эзгу ниятли паноҳгоҳ!

Бобо Ҳокий эса Хусайнга жавоб бериш ўрнига Алишерга қаради ва ўз “мағлубият”ига ўзи ҳайрон қолгандек бир зум жим қолди. Сўнгра ҳеч қандай ўпкасиз, “ок йўл” тилаб, икки дўстни Аллоҳ ҳимоясига топширди.

– Худо ҳофиз!

Бобо Ҳокий дуо қилиб, юзига қўл тортди. Алишер ва Хусайн бош энгаштириб, унга миннатдорчилик билдирдилар ва авлиёга омонлик тилаб, ўша дуони такрор этдилар.

Хусайн Алишернинг отига қамчи босди. Улар Ҳирот томон кетиб, тез узоқлашдилар.

Энди Бобо Ҳокийнинг рўбарўсидан Хусайннинг валий қўшини шахдам ўта берди.

Сара ва яхши яроғланган қўшин.

Ҳатто сукунати ҳам юракларга даҳшат солишга қодир бўлган қўшин. Кети-охир йўқ қўшин!

Қўшин шаҳарга яқинлаша борар экан, энг олдиндаги саккиз отликнинг ҳам сарбоз, ҳам ҳофиз экани маълум бўлди:

*Илоҳо подшоҳи кирдигоро,
Сенга очуғ ниҳону ошиқоро! –*

байти билан бошланувчи муножотни – ибодатга ўхшаш қўшиқни бошлаб юборишди. Одамлар истикбол улар учун саодатлими ёки фалокатлими, билмас, аммо ҳар қандай мушкул, сирли пайтдагидек, бу гал ҳам улар Худодан мадад илтижо қилар эканлар, шеърятни воситачиликка чорлар эдилар. Одамлар илтижосини бу гал Навоий таҳаллуси билан шуҳрат қозонган ёш шоир Алишер сўзлари ифода этмоқда эди.

Шамол кучайиб, борган сари қаттиқроқ увуллаб, ҳамон бутун сахрога ваҳима уруғини сочар эди.

Бобо Ҳокий эса энди қорасигина кўринаётган қўшинга тикилиб, ҳофизларнинг салгина эшитилаётган садосига кулоқ солиб, супа киррасида ҳамон тикка қотиб турар, унинг чехраси энди аввалгидан ҳам ташвишлироқ эди...

Адир чўққиси. Хусайн ва қалин қўшин бу ерда пайдо бўлганларида пастда, жангоб¹ да бораётган қизгин жанг улар диққатини ўзига дарров жалб этди ва тўхташга мажбур қилди.

Жангоб – махсус жанг майдони – ўнг ва сўлни суриштирмай, бир-бирларини қираётган душманлар билан лиқ тўла. Қиргин тўлкини гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи, тесқари томонга оғар, кимнинг ғалаба қозонаётгани ва кимнинг мағлубиятга дуч келаётганини билиб бўлмасди.

Эллик ёшлардаги лашкарбоши душман баҳодири билан қилич солишиб, отдан кулатиши ҳамано унинг ёнига сарбоз етиб келди ва қаттиқ қичқирди:

– Бек, қаранг, кимдир қатта қўшин бирла етиб келаётир!

Бек сарбоз кўрсатган томонга шошиб қаради. У тепаликда оти типирчилаб, ўйнаб турган Хусайнни кўрди-да, қувониб кетди ва урушаётганларнинг бир томонига қарата қичқирди:

– Хуросонликлар! Худо бизга нажот келтурди. Ур! Ол!..

Душманлар яна ҳам қаттиқроқ жанг қила кетдилар.

Кекса лашкарбоши жанг майдонидан отилиб чиқиб, Хусайн томон от солди. Лашкарбоши яқинлашар экан, Хусайн шошиб қичқирди:

¹ Жангоб – жангоҳ.

– Вазият нечук, Туғлуғ Барлосбек? – сўради Хусайн.
 – Сен вақтида етиб келдинг, шахзода! Майдонға шош! Энди бизнинг ғалабамиз муқаррар!
 – Яъни, хуросонликларнинг ғалабаси? – деб сўради Хусайн.
 – Балли!
 – Оқ соқолингиз бирла исёнкорларға бош қўшмоққа уялмадингизму, бек?
 – Бу нима деганинг, Хусайн? Ахир сен ҳам хуросонликсан!
 – Мен темурийман! – деди Хусайн ғурур билан ва атрофдагидарга буюрди:
 – Баҳодирлар! Биз Абу Саид Кўрагоний кўмагига борурбиз. Улғон шахид, ўлдирғон ғози. Омин!
 – Омин! – деб гуруллади бутун қўшин.
 Хусайн қаттиқ ҳаяжонда кичкирди:
 – Исёнкорларни ур, ол!
 Хусайн отининг биқинига тепкилади-да, бирпасда кўздан ғойиб бўлди.
 Унинг орқасидан қўшини қуюндек отилди.
 Алишер тепаликда қолди. Ягона сарбоз унинг ёнида ҳайкалдек қотган эди.
 – Тўхтат уни, Алишер! – кичкирди гангиб қолган Туғлуғ Барлос. Энди унинг овозида ёлвориш эшитилар эди. – Хусайнни фақат сен тўхтата олурсен!
 Алишер бу хитобга жавобан мийиғида кулиб қўйди, холос.
 – Нега индамай турибсан, Алишер! – яна кичкирди бек.
 – Қилич соҳиби эрмаслигимга афсус тортурман! – деди Алишер ва сарбозга буюрди. – Бор, сен ҳам жангга кир, йигит!
 – Менинг вазифам сизни асрамоқ! – астойдил эътироз билдирди сарбоз.
 Алишер яна ҳам қаттиқроқ буюрди:
 – Барчамизнинг ҳозирги вазифамиз – адолатни асрамоқ! Бор тезроқ!
 Йигит бирпасда кўздан ғойиб бўлди.
 – Сизлар ақлдан озибсизлар! – деб яна қаттиқроқ кичкирди дарғазаб бек.
 – Барибир, бизнинг ғалабамиз муқаррар! Биз эрта-индин иккалангнинг ҳам терингни шилиб, сомон тикурбиз!. Албатта!
 Бек жон-жаҳди билан отини қамчилади. Алишер унинг орқасидан истехзо билан кичкирди:
 – Сиз “Худо хоҳласа”, демокни унутдингиз, бек!
 Жангобда олишув янада қизғинроқ давом этар экан, Хусайн бошлиқ қўшин етиб келиб, хуросонликларни орқадан ура кетди. Исёнкорлар икки ёқлама жанг қилишга мажбур бўлсалар ҳам, сира бўш келмас эдилар.
 Алишер қаттиқ ҳаяжонда жангобдан кўз узмай, қонли сўқишувнинг оқибатини бетоқат кутарди.
 У узоқ кутди. Фақат куёш унинг орқасида, уфқда қип-қизариб бота бошлагандагина Алишернинг чехрасида мамнуният ифодаси – ғолиблар табассуми пайдо бўлди.

Иккинчи боб

КАРВОН

*Сафар водийсида мусофир аёғига дарду
 бало тиканлари кўп сончилур, лекин ҳар
 тикандин мақсуд гули очилур.*

Алишер Навоий

Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийнинг Ҳирот бўсағасида Бобо Ҳокий фолини ва маслаҳатини эътиборсиз қолдириб, Хуросоннинг янги подшоҳи Абу Саид билан тахтга даъвогар хуросонлик темурийлар орасида бўлаётган даҳшатли жангга дуч келганидан кейин икки ойча вақт ўтгач, Ҳиротда карвони худ (кичик карвон) йўлга чиққан эди.

Қоп-қоронғи тун.

Карвон тун пардаси остида аста-секин жим йўл босар эди. На жараслар – туяларнинг бўйнига осилган қатта қўнғироқлар жаранглайди, на туячининг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

охиста, дармонбахш хониши эшитилади. Карвон эмас, гўё дафн маросими.

Мусофирлар қаторида Сабзаворга кетаётган юксиз саккиз отлиқ ҳам бор. Ҳирот билан Бойҳақ вилоятининг маркази Сабзавор ораси юрт тинч маҳалда етти кунлик йўл, аммо карвон тўққиз кун юрган бўлса ҳам, ҳали-ҳамон манзилдан узоқда судралиб борарди.

Адирдан ошиб тушилганда, водийда узоқдан кўринган чароғлар мусофирларни ваҳимага солди. Карвон беихтиёр тўхтади. Одамлар орасида “Қароқчилар! Қароқчилар!” деган ваҳимали овозлар эшитилди.

Олдиндаги новча отлиқ орқасига ўгирилиб, карвон аҳлининг тўхтаганини кўрди-да, кичкирди:

– Хотиржам бўлинг, халойиқ! Олдинда кўринган чароғ қароқчилар эмас!

Етти отлиқ бошида кетаётган, қалпоқни бостириб кийган ёш мусофир сўради:

– Қароқчи бўлмаса, улар кимлар, карвонбоши?

– Йўлда карвон кутаётган савдо аҳли бўлса керак. Қароқчилар чароғ билан ўзларини фош этмаслар.

Дарҳақиқат, улар яқинлашганида, қўлларида қора чароғ – машғалани тутган икки отлиқни ва юк ортилган уч туяни кўрдилар. Карвонбоши хурсанд бўлиб кетди:

– Айтмаб эдимми, савдогарлар деб! Бу зот Ҳиротнинг машҳур тожири Хожа Имод жаноблари.

Хожа Имод қирқ ёшлардаги ёқимтой ва хушбичим киши от устида туриб, карвонбоши билан қадим танишлардек қуюқ сўрашди ва сўради:

– Ҳиротдан қай чоғ чиқиб эдингиз, карвонбоши?

– Тўққиз кун бурун.

Савдогар ажабланди:

– Беш-олти кунлуқ йўлни тўққиз кунда ўттингизму?

– Саволингизга жавоб бермоқдан аввал чароғингизни ўчирмакни илтижо қилурмен, – деди карвонбоши.

– Тушундим, – деди савдогар ва энгашиб, қўлидаги узун машғаланинг “бош”ини тупроққа беллади. Унинг ёнидаги отлиқ – ёш мулозим ҳам шундай қилди.

Қарвонбоши йўл бошлади, карвон кимирлади.

Йўл бўйи яхши суҳбатдошни соғинган карвонбоши суҳбатни қоронғида давом эттиришга шошди:

– Сиз тўққиз кунда оз йўл босғонимизга сира ажабланманг, тақсир. Биз кундулари работларда кўниб, тунлари тез йўл босдик ва бундан сўнг ҳам шундай қилурбиз.

– Қароқчиларга дуч келишдан кўрқурмисиз?

– Албатта. Кундузи юрсак, карвон ортидан чанг кўтарилиур, Қароқчилар шул чангдан нишон олиб, жонибимизга етиб келмаклари мумкин. Хайриятки, тўққиз кунимиз тинч ўтди. Аммо қароқчилардан амин бўлмак имкони йўқ. Чунки биз йўлда кўнғон барча работларда черик кўринмади, ҳатто черик ҳам қароқчиликка ўтган.

– Балли! – деди савдогар. – Черикнинг вазифаси шоҳроҳлардаги работларда савдогарлар ва мусофирларнинг моли ва жонини яроғ билан ҳимоя этмак бўлса ҳам, агар подшоҳдан узоқ муддат маош келмай қолса, черик ҳам қароқчилик бирла тирикчилик этмакка мажбур.

Қарвонбоши чуқур “ух” тортди.

– Бузуғлуғнинг оқибати доимо шундоқ! Ҳиротда тахт тўхтаб, Абу Саид подшоҳлиғи хутбаларда кун сайин эълон этилса ҳам, мамлакат ҳали-ҳануз тинч нафас олғон эрмас! Ҳали унда, ҳали бунда хуросоний темурийлар келгинди Абу Саидга хуруж қилиб турубдир. Бузуғлуғ давом этур!

– Шундай ҳатарнок замонда карвон етаклабсиз, боракалло!

– Бузуғлуғ чоғида шоҳроҳларда қатнов қамаюр, аммо тўхтамас: ҳаётнинг тўхтамоғи мумкин эрмас!

– Топиб гапурдингиз: ҳаёт тўхтамоғи мумкин эрмас! Сиз бирла бизнинг касбимиз бузуғлуғдин шикаст топар, аммо бузуғлуққа бўйин эгмас! – деб гурурланди савдогар.

... Тун ярмидан оққач, карвонга икки пиёда келиб қўшилди. Карвонбоши

улар қошига келиб, ким эканини суриштирган эди, янги мусофирларнинг дунё кезгувчи беватан дарвишлар экани маълум бўлди. Карвонбоши “Дарвиш бор жойда – ташвиш йўқ”, деган мақолни эслади ва “Худо яқинлари”нинг карвонга ҳамсафарлигини шарофатли деб билиб, ич-ичидан қувонди.

Мана, тун ҳам тугаб, тонг ота бошлаши билан карвон аҳлини яна ваҳима боса бошлади. Фақат карвонбоши хотиржам, чунки у Тахти Равон работи жуда яқин эканини билади.

Ниҳоят, работ ҳам кўзга кўринди. Мусофирларнинг руҳи кўтарилди. Улар Тахти Равон работи дарвозаси тагида анча тўхтаб қолдилар. Чунки работбанд овқат ва ем-хашак аллақачон тамом бўлганини айтиб, карвонни қабул этишдан бош тортди. Хайрият, тадбиркор карвонбоши работбандни бир иш қилиб, карвоннинг кечгача работда бўлишига рози қилди.

Работга хурсандчилик билан кириб келдилар: қалъадек баланд деворлар билан ихота этилган, дарвозаси темирдан, кенг ҳовлилик ва кўп хужралардан иборат меҳмонхонада кун бўйи дам олиш имконияти мавжуд эди. Работда соқчи черик-аскарнинг йўқлиги ҳеч кимни ажаблантирмади.

Мусофирлар работга тез жойлашдилар. Юклар айвонга туширилгач, туялар кенг ҳовлига чўктирилди. Эрталабки намоз ўқилгач, ярим соат ўтар-ўтмас, истироҳат шодиёнаси бошланиб, хужралардан маишат шов-шувлари эшитила бошлади. Кимдир ичкари ҳовлидаги қозонхонада пайдо бўлиб, гўшт қовуришга киришди. Кимдир палов масаллиғи билан тўла сопол лаганни кўтариб, катта ҳовлидан ўша томонга ўтди. Бир неча дақиқадан сўнг зиғир ёғининг хуш бўйи димоғларга урилиб, иштаҳани қитиклади. Яна бирор соатдан сўнг хужралардан чирманда ва чолғу садолари, форсий ва туркий тилларда ашула эшитила бошлади.

*Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма, –*

сўзлари билан бошланган ашулани бошқа бир мусофирнинг ўз-ўзини юпантирувчи кўшиғи босиб кетди:

*Раҳравони борқашро саҳл дон ошоми қахр,
Дар даҳони ноқа хори хушк хурмои тар аст¹.*

Яна бир хужрада ёш, тиниқ овоз соҳиби узоқларда қолган маҳбубасини эслаб, нола қилар эди:

*Ул паривашким, бўлубман зору саргардон анго,
Ииқидин олам менга ҳайронун, мен ҳайрон анго.*

Карвонбоши, қирқ ёшлардаги микти одам, шошиб Тахти Равоннинг катта ҳовлисидан ўтди ва хужраларнинг бирига кириб ғойиб бўлди.

У хужра остонасида пайдо бўлганида, бу ерда, кир ёстиқларга суяниб, саккиз киши беҳашам дастурхон устида ўтирар эди. Улфатларнинг ҳаммаси ёшлар, энг каттасининг ёши йигирма бешдан ошмайди, ҳаммаси содда кийинган. Улардан иккитаси либосининг соддалигига қарамасдан, бошқалардан ажралиб турибди. Бири жуссаси билан, бири қиёфаси билан. Йигирма ёшлардаги биринчи йигитнинг белидан пасти – хипча, ингичка, белидан юқориси – бўла, йўғон. Йигит шу тахлити билан шерни эслатар эди. Ун етти-ўн саккиздан ошмаган иккинчи йигитнинг бутун қиёфаси унинг талаба эканидан яққол далил эди. Карвонбоши шерсимон йигитга тикилиб, гапириш ва гапирмасликни билмай, ҳаяжондан бир зум жим қолди.

– Сўзланг, карвонбоши, – деди шерсимон йигит. – менинг дўстимдан яширур сирим йўқ... Рангингиз ўчган. Сабаб?..

– Мирзо, – деб гап бошлади карвонбоши, – хамроҳларимиздан иккиси йўқолибдур.

¹ Т а р ж и м а с и: “Эй йўловчи, билгилки, мушкул пайтда қийинчиликларни кўтариш осон кўринади, туянинг оғзига қуруқ янтоқ ҳам янги хурмодек туюлади”.

– Яъни?
 – Йўлда бизга қўшилгон икки дарвиш биздин айрилуб, ташқарида қолмиш.
 “Мирзо” деб аталган шерсимон йигит бир оз ҳаяжонга тушди ва атрофидаги йигитларга буюрди:

– Чикинг тезроқ ташқарига! Қайтаринг дарвишларни бу ёққа!

Карвонбоши қўл ишораси билан йигитларни тўхтатди:

– Овора бўлмангиз. Икки дарвиш ташқарида йўқ. Улар ғойиб бўлгонлар.

Саккиз киши бир-бирларига ташвишли назар ташладилар.

“Мирзо” кафтини тиззасига пушаймонлик билан урди-ю, “талаба”га қаради:

– Дарвишлар борасидаги гумонингиз тасдиқ топди, дўстум. Нега мен сизнинг сўзларингизга қулоқ осмадим-а?

– Дарвиш либоси киймиш бу икки киши қароқчиларнинг айғоқчилари бўлса эҳтимол, – деди “талаба” атрофдагиларга.

– Ҳеч шубҳасиз, – деди “мирзо” ва бошқа олти ҳамроҳига яна буюрди:

– Энди қароқчиларнинг келмоғи муқаррар. Ҳозир турмоқ зарур!

“Мирзо”нинг ҳамроҳлари сапчиб ўринларидан турдилар.

– Ҳамсафарларимизни огоҳ этмай, девор устига чиқингиз, назорат қилингиз, якка-якка чиқингиз.

Йигитлар остонадан ўтишга улгурмаган ҳам эдики, работбанд қириб келди:

– Таксирлар, узокда чанг кўринур.. Йўқ, йўқ, ваҳмга асос йўқ. Узимизнинг черик бўлса ҳам эҳтимол. Балки яна карвон келур. Аммо эҳтиёт шарт. Шу сабабли ҳузурингизга шошибмен.

“Мирзо” ҳаяжонини яширишга тиришиб, карвонбошига мурожаат этди:

– Икки дарвишнинг ғойиб бўлгонидин ўзга мусофирлар ҳам хабардормулар?

– Йўқ, ҳурматли мирзо. Бу хабарни мен фақат сизларга кетурдим.

– Боракалло! – деди талаба.

– Зудлик бирлан ҳаракат этмоқ даркор, мирзо! – деди карвонбоши ваҳимада.

Работбанд ялт этиб шерсимон йигитга қаради. “Мирзо ё амирзодами?” Темурийлар ўз шахзодаларини узун “амирзода” ўрнига қисқа қилиб, “мирзо” деб атайдилар. Наҳотки, шерсимон йигит шахзода бўлса? Карвон йўлларида темурий шахзода нима қилиб юрибди? Нечун у содда фуқаро кийимида?

Работбанд бу ўйлар асоратидан кутулиб ўзига келганида, остонада якка ўзи қолган, “мирзо” ҳам, унинг ҳамроҳлари ҳам бу ердан чиқиб кетган эдилар.

Работбанд ҳовлига чиққанида “мирзо”ни ва унинг шерикларини девор устида кўрди. “Мирзо” шошиб, работ дарвозаси устидаги соқчихонага кириб кетаётир эди. Работбанд “мирзо” ва унинг ҳамроҳлари ҳозиргина тарк этган хужрага қайтди ва у ерда қўл урилмай қолиб кетган дастурхонни тез йиғиштириб олиб, ҳовлида пайдо бўлди ва девор ичидаги пиллапоядан тепага кўтарила бошлади.

Қароқчиларни узок кутишга тўғри келмади.

Работ томонга келаётган бир тўда отликнинг қароқчилар эканини работбанд тасдиқ этгани ҳамона “мирзо” буюрди:

– Санангиз, неча киши?!

Йигитлардан бири дарров жавоб берди:

– Йигирма тўққиз отлик!

Йигит қароқчиларни санаб улгурган эди. Суворийлар тез келаётганлари учун чанг орқада қолиб, уларни санашга ҳалакит бермасди.

Карвоннинг энг ҳурматли ҳамсафари, уч туя молнинг эгаси тожир Хожа Имод ўз хужрасидан тиш кавлаб чиқиб, работнинг кенг ҳовлисига тўқ, бефарқ назар ташлаб турган ҳам эдики, саккиз йигитнинг қоровулхонадан чиқиб, шошиб пастга туша бошлаганини кўрди. Хожа Имод ҳайрон қолди. Бу йигитларнинг ким эканини савдогар аввал суриштирмаган, фақат улар тагидаги отларнинг саралигига сарафроз бўлиб эди. Ушанда отлар тожирнинг ҳавасини келтирди. “Аспи оташнаъл” – туёғидан ўт чиқадиган, тезчопар, деб атади савдогар бу отларнинг ҳар бирини ва уларнинг “бозор баҳоси”ни тахмин этди. Энди бу йигитлар работнинг хўжайинидек иш қўрар – работбанд ва карвонбошидан туяларни ичкари ҳовлига кўчиришни, айвондаги юкларни кўздан нарига йўқотишни талаб этар, хужралардаги мусофирларни ёрдамга

¹ Сарафроз бўлиш – хурсанд бўлиш, қувониш.

чақирар, работ дарвозасини маҳкам бекитишга шошар эдилар...

Қароқчилар дарвозани тақиллатганида, работ сув сепилгандек жимжит эди. Анчагача жавоб бўлмади. Кейин работбанд калитлар дастасини кўтариб, катта ҳовлидан ўтди. У дарвозани очмай, қароқчилар билан анча гижиллашди. У работнинг соқчи шериги қайтиб келганини ва бу ерга бугун эргалаб қўнган қарвонни Сабзавор томонга кузатиб кетганини, ҳозир работда ҳеч ким йўқлигини айтиб қичқирар, шафқат тилар ва дарвозадан нари кетишни илтимос қилар эди. Ҳақиқатан ҳам, работ ҳовлисида туялар кўринмас, айвонлар қарвон мolidан ҳоли эди. Қароқчилар ўзаро маслаҳат қилишди шекилли, бир оз жим қолдилар. Кейин улар пўписадан илтимосга кўчиб, работда дам олиш учун киргизишни илтимос қилдилар. Дарвоза кенг очилди. Қароқчилар отларини етаклаган ҳолда хурсанд ва бепарво кириб келдилар.

Бирданига бир неча томондан қилинган ҳужум қароқчиларни гангиратиб қўйди. Совут кийган саккиз қиличбоз, ўша замон тарихчиларнинг таъбири билан айтганда, жанг майдонида жавлон ураб, бошқа қарвон аҳли эса, калтак, болта, темир курак, пичок ва шунга ўхшаш нарсалар билан қуролланган ҳолда ўз мудофаачиларига ёрдамлашар эди. Жанг қизиди. Кутилмаган зарбалардан қароқчилар бирин-кетин йикила бошладилар. Бир неча дақиқада қароқчиларнинг анчаси ер тишлаб қолди.

– Сархайл¹ инг ким, аблаҳлар? – деб қичқирди “мирзо”.

– Мен, – деди забардаст киши унинг рўбарўсидан чиқиб.

“Мирзо” бошқа қароқчилар зарбасига жавоб қайтара туриб қичқирди:

– Ўзгаларнинг қони гуноҳига қолмоқни истамасанг, ўзинг ўртага туш, яғмоғар!

Бу буйруқ ҳаммани жангдан тўхташга мажбур этди. Даврнинг қадимий қондасига мувофиқ, сархайл жанг майдонида чиққанида, ҳар икки томон жангни тўхтади, икки моҳир қилич соҳиби орасидаги олишув оқибатини кутиши лозим. Қайси сархайл устун чиқса, шу томон жангда ютган ҳисобланади ва ютқизган сархайлнинг тобелари ғолибга таслим бўладилар. Биринчи бўлиб қароқчилар жангни тўхтатдилар, чунки улар ўзларининг ожиз эканликларини сездилар. Яна улар қароқчилар сархайли билан беллашувга ким журъат этганини билмоқчи бўлдилар.

Ҳаммининг кўзи энди жанг майдонида ёлғиз қолган “мирзо” ва забардаст қароқчига қаратилди. Бу икки жангчидан бошқа ҳамма томошабинга айланди.

Қароқчилар ҳам, уларнинг сархайли ҳам бир нарсага ҳайрон қолиб, бир зум сукунат сақлашга мажбур бўлдилар: ўртада тик турган “мирзо”нинг елкаси жуда кенг, кўкраги ва билаклари одатдан ташқари забардаст эди. Унинг қиличи ҳам оддий қиличлардан анча узун ва энлироқ, бу оғир қиличчи эгаси чакқонлик билан ишлата олишига дарров ишониш ҳам қийин эди.

Бу олишувларда шиддатгина ғалабани таъмин этишини фаҳмлаган чоғи, қароқчилар сархайли узоқ тараддуланиб турмасдан, дарҳол ҳужумга ўтди. “Мирзо” ўзини мудофаа этишга зўрға улгурар эди. Сархайл “мирзо”дан ёш жиҳатидан тахминан икки марта қатта, ажойиб қилич соҳиби эканлиги эса қароқчиларга яхши маълум эди. Ўз бошлиқларининг устун келишига имони комил қароқчилар сархайлнинг ҳар бир зарбидан хурсанд бўлиб, “ол!”, “ур!”, “сол!” деб тўхтовсиз қичқирар эдилар. “Мирзо” чап билагидан ярадор бўлганига қароқчиларнинг қичқирқлари авжга чиқди. “Мирзо” ярадор шердек ғазаб билан ҳужумга кўчди, аммо қароқчи унинг зарбаларидан усталик билан қочар ва дарров зарбага зарба билан жавоб қайтарар эди.

Томошабинлар омаднинг гоҳ қароқчи томонига, гоҳ “мирзо” томонига оғишининг гувоҳи бўлиб, узоқ муддат ҳаяжонда қолдилар. Мана, қароқчи “мирзо”ни орқага, девор томонга чекинишга мажбур этди. “Мирзо”нинг елкаси деворга тегай деганида қароқчи унинг устига тикка ташланди. “Мирзо” чакқонлик билан ўзини четга олди ва қароқчининг қиличи деворга санчилиб қолди. Рақиб қиличини девордан суғуриб олишга уринар экан, “мирзо” унинг орқасига қилич санчди... Йўқ, санчишга улгурмади. Қароқчи ўзини четга тортди. Қароқчининг қиличи деворда санчилганича лапанглаб қолди. “Мирзо” қиличсиз қароқчини қувлаб, ҳовлининг нариги қирғоғига кетди.

¹ Сархайл – бошлиқ, саркарда.

Қароқчилар сархайли ўз шерикларидан бири ирғитган қилични чакқонлик билан илиб олдию, “мирзо” томонга қўққисдан юз ўгириб, хужумга ўтди. “Мирзо” орқага чекинишга мажбур бўлди. Жанг яна ҳовли ўртасига кўчди. Қиличбозларнинг баб-баравар маҳорати, жасорати ва топағонлиги жангнинг ҳали узоқ давом этишидан дарак берар, аммо рақибларнинг борган сари оғирлашаётган нафаси айни замонда ҳам тантанали, ҳам мудҳиш дақиқанинг яқинлашаётганига ҳар икки томонни умидвор қилар эди. Тарафкашларнинг қичқириклари баланд авжга чиқди.

Борган сари дармонсизланиб бораётгани сезилиб турган “мирзо”нинг ҳоли “талаба”ни қаттиқ ҳаяжонга солди... “Талаба” бешафқат даврнинг фарзанди бўлса ҳам, одам қонини кўришга курби етмас, дўстининг мағлубиятини кўриш эса унинг учун ўлим билан тенг эди. Ранги ўчиб, лаблари дир-дир қалтираётган “талаба” жанг майдонидан юзини чирт ўгирди-ю, узоқ жим қолди.

Бирданига одамлар “Зафар! Ғалаба!” деб қичқириб юбордилар. Қичқирувчилар шовқини орасидан савдогар Хожа Имоднинг хурсанд овози баралла эшитилди. Бу яхшилик аломатига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмаган “талаба” жанг майдонига секин юз ўгирди. Ўнг елкасидан қон сизиб чиқаётган қароқчи ерда ётар, “мирзо” унинг кўкрагига оёғини тираб, қасоскор бир ҳолатда қилич кўтариб турар эди.

– Тўхтанг, мирзо, зинҳор тўхтанг! Бас! – деб қичқириб юборди “талаба”. У ғолиб ва мағлуб ёнига чопди. – Тавба қил, ғоратгар, – деб қичқирди у мағлуб қароқчига.

Ҳамма қароқчилар сархайлининг ҳалокатини кутгани туфайли ҳовли майдонида гўристон сукунати ўрнашган эди. “Талаба”нинг овози бонгдек жаранглади:

– Ғолибинг қонхўр эрмас! Тавба қилсанг, кечирур. Дарҳол тавба қил, жинойткор!

Қароқчи шошиб қичқирди:

– Таслиммен! Шафқат эт! Тавба қилдум!

“Мирзо” қатъий талаб этди:

– Жонингдин умидинг бўлса, қасофат касбингдин умрбод воз кечмакка қасамёд эт, аблах!

“Мирзо”нинг бу талабига қароқчилар сархайли анча жим қолиб, сўнг алам билан жавоб берди:

– Қасамёд этурмен! Яна қароқчилик қилсам, мени Худо урсун!

“Мирзо” мағлуб душманнинг кўкрагидан оёғини олди:

– Тур ўрнингдан! Ол қиличингни!

– Қароқчилар сархайли зўрға ўрnidан турди ва анча нарида ётган қиличини ердан олди.

– Йўқол энди тезроқ!

Қасамёд талаби ҳам, гуноҳнинг кечирилиши ҳам, кетишга рухсат ҳам қароқчилар сархайлини ҳайрон қилиб қўйди: давр қоидаларига биноан, мағлуб душман ўлдирилиши ёки қулга айлантирилиши лозим эди; сархайл мағлуб бўлганидан кейин унинг тобелари ўз раҳнамосини ташлаб қочади ёки ғолиб томонига ўтиб, унга хизмат қила бошлайди. (Қим боқса, маош тўласа, аскар шуники!) Аммо қароқчилар ҳайратда қотган эдилар.

Қароқчилар сархайли энди “мирзо”га нафрат билан эмас, ҳавас ва ҳасад билан тикилиб, ўрнида қимирламай тура берди:

– Ғолибим ким? Қасос ҳуқуқидан воз кечиб, менга иккинчи ҳаёт бахш этган олижаноб қилич соҳиби ким ўзи? Билмоқ истарман!

“Мирзо” бу саволга жавоб беришни истамагандек жим қолди.

– Такаллум¹ эт! Не киши эурсен? – илтижо қилди савдогар. – Айт исмингни, баҳодир! – Унинг овозида ғурур жаранглар эди, гўё ҳозирги ғалаба “мирзо”ники эмас, Хожа Имодникидек.

¹ Такаллум – сўзлаш, гапириш.

Хамма гурунглаб савдогарнинг талабини маъқуллади.

“Мирзо” гўё иккилангандек, яна бир зум жим қолди-да, қароқчилар сархайлига тикилиб туриб, деди:

– Ҳусайн Бойқаромен!

Фақат Хожа Имод эмас, ҳамма мусофир ва қароқчилар ҳайрат билан қичкириб юборди:

– Ё олло! Ё олло!..

– Ҳусайн Бойқаро! Карвон йўлида шахзода Ҳусайн?! Инонмам! Асло инонмам! – деб қичкириб гумон билдирди қароқчилар сархайли. – Худо ҳаққи, инонмам!

“Мирзо” худди “ишонмасанг, менга нима?” дегандек, юзини чирт ўгириб, четга кетди.

Қароқчилар сархайлининг орқа томонидан ғурур тўла овоз эшитилди:

– Нима, Ҳусайн Бойқаро қиличининг зарби ҳам инонтиролмадим, юзи қаро?!

Қароқчилар сархайли ажабланиб, орқасига қаради. Унинг рўбарўсида “талаба” турар эди. Она сути оғзидан кетмаган хипча ўсмир уни ҳақоратлашга журъат этди. Ким бўлди экан, бу бебош?

– Ўзинг кимсан, шадлод?

Қароқчининг саволида менсимаслик яққол сезилиб турар эди.

– Навоиймен! – деб эълон этди “талаба”.

– Алишер Навоий? – деб қичкириб юборди бир неча киши бирдан.

Яна Хожа Имоднинг овози янгради:

– Зуллисонайн? Наҳотки?

Ҳамма хипча “талаба” ёнига отилди.

Алишер Навоийнинг ғазаллари юртда кенг тарқалган. У икки тилда – форсий ва туркийда – баб-баравар яхши ёзгани учун “зуллисонайн” (“икки тилли”) деб шуҳрат қозонган, унинг ажойиб истеъдоди ва шахзода Ҳусайн билан дўстлиги ҳақидаги ҳақиқат ва афсоналардан кўп кишилар яхши хабардор эдилар. Шундай бўлса ҳам, ҳаммани икки нарса ҳайрон қолдирди: ҳозиргина қароқчилар билан олишган саккиз жасур ва моҳир қиличбознинг бири шоир экан. Яна: “шоир” ва “зуллисонайн” номлари билан машҳур кишининг мунчалик ёш бўлиши сира ақлга сиғмас эди. Одамлар Навоийни қуршаб олиб, турли саволлар бериб, чуғурлаша кетдилар. Ким мусофир-у, ким қароқчи – энди билиб бўлмас эди.

Ҳозиргина бўлиб ўтган қонли жангнинг ва шонли зафарнинг қахрамони шахзода тамоман унутилган ва бир чеккада ёлғиз серрайиб турар эди. У қаттиқ бостириб кийган қалпоғини бошидан юлиб олиб, у билан пешонасидаги мўл терни артди. Ҳусайннинг бу ҳолатига фақат қароқчилар сархайли эътибор берди.

Сархайл уни таниди.

– Ҳусайн! Худди ўзи! Ҳусайн Бойқаро! – деб ўйлади у.

Ҳусайн қароқчининг башарасида аламзадалик тантанаси аралаш истеҳзо кўрди ва нечундир бир қизариб олди-ю, шошиб ҳужрасига кириб кетди. Қалам соҳибининг шуҳрати қилич соҳибининг шуҳратидан баланд келди, деб ўйлади яна қароқчи ва орта бораётган бир мамнуният билан яна кўнглидан ўтказди – рашк! Қалбинг рашк оташида ёнади, шахзода! Не иложинг бор, Ҳусайн? Дунёда ким кўп? Шахзода кўп! Шоир эса... Ҳа, оломон шоҳ ва шахзодалардан ҳайиқади, нари борса – ҳурмат этади, аммо шоирга кўнгили беради!

Қароқчилар сархайлининг бир одати бор: ҳозир шу пайтда иш учун зарур бўлмаган фикр билан (бу фикр қанчалик муҳим бўлмасин) ўзини узок банд этишни ёмон кўради у. Ҳозирги энг зарур иш – ўликларни йиғиштириб, бу шармандалиқ маконидан тезроқ чиқиб кетиш. Шу сабабли қароқчи ўз шериклари олдига шошди. Унинг шериклари эса карвон аҳлига аралашиб, худди авлиё билан учрашгандек, бир хушнудлик билан ҳамон Алишер Навоий атрофида чуғурлашар эди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Учинчи боб

ИХФО¹

Сархайлининг қасамёди туфайли авф этилган қароқчилар ўз шерикларининг ўликларини кўтариб, Тахти Равон бекатидан чиқиб кетганларидан кейин қарвон ахли орасида зўр тантана бошланди. Улимдан ва талондан қолган одамлар Хусайн Бойқарони ва унинг ҳамроҳларини ўраб олиб, узок вақтгача қувонч ва миннатдорчилик туйғуларини изхор этдилар. Хужралардан аввалгидан ортиқроқ хушнудлик садолари янгради.

Ҳамма хурсандчилик оғушида роҳат қилар экан, Хусайн ўз хужрасида ёлғиз ўтирар эди. Унинг кўнгли ғаш, миясини жуда ёқимсиз бир фикр пармалайди: “Алишер билан менинг Сабзаворга сафаримиз мамлакатдаги нотинч аҳвол тақозосига кўра, ихфо тариқасида, хуфёна, яширин бўлаётир эди; бизнинг тўдамизнинг ўзларига турли исм бериб сафар қилаётган саккиз отличнинг асл исмлари ва аслида ким эканликлари қарвон Сабзаворга етгунча сир тутилиши шарт эди. То Тахти Равон работигача бу шарт аъло даражада бажарилди. Аммо бу ерда қароқчилар сархайлининг: “Ўзинг кимсан?” деган саволига беихтиёр жавоб беришим билан мен ўзим бу сирни фош этиб кўйдим”.

Бир енгил “ух” тортиб олгач, оғир ўйларини давом эттирди:

“Мен аслида қароқчининг саволини жавобсиз қолдиришим керак эди. Аммо савдогар Хожа Имод мени “баҳодир” деб атади, шунинг учун эриб кетдимми? Йўқ! Ўз қасбидан воз кечишга мажбур бўлган қароқчига кимнинг олдида қасамёд этганини билдириб қўйиш керак эди, токи у ўз қасамидан қайтишга ҳайиксин! Ҳар ҳолда мен ўзимни ўзим фош этиб кўйдим”. “Шайтон ғолиб чикди!” деб яна пушаймон қилди Хусайн. У, “Одамни ҳамма номаъкул, ёмон ва гуноҳ ишларга шайтон тортади. “Уни қил, буни қилма!” деб одамнинг кўнглига ғулғула солади, ёмон йўлга бошлайди. Мана, алайҳиллаъна Иблис бу гал ҳам менинг ғуруримга тегиб: “Кимлигингни кўрсатиб қўй бу одамларга!” деб шивирлади ва мен ҳам ҳиссиётга берилиб, “Менинг исми – Хусайн Бойқаро!” деб қичқириб юборганимни билмай қолдим. Мамлакатлар, халқлар ва одамларнинг тақдири учун Худо олдида жавобгар шоҳлар ва шахзодалар – Парвардигорнинг энг азиз бандалари – шайтонга ҳай беришда ҳаммага намуна кўрсата билишлари керак. Бу гал мен ҳамма оддий бандаларга хос, аммо шоҳ ва шахзодалар учун кечирилмас ожизликни намоён этдим. Иблиснинг васвасасига бардош бера олмадим...”

Ёқимсиз фикрлар ҳамон шахзоданинг аламини орттирар эди. Одамларнинг ҳақ йўлидаги матонатини тез-тез синовдан ўтказиб туриш учун Аллоҳ томонидан ер юзига юборилган Иблис одамни доимо ҳалокатли йўлларга бошлайди. Мана энди ихфонинг фош бўлиши ҳам хатарли оқибатларга тўла.

Ўз қилмишидан пушаймон бўлган Хусайн шу пайтда нима билан машғул бўлишни билмас эди. У тоқча ёнига бориб, нодир қимматбаҳо китобни – замон шоирларининг энг сара асарларидан тузилган зарҳал девонни қўлига олди, варақлади, аммо ўқишга кайфи бўлмай, ўша тоқчада турган кичик чиройли хуржунга солиб қўйди. У диққат бўлиб, бўш хужрада чор атрофга аланглар эди.

Хужра жиҳози энди тамоман ўзгарган. “Мирзо”нинг кимлиги аниқ бўлиши биланок работбанд шахзодадан ичкари ҳовлига, ўз оиласи турган шинам хоналарга кўчишни илтимос қилган бўлса, Хусайн мезбонларни ташвишга солишни истамай, шу хужрада қолди; фақат Алишерга ва олти сарбозга алоҳида хоналар ажратишни илтимос қилди. Бу тилак, албатта, амалга оширилди. Работбанд ўз рўзғорида қимматбаҳо ва чиройли нарсалардан нимаики бўлса, ҳаммасини кўчириб келиб, дарров шахзода хужрасини безаган эди.

Бирданига яркираб, “очилиб” кетган хужрада шоҳи кўрпачаларга чўзилиб, аланглаб ўтирган Хусайн ташқаридан оёқ шарпаларини эшитди. Шошиб, оёқларини йиғиштириб, ўзига интизом бериб ўтирди: Алишер! Кириб келатган одам фақат Алишер бўлиши мумкин эди. Аммо остонада тожир Хожа

¹ Ихфо – яширин, махфий.

Имод, яъни ҳалигина Алишернинг “зуллисонайн” унвонини тилга олган савдогар пайдо бўлди.

– Киран бўлсам, рухсатму, мирзо?

– Мархабо!

Савдогар остонадан ўтиб чўкмакчи эди, Хусайн уни тўрға, ўз яқинига таклиф этди. Савдогарларга хурмат – Хусайнга бобокалони Амир Темурдан қолган мерос; савдогарлар, эҳтиёж туғилганда, шохларга мадад беришга доимо тайёр, қавий қўли баланд, бақувват кишилар; кези келганда, уларни бирор мамлакатга юбориб, у юртнинг ички кирдикорини билиб олиб, кейин у мамлакатни забт этиш мумкин: бобокалони Темур шундай қилар эди.

Дуодан сўнг савдогар жилмайиб, Хусайннинг кўзларига тикилди:

– Истироҳатингизни бузибмен. Маъзур тутгайсиз!

Хусайн ҳам самимий жилмайди:

– Маълул ўлманг! Ибо қилманг.

Хусайн ўйланиб қолди: “Бу тожирни менинг олдимга не ташвиш келтирди эркан?”

Савдогар аввалгидек узр оҳангида давом этди:

– Бу ерда ўтмиш ходисадан сўнг биз фуқарога сиз ўн чандон азиз бўлиб қолдингиз, мирзо. Мен барча мусулмонлардин сизга яна бир маротаба миннатдорлик изҳор этмакка ваколатлиман.

– Бу ходиса бизнинг бурчимизнинг асоси, холос, – деди Хусайн ҳеч қандай гурусиз ва кулиб илова қилди. – Дағи, биз ўзимизни қароқчидан ҳимоя этмоғимиз лозим эди ё йўқ?

– Сиз бугун нафақат ўзингизнинг, балки бутун улуғ Темур хонадонининг шон-шарафини ҳимоя этдингиз, шахзода!

Хусайн “тижорат аҳли” – савдогарларнинг бобокалони Темурга бўлган хурмати ва миннатдорлигини яхши биларди, шунинг учун Хожа Имоднинг сўзларини одатий хушомад деб билиб, ерга тикилиб, жим қолди. Аммо савдогарнинг бундан кейинги сўзлари унга игнадек санчилди:

– Барча темурийлар сиз бикин жасур ва одил бўлсалар қошки эди!

“Бу сўзларда биз, темурийларга таъна мавжуд-ку!” деб ўйлади Хусайн. У бир қизариб, бир бўзариб анча жим қолди. “Олижаноб қон-қариндошларим – темурийларнинг феъли-атвори менга яхши маълум”, ўйлади Хусайн. “Барча темурийларнинг менга ўхшаш бўлишини орзу қилган бу савдогарда ҳам гуноҳ йўқ. Аммо ҳукмдорларнинг хатти-ҳаракатини муҳокама қилишга фуқаронинг ҳаққи бор! Шаддод савдогарнинг таънасига муносиб раддия топмоқ зарур”.

Савдогар ҳам ўзининг ўйламай гапириб, беҳижоблик – пардасизликка йўл қўйиб, яъни одоб қоидасини бузиб, шахзодага озор берганини сезди ва хижолат тортди.

Таънага ҳамон раддия тополмаган Хусайн сезиларлик жаҳл билан деди:

– Биз, темурийлардан сиз, тижорат аҳлига не азият етибдур?

Савдогар нима дейишини билмай, бир зум тамом гангиб қолди.

– Худо ҳаққи, мен темурийлардан биз, савдогарларга бирор зарар етганин айтмоқчи эрмасмен.

Орага ўнғайсиз сукунат тушди.

Остонада Алишер пайдо бўлди. У шахзода қошида савдогар ўтирганига ажабланмади.

– Истироҳатингиз ҳузурлимудир, мирзо?

– Истироҳатингиз ҳузурлиму, йўқми эркани шояд суҳбатимизнинг давоми-дин зоҳир бўлса. Алишер, марҳамат, ўтиринг!

– Хурматли Хожа Имоднинг суҳбати бамаъни, ҳузурбахш бўлмоғига шубҳа йўқ, – деди Алишер ўтиргани ҳамано ва савдогарга чуқур қизиқиш ва хурмат назарини ташлади. – Зеро, тижорат аҳли бикин дунёбилармон ва хушсуҳбат халқ кам бўлур.

Алишер сўзларининг хурмат билан айтилгани савдогарни қувонтирди. Энди гапни “таъна”ни ювиб кетадиган оҳангда давом эттириши мумкин эди. Савдогар Хусайн томонидан берилган ҳалиги саволни гўё унутгандек, тамом бошқа мавзуда гапира кетди:

– Шунча йўл босибмизу, қандай улуғ зотлар билан ҳамсафар эрканимиздин

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ғофил қолиббиз-а! – деди савдогар ўз она тили – форсийга кўчиб.

Хожа Имод туркийда қанчалик осон гаплашса, Алишер билан Хусайн ҳам форсийни шунчалик яхши билар эдилар, шу сабабли савдогарнинг суҳбатини форсийда давом эттиришни истагани суҳбатдошларга эриш туюлмади.

“Шубҳасиз, савдогар ихфога имо қилади”, деган фикр бир вақтда Хусайннинг ҳам, Алишернинг ҳам хаёлидан ўтди.

Орада сукунат хукмон. Сукунатни кимдир бузиши керак эди. Алишер Хусайнга мурожаат этди:

– Фаразимча, шахзода хурматли тожирнинг қошингизга ташриф буюрмакларига сабаб, – деди Алишер соф ва талаффузи бенуксон форсча сўзлаб. – Хусайн Бойқаронинг хатарли қарвон йўлларида яширин юришига хайронлик изхор этишдир.

Савдогар ўз она тилида туркийдагидан шахдамроқ гапириб кетди:

– Зийрак кишининг садағасидан кетсанг арзийди!

Хусайн ўйланиб туриб, деди:

– Биз ҳамсафарларимиз олдида узрлимиз, аммо сафаримизнинг яширинлигига сабаб бор.

Хусайн “Энди сиз гапиринг”, дея илтимос этгандек Алишерга қаради. Алишер савдогарга мурожаат этди:

– Шахзоданинг қарвон йўлларида яширин юришига бир эмас, ҳатто бир неча сабаб бор.

Савдогар сабабларнинг изоҳини кутиб, шоирга бақрайиб қараб қолди.

– Аввало, – деди Алишер, – ҳар бир шахзоданинг дўстларигина эмас, душманлари, рақиблари ҳам кўп. Бу ҳол эҳтиёт бўлишни тақозо этади.

– Албатта, – тасдиқлади Хожа Имод.

– Иккинчидан, ҳеч ким қароқчилардан амин эрмас...

– Қароқчилар шахзоданинг йўлини тўсмоққа, айниқса, хирсуҳаваслидурлар. Негак, ҳар мусофир шахзоданинг хуржунида озгина бўлсада, олтин захира бўлади, – деб кулиб қўйди савдогар.

– Яна, – давом этди Алишер. – Оламда “фидойи” деб аталмиш бахти қаро бандалар бор.

Савдогар шошиб шоирга қўшимча қилди:

– Оламда фидойидан ёмон одам йўқ!

– Рост, эллик йилдан бери, Худога минг қатла шукур, юрт бошқа фидойини кўрмади, аммо бугун мамлакат фидойилардан ҳоли, деб айтишга нима асос бор?

– Асос йўқ! – деб яна тасдиқ этди савдогар. – Буюк Темурдан сўнг унинг тахтига ўтирган подшоҳи аъзам Шохруҳ ҳаётига суиқасд қилмоққа журъат этиши билан авом орасида “фидойи” деб ном чиқарган ялангоёқ каби аламзада юртда энди топилмас, деб айтмак мамлакат аҳволидан беҳабарлик бўлади, албатта.

Фидойи ҳақидаги гап билан Алишер ўз изоҳларини тамомлаган ҳисоблаб, жим қолди. Аммо савдогар бу изоҳларнинг ҳеч биридан қаноатланмаган оҳангда суҳбатни давом эттирди:

– Сиз айтган сабаблар бизга аён, аммо булар ҳаммаси шахзоданинг яширин сафар этишига вазмин сабаб бўлиб кўринмайдур. Ҳар ҳолда қарвон аҳли шахзоданинг яширин сафарига бошқа воқеалар сабаб, деб тахмин этиб, ваҳимага тушмакда.

– Ваҳима? – ажабланди Хусайн.

– Қандай тахмин? Ва нима учун ваҳима?

Бу саволни Алишер берган бўлса ҳам, савдогар Хусайнга назар ташлади ва бутун жасоратини йиғишга тиришгандек, ўтирган жойида бир тўлғаниб олиб, жавоб берди:

– Қарвон аҳли сизнинг махфий сафарингизни Хуросоннинг янги подшоҳи Абу Саид бирлан сизнинг орангизда низо бошлангани аломати, деб тушунди, шахзода. Гўё Ҳирийда яна бузуғлуғ бошланган ва вазият сизни пойтахтдан бош олиб кетишга мажбур этган.

– Бекор гап! – деб беихтиёр кичкирди Хусайн.

– Бемаъни шубҳа! – деб тасдиқ этди Алишер.

– Мен ҳам аввал карвон аҳлининг бу фикрига қарши чиқдим. Ахир сиз яқиндагина Ҳирий жангида Абу Саид аъло ҳазратларини мағлубиятдан халос этган баҳодирсиз...

Хусайн ажабланиб, савдогарнинг сўзини бўлди:

– Бинобарин, сиз подшоҳи замон аъло ҳазратларининг Ҳирийда тахтга ўтирган чоғларида бўлган воқеалардан хабардорсиз?

– Биз, фазилат аҳли, пойтахтда бўлиб ўтадиган ҳамма воқеаларни билиб турамыз, – деди Хожа Имод ғурур билан.

Савдогарнинг ўзини бемалол “фазилат аҳли”га, яъни пойтахтнинг энг маърифатли, сара кишилари каторига қўшгани Хусайнга ажаброқ туюлди. У яна беихтиёр савол берди:

– Яъни?

– Хуросоннинг сўнгги подшоҳи Абулқосим Бобурнинг сирли ўлиmidан бошлаб Мовароуннахр подшоҳи Абу Саиднинг Самарқанддин зудлик бирлан етиб келиб, Ҳирийда тахтга ўлтиришигача ва ундан сўнг бўлиб ўтган ҳодисалар ҳаммаси бизга маълум.

– Масалан?

Саволни энди Алишер берди. Сўнгги ойлarda бўлган муҳим сиёсий ҳодисаларнинг “фазилат аҳли”га қайси тариқада етганини билиш унинг учун ҳам, Хусайн учун ҳам жуда қизиқ эди. Шу сабабли Хусайн бош силкиб, Алишер саволини тасдиқ этди.

Икки улуғвор суҳбатдошининг кутилмаган ва қистоғли саволлари тазйиқи билан ўз мақсадидан узоқлашаётганини сезмай қолган Хожа Имод узун ҳикояга тайёрланиб, этакларини йиғиштириб, ўзига кўпроқ интизом бериб, ўтириб олди-да, аввалгидан ҳам ортиқроқ фахр билан гапириб кетди:

– Бизга ҳамма нарса барча тафсилотлари бирлан маълум... Бундан олти йил аввал Хуросонда подшоҳи аъзам Абулқосим Бобур тахтга ўтиргандан бери тахт учун кураш очиқ бўлмаса ҳам, зимдан давом этар эди. Бобуршоҳ шу аҳволга барҳам бермоқ ниятида улуғ Темур авлодининг забардаст намо-яндларини муқаддас Машҳад шаҳрига йиққан. У бобокалонининг руҳини пеш этиб ва буюк Темур сулоласининг кучсизланиш хавфи борлигини тушунтириб, зодагон қариндош-уруғларини бирликка, иттифоққа ва иттифоққа даъват этган. Кекса ва ёш темурийлар, яъни тахт даъвогарлари якдиллик бирлан Бобуршоҳга садоқат изҳор этгандилар ўшанда. Шундай бўлса ҳам, подшоҳ шахзодалардан қасам талаб қилган. Темурий ҳукмдорлар барчаси Имом Ризо қабри атрофида тиз чўкиб, Куръон ўпиб, Бобуршоҳга садоқат ва бирлик намоийш этганлар. Авваллари сира қўрилмаган бу якдилликдан беҳад хурсанд бўлган ва энди мамлакатни узоқ йиллар осойишта идора этишига амин бўлган Бобуршоҳ Хуросоннинг ягона ҳукмдорига муносиб ва темурий шахзодаларга манзур бўладиган катта дастурхон ёзиб, зиёфат беради. Бобуршоҳ ўзи май ичмасликка аллақачон аҳд этган бўлса ҳам, бу гал олижаноблик ва оқиллик намоийш этган қариндош-уруғларининг ҳурмати учун улар билан баб-баравар майхўрлик қилади. Аммо шу базмда ичилган май подшоҳи аъзам татиган ҳаёт майининг сўнгги томчилари эканини бешафқат тақдир тезгина аён этади, яъни зиёфат тугамасданоқ Абулқосим Бобур ҳушидан кетади. Бир соат ўтмасдин подшоҳнинг ўлимини қайд этган табиблар марҳумнинг захарланганини аниқлайдилар... Шундайми, тақсирлар?

– Худди шундай, – деди Хусайн. – Мен шу пайтда Бобур Мирзонинг базмида ҳозир эрдим.

– Табиий, сиз ҳозир эрдингиз. Зеро, сиз Абулқосим Бобурнинг севиқли лашкарбошиларидан бири эрдингиз. Астробод ҳокимлиги ҳам сизга садоқатингиз, жасоратингиз ва маҳоратингиз эвазига шоҳ Абулқосим Бобур томонидан ҳаётига этилган эрди.

– Шундай! – индамай ўтирмаслик учун, Алишер суҳбатга аралашди.

Хусайн афсус билан деди:

– Улуғ подшоҳнинг кутилмаган ўлими кўпларимиз учун тақдирнинг бешафқат зарбаси бўлди. Ҳозир бўлганларнинг ҳар бири дарҳол ўзининг бу жиноятга дахли йўқлигини исбот эта кетди. Бу можаро авжга минар экан, мен қотилнинг бу гал ҳам пинҳон қолишини фаҳмладим-да, тахт атрофида можаро

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

яна кўзгалганини ўйлаб, кўзларимдан ёш ва дилимдан қон тирқираб окди.
 – Қон йиғлаган биргина сиз эрмассиз! – деди савдогар чуқур афсус билан.
 – Буюк муаррихимиз Абдураззоқ Самарқандий ҳаммамизнинг кўнглимиздаги гапни қалб қони бирлан битилган бир бадиҳада ифода этди:

*Ту кушти-у, куштанд туро баҳри мукофот,
 То боз кужо кушта шавад онки туро кушт?*¹

Тожир яна бир нафас жим қолгач, давом этди:
 – Бу мазмуннинг овозаси бутун Ҳиротни тутди. Худди шу пайтда Самарқанддин Абу Саид Кўрагоний етиб келиб, пойтахтни эгаллади. Аммо ҳокимиятни енгиллик билан қўлга киритган янги подшоҳ ўз муваффақиятидан гангираб, бир хато қадам босди, яъни боқилиши қимматга тушадиган қўшинини тарқатиб юборди. Ҳирийда фақат икки минг сарбоз қолди. Абу Саиднинг бу бепарволигидан истифода этишга шошган хуросонлик темурийлар исён кўтардилар. Чунки улар Мовароуннаҳрдан келган подшоҳнинг Хуросондаги ҳукмронлигига рози эрмас эдилар. Хуросоний темурийларнинг катта қўшини пойтахтни қамал этди. Кичик қўшин бошида Ҳирий атрофида жанг бошлашга мажбур бўлган Абу Саиднинг мағлубияти муқаррар бўлиб қолганда, Аллоҳ таоло кудрати бирлан мўъжиза юз берди: сиз, шаҳзода Ҳусайн, янги подшоҳга итоат изҳор этиш учун қўшинингиз бошида Ҳирийга келар экансиз, даҳшатли жанг устидан чикдингиз ва вазиятни дарров фаҳм этиб, ҳеч иккиланмай, Абу Саид қўшинига мадад бердингиз. Буни кўрган хуросоний темурийлар қаторига ихтилоф кирди, баъзилар қочдилар, баъзилар жангни давом эттирдилар, баъзилар эса Абу Саид томонига ўтдилар. Ҳирийга сиздан салгина кейинроқ етиб келиб, жангобдаги аҳволни кўрган Нодирбек Ақо ҳам сизга эргашди. Хуллас, сизнинг шарофатингиз бирлан хуросоний темурийлар мағлубиятга учраб, тахт Абу Саид Кўрагоний ихтиёрида қолди... Қандай, бизга етган маълумотлар ҳақиқатга ростми?

Гурур билан берилган бу саволга жавоб тез бўлди:

– Рост!

– Бенуқсон рост!

Савдогар яна ҳам рухланиб, давом этди:

– Айтмадимми, Абу Саид Кўрагоний фақат сизнинг мададингиз бирлан Ҳирот тахтини қўлда сақлаб қолди, деб... Шундан кейин янги подшоҳнинг сизга кўпдан-кўп илтифотлар кўрсатгани ҳам сира бесабаб эрмас, шаҳзода. Сиз Хуросоннинг янги подшоҳининг давомий базми жамшидларида ҳамиша дилхоҳ ҳамнишин, оламшумул шикорларида азиз ҳамроҳ бўлдингиз.

Алишер жиддий сўради:

– Нега сиз шуларнинг ҳаммасини била туриб, подшоҳи замон бирлан шаҳзода Ҳусайн орасида низо борасидаги бемаъни шубҳаларга ишонурсиз?

– Икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас! – деди савдогар комил эътиқод билан.

Мақолнинг маъноси равшан бўлса, унинг Ҳусайнга алоқаси икки суҳбатдошга гумонли эди.

– Яъни? – деди Ҳусайн зарда билан.

– Муҳим фикрнинг равшан айтилмоғи яхши, – деб Алишер зарданинг таъсирини сусайтирмоқчи бўлди.

Савдогар шаҳзоданинг жаҳлини босишга шошгандек, тез гапириб кетди:

– Мен ҳали гапимнинг энг муҳим қисмини айтишга улгурганим йўқ, тақсирлар... Ҳусайн, Абу Саидга нажот келтирганингиз Хуросонда сизнинг нуфузингизга нуфуз қўшди, обрўйингизни беҳад оширди. Энди хуросоний темурийларнинг бирдан-бир умиди – сиздан. Ахир сиз ҳам хуросонийсиз. Келгинди подшоҳнинг ҳукмронлиги сизга ҳам ёкмайди, албатта...

– Янглишурсиз, хурматли ҳамсафар! – деб лукма солишга шошилди Алишер. – Сиз мамлакатдаги вазиятнинг энг муҳим, энг нозик жиҳатидан беҳабар эркансиз.

¹ Т а р ж и м а с и: “Сен ўлдирдинг-у, бунинг мукофотига сени ўлдирдилар. Энди сени ўлдирган киши қаерда ўлдирилар экан?”

Савдогар ажабланди:

– Қулоғим сизда, тақсир.

Алишер худди ўз имонидан шаҳодат бергандек, қизғин сўзлади:

– Амир Темур оламнинг ярмидан ортиғини қўлга киритди, дунёнинг иккинчи ҳукмфармоси Боязидни ҳам асирликка олиб, йўқлик дунёсига жўнатди. Аммо улуғ жаҳонгир умрининг охирида гўё ўз шуҳратини келар авлодларга мерос этишнинг бошқа, савоблироқ йўлини кашф этди, яъни у барпокорликка зеб берди. Унинг зехнияти, ғайрати ва тадбиркорлиги бирлан Самарқанд ободлик топиб, ер юзининг сайқали бўлуб қолди. Улуғ жаҳонгирнинг меросхўри – подшоҳи аъзам Шохрух қуддиса сирриҳу ва ундан ортиқроқ – маликаи маҳди улё¹ Гавҳаршодбегим буюк жаҳонгирнинг янги кашфиёти йўлидан бориб, қадимий Ҳирийни ҳам беҳиштмонанд Самарқанд каби оламга машҳур этишга бел боғладилар. Яна доно маликанинг даъвати ила кўп вилоятларнинг волийлари ҳам ўз шаҳарларининг зебига зеб қўшмоқ бирлан машғул бўлди. Тинчлик ва ободликдан маърифат дарахтлари кўкарди. Наинки Ҳирий, ҳатто ўзга кўпгина шаҳарлар ҳам илм аҳли ва истеъдод соҳибларининг мажлисоҳи бўлуб қолди... Барпокорликдан қоладурган шуҳратга не етсин, хожа!

Алишер худди энди нима дейишини билмагандек, бирданига жим бўлди: унинг миясида ялт этиб, бир байт туғилган эди:

*Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик бирла от.*

Ўз таассуротларини ва ўйларини беихтиёр ва дарҳол шеърий шаклда ифода этишни одат қилган шоир бу байтнинг қўққис туғилганига ва шунчалик содда ва чиройли шаклга тушганига севинди, аммо, одатича, уни ёдда тутиб қолиш учун хаёлидан яна бир карра ўтказди-да, худди ҳеч нарса бўлмагандек, ўша оҳангда суҳбатни давом эттирди:

– Марҳум Бобуршоҳ ҳам шу каби савоб ишлар бирлан яхши ном қозонди... Бизнинг замонда янги мамлакатлар забт этмак ҳаваси бирлан ёнувчи темурийларнинг ҳамон кўплиги рост, аммо шаҳзода Хусайн барпокорлар тоифасига мансубдур.

Хусайн қўшимча қилишга шошилди:

– Биз бу йўлдан ҳеч қачон қайтмасликка аҳд этурмиз. Зеро, давлатнинг умрбоқийлиги, дарҳақиқат, юртнинг маъмурлигидан ва раиятнинг фаровонлигидан тўйинади. Мовароуннаҳрий ва хуросонийга бўлинув, низо бирлан машғул бўлган темурийларни бирлаштиришнинг ягона йўли ҳам шу. Абу Саид Кўрагоний – барҳаёт темурийларнинг энг бақуввати. Ободонликка ҳам, улуғ жаҳонгир хонадони иттифоқини рўёбга чиқаришга ҳам ундан кўра қодирроқ ҳукмрон йўқ. Шу сабабли биз янги подшоҳимизга сўзсиз итоат этмакка шошдик. Ва бу ишимиздан ҳеч қачон афсус тортмасмиз.

– Масаланинг бу жиҳати менга, дарҳақиқат, маълум эрди, – иқрор бўлди савдогар. – Аммо... узр, мен бир ташбеҳ келтирмакка мажбурмен...

– Бемалол! – дедилар Хусайн ва Алишер баб-баравар. Улар савдогарни ўз эътиқодларига инонтира олганларидан мамнун эдилар.

– Менинг фикри ожизимча, – деди савдогар, – сизнинг Абу Саид Кўрагонийга етказганингиз нажотнинг асл моҳияти ҳатто сизнинг ўзингизга ҳам кўп йиллар ўтгач, аён бўлади, шаҳзода. Азим дарё жажжи, тиник, зумрад ирмоқдан бошланур. Аммо дарё бунёдга келгунча узоқ замонлар ўтур, ҳикматли ирмоқнинг моҳияти ҳам одамлар учун узоқ муддат сир бўлуб қолур.

Бу фикр ҳам мазмуни билан, ҳам савдогардан кутилмаган бадиий шакли билан икки дўстни ёқимли ҳайратга солди, аммо келажакда бўладиган аллақандай муҳим воқеаларга ишора қилиши билан уларни анча андишага қўйди.

Орага сукунат қушлари кўнди.

– Сиз хаёл тулпорининг чавандози эркансиз! – деб кулди Алишер.

Савдогар жуда жиддий эътироз билдирди:

– Инонинг, Алишер, менинг тасаввуримда, наинки, менинг, бутун аҳли фазлнинг тасаввурини ҳам шаҳзода Хусайннинг Абу Саидга нажот етказган кундан бошлабқ унинг иқболи таназзулга юз тутган. Шаҳзода Хусайн шижоати воқеаси

¹ Маҳди улё – подшоҳнинг катта хотинига берилган унвон.

– ўша ҳикматли ирмоқ. Хуросоннинг истикболи энди Хусайн Бойқаронинг ҳасмидур. Худо хоҳласа, буни кўрурсиз, бунга ишонурсиз!

Камсухан Хусайн ўзи тенги бўлмаган кимсалар ёнида гап сотиб ўтиришни ёқтирмас, мабодо суҳбатни давом эттириш зарурати туғилса, сўзлаш навбатини бошқаларга бериш йўли билан суҳбатдан қочишга тиришар ва шу хусусияти билан ҳам Алишерга ёқар эди. Аммо бу гал шаҳзода навбатни Алишерга бермай, ўзи жуда жиддий ва қизгин гапириб кетди:

– Худо шоҳидки, тахт тақдири Ҳирий атрофидаги жангда ҳал бўлаётган пайтда бизнинг Абу Саид Кўрагоний тарафини олишимизда мамлакатнинг осойишталигидан бошқа ғаразимиз йўқ эрди ва бўлмайду хам! Ҳамма фарзлар ва гумонлар беҳуда, ковакдур!

Хусайннинг жавобидан мамнун бўлган Алишер дўсти билан фахрланишни яна бир марта намойиш этишга шошилди:

– Хуросонийларнинг шаҳзодадан умидвор бўлишлари табиий. Чунки Хусайн Бойқаро ҳали ёш бўлса ҳам, ўзининг нималарга қодир эрканини оламга намойиш этишга улгурган. Туркийда бир мақол бор: “Киши ёш эрканида ҳам оламнинг яроғи, Ой бир кечалигида ҳам оламнинг чароғи”. Бу мақол гўё бизнинг шаҳзодамиз шаънига айтилгандек. Аммо Хусайн Бойқаро ўз қобилияти ва нуфузини шахсий ғараз йўлида истифода этмак иллатидан тамоман холидур!

Хусайн энди куюниб сўз қотди:

– “Икки кўчқорнинг боши” эрмиш! “Ҳикматли жажжи ирмоқ” эрмиш! Мудҳиш афсоналарнинг бунчалик тез туғилғониға ҳайрон қоламен!

– Юрт бошиға бузуғлуғ соя солиб турганида, – деди савдогар, – бунигдек ҳақиқатнамо афсоналарнинг тез туғилиши асло ажаб эрмас. Осмонни қора булутлар қоплагон чоғда чакмоқнинг барқ урмоғи учун бир сониянинг юздан бири кифоя, олийҳиммат шаҳзода!

– Афсуски, бу каби мудҳиш афсоналарнинг умри чакмоқ умридек қисқа бўлмайду, – деди Алишер Хусайнға қараб. – Кўрурсиз ҳали!

Ўжар Хожа Имод анча сукутдан сўнг суҳбатни эҳтиёткорлик билан давом эттирди:

– Аммо сизнинг дор ус-салтанат Ҳирийдин вилоятингизга эрмас, узок Сабзаворға равона бўлмоғингиз... Яна хуфёна... Кўшунсиз...

Форсидан туркийға кўчганини савдогарнинг ўзи ҳам билмай қолди. Хусайн ҳам суҳбатни туркийда давом эттирди:

– Менинг кўшуним ҳозир қаерда бўлиши лозим эрса, шу ерда, яъни Астрободда! – деди Хусайн

– Биз Сабзаворға ўз ихтиёримизға кўра зарур юмуш бирла борурмиз, – деди Алишер.

– Савоб юмуш бирла, – деди Хусайн ҳам. – Ёмон ният бирла эрмас.

Савдогар гоҳ Хусайннинг, гоҳ Алишернинг кўзларига тикилди. Унинг кўзлари “Ишонмаймиз!” деб қичкириб турар эди.

– Сабзаворда ўтган йил менинг волидаи меҳрибоним вафот этмишлар. Биз бир бандаи бечоранинг йилини ўтказмоққа борурмиз, – деди Алишер.

“Алишер онасининг вафотига бир йил тўлган бўлса, нечук шаҳзода унинг сафарига шерик бўлиши шарт? Яна шундай алғов-далғов замонда!” Савдогар кўнглида туғилган бу шубҳани очик айтишға ҳайиқиб, Хусайн томонға юз ўтирди ва шаҳзоданинг вожоҳатидан бунга жавоб топмоқчи бўлди. Ўзининг беихтиёр шилқимлик қилаётганини сезган савдогар шаҳзоданинг қиёфасида жаҳл кўришни кутган эди, аммо хотиржамлик кўрди. Хусайн карвон аҳлида туғилган шубҳанинг ёмон оқибатларини тушунди, уни йўқотиш заруриятини сезиб, суҳбатни осойишта давом эттиришға шай бўлиб турди:

– Бу сафарда менинг Алишерға ҳамроҳлиғим сизни ҳайратға солур, албагта, хурмагли тожир. Аммо биз Алишер бирла икки отанинг фарзандлари бўлсак ҳам, бир онанинг сутини ичганмиз, яъни Алишерға она бўлмиш волиданинг.

– Демак, сиз кўкалдошларсиз.

– Балли! Биз икки кўкалдошмиз. Дарҳақиқат, волидаи мукаррамамининг маъракасига шошурмиз.

Хусайн шундай деди-ю, ёқимли овози билан ўзи севган бир шеърни хиргойи қилди¹:

*Оналарнинг оёғи остиндадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғин висолин истар эсанг,
Бўл анонинг оёғин туфроғи.*

– Алишернинг ҳикматли сўзи бу! – Хусайн фахр билан кўшимча қилди. Кутилмаганда димоғларига қовурманинг ёқимли бўйи урилди. Сухбатдошлар ҳид келган томонга беихтиёр назар ташладилар. Остонада катта чинни лаган тутган работбанд, унинг орқасида эса қулвачча чағир-май кўзчасини тутиб, таъзимда ҳайкалдек котиб турар эди.

Янги подшоҳ Абу Саид ҳам, бузуғлуғ ҳам, ихфо ва унинг фош бўлишининг хатарли оқибатлари ҳам уч оч мусофирнинг хаёлидан учди-кетди. Мунозара бирданига узилиб қолди.

Тўртинчи боб

БИРИНЖ² УЗУК ЁКИ ТОЖИРНИНГ ИШҚИ

*Дил ёфт нақди васл, жон дод, ғам харид;
Тоғжир ҳамиша суд зи байъу ширю кунад³.*

Ж о м и й

1

Хожа Имод Хусайн ва Алишернинг қистоғи бирлан шу ерда қолган эди. Қовурдоқ сафардаги кишиларга хос иштаҳа билан ейилиб, роҳи райҳон – кўкимтил хуштағам май завқ-шавқ билан ичилди. Тоғжир “ичмон” (“ичмайман”), деб майни астойдил рад этган бўлса ҳам (Хожа Имод ҳақиқатан ҳам ичкиликдан ҳазар қилар эди), машҳур темурий шахзода кўлидан бода нўш этмоқ фахри устун келган эди.

Умрида биринчи марта шахзода ва машҳур шоир билан ҳамтабақлик шарафига муяссар бўлган савдогарнинг ёқимли чехраси энди бахтиёрликдан яп–янги мис тоздек ялтираб, кизил гулдек очилиб кетган эди. Хусайн майни татиб ҳам кўрмагандек хушёр, шоир ва савдогар эса – ширакайф. Ҳамтабақларнинг ёши улурғи Хожа Имод бўлгани учун дастурхонга у дуо қилиши лозим эди:

– Илоҳо, сизларга икки дунё саодати муяссар бўлғай, омин!

Ҳар хизматни вақтидан кечиктирмай бажаришга ўрганган қулвачча дарров пайдо бўлиб, дастурхонни йиғиштириб олиб, чиқиб кетди.

Энди бундай пайтда юзага келадиган ўнғайсизлик рўй берди: овқат еб бўлингани ҳамано мезбонлар билан хайрлашмоқ ноқулай, аммо суҳбатни аввалгидек қизғинлик билан давом эттириш учун “ўтин” тутаган – мавзулар тамом бўлган.

Сирасини айтганда, мавзулар Хусайн ва Алишер учун тутаган, савдогар эса уни бу азиз кишилар ҳузурига олиб келган сиёсий жумбоқларнинг фақат биттасинигина изҳор этишга улгурган эди. Масалан, савдогарни “бузуғлуғни бошқа шахзодалар бошлаши мумкинми, йўқми; умуман, мамлакат энди тез тинчийдими?” каби масалалар ўта қизиқтирар эди. Аммо суҳбатдошларнинг кайфиятига қараб, савдогар бу жумбоқларни ҳам ҳозир ўртага ташласа, шилқимлик бўлишини инобатга олди. Хожа Имод бундай пайтларда миннатдорлик билдириб, туриб кетиш учун керакли дақиқаларнинг ўтишини кутиб, сукут сақлар экан, дафъатан Алишер суҳбатни давом эттириш ниятида сўз бошлаб юборди:

– Энди биздин ҳам сизга бир савол бўлса, жавоби малол тушмас, ҳурматли тоғжир?

¹ Ўрта асрларда шеър ўқилмас, балки маълум оҳанга солиб айтилар эди.

² Биринж – мис ва кўрғошин аралашмаси, бронза.

³ Т а р ж и м а с и: “Дил ёр билан учрашиш бойлигига эришди, жон берди-ю, ғам сотиб олди. Савдогар доимо савдо-сотикдан фойда қилади”.

– Бемалол. Сиз бекин мўътабар зотларнинг бир эмас, ўн саволига ҳам баҳоли кудрат жавоб бермоққа бурчлимиз, албатта.

– Нозикроқ савол. Боҳижоблик зоҳир бўлмасму эркан?

– Ҳечқиси йўқ. Ибо қилманг!

Алишер ўз саволига мавзун-муносиб шакл ахтариб, яна бир зум жим қолар экан, Хусайн сўз қотди:

– Мухтарам меҳмоннинг жонин халқумига еткурмасдин тезроқ саволга кўчинг, Алишер!

Шахзода билан тожир Алишерга яна бир оз тикилиб қолдилар.

– Шахзода бирла мен зарурият юзасиндин хатарнок сафарга жазм этганбиз. Ушбу мудҳиш замонда сизнинг сафарингизда не маъни?

Тожир дарров жавоб бермади. Яна Хусайн ёрдамга келгандек бўлди. У Алишерга мурожаат этиб, ҳазил оҳангида деди:

– Саволингизнинг баситлиғига ҳайронмен, Алишер. Наҳотки, тижорат аҳлининг шоҳроҳларда саргардон юрмоғининг маъноси сизга ҳамон аён эрмас? Тожирлар бамисоли бир шамол. Улар бир жойда туролмас. Улар шаҳарлар ва мамлакатлар аро аладдавом кезмоғлари лозим. Манфаат қаёқга чорласа, тижорат аҳли шу жойда ҳозир у нозир.

Савдогар ҳамон ерга қараб, жим ўтирар эди. Алишер Хусайннинг ҳазилига кўшилди:

– Билурмен, шахзода, тожир – манфаат бандаси. Аммо Хожа Имод ўзи мамлакатда янги бузуғлуғ кутар эрса-да, то юртда амонлик устувор бўлгунча ўз макониди тинч ва саломат ўлтурмакни лозим топмас, молидин ва ҳатто жонидин ўтуб, хатарли сафарга азм этур. Наҳот, манфаат тожирлар учун ширин жондин ҳам азиз бўлса?

Савдогарга баробар тикилган Хусайн ва Алишер ҳайрон қолишди: Хожа Имоннинг чехрасида ҳалиги мамнуният ва бахтиёрликдан энди из ҳам қолмаган, бу чиройли чехрани ҳасрат ва изтиробнинг куюқ кўланкаси босган эди. Тожирнинг кайфи бирданига ошгандек кўринди.

– Йўқ, мен энди хатарнок шоҳроҳларда манфаат ахтармасмен, – деди савдогар ва Алишер билан Хусайн қиёфасида орта бораётган ҳайратга жавоб беришга шошгандек, тез давом этди. – Мен эмди хатарлик шоҳроҳларда ёшлиғимни, муҳаббатимни, бахтимни излармен. Тижорат бир мужиби сафар, баҳона, холос, таксирлар!

Савдогарнинг кўзларида ёш йилтиради, гапида куйган юракнинг дардли нидоси эшитилди:

– Шахзода Хусайн ҳақли: тожирга узоқ сокинлик насиб этмас. Мен эмди саргардон бир шамолмен. Йўқ, йўқ, мен гирдобмен, қуюнмен. Эмди бир кун эрмас, бир соат ҳам, бир дақиқа, бир лахза ҳам ҳаловат йўқ менда десам, эҳтимолки, ифрот¹ муболаға бўлмас. Зоҳиран мен бахтиёрмен, одамлар менинг бахтимни ҳавас этурлар, ботинан эса мен одамларнинг энг бадбахтимен. Ичим аро не ўтар – бир ўзим билурмен, ёлғиз Худо билур... Ҳа, бир замонлар мен бахт фақат манфаатда, бойликда деб билур эрдим. Шул сабабдин мен ғафлатда қолдим, бахт қуши кўлимга келиб қўнганин фаҳмламадим. Эмди мен қўлдан кетган бахтимни дунёнинг ҳар бурчидан, ҳар куни изларга қасд этганмен, лекин топарманму – билмасмен. Умримнинг сўнгги кунигача, сўнгги нафасимгача излармен мен эмди ўша ғайбга чекинган бахтимни!

Икки жуфт кўз савдогарга тикилиб қолди – бири ҳайратга, иккинчиси ижодий пешлазатга тўла икки жуфт кўз. (Ҳар қандай инсоний саргузашт айтилмасдан аввалоқ Алишерда шеър ёзиш пайтидаги ҳаяжонга ўхшаш бир ҳис туғила бошлар эди.)

Савдогар юрагини эзган катта дардни изҳор этувчи оҳангида ҳикоя қила бошлади. Дардини яхшироқ изҳор этиш учунми, у яна ўз она тилига – форсийга кўчди.

– Билмадим, мен ҳикоя этадиган саргузашт бузуғлуғ қурбонларига дахл-дорми ёки бахт қуши кўлига қўнган кишининг ғафлатда қолгани ҳақидами, ҳар ҳолда мен кўпроқ ўзим ҳақимда гапиришга мажбурмен, узр...

¹ Ифрот – ҳаддан зиёд.

Тижорат, савдо-сотик менга ота касб. Шу сабабли мен икки нарсанинг ишқибозимен: саёҳат ва тижоратга кичикликдин кўнгул берганмен. Ун тўрт-ўн беш ёшимгача мен бу икки сеvimли нарсанинг биринчисини иккинчисидан афзал кўрдим. Отам билан катта карвон йўллариди кезар эрдим, мен учун янгидан-янги шаҳарлар, қишлоқлар, мамлакатлар, халқларни кўриш, сафар риёзатини тортиш ва қалтис хатарли вазиятларга тушиб, улардан кўкқисдан кутулиш завқини тотидан афзал нарса йўқ эрди дунёда. Кейинроқ бошқа кудратли хис – тижорат манфаати, бойлик тўплаш иштиёқи менинг зехним ва қалбимдан саёҳатга меҳрни сиқиб чиқарди. Энди мен учун дунёда пулдан азиз, олтиндан кудратли нарса йўқ эрди. Дарҳақиқат, бизнинг замонамизда одам – фақат олтини билан одам. Камбағал – одам қаторида эмас, уни ҳеч ким назарга илмайди, хурмат қилмайди, ундан ҳеч ким ҳайқмайди. Сендан бошқалар ҳайқсаларгина сен муроду мақсадингга ета олурсен. Шоҳлар ҳам пулингга қараб сени хурмат қилур. “Худога ҳам берган ёқадур”. Доно мақол. Дўстлик, муҳаббат ҳам бойликни тан оладур. Оламнинг ва одамнинг моҳиятини ифода этиш даъвосини қилувчи бу ақидалар менинг ёш қалбим ва зехнимда энг улуғ ҳақиқатлар бўлиб жой олди. Мен мана шу ақидаларга мос ҳаёт кечирам ва ўзимни бахт осмониди ҳис этар эрдим.

Мен кул тоифа одамларни назар-писанд қилмас эрдим. Айниқса, куллар тоифасини. Ватани, миллати ва дини номаълум, қора, сариғ, оқ эркак ва аёллардан иборат бу оломоннинг ҳаммаси, айниқса, тижорат аҳли, савдогарлар назарида, тилли арзон мато, холос. Бу матонинг бошқа ҳамма жонли ва жонсиз матолардан фақат бир афзалияти бор: ҳамма жойда унинг бозори чакқон, чунки ўзини салгина хурмат қилган ва бошқалар хурматиға муҳтож ҳар бир киши ўз хонадониди ақалли битта кул сақлашга интилади. Қулга эга бўлиш “хожа” – “эга” деб аталишга ва шу билан бошқалардан ажралиб туришга ҳуқуқ беради. “Хожа” бой бўлиши шарт эмас; “хожа” кунига бир мартаба ўз қулининг қорнини тўйғазиб қўйишга қодир бўлса, бас. Мен Ҳиротда турувчи бир хожани биламан, бу хожа худди подшоҳлар, мирзолар ва сипоҳлардек кийик овини яхши кўради, аммо от сотиб олишга қурби етмайди, шу сабабли ўзининг бирдан-бир забардаст ва тезчопар, чакқон қулиға миниб юриб, ов қилади.

Савдогарнинг ҳикоясини диққат билан, қаттиқ сукут сақлаб, жим эшитишга азм этган Алишер ва Ҳусайн шу жойда қулиб юборишга мажбур бўлдилар. Алишер ҳагто лукма солиб ҳам қўйди:

– Ҳа, бу дунёда одамдан қадрли ва одамдан беқадр нарса йўқ.

– Қадринг – пулинг, – деб ҳикоясини давом эттирди Хожа Имод.

– Қадринг бозорға сотишга олиб чиқилган ҳайвондан паст бўлганидан кейин, сен одаммисан ўзинг? Сен тилли ҳайвонсан, холос. Бойлик деб аталган ёлғон, сохта бахтнинг кучоғиди маст-аласт ётган мен лодон ўз бахтнинг шу тилсиз ҳайвонлар орасиди сарсон-саргардон юрганини қайдан билай?

Хожа Имод “ух” тортиб, жим бўлди. Ҳикоясини у анчадан сўнг давом эттирди:

– Бундан саккиз йил бурун подшоҳи замон Шоҳруҳ вафотидан кейин бошланган бузуғлуғ пайтида мен Нишопурдан Ҳиротга қайтар эрдим. Карвон йўлидаги бантлардан бирида, жума бозориди куллар бозориги дуч келдик. Бозорға юпун бир деҳқон етаклаб кирган кул боласи – ўн яшарча қиз менинг диққатимни ўзиги жалб этди. Аммо мен кул сотмоқчи ҳам, харид этмоқчи ҳам эмас эрдим. Шу сабабдан у жажжи чўриға харидорлик қилмадим. Аммо кулвачча нечундир мендан кўзини узмай, деҳқон етаклаган томонга ўтиб кетди. Мен ҳар қандай молнинг қадрини бир қарашда тайин эта олурмен. Жулдур кийимға бурканган бу ҳайвонбачанинг нимасидир менга ёққандек бўлди. Шу сабабли бўлса керак, мен кечгача жажжи чўрини бир неча мартаба беихтиёр эсладим.

Кечга яқин, бозор тарқала бошлаганда, халиги юпун деҳқон ўша жажжи чўрини етаклаб, тўғри менинг олдимға келди ва деди:

– Бу бандавачча эрталаб бозорға киришимиз ҳамоно сизни кўрсатиб: “Мени шу хожадан бошқаға сотманг”, деб қулгумни келтирган эрди. Унинг ниятиға фаришталар “омин” деган эрканму, билмадим – кечгача битта ҳам

харидор чикмади. Сизга кичкина чўри керак эмасму, хожа? Жуда арзон.

– Ёлғон гапурма, – дедим мен. – Бунингдек гапларга бу гўдакнинг нечук ақли етсин? – ғазабимнинг жоиз эканини билиш учун мен қулваччанинг кўзларига тикилдим.

Жажжи чўрининг бежирим киёфасида сира тушуниб бўлмайдурган ғурур нишонаси кўрингандек бўлди, шахло кўзлар эса илтижо-ёлворишга тўла эрди.

– Ёлғон гапурган бўлсам, Худо урсин! – деди деҳқон зарда бирлан. Шундай дедами, бозори касод қулваччани шапалоклаб юборди. Қулвачча аламидан қаттиқ кичқирди, аммо йиғламади. Деҳқон менинг бир қарорга келишимни ҳам кутмай, қулваччанинг оёғини ерга тегизмай, бозордан олиб чиқиб кетди. Энди узоқдан ўша қизалокнинг хўнграб йиғлагани эшитилар эди.

Қандайдир сирли бир куч мени мажбур этдию, мулозимларимга ҳам буюрмай, ўзим деҳқоннинг орқасидан чошиб кетдим. Мен деҳқонга етиб олишим биланок жажжи чўрининг йиғиси тўхтади...

Йўк, йўк, раҳму шафқат эмас, балки қалбимнинг сирли фармони мени қулваччани сотиб олишга мажбур этди. Деҳқон ҳам мен не нарх кўйсам, шунга дарров рози бўлди.

Мен кичкина чўрини етаклаб, гумашталарим олдига қайтар эрканман, ҳамон қилган харидимнинг маъносига тушунолмас эрдим. Ниҳоят, менинг ҳам кизчам борлиги, хотиним бирдан-бир фарзандимизга хизмат қиладиган қулвачча кераклигини қайта-қайта айтгани ёдимга тушди. Мен ўзимнинг хиссиётга берилиб, ноўрин харид қилишдек ҳамоқатга бу гал ҳам йўл кўймаганимдан мамнун бўлиб, тинчландим.

Канизакнинг (қулваччанинг исми шунақа эркан) менинг оиламда пайдо бўлиши, албатта, етти яшар ягона фарзандим Дилафрўз учун катта байрам бўлди. Канизак кизимга биринчи кўришдаёқ жуда ёқди.

Қулвачча мендек бой хожанинг қўлига тушганидан хурсанд, кичкина бекасининг хизматини қушдек учиб юриб адо этар эрди. Дилафрўзнинг ҳали бойлик ғурурини билмайдиган қалбида Канизак чуқур меҳр уйғотди. Кўп ўтмай, улар дугоналардек бир-бирларига суяҳни қолдилар. Дилафрўз ҳатто Канизакни бошқа дугоналаридан – бой деҳқон, савдогар ва қосибларнинг кизларидан афзал кўра бошлаб, у билан ёлғиз қолишга тиришар эрди. Гўё Дилафрўзга дунёда Канизак бўлса, бас, бошқа ҳеч ким керак эрмас.

Шундай қилиб, менинг эрка кизчам учун Канизак ҳам хизматчи, ҳам жонли кўғирчоқ, ҳам дугона бўлиб қолди. Бу ҳол аввал мени ва хотинимни ташвишга солди. Кейинроқ биз Дилафрўз вақти келиб, катта бўлганида, савдогар боласи билан чўрининг фарқини тушуниб олади, ўзини қулваччадан тортади ва ўзига муносиб дугоналарга яқинлашади, деб ўйлаб, хотиржам бўлдик.

Тўрт ёшида мактабга берилган Дилафрўз ўз чўрисини саводхон қилишга қасд этганда ҳам, биз буни ширин фарзанднинг навбатдаги шўхлиги деб, тек кўйиб бердик. Канизак озгина муддатда китобни бекачаси бирлан баббаробар шариллатиб ўқийдирган бўлди. Кейин китоб битишни орзу қилди. Китоб битиш, яъни севиб ўқиладирган китобларни кўчириш, уларнинг янги нусхаларини рўёбга келтириш, ўзингизга маълум, савоб иш. Битилган китоб – энг кадрли совға. Тез орада бизнинг хонадонимиз хуснихат билан кўчирилган нодир китоблар совға қилинадирган мўътабар жой бўлиб қолди. Канизак китоб битишни ота касбидек тез ва завқ-шавқ билан бажарар эрди, гўё машаққатли бу иш чўри ҳаётининг юпанчиғи ва беазаги бўлиб қолгандек. Дилафрўз эса саводхон ва хуснихатли чўриси билан фахрланар, атайин кўргани келган катта-кичиклар олдида уни ғурур билан намойиш этишдан хузур топар эрди.

Канизак уйимизда туғилиб ўсгандек кадрдон бўлиб қолди.

Сизга яхши маълумки, Ҳиротнинг қарвонсаройлари – энг яхши томоша жойи. Ҳар янги қарвон келганида, қарвонсаройларда кўп катта ва кичик томошабинлар бўлади. Узоқ юртлардан келган кишиларни кўриш, ранго-ранг ажойиб молларни сотиб олиш, ҳатто сотиб олишга қурбинг етмаса ҳам, томоша қилиш – хузурли иш. Савдогарлар ўз молларининг намуналарини аввал қарвонсаройда ёзиб, намойиш қиладилар, кўпинча молларини даллолларга сотиб, шаҳар бозорига ҳам тушмай, шу ердан нари сафарларини давом эттирадилар. Қарвонсаройларда бошқа шаҳарлардаги ва қишлоқлардаги қариндош-уруғ,

ёру биродарларингдан мусофирлар орқали юборилган хат ва совға-саломни топиб олиш мумкин. Мусофирлар, айниқса, ёш мусофирлар бу ерда йиғилган ёшу қарига бошқа мамлакатлар, шаҳарлар ҳақида оламда бўлган ва бўлаётган воқеаларни ҳикоя қилиб берадилар. Хуллас, янги қарвон келган кунлари қарвонсарой – шаҳарнинг энг гавжум, сертомоша жойи. Менинг оилам ҳам узок сафарда юрган чоғларимда мендан хат-хабарни кўпинча шу қарвонсаройлардан топади. Мана шу сабабларга биноан, Ҳиротнинг ёшу қариси менинг қизим бирлан унинг чўрисини тез-тез қарвонсаройларда учратсалар, ажаб қилмайдирлар. Қанизак ҳам узок юртлардаги, масалан, Нишопур вилояти воқеалари ҳақидаги ҳикояларни жуда ҳам қизиқиб эшитади.

Бир куни Қанизак нотоб ётган бекачасидан рухсат олиб, қизиқ гаплар топиб келишни ваъда қилиб, қарвонсаройлардан бирига ёлғиз ўзи кетди-ю, қайтиб келмади. Шу сабабли, унинг уйимизга қайтишини интизорлик бирлан кутдим. Аммо Қанизак бир неча кун ўтгандан кейин ҳам қайтиб келмай, мени жуда ажаблантирди ва жиддий ташвишга солиб қўйди. Гап Қанизакнинг Дилафрўзга ҳар жихатдан зарурлигидагина эмас эрди. Вақти келиб Қанизакнинг фақат ақлли, саводхонгина эрмас, балки жуда ҳам чиройли мулозима бўлиши менга ҳозироқ аён бўлиб қолган ва шу сабабли мен у оқида чўрининг чиройи гулдек очилиб, ҳамма қобилиятлари рўёбга чиққанида, уни катта пулга сотиб, “икки кунни бир ўк билан уриш”, яъни катта фойда ундириш, ҳам қизимни номуносиб дугонадан халос этиш орзусида яшар эрдим.

Қанизакнинг ғойиб бўлиши менга жуда алам қилди.

Бир куни мен қўққисдан Ҳиротнинг доруғаси ҳузурига чақирилдим. “Мен пойтахт ҳокимига не учун керак бўлиб қолибмен”, деб не-не ваҳималар билан уйдан чиқиб кетиб, беҳад хурсанд бўлуб қайтдим: доруға менинг қўлимга Нишопур йўлида қўлга тушган Қанизакни топширди. Қанизак менинг уйимдаги тўқ ҳаёт ва ажойиб дугонани нима учун ташлаб қочгани ҳақидаги саволларимга жавоб беришдан қатъиян бош тортиб, зор-зор йиғлади. Мен Қанизакнинг ота-онаси Нишопурдаги бирор хожанинг хонадониде кул ва чўри бўлса керак, деб фараз этдим, қулваччанинг ота-онани эсда тутишга ҳаққи йўқ эрканини тушунтирдим. Ахир, қулнинг хожаси ким бўлса – ота-онаси ҳам шу. Қулнинг қорни қаерда тўйса, ватани ўша жойда. Одам боласи ўз тақдирдан қочиб қутулолмайди, ахир. Қулларни осмонга чиқса – оёғидан, ерга кирса – қулоғидан тутиб келиб, хожасининг қўлига топшириш учун, ўх-хў, қанча амалдор ва сарбозлар подшоҳдан маош олади!

Қанизак қайтгач, бизнинг хонадонимизда ҳаёт аввалги осойишта йўлга тушди. Қанизак ўз гуноҳини ювишга тиришгандек, ёш бекачасига аввалгидан ўн ҳисса ортиқроқ ихлос билан хизмат этарди. Фақат баъзан у бир бурчакка беркиниб олиб, узок-узок йиғлаб оларди, холос.

Қанизак энди бекачаси бирлан шаҳарга, маросим, тўй ва сайилларга ҳам жуда кам чиқадирган бўлиб қолди. Энди унинг фақат иккита суҳбатдоши бор эрди: китоб ва бекачаси, Дилафрўз ва китоб... Кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтаберди. Қанизакнинг катта гуноҳи – қочқилиги ҳам унутилди.

Йиллар ўтган сари менинг қувончим орта борар эди, чунки арзимас пулга харид этган чўримнинг янгидан-янги қобилиятлари намоён бўлиб, ҳуснига хусн кўшилди, яъни нархи тўхтовсиз орта борар эди.

Дилафрўз Қанизакни ўзининг ҳар ишига шерик қилди. Одатимизга биноан, савдогар қизи кашта тикиши, ашёр ўқиши, дутор чалиши, ашула ва рақсада моҳир бўлиши ва ҳатто чавандозликда йигитлардан қолишмаслиги лозим. Дилафрўзнинг устодлари, қизимнинг талаби бирлан, Қанизакка ҳам устод бўлиб қолдилар. Икки дугона гўё фазилатда бир-бирлари бирлан мусобақа қилар, чўри қиз ўз бекачасидан сира қолишмас, балки баъзан ундан ҳам ортиқроқ қобилият намойиш этар, буни кўрган устодлар эрса хайрат бармоғини тишлар эрдилар. Гўзалликда-чи? Дилафрўз ва Қанизак бир даҳо мусаввир томонидан яратилган икки тасвир эдики, агар бу икки гўзалнинг қайси бири жозибаторроқ деб сўрасалар, мусаввирнинг ўзи ҳам жавоб тополмай, шошиб қолган бўлур эрди. Биз тожиклармиз, шу сабабли қизимиз Дилафрўз жамолида форс-тожикларга хос гўзаллик намоён. Туркий оилада туғилган Қанизак эса улуг шоирлар томонидан мадҳ этилган туркона ҳусннинг мужжасами.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Хожа Имод сўнги сўзларининг Хусайн ва Алишерга ёқиб тушганини уларнинг кийёфасидан кўрди ва шошилиб илова қилди:

– Худо ҳаққи, сизлар иккалангиз туркий оила фарзанди бўлганингиз боис мен сизларга хушомад учун туркий аёлни мактаётганим йўк...

Мен Канизакни билганимдан бери шоирларнинг мушоҳадасига ва нукта-оролигига аввалгидан ҳам ортиқ қойил қоладирган бўлдим: шоирлар бирор аёлнинг гўзаллигини ифода этмоқчи бўлсалар, уни “турк” деб атайдилар; шеърда “менинг гўзалим” демоқчи бўлган муаллим “туркиман”, деса кифоя; агар гўзал Миррих сайёраси – шоирлар тасвирида – “юлдузлар турки” бўлса, куёш – “фалак турки” сидур. Энди мен бу шеърини муболағаларнинг ҳаммасини ҳақиқатга жуда яқин ҳисоблайдиган бўлдим. Менинг назаримда, улуг Ҳофизнинг машҳур байти гўё Канизак ҳақида айтилгандек эрди:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ва ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро¹.*

Шу жойда савдогар бир тўхтаб, нафасини ростлагач, сўради:

– Мен сизларни адаштириб қўймадимми, тақсирлар?

Икки суҳбатдош баб-баробар жавоб берди:

– Асло!

– Менинг қизим ўз чўриси билан бозорда, карвонсаройларда, сайилларда, тўйларда, дафн маросимларида пайдо бўлганида ёки Ҳирот кўчаларидан ўтганида, қарию ёш, эркагу аёл уларнинг орқасидан қайрилиб қараб қолар эрдилар. Улар кўздан ғойиб бўлганида ҳам “икки паризод” тўғрисида хангома давом этарди.

Ҳиротдаги бадавлат оилалар Дилафрўзни келин қилишни орзу этар эканлар, шундай келин тушган уйга унинг гўзал чўриси келишини ҳам умид қилардилар. Кўпгина хожалар эса менинг нечун шу вақтгача гўзал чўрини ўзимга хотин қилиб олмаганимга ажабланардилар. Аммо мен ул вақтда гўзалликдан пулни афзал кўрар эрдим. Буни билувчилар эса менинг ниятимни тушуниб, гўзал чўрига қизгин харидорлик қилардилар, унинг эвазига катта пул ваъда этардилар.

Мен узоқ вақтгача бу жозибадор ваъдаларга атайин бардош бердим. Чунки йиллар ўтган сари “мол”имнинг нархи ошаётганини кўриб турар эрдим.

Бир кунни Ҳирот карвонсаройларидан бирида мол харид этиб турганимда (мен Ҳиротда узоқроқ ўтириб қолишга тўғри келганида, олибсотарлик ҳам қилар эдим), мусофирлар оғзидан ўз чўримнинг исмини эшитиб қолдим. Нишопурдан келган бир савдогар Канизак исмли бир чўрининг Ҳиротда борми-йўклигини суриштирар эди. Мен гўзал чўримнинг шуҳрати Нишопурга ҳам етганини тушундим. Бу кичик воқеа мени қаттиқ ўйлантириб қўйди: чўрини пуллаш пайти келмадимми? Ахир, Канизак ўн бешга кириб, гулдек очилди. Молни вақтидан ўтказмасдан, нархи тушишини кутмасдан сотиб қолиш керак. Бундан ташқари, Дилафрўздан уч яшар катта Канизак энди унинг дугонасигина эмас, устои даражасига ҳам кўтарилмоқда эди. Сўнги маҳалда қизим қулваччанинг сўзидан чиқмайдирган бўлиб қолди. Дилафрўзни Канизакдан ажратиш керак эрди.

Мен қатъий қарор билан уйимга қайтар эканман, кўзим Канизакнинг кўзига тушиш билан бўшашдим. Зийрак қулвачча ҳам бир қарашдаёқ ҳозир менинг не ўйлар асоратида эрканимни дарров тушунди. Чўримнинг илтижо-ёлвориш тўла шахло кўзларида марварид ёшлар ялтирар экан, мен учун тамом янги бўлган бир қудратли ҳис менинг бутун вужудимни чулғаб олди. Мен Канизакка ошиқ бўлиб қолганимни тушундим. Ёш чўримга менда меҳр уйғонганини аллақачон сезган, аммо Канизакка уйланиш фикрини доимо бешафқатлик билан улоқтириб ташлар эрдим. Чунки гўзал ва фозила чўрини сотишдан келадиган даромад завқи менинг қалбимдаги Канизакка меҳрдан устун чиқар эрди. Мен бугун шу меҳр балоғатга етиб, муҳаббатга айланганига виждоним қошида иқрор бўлдим. Мен муҳаббат бирлан катта

¹ “Дилимни олса гар шерозлик у турк жонони, Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони” (Жамол Камол таржимаси).

даромад орасида иккиландим. Оқибат Канизакни сотиш ниятимни амалга оширишни яна номаълум муддатга кечиктирдим.

3

– Кўп ўтмай, мен шу қилмишимга пушаймон бўлдим. Бешафкат тақдир мени бирданига севгилигимдан ҳам, катта даромаддан ҳам жудо этди, – деб давом этди савдогар бир оз нафасини ростлаб олгандан сўнг. – Бир туни бизнинг уйимизни қароқчилар босди. Мен хонавайрон бўлишимга имоним комил бўлиб турган бир пайтда мўъжиза рўй берди. Қароқчилар менинг хазинамни ахтармадилар, рўзгоримга қўл тегизмадилар, фақат отхонадаги энг яхши отга Канизакни миндириб, олиб кетдилар.

Канизакка муҳаббатимнинг ҳароратини мен ана энди чинакам сездим. Қўлдан кетган даромадим менинг кўзимга сариқ чақадек ҳам кўринмади. Мен севганимдан ажралганимгагина куйдим. Ҳатто касал бўлиб ётиб қолдим.

Аввал ҳам сезилган, аммо, Дилафрўздан ташқари, ҳамма учун сир бўлган баъзи ҳодисалар энди бизнинг кичкина оиламизда деярли ҳар куни муҳокама ва мунозара қилинар эрди: йиллар ўтиб, жажжи чўри катта бўлгани сари унда аллақандай хазинлик, ғамгинлик ва интизорлик орта боргани энди бизнинг эсимизга тушди. Канизак баъзан бир бурчакка беркиниб олиб, узоқ йиғлаб, кўзлари қизариб, юзлари шишиб чиққанида, Дилафрўзнинг: “Нега хафасан, Канизак?” деган саволига у: “Ўзим... Агар мени яна ҳам қаттиқроқ хафа бўлмасин десангиз, сира суриштирманг, бекам!” деб ялинар экан. Канизак қарвонсаройларга қанот қоқиб борар, аммо у ердаги томошадан доим хафа бўлиб қайтар эрди. Сўнгги йилларда Канизакдаги бу безовталиқ ва интизорлик йўқ бўлиб кетган эрди. Канизак гўё ниманидир ва кимнидир кутган ва ахири тоқати тоқ бўлиб, тинчиган эркан. Канизак фақат кўнгил очиш, ўйин-қулги чоғида баъзан, йўқотган бебаҳо нарсаси эсига тушиб кетган ёш боладек, бирданига маънос бўлиб қолар, аммо бир оздан кейин бу маънослик ўрнини аллақандай девоналарча хушчакчаклик босар эркан.

Бу гапларнинг ҳаммасидан шунчалик кеч хабардор бўлган мен шўрлик: “Демак, Канизакни ўғирлаганлар қароқчилар эмас, балки уни етти йилдан бери излаб, энди топган қариндошлари”, деган хулосага келдим. Бул хулосадан яна кўп фаразлар келиб чиқар эрди.

Канизакнинг ўғирланиши билан хонадонимизда бошланган ташвишлар, мунозара ва муҳокамалар босилиб улгурмаган ҳам эрдик, қутилмаган яна бир воқеа ҳақ туюлган ҳамма фаразларимизни чиппака чиқарди.

Мен ҳамон оёкка туrolмай, хасталик тўшагида ётар эдим. Бир куни уйқудан кўзларимни очганимда, кўрдимки, остонада Канизак тик турибдир. Туш, деб ўйладим мен буни. Аммо Канизакнинг орқасида пайдо бўлган Дилафрўз: “Отажон, кўриб турганингиз туш эрмас, ўнгингиз, ҳақиқат!” деб йиғлар эди.

Мен севинчимдан сапчиб туриб кетганимни билмай қолибман. Канизак ва мен жуда узоқ вақт жудо бўлган фарзанд ва отадек бир-биримизнинг кучоғимизга отилдик.

Канизак бизнинг саволларимизга жавоб беришдан бош тортди ва ўзининг бундан кейин хонадонимизда қолиши учун бир шарт қўйди: ҳеч ким ва ҳеч қачон на қароқчилар ва на Канизакнинг ўзи ҳақида ундан ҳеч нарса суриштирмаслиги керак. Канизак аввалгидек шу хонадонда миннатдор ва содиқ чўри бўлиб қолади. Қароқчилардан эса Канизак қиттак ҳам хафа эрмас. Улар Канизакни кўз қорачиғидек асраган ва унинг илтимоси бирлан бизнинг уйга олиб келиб қўйган эрканлар.

Қолган гаплар – қароқчилар билан Канизакнинг сирни эрмиш. Канизак бу сирни ҳеч қачон ва ҳеч кимга айтмасликка Қуръон ўйиб, қасамёд этган. Шундай қилмаса, қароқчилар уни бизга қайтариб бермаган бўлар эрмиш.

Канизакнинг шартларини биз, албатта, дарров қабул этдик. Чунки ҳаммамиз унинг қайтиб келганига шукр қилардик. Мен эса бу “сир”ни кейинчалик чўридан билиб олишга умидвор эдим.

Бизнинг хонадонимизда ҳаёт яна аввалги осойишта изга тушди. Фақат

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

чўрининг кийёфасидаги ҳазинлик ва интизорлик аввалгидан ортиқроқ намоён бўлиб турар эрди. Гўё Канизак янги, муҳим воқеаларни бетоқат кутарди.

Дугонаси ва устодининг бу ҳолатидан бағри куйган қизим Канизакнинг дардини тушунишга тиришиб, унинг ҳар бир қадами ва ҳар бир ишига сарафсар¹ соладиган бўлди. Канизакнинг ота-онасидан қолган бирдан-бир мероси биринж узуги эди. Маълумингизки, қуллар ҳам безак тақади, аммо қулнинг безаги арзон, арзимаган нарса бўлиши мумкин. Биринж олтинга ўхшаб ялтираса ҳам, жуда арзон нарса.

Канизакнинг бу узугига аввал Дилафрўз сира эътибор бермаган экан, энди эътибор берибди, чунки хилватда Канизакни шу арзон узугига тикилиб, йиғлаб ўтирган ҳолда кўрибди. Бир куни Дилафрўз ўша узукни сўрайди, чўри беради. Қизим узук юзида: “Куллу шаъин фанин” деган машҳур мақолни ўқийди:

Дилафрўз:

– Бу қандок узук, Канизак? – деб сўраганида, чўри:

– Асло сўраманг, бекачам! Ахир менга ҳеч нарсени сўрамасликка ваъда бергансиз! – деб жавоб қилади ва хўнграб йиғлаб юборади.

Дилафрўздан узук можаросини эшитиб, жуда хайрон қолдим. Ҳар ҳолда, сўнгги маҳалда бўлаётган ҳамма воқеа-ҳодисалар каби, бу узук воқеаси ҳам Канизакдан ажралиб қолиш хавфидан дарак бераётгандек бўлди менга. Мен тезроқ севган чўримга уйланиш ҳаракатига тушдим. Аёлга уйланиш учун ундан розилик олиш шарт экани ҳаммага маълум. Шариатнинг талаби шу. Бу талаб чўриларга ҳам тааллуқли. Дин ва шариат қоидаларини муқаддас билувчи киши дунёда иккита бўлса, уларнинг биттаси менман. Отам ҳам менга қатта умид билан шундай исм қўйган бўлса керак: ахир, менинг тўла исмим Имодин, яъни Дин устуни. Хуллас, мен бўлажак хотинимнинг кўнглини олиш пайига тушдим. Шу вақтгача Канизакни ўз қизимга тенг қўйиб, эрқалатганимга севиндим. Ғайрихатиёрий қилинган бу яхшилик ҳам энди менинг ниятимга эришмоғимни осонлаштириши керак эди.

Мен Канизакка ёқадиган кўп ишлар қилдим. Масалан, ҳар гал сафардан қайтганимда қизимгагина эмас, чўримга ҳам ўзига яраша, аммо анча қиммат раҳ овард – совға олиб келадиган бўлдим. Канизак мен олиб келган тақинчокларни миннатдорлик билан олса ҳам, тақмас, сабабини сўрасалар: “Чўрига тақинчокни ким қўйибди!” деб жавоб қилар эркан.

Мен меҳрибонлигимни оширганим сари Канизак хилватда йиғлашга кўпроқ баҳона ахтарарди. Аммо мен умидимни узмадим. Аксинча, Канизак борган сари очилар, ҳуснига ҳусн қўшилар эркан, менинг бахтиёр кунлардан умидим орта борди.

Кунлардан бирида хонаи хосимда ҳисоб-китоб билан жиддий банд бўлиб ўтирганимда, қулларимдан бири хаяжонда югуриб кириб, дарвоза олдида мирзолардан бири сарбозлари билан келиб тўхтагани, Канизакни суриштиргани ва ул хожасидан киришга руҳсат сўраётганини айтди.

Мен гангиб қолдим. Хирот жуда ҳам нотинч эрди. Эндигина Абулқосим Бобир тахтни эгаллаган, Абу Саид билан хуросоний темурийлар орасида пойтахт марказида қаттиқ жанг бўлаёттир эрди. Биз худди бошқа хиротлилардек, дарвозамизни маҳкам беркитиб, қонли можаронинг тезроқ тугашини Худодан илтижо этиб, уйимиздан бошимизни чиқармасдан ётар эрдик...

Савдогарнинг ҳикояси шу жойга етганда, Хусайн ва Алишер бир-бирларига бир қараб олишди: бу воқеа уларнинг қатта қўшин бошида Хиротга кириб келган кунларига тўғри келар эди.

Аммо ўз ҳикояси билан банд савдогар хаяжон билан сўзини ҳамон давом эттирар эрди:

– Гўзал ва оқила чўримнинг шуҳрати подшоҳ саройига етиб борган бўлишини тахмин қилиш мумкин. Аммо шундай дахшатли пайтда Канизакни шахзодалардан ким ва нима учун эслабди эркан? Мен шунга хайрон қолдим. Мирзонинг чўрини сотиб олиш учун келгани аниқ эди. Мен бошимни йўқотиб қўйдим. Аммо тез ҳаракат қилмасам, Мирзонинг ғазабига қолишим муқаррар эрди.

¹ Сарафсар – синчиклаб назар соладиган бўлди, деган маънода.

² Куллу шаъин фанин – Ҳар бир нарса йўқликка маҳкумдир.

Мен дарров шахзодани муносиб иззат-хурмат билан кутиб олишга, аммо Канизакни сотмасликка қатъий қарор қилдим. Шариатда мусулмоннинг хусусий мулки – муқаддас. Қул ҳам – мулк. Бировнинг мулкига ҳатто шох ва шахзодаларнинг ҳам чанг солишига ҳаққи йўқ. Шариатга мирзолар амал қилмаса, ким амал қилади! Мен мирзонинг истиқболига шовқим. Кириб келган йигирма ёшлардаги мирзо суратдек хушрўй эди. У қаттиқ ҳаяжонда мени кўрмас, балки жаланглаб, чор-атрофдан Канизакни ахтарар эрди. Канизак бекачаси бирлан меҳмонга кетганини айтганимдан кейин ҳам мирзо анчагача тинчлана олмади. У Канизакни дарров кўришга муштоқ эди. Мирзо Ҳиротда бизга маълум шахзодалардан эмас эрди. Шундай бўлса ҳам, мен дарров унинг олдига пойтахтнинг кўзга кўринган савдогари хонадонига муносиб дастурхон ёздим. Аммо мирзо дастурхонни эътиборсиз қолдириб, мен билан хилватда суҳбатлашишни илтимос қилди.

Мирзо билан суҳбат мен бечоранинг ҳамма умид ва орзуларини пучга чиқарди.

Мирзо – Канизакнинг болаликда унашиб қўйилган куёви бўлиб чиқди. Икки гўдак – Канизак ва Мирзо – бешикдаёқ бўлажак эру хотин деб эълон қилинган эркан. Мирзо билан Канизак орасида аввал дўстлик, кейин чин муҳаббат туғилган эркан. “Ёш болалар орасида муҳаббат туғилиши фақат катталаргагина ғайритабиий туюлади, аммо сиз менга ишонинг, болаликда берган кўнгулнинг айрилмас бало бўлишини мен яхши биламан, – дерди Мирзо. – Мирзо ҳам, Канизак ҳам теурийларнинг фарзандибиз”.

Шоҳруҳ вафотидан кейин бошланган бузуғлуғда подшоҳлик даъвогарлари бўлган теурийлар бир-бирларини қиришга тушганларида, бутун-бутун оилаларнинг уруғи қуригила берган. Ахир, Темур авлодлари қанчалик кам бўлса, тахт ва мансаб даъвогарлари ҳам шунчалик камаяди-да! Канизак оиласининг рақиби уни йўқ қилишга қасд этганида, оқила она саккиз яшар қизини атайин юпун кийинтириб, катта қарвон йўлига ташлаб кетган эркан. Шунинг шарафи билангина менинг гўзал чўрим ўша вақтдаги муқаррар ўлимдан омон қолган эркан. Онаси қизига: “Ота-онангни, исмингни унут, энди сен Мирзо кизи эмассан, қулвачасан, исминг ҳам энди бошқа – Канизак”, деган экан.

Дарҳақиқат, “Канизак” – қулвачаларга ота-оналари томонидан ҳавас билан қўйиладиган исм... Она ўзи ҳам тез кунда қирғин қурбони бўлибди. Унинг гўдак куёвиге қолдирган хатида: “Қаллиғингни қарвон йўлларида, қул бозорларида ахтар!” деб ёзилган эркан.

Канизаклар оиласи бошига мудҳиш фалокатлар тушгандан бери мирзо ўз севгилисини муттасил ахтарар эркан. Жудолик йиллари муҳаббат ўтини сўндирилмаган, балки бу муҳаббат борган сари ортиқроқ балоғат ва ҳарорат касб этган эркан...

Мирзо мендан чексиз миннатдор, шу сабабли Канизак учун қанча эвас сўрасам, ҳаммасини тўлашга тайёр эрканини изҳор этди: “Канизак ҳақидаги хабарни менга етказиб, мени шу азиз хонадонга олиб келган қароқчиларни рози қила олганимдек, сизни ҳам рози қилишга қодирмен”, дерди Мирзо.

Мен севгилимдан ажрашим муқаррар эрканини тушунишга улгурмаган ҳам эдимки, Дилафрўз чўриси билан меҳмондан қайтиб келиб қолди. Канизак куёвини дарров таниди, улар бир-бирларининг кучоқларига отилиб, зор-зор йиғлашди.

Икки ёш саргузаштининг бошқа кўпгина тафсилотлари бизга Канизакнинг ҳикоясидан маълум бўлди. Онаси қарвон йўлига ташлаб кетганидан кейин Канизак бир йилдан ортиқ тиланчилик қилиб умр ўтказган. Бир деҳқон унга раҳм қилиб, уйига олиб кетган, аммо деҳқоннинг болалари кўп бўлгани учун Канизак унинг қулбасига сиғмаган. Бир куни деҳқон Канизакни қул бозорига олиб чиққанида, менга дуч келган...

Энди Канизакнинг менинг хонадонимдан ўғирланишига келсак, қароқчилар гўзал чўрини катта пулга сотиш учун ўғирлашган эркан. Қароқчилар саркардаси Канизакни кўргандан кейин уни сотиш ниятидан қайтиб, унга уйланмоқчи бўлган. Ана шунда Канизак унга биринчи мартаба ўз сирини очиб, бировнинг никоҳланган қаллиғи эканини айтган ва шариатни яқсон қилганлар нариги дунёда қандай жазоларга мустаҳиқ бўлишини

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

қароқчининг эсига солган. Қароқчилар саркардаси иккиланар экан, Канизак ўз куёвининг мирзолардан бири эканини ва қаллиғи эвазига катта пул тўлашга қодирлигини қўшимча қилган. Қароқчилар бой куёвни ахтаришга аҳд этиб, Канизакнинг талаби билан уни менинг уйимга вақтинча қайтариб олиб келиб қўйган эрканлар...

...Хулосаи калом, ўша куни майи алвидо ичилди-ю, ҳаммамиз йиғладик ва Мирзо Канизакни олиб, йўлга равона бўлди. Улар пешинга яқин Ҳиротдан чиқиб кетдилар.

Хожа Имод худди Канизак билан шу онда хайрлашаётгандек дардли хўрсинди-ю, жим қолди.

4

Алишернинг хаёлидан бундан икки ойча бурун Ҳирот бўсағасида Бобо Ҳокий билан бўлган учрашув воқеаси ўтди: Ҳусайн томонидан берилган саволга жавобан авлиё: “Сенинг омадинг, сенинг бахтинг, шахзода, сахрога кетган!” деган эрди. Ҳусайн билан Алишер эса беихтиёр сахрога тикилиб, у ёқда узоқлашиб бораётган икки отлик – бир аёл билан бир эркакдан бошқани кўрмай, хайрон қолган эдилар.

Алишер бу воқеанинг ногаҳон ёдга тушганига ажабланиб, ичида: “Авлиёнинг сўзларида сирли мазмун, ҳикмат борга ўхшаб қолди”, деб қўйди ва Ҳусайнга қаради. Шахзода ҳам ўйга толиб ўтирар эди. “Ё Аллоҳ! Наҳотки, шу он Ҳусайн ҳам Бобо Ҳокийни ва ўша у икки отликни эслаган бўлса?” деб ўйлади Алишер.

Иккала дўст савдогарнинг ҳикоясини тамомланган ҳисоблаб, жим ўтирар эдилар.

Хожа Имод ҳам ҳамон ўз ҳиссиётига чўмиб, сукунат сақларди. У сесканиб уйғонган кишидек, бирданига ўзига келди-да, суҳбатдошларини ажаблантириб, кизгин гапириб кетди:

– Ошиқ куёв Канизак эвазига олтинини аямади, аммо мен чўримни орзу қилганимдан бери неча марта ортиққа сота олган бўлсам ҳам, хушнуд бўлолмадим. Мен куйиб қолдим! Мен ҳамон ҳасрат ва пушаймон ўтида ёнамен!.. Канизагимни, муҳаббатимни, бахтимни мен шўрлик энди тоғ-тоғ олтин баробарига ҳам сотиб ололмасман, эвоҳ!..

Савдогар кўзларида яна ёш ялтиради. Бир оз сукунатдан кейин Алишер суҳбатни яна давом эттирди:

– Канизакнинг ундан сўнгги тақдирдан хабарингиз борми, хожа?

Ҳусайн ҳам қўшимча қилди:

– Улар энди бахтиёрмилар?

Иккала саволда ҳам ҳикоя қаҳрамонларининг саодатидан умидворлик сезилиб турарди.

– Минг афсуски, Мирзо билан Канизакнинг бахтига яна тез шикаст етган.

– Нечук?

Яна каттиқ ҳаяжонлана бошлаган Хожа Имод икки суҳбатдоши томонидан берилган саволга жавоб бериш учун нафасини зўрға ростлаб олди:

– Мен Мирзо билан Канизак тўйига хожа тариқасида эмас, ота ўрнида тақлиф этилган бўлсам ҳам, бормадим. Боролмадим. Севганимнинг тўйида куёв бўлиб эмас, меҳмон бўлиб ўтиришга қурбим етмаслиги менга аён эди... Бир ойдан сўнг Дилафрўзнинг илтимоси ва тижорат тақозоси билан мен Нишопурга бордим ва куёв мирзо хонадонини изладим. Уйини топдим, аммо мен излаганим эгаларини топмадим. Мирзо уйининг янги хожаси – кекса савдогар – менга Канизак ва мирзонинг тақдирини сўзлаб берди... Мирзо билан Канизакнинг тантанали тўйи кўққисдан азага айланган. Тўй айна қизганда, куёвнинг кўнгли айниган, у лахта-лахта қон қусиб, хушидан кетган. Табиблар унинг заҳарланганини айтганлар. Мирзо хушига келмаганича дунёдан ўтган. Одатга кўра, чимилдикқа тирик келин билан ўлик куёвни олиб кириб, ёлғиз қолдирганлар. Эртасига дафн маросими бўлган. Бир неча кундан сўнг бошқа шаҳардан тўйга келган қариндошлар Канизакни ўзлари билан олиб кетганлар. Душманларнинг таҳдидидан қўрқиб бўлса керак, Канизак қайси шаҳарга

кетганини сир сақлаган... Мен бу мудҳиш воқеага мутлақо ажабланмадим: бир темурийнинг иккинчи бир темурий бошига етиши замонамизда тез-тез содир бўлғувчи ҳодиса, ҳайҳот!

Хусайн ранги ўчиб, ўтирган жойида бир тўлғаниб олди. Бунга эътибор берган савдогар ҳикояни тамомлашга ошиқди:

– Канизакнинг қайда эканлигини энди ҳеч ким билмайди. Мен эса энди Канизагимни, муҳаббатимни излайман. Бир кун эрмас, бир кун мен бахтимни топаман, зеро, менинг қўлимда Канизакни ҳамма бало-қазолардан асраб, ошиқига етказадиган тилсим бор.

Савдогар чимчилоғидан бир узукни ечиб олиб, Хусайнга узатди. Оддий биринж узук. Кўримсиз безак. Хусайн узукни Алишерга оширар экан, шоир арабча хатни товуш чиқариб, ўқиди: “Қулли шайин фанин”.

– Дарҳақиқат, ҳамма нарса ўтади-кегади. Менинг Канизак билан жудолик кунларим ҳам ўтади-кегади, – деди савдогар ва суҳбатдошлари кўзларида савол аломатини сезиб, кўшимча қилди. – Канизак Дилафрўз билан хайр-лашаётганида қизим шу сеҳрли узукни унга ҳада этишни илтимос қилган эркан. Дилафрўз бу туморни сўрамаслиги, Канизак эса бермаслиги керак эди. Маълумингиз, тилсимни, туморни бировга беришнинг оқибатлари ёмон бўлади. Фаҳмимча, туморидан жудо бўлгани учун ҳам Канизакнинг бахтига шикаст етган. Энди мен бу узукни эгасига, албатта, қайтаришим керак. Ана шунда Канизакка омад қайтади. Мен ҳам муроду мақсадимга етаман, албатта. Канизак энди мен билан бахтиёр бўлади. Бизнинг топишувимиз муқаррар! Тақдир шу! Менинг ҳаётим энди фақат шу ҳаётбахш умиддан тўйинади.

Қаттиқ ҳаяжонга тушган савдогарнинг сўзларигина эмас, балки қиёфаси ҳам энди жононаси ишқида ёнган, шайдойи девонани эслатар, бу ҳолат соқолига оқ туша бошлаган кишига сира ярашмас эди. Суҳбатдошлар Хожа Имодни ҳижолат этмаслик учун ерга қараб, узоқ жим қолдилар.

– Албатта, сизлар, – деди ўпка билан савдогар, – менинг мажнунона ҳолатимни тушунишга қодир эмассизлар!

Савдогарнинг таънаси ҳақли эмас эди. Алишер рўбарўсида ўтирган “ошиқи беқарор”нинг ҳозирги ҳолатини яхши тушунган, ҳатто унинг икки “бедард” суҳбатдош тўғрисида ўйлаётганини ҳам тасаввур этиб, ўзида савдогар бечоранинг ўпка ва таънасини шеър билан ифода этишга ғайриихтиёрий, аммо кучли эҳтиёж сезган эди. Неча йилдирки, ёш шоирнинг одатича, ҳар гал ўзининг янги руҳий кечинмаларига ёки ўзгаларнинг қувонч ва дардига дуч келганида, уни ифода этиш учун шеърини шакл ахтариб топмагунча шоир тинчимади. Шуниси ажабки, ўз қувонч ва ҳасратларини шеърда изҳор этиш Алишер учун қанчалик осон бўлса, ўзгаларнинг дилидагини тилига чиқариш ҳам шунчалик енгил. Балки яна ҳам енгилроқ...

Алишер ўзидаги шу эҳтиёж ва қобилият ўзини шоир деб атаб юрган кишиларда йўқлигини сезар ва ўз омади билан фахрланар эди. Мана, бу гал ҳам Алишер зеҳндан лип этиб, ҳозир Хожа Имод айтиши мумкин бўлган бир гап чиройлик шеър либосига бурканиб ўтди:

*Ману Мажнун ду асиремки, гаму шодии мост,
Ҳар ки ин шева надонист, на аз водии мост¹.*

– Узрлиман, мен сиз бикин олий зотларнинг кўп вақтини олдим.

Савдогарнинг бу сўзлари шу байтнинг завқига маст-аласт Алишерни хушёр торттирди.

Савдогар ўрнидан турди ва руҳсатни кутмасдан, орқасига босиб, остонага борди ва у ерда яна бир бор букилиб, таъзим этгач, ташқарига чиқиб, ғойиб бўлди.

Алишер ҳам, Хусайн ҳам кишилар билан бўлган ҳар бир суҳбатдан маънавий бисот² орттиришни ёқтирар, агар суҳбатдош шундай маънавий озиқ беришга қодир бўлмаса, суҳбатни ё тўхтатишга, ёки (тўхтатишнинг иложи

¹ Т а р ж и м а с и: “Мен билан Мажнун гаму шодлиги бир-бирига ўхшаш икки асирмиз. Бу аҳволни тушунмаган киши бизнинг водийимиздан эмас”.

² Бу ерда бойлик, захира деган маъноларда.

бўлмаса) ўзлари бирор маъноли саргузашт, афсона ва латифа ҳада этиш билан суҳбатдошни бисотли қилишга тиришар эдилар. Бу галги узоқ суҳбатдан улар жуда мамнун қолдилар.

– Ажойиб киши эркан! – деб қўйди Ҳусайн савдогарнинг орқасидан таҳсин билан.

– Соҳиби тарих киши эркан! – деди Алишер яна ҳам ортиқроқ таҳсин билан. – Канизак саргузашти серсабоқлиғи бирла кимни мутаассир этмас?!.

– ...Ва бизнинг бузуғлуғга душманлигимизни нечук ўн чандон ошурмас! Савдогар хикояси таассуроти асоратида анча жим қолдилар.

Алишер ва Ҳусайн қул бола пал-пал ёниб турган уч уяли пояни кўтариб киргандагина кеч кириб, қош қорайганини сезишди.

Қулбачча чиқиб кетгани ҳамона Алишер ўрнидан туриб, енгил таъзим қилиб, чурқ этмай, остонадан ўтди.

Алишер гўё симоб тўла идишни икки қўллаб тутиб бораётгандек, аста кадам босар эди. Ҳусайн жилмайди. Чунки унинг хаёлидан: “Алишер қалбини лиммо-лим тўлдирган ҳисларни эҳтиётлаб олиб кетмакда... У хужрасига киргандан кейин ҳам анчагача ҳозир эшитгани саргузаштнинг асоратида ўтиради. Чунки шоир қалбини ларзага солган ҳар бир ҳиссиётга бутун вужуди билан берилиб, шу ҳиссиёт дарёсида лаззат билан сузиб юришни ёқтиради”, деган ўй ўтди.

Ҳусайн жиддийлашиб, яна ўйлашда давом этди: “Мен бечора эса, аксинча, бирор ҳис қалбимни ларзага солдим, тезроқ унинг асоратидан қутулиш ҳаракатига тушмоғим лозим, чунки ҳиссиётга берилиш давлат ишларини унутишга мажбур этади”.

Остонада карвонбоши пайдо бўлганида ҳам Ҳусайн ҳамон “иш”ни ўйлар эди: “Сабзавор йўлида ҳали катта нохушликларга дуч келишимиз мумкин: Музаффар билан учрашув юракка аввалгидан ортиқроқ ҳадиклар солди”.

– Шахзода, карвон сафарга тайёр! – деди карвонбоши оҳистагина.

– Биз ҳам! – деди Ҳусайн хушёр тортиб.

Карвонбоши шошиб остонадан нари кетди.

“Ихфо бузулди!” – деб ўйлади яна Ҳусайн алам билан. Кейин мушкул аҳволда ибодат қилган кишидек, ихлос билан пичирлади: “Барча хатарлардан асрагувчи ёлғиз ўзингсан, ё Аллоҳ!”

Худоба астойдил ёлворишдан сўнг ҳам Ҳусайннинг кўнгли ёришмади. Беҳуда ваҳимага берилмайдиган, кўпни кўрган ва сезгир Ҳусайн билар эдики, бу – яхши аломат эмас, кўнгил ғашлиги – мавжуд хавфдан дарак.

Карвон тез йўлга чикди.

Ҳусайн бу гал ҳам янглишмаган эди. Дарҳақиқат, Тахти Равондан салгина нарида, қуюқлаша бораётган тун бағрида, яна ўша Музаффар, бу гал бутун катта тўдаси билан карвон йўлини тўсиб, Ҳусайнни бетоқат кутмоқда эди.

Бешинчи боб

ЎЙЛАР

Алишер ўз хонасига қайтиб, шоҳи кўрпачага оёқ узатиб, ёстикка ёнбошлар экан, савдогарнинг бир ишидан хурсанд бўлди: хайрият, Хожа Имод Канизакнинг ҳам, куёв мирзонинг ҳам аслида ким эканини айтмади, айтса – бу фожиали саргузаштнинг зулмдийдалари ёки зулмкорлари букунги подшоҳ Абу Саиднинг ёки унинг содиқ хизматкори Ҳусайн Бойқаронинг яқин қариндошларидан бири бўлиб чиқиши мумкин, бу эса шахзода чехрасини яна ҳам ёрқинроқ хижолат ранглари билан бўяр эди. Хожи Имод ҳам шуни фаҳмлаб иш қилган бўлса ажаб эмас.

Зийрак савдогарнинг бу ишидан мамнуният ўрнини Алишер зехнида яна ўша инсоний фожиа – уч ошиқнинг саргузашти банд этди. “Ишқ ўтида ёнувчи” одамларни Алишер шу вақтгача маснавий дostonлардагина учратган, аммо ҳаётда кўрмаган эди. Алишер ўзи кўп ишқий ғазаллар ёзган бўлса ҳам, бу ашъор шоир учун аввалдан тайинлаб қўйилган мавзунини талқин этишда бадий маҳоратни намоиш этиш воситасигина эди. Шоирлар ошиқларнинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

турфа ҳолатларини муболағалар воситасида тасвир этиш борасида ўзаро мусобақа қилишади. Алишер ошиқ эмас, балки шу мусобаканинг истеъдодли ва серомад бир иштирокчиси. Ун етти яшар Алишер ҳам гўзал қизларни кўрганида юраги ўйнаб кетади, баъзан у ўзини ҳаяжонга сола олган гўзалнинг қиёфасини узок вақтгача унутолмайди. “Мавзу”ни “ишлаш” навбати келганида эса, шоир кўпинча ана шу ҳолатларини назардан ўтказиши, аммо унинг ғазалларида тасвирланган “хос ҳол” – шоир ҳаёлининг маҳсулотли, холос; ҳақиқий ишқий кечинма эмас.

Канизак, ошиқ Мирзо ва Хожа Имод саргузашти (айниқса, савдогарнинг ҳозирги мажнунона ҳолати), муҳаббатга садоқат ва ишқий изтироблар тўлкини шоирлар ўйлаб чиқарадиган чиройли уйдирмалар эмас, балки ҳақиқий ҳаётий ҳодиса эканини тасдиқлади. Бу, Алишер учун кашфиёт эди.

Ўз ҳаётида учраган “иттифоқий умур ва ғаройиботлик сўзлар”¹ни хотира сандиғига солиб юришга ўрганган Алишер савдогардан ҳозиргина эшитган саргузашт тафсилотларини беихтиёр кўз олдидан қайта ўтказар экан, Канизакнинг сурати (ташки қиёфаси) ва сийрати (қалби, ички дунёси) ёш шоирни мафтун этди. Канизак энди Алишер учун севги, садоқат, матонат ва камолотнинг жонли мужассами, ажойиб бир дostonнинг соҳибжазб қаҳрамони...

Алишерда ваҳимага ўхшаш бир хис уйғонди, чунки унинг қалбига мусулмон учун энг катта гуноҳ – гумон, шубҳа кириб келмоқда эди. Кичиклигидан хотин кишига паст назар билан қараш, аёлга ишончсизлик ва нафрат руҳида тарбияланган, аёлдан фақат бевафолик, алдоқчилик, хийла-найранг ва кулфат кутишга ўрганган (тўғрироғи, ўргатилган) йигитлардан фарқи ўлароқ, шу топда унинг қалбида Канизакка, яъни Аёлга нисбатан ҳасанот кўшиғи жаранглай бошлаган эди. Дуруст, ҳадислар – пайғамбарга нисбат берилган ҳикматли сўзларда она ҳурматини адо этиш фарз экани айтилган, аммо севилган ва севгувчи аёлга муносабат қанақа бўлиши керак? Жаннатдан бебошлиги учун ҳайдалган шайтон мусулмонни ҳақ йўлдан қайтармоқчи бўлганида, кўпинча аёл қиёфасида намоён бўлар эмиш-ку?! Нега бу ақидага катталар ишонади ва ёшлар ҳам унга ишониши шарт, нега, нега? Канизак аёлга паст назар ва хатар билан қарашга қудратли раддия эмасми?.. Канизакнинг саргузаштидан гўзалроқ дoston тўқиш мумкинми ўзи?!

Хожа Имод нуктапардозлик – чиройли сўзлаш маҳоратидан тамом маҳрум экан, у мазмундор, серсабоқ ва жозибали бу саргузаштни яхши ҳикоя қилиб бера олмади. Савдогар катта инсоний ҳиснинг мужмали – баёини берди, холос. Алишер аспи андеша-хаёл дулдулига кенг эрк берган эди, Хожа Имод ҳикоясида йўқ тафсилотлар унинг кўз олдига намоён бўла борди. Масалан, Канизакнинг узок ва оғир йиллар мобайнида ўз қаллиғига садоқатини сўндирмай сақлай келганига сабаб фақат, уларнинг болаликда бошланган муҳаббатигина эмас, албатта. Куёви ва қариндошининг худди Канизакнинг ўзи каби жабрдийдалиги ҳам қиз муҳаббатини раҳм-шафқат нури билан илтиб турган. Ахир, раҳм-шафқат ҳатто еттиёт кишиларни ҳам бир-бирига маҳкам боғлайдиган қудратли хис-ку!

Алишер ҳалигина Хусайни хужрада ёлғиз қолдириб чиққанида, дўстининг ихфо ва унинг фош бўлгани оқибатлари ҳақида ташвишда эканини пайқаган ва ўзи ҳам Сабзавор йўлидаги хатарларни кўз олдига келтирган эди. Энди эса, бору йўғи бир неча дақиқа ўтиши биланок шу ваҳимали ўйлардан Алишер зехнида из ҳам қолмади. Ёш шоир ҳаёлини энди Канизак сиймоси чулғаб олди. Она оламга янги одам ҳадя этган дақиқаларда қандай изтироб ва саодат оғушида қолса, Алишер ҳам ҳозир шунга ўхшаш қоришиқ, омухта ҳислар гирдобиди тўлганар эди. Ёш бўлса ҳам, “зуллисонайн” унвонига мушарраф бўлган Алишер биладики, бу тўлғокнинг хосияти кўп. Шундай ҳаяжонли пайтларда шоир қалбида кичик ва катта мусаннафот – асарлар дурдонаси, бебаҳо тухми туғилади. Ҳаётда учратилган ёки эшитилган ва шоирнинг қалбига “жиз” этиб ёпишган ҳодиса ва фикрлар “мажоз биноси”га, яъни сиймо тасвирини яратишга асос солади. Мажоз эса шоир учунгина эмас, ҳамма одамлар учун ҳам қимматли ҳақиқатларни ёрқин ифода этишга имкон беради, зеро, “ал-мажозу кантират ул-ҳақиқат”².

¹ Кутилмаган ишлар ва қизиқ гаплар (муаллиф изоҳи).

² Т а р ж и м а с и: “Мажоз – ҳақиқатнинг кўпригидир”.

Бир нарса эсига тушдию, Алишер Канизак ҳақидаги ўйларига нукта қўйишга мажбур бўлди: шоир янги подшоҳ Абу Саидга бағишлаб шеърый мактов – қасида “айтмоқ” да, яъни ёзмада эди. Йўлда қасиданинг каттагина бир қисми енгиллик билан битди. (Нима учундир инсон фикри от устида яхши ишлайди.) Энди қасидани давом эттириш керак. Ҳали иш кўп: қасида тўксон байт (юз саксон мисра)дан иборат бўлиши керак: бу шоирнинг сўз бойлиги ва маҳоратига подшоҳнинг ва унинг ҳузурдаги фозилларнинг диққатини жалб этиш учун зарур. Аммо ишнинг энг қийини шундаки, қасидада подшоҳни мактаган бўлиб туриб, унга йўл-йўриқ бериш, ҳокимиятдан қандай фойдаланиш маъкулроқ экани ҳақида шоир фикрларини худди подшоҳнинг ўз фикрларидек қилиб ифода этиш керак. Алишер Абу Саидни билмайди, унинг хулқу атворидан ва ишларидан деярлик беҳабар. Чунки Абу Саид Хуросондан неча йиллардан бери узоқ Самарқандда подшоҳлик қилган. Аммо қасида ёзиш учун мақталгувчи подшоҳни билиш шарт эмас; подшоҳ бўлдими, у мактовга сазовор. (Ҳар ҳолда ҳамма шундай деб ўйлайди ва ёш шоир ҳам ўзини бу қоидадан мустасно деб ҳисоблашга ҳақли эмас.) Ҳа, энг муҳими – подшоҳнинг аслида мавжуд ва номавжуд фазилатларини мадҳ этиш баҳонаси билан ўз фикр, истак ва орзуларингни айтиб қолишинг керак. Зора, ўша эзгу мулоҳазаларнинг бирортаси янги подшоҳ зехнига ўрнашиб қолиб, унинг феъли-атвориға, ҳукмларига ва ишларига таъсир этса. Бу дунёда яшашнинг ўзи орзулар орқасидан елиб-югуришдир. Бу орзуларнинг қайси бири қачон ушалади, буни Худонинг ёлғиз ўзи билади. Фақат бир нарса равшан: ҳеч бир улуг орзу подшоҳларнинг ихтиёридан ташқари амалга олмаган ва ошмайди ҳам. Ижод учун зарур бўлган шароит – моддий фаровонлик. Тинчлик ва “зар қадрини билгувчи заргарлар” ҳам фақат подшоҳлар саройида муҳайё. Шоирга подшоҳнинг назари тушсагина у шуҳрат қозонади – замоннинг бешафқат қонуни шу. Шуҳрат эса ижодкорга ҳавадек зарур.

Қасидада айтмоқчи бўлган ғоялари эсига тушар экан, шоир ўзида ёқимли бир ҳаяжон ҳис этди ва шошиб, тоқчадан кичкина гулдор хуржунчани олдида, ундан қаламни чиқарди.

Олтинчи боб

ТОВЛАМАЧИЛИК

*Ўзин бировга қул деб қочқон додақдур,
балки додақдин юз қатла камрак. Эрки
бир ердин яна бир ерга қочқай, номардлик
тупрогин йиғитлик бошига сочқай. Чун
мундоқ киши эрлик сонидин наридур ва
йиғитлик доирасидин ташқаридур.*

Алишер Навоий

Ихфонинг бузилиши оқибатсиз қолмади. Сабзаворга етгунча нохуш ходиса, ахийри, юз берди. Лекин қарвонга дуч келган бало рақиб шаҳзода ҳам, фидойи ҳам, талон-торожни ният қилган қароқчи ҳам эмас эди.

Қоронғу тушуви ҳамано қарвон Тахти Равон работидан чиқиб кетган эди. Тун қоронғулиғидан мамнун қарвон аҳли ҳеч қандай ҳавфу хатарсиз, ўзларини она ҳурматини бажо этиш учун хатарли қарвон йўлларида сарсон юрган мурувватли шаҳзода ҳимоясига, шаҳзодани эса Худога топшириб, от, туя, хачирлар устида мудраб борар эдилар. Фақат туяларнинг “кайф”и бузуқ. Улар одагдагидек бошларини мағрурона баланд кўтариб бормаиди. Чунки туялар бўйниларига осилган катта қўнғироқларнинг жаранглаб, жонларига

¹ М а з м у н и: “Биров (бир подшоҳ)га садоқат изҳор этиб, (бошқа подшоҳ томонга) қочган одам фоҳишадир, балки фоҳишадан ҳам тубанроқдир. Бир жой (подшоҳ хизмати)дан бошқа жой (подшоҳ хизмати)га қочган эркак киши йиғитлик бошига номардлик тупроғини сочади. Чунки бундай киши мард ҳисобланмайди ва йиғитлар қаторидан чиқиб қолади”. (“Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Ҳаромнамаклик қилгон навкар зикрида”ги 36-бобидан.)

роҳ¹ ва танларига мадад бериб туришларига ўрганган бўлсалар ҳам, бу гал одамлар Ҳиротдан чиққанлари ҳамано ҳар қўнғирокнинг тилига латта боғлаб, нима учундир, бу ажойиб нарсаларни сукут сақлашга мажбур этган эдилар. Одатдаги худий² ҳам эшитилмасди. Шу сабабли мағрур бошлар энди қуйи солинган.

Хусайннинг олти сарбозидан иккитаси карвондан икки чақиримча орқада, икки сарбоз худди шунча масофада олдинда борарди, иккитаси эса орқа ва олд даракчилари вазифасини адо этарди.

Работдан чиқилгандан кейин бир ош пиширимча ҳам вақт ўтмаган эдики, орқа даракчи карвон томонга от чопдириб кела бошлади. Унинг йўлини тўсиб чиққан карвонбоши ҳаяжонда сўради:

– Тинчликму, яхши йигит?

– Не билай?

Даракчи ўқдай тез учиб ўтди.

Даракчи карвондан ўттиз қадамча олдинда Алишер билан ёнма-ён бораётган Хусайнга етиб олиб, орқа томондан тахминан уч юз отликдан иборат тўда келаётганини айтганида, шахзода сира ажабланмади ва фақат Алишерга “ялт” этиб қараб олди. Тун қанчалик қоронғу бўлмасин, Хусайн Алишернинг ҳаяжонланганини сезди.

Ҳиссиётга берилиш пайти эмас эди. Хусайн осойишталик билан баъзи бир тафсилотларни даракчидан суриштирди. Отлиқлар тўдаси олдинда карвон бораётганини билмаслиги маҳол, чунки орадаги масофа унчалик катта эмас. Аммо тўда карвонни қувиб етиш ниятида эмасга ўхшайди, аксинча, у орадаги масофани қатъий сақлаб, аста-секин келаётир.

Олд даракчи ҳам шахзода қошига шошиб етиб келди ва олдинда ҳам каттагина отлиқлар тўдаси силжиб бораётганини айтди. Икки юзта отликдан иборат бу тўда гўё орқада карвон келаётганидан беҳабардек ҳаракат этарди, аммо беҳабар бўлиши мумкин эмас: карвон билан тўда орасидаги масофа ғоят оз.

Хусайн қошида ҳовлиққан карвонбоши пайдо бўлди:

– Бир гап борму, мирзо?

Хусайн ҳаяжонсиз жавоб берди:

– Биз ёвузлар қуршовидабиз.

– Эмди не қилурбиз?

– Алар ўзлари бизнинг ёнимизга етмагунча жим бора берурбиз.

– Нечун?

– Ўзга илож йўқ: алар жуда кўп. Ёвузларнинг нияти не – бу ҳам бизга номаълум.

– Аларнинг нияти бизни таламоқ, албатта!

– Таламоқ бўлсалар, ногоҳон хуруж этган бўлур эрдилар.

Карвонбоши боши қотиб, жим қолди. Сўнгра деди:

– Ё Алло! Бу не фалокат яна?!

Қоронғудан Алишернинг юпантирувчи овози эшитилди:

– Худо ҳофиз!

Хусайннинг буйруғига биноан, карвон юришда давом этди.

Бир кунга тенгдек туюлган бир соатли вақт ўтгандан кейин ҳам қутилган учрашув ёки, тўғрироғи, тўқнашув содир бўла бермади.

Карвонбоши яна келиб сўради:

– Бу мушкул аҳвол яна қанча давом этур?

– Сиз бирла бизнинг тақдиримиз эмди мана шу ёвузлар алида. Худо ҳофиз! – деди Хусайн.

Карвонбоши ғойиб бўлганидан сўнг, Алишер деди:

– Ёвузлар ўз қудратини бизга намойиш қилурлар.

– Ховва.

– Алар бизларга ўйлаб кўриш учун муддат беришур.

– Фаҳмладим. Аммо биз нимани ўйлаб кўрмоғимиз лозим?

– Мен ҳам шуни англаёлмам.

¹ Роҳ – шодлик.

² Худий – туюқашлар ашуласи.

Олд даракчи қайтиб келиб, хабар килди:

– Отлиқлар тўдаси тўхтади, бизнинг яқинлашувимизни кутурлар.

Орқа даракчи ҳам чопиб келди:

– Отлиқлар тўдаси карвонга зуд яқинлашур.

Югуриб келган карвонбоши гоҳ Хусайнга, гоҳ Алишерга мурожаат этар эди:

– Орқа жонибдаги отлиқлар етиб келдилар. Энди нима қилмоқ даркор, тақсирлар?

– Парво қилмамоқ керак. Кимса ўрnidан қимирламасун! Ёвузлар ниятин аниқлаш лозим аввал.

Яна ярим соатча вақтдан сўнг карвон икки отлиқлар тўдаси орасида, икки қора девор кучоғига сиқилгандек, сокин ва жим туриб қолди. Ҳамма даҳшатли дақиқаларни кутиб, чуқур сукут сақлар эди.

– Ниятларинг не, халойиқ? – деб қичқирди Хусайн.

Аммо бирор киши ҳам чурқ этмади.

– Улуғларинг ким?

– Мен, – деб қичқирди кимдир олдинги тўда орасидан. Бу овоз Хусайнга танишдек туюлди.

Олдинги тўда тўлқиндек ларзага келди ва иккига бўлинди. Ҳосил бўлган қоронғу йўлақдан бир отлиқ яқинлаша берди.

– Машғала келтиринг, машғала! – қичқирди Алишер.

Карвонбоши машғала ёндириб келтиргунча Хусайн ҳам, Алишер ҳам рўбарўга келиб тўхтаган отлиқни танимади. Фақат Хусайн отини суворийга яқинроқ сурди.

Икки отлиқ ўртасида машғала порлади.

От устида Хусайнга таниш киши – қароқчилар сархайли истехзо билан илжайиб турар эди.

– А, сенмусен? – деди секин Хусайн.

Шаҳзоданинг овозида нафрат эшитилар эди, фақат нафрат.

– Аввалги учрашувимизда, шаҳзода, менинг исмимни билишни ҳам лозим кўрмаган эрдинг. Менинг исмим Музаффар барлос! Билиб қўй! Керак бўлиб қолур.

Барлос – машхур қабила. Хусайннинг бобокалони Амир Темур шу қабилага мансуб. Барлос сархайл карвон йўлларида санқиб юрувчи бўлса, ғарази зўр, албатта. Барлослар ўз ғаразлари йўлида ҳеч нарсадан тоймас бўладилар. Хусайн, рўбарўсида йиртқич ҳайвон тургандек, бир сесканиб олди.

– Ниятинг не, Музаффар?

Қароқчи жавоб бериш ўрнига Хусайнни ҳозиргина ўзи ўтиб келган йўлақдан олдинга ўтишга қўл ишораси билан таклиф этди. Хусайн ўрnidан қимирлар экан, Алишерни ҳам шу томонга ундади, аммо Музаффар Алишернинг йўлини тўсди:

– Менинг шаҳзода билан ёлғиз суҳбатим бор. Бизга гувоҳ ҳожат эрмас, Хусайн!

– Менинг дўстимдан ёширур сирим йўқ, – деди Хусайн эътирозга жой қолдирмас бир оҳангда.

Музаффар нарироқ кетди. Хусайн ва Алишер олға ўтдилар. Улар орқасидан Музаффар ўтгач, отлиқлар орасидаги “йўлақ” дарров ёпилди.

Музаффар Хусайн билан Алишернинг отини қамчилади ва ўзи уларга тез етиб олди. Энди улар аста-секин борар эдилар. Улардан анча узоқда секин келаётган отлиқлар қораси кўринарди. Бу тўданинг орқасида – карвон, карвоннинг орқасида – яна қароқчилар тўдаси жим борарди.

Уч суворий, ҳар бири ўз ўйи билан банд ҳолда, анчагача жим борди.

Хусайн ўнг томонда бораётган Музаффарга юз ўгириб, жаҳд билан деди:

– Ниятинг не? Айт!

Музаффар отнинг жиловини қўйиб юборди. Энди уч суворий яна ҳам секинроқ қимирлар эди.

– Сира хавотирланма, шаҳзода. Менинг ниятим холис.

Музаффар яна бир дақиқадан кейин ҳар бир сўзни ҳижжалаб деди:

– Менинг ниятим сенинг ниятингга мос. Мен савоб ишда сенга кўмакчиман, холос.

– Яъни?

– Ҳусайн, сўзларимни диққат бирла эшит! Билгилки, шу соатда сенинг ҳам, менинг ҳам истиқболимиз бунёд этилур.

– Ниятингни тезроқ айт!

– Хуросон ва Мовароуннахрда ҳозир энг забардаст қилич соҳиби ким? Ҳусайн Бойқаро! Темурий саркардалардан энг жасури ким? Ҳусайн Бойқаро! Хирот остонасида Абу Саидга нажот келтирган шер ким? Сенсан, Ҳусайн!! Аммо сен хуросонлисен! Дор ус-султанат Ҳирий – сенинг ҳаққинг, Ҳусайн Бойқаро!! Сен ҳам ота, ҳам она жонибидин тахт ворислиғига ҳақлисен. Темирни қизиғида бос, шахзода!

Ҳусайн тез жавоб берди:

– Менинг ниятимни сен хато фаҳмлабсен, Музаффар. Менинг ниятим Хуросонда ҳукмронлик бўлса, мен итоат изхор қилғали Абу Саид ҳузурига шошмас эрдим. Ҳирий агрофида самарқандли подшоҳни мағлубиятдан халос этишга бош қўшмаган бўлур эрдим. Мен исёнкорликдин мутанаффир¹ мен. Мен улуг даргоҳда...

– Қасамёд этгансен, билурмен. Лекин Абулқосим Бобир нечук халок бўлди? Эсла, шахзода. Қасамхўр бўлмағон темурий борму бу дунёда?!

– Ҳар нимарсани ўз мезонинг билан ўлчама, қароқчи!

Ҳусайннинг бу сўзлари Музаффарнинг кайфиятини бузмади. У аввалгидан осойишта гапира бошлади:

– Сен ўйла, Ҳусайн. Хуросонликларнинг исёни муқаррар. Алар самарқандли келгиндининг ҳукмронлиғига узоқ бардош бера билмас. Хуросоннинг мард қасоскорлариға раҳнамолик этмоққа сендин ўзга ким қодир, шахзода? Сен таваккал дулдулиға минсанг, кифоя! Зафар қозонишувимиз муқаррар, Ҳусайн!

Ҳусайн жим қолди. Алишер Музаффарга қарата ғазаб билан гапирди:

– Мамлакат, юрт тана эрса, подшоҳ – анинг жони. Шахзодани қотилликка даъват этмоққа не ҳаққинг бор, маккор! Биз...

Музаффар ғазаб билан Навоийнинг сўзини бўлди.

– Сен сукут эт, шоир! Бизға ақл ўргатмоққа сенинг ҳаққинг йўқ! Бунингдек чоғларда закий шахзода не қилмоғи лозимлигин Ҳусайн ўзи яхши билур.

Ҳусайн ҳамон жим эди.

– Сен менинг черигимнинг камлиғидин хижолатманд бўлма, шахзода, – деди Музаффар. Унинг овозида тузоғига ови тушган овчининг тантанаси эшитила бошлаган эди. – Бир ой ҳам муддат ўтмас, сен менинг беш юз отлигим ўрнида ўн минг отлик кўрурсен. Андин сўнг ўттиз минг отлик, сўнг эллик минг...

– Билурмен, – деди Ҳусайн чуқур ишонч билан.

Музаффар рухланиб кетди:

– Билур эрсан, даъватимға рози бўл!

Орага яна сукунат чўқди.

– Мен розимен... , – деди ниҳоят Ҳусайн.

Музаффар бирданига кичкириб юборди

– Боракалло! Жасоратингдин воқиф эрдик, ана эмди донолигингнинг ҳам гувоҳибиз, шахзода! Боракалло!

Ҳусайн Музаффарнинг кичкириғи билан узилиб қолган фикрини давом этгирди:

– ...Мен сенинг даъватингни қабул қилмасам, подшоҳ Абу Саидга қарши исён борасида қасамёд этмасам, сен ҳозир мени қатл этурсен, шундай эмасму, Музаффар?

Музаффар тез, тамомила пўписасиз ва жиддий оҳангда жавоб берди:

– Албатта, қонингни тўқмоғим муқаррар, шахзода!

Ҳусайн аллақачон пишган қарорини изхор этган тарзда қатъий гапирди:

– Мен ўлимга розимен.

Ҳусайннинг бу сўзларида ажиб бир осойишталик яққол сезилиб турар эди.

¹ Мутанаффир – нафратланувчи.

Алишер қаттиқ ҳаяжонга тушди шекилли, остидаги от бир типирчиланиб олди.

Музаффар гангиб, анча жим қолгандан сўнг, яна шоир томонга ўғирилди.

– Алишер, нечун сен дўстингни ҳалокат йўлидин қайтармассен? Ё сен ҳам ўлимга розимусен?

Алишер ўлим билан таҳдид этиб, жиноят йўлига бошлашни ният этган товламачига ҳақорат билан жавоб бермоқчи бўлди-ю, аммо ўзини тутиб, ҳам ўзи, ҳам шаҳзода учун осойишта гапирди:

– Биз тақдиримизга бўйсунурбиз!

– Ажаб! – деб қичкириб юборди қароқчи. – Одам боласимусен ўзларинг? Ё жонидин тўйганлармусен?

Хусайн ва Алишер, худди тил бириктиргандек, отларига баб-баравар қамчи босдилар ва бир зумда қароқчидан узоқлашдилар.

Йўқ, улар қочишмади. Қочишда маъно йўқ эди. Улар қароқчини якка қолдириш билан унга “музокара”нинг тамом бўлганини билдирдилар, холос.

Алишер ва Хусайн энди фақат икки нарсани кутишади: Музаффар ё инсофга келади-ю, унинг қонидан кечган шаҳзодани тирик қолдириб, асирликдан озод қилади ёки аламига чидай олмай, ёвуз тўдаси билан ёпирилиб келиб, қарвонни талайди, шаҳзодани ҳам, шоирни ҳам қиличдан ўтказди. Икки ширин жон қароқчининг панжасида.

Хусайн ва Алишер отларига баравар қамчи босиб, Музаффардан узоқлашганларида, қароқчилар сархайли қўққисдан шапалоқ еган кишидек, ҳанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб, икки суворийнинг орқасидан қараб қолган эди. Кейин у отини оркага, тўдаси ва қарвон томонга бурди.

Алишер билан Хусайн қарвоннинг ўзларига етиб олишини кутиб, йўл бўйида тўхтаб туришди.

Энди қарвон олдида Музаффар фақат йигирматача шериги билан келар эди.

Хусайн ва Алишер яна йўлда давом этдилар. Музаффар ёлғиз ўзи уларга етиб олди.

– Мен сендин ҳамон жавоб қутурмен, Хусайн.

Музаффарнинг овозида энди пўписа эмас, хатто маслаҳат ҳам эмас, фақат илтижо яширинган эди.

Илтижо жавобсиз қолди.

Яна бир оз жим бордилар.

Музаффар энди ҳеч қутилмаган бир ҳазил-мутуйиба оҳангида сўз бошлади:

– Хусайн, сен менинг бир қошиқ қонимдан ўтганинг бикин, мен ҳам сенинг ҳаётингни ўзингга қайтарурмен.

– Сен билан ҳисобда баб-баробарбиз.

– Йўқ, сен мендан қарздорсен.

– Нечук?

– Сен менга бир ҳаётни қайтариб берган бўлсанг, мен сенга икки ҳаётни ҳада этурмен.

Хусайн Тахти Равонда Алишернинг бошқа сарбозлар қатори жасорат кўрсатиб, қароқчилар билан олишганини эслади. Шубҳасиз, Музаффар Алишерга ҳам ҳаёт бахш этганини пеш қилар эди. Хусайн кулиб, деди:

– Миннатдормен, Музаффар. Аммо мен сендин узр сўрамоққа мажбурмен: зеро, Алишернинг ҳаёти – бебаҳо. Мен сендин қарзимни бир умр узолмасмен.

– Биламен: шоирнинг қадри баланд. Аммо сен шошилма, Хусайн, замона келиб, қарзингни узишга ҳам қодир бўлиб қолурсен.

Хусайннинг жаҳли чикди:

– Сен мен билан яна учрашмоқдин умидвормусен?

– Сен билан яна учрашувдан умидвор эрмасам, мен сени ҳозир тирик қолдирган бўлур эрдимми, шаҳзода?

Хусайн Музаффарнинг арқонни узун ташлаганига қойил қолди, аммо қароқчи ўйнамоқчи бўлган қиморда ўзининг дов қилиб қўйилганига ғазабланди.

– Умидингни уз, яғмогар!

– Умидсиз – шайтон! Сен билан менга ҳали ҳамкорлик қилиш ҳам насиб бўлур, иншоолоҳ!

– Мен сенинг хизматинга ҳаргиз муҳтож бўлмасмен! Алвидо, Музаффар!
 – Шошилма, дедим-ку, шахзода, шошилма! Ахир, дунё сен ўйлаганча кенг эрмас!

Карвон энди улар рўбарўсидан ўтиб борар, Музаффарнинг шериклари эса карвондан анча орқада қолиб, сарҳадини кутар эди. Музаффар ўз тўдаси ёнига шошилди.

Талон-торож қилинишдан қутилган ва сирли равишда халос бўлганига ҳамон ишонмай турган карвон аҳли то қароқчилар орқага бурилиб, тун пардаси орқасига кириб, кўздан ғойиб бўлгунларигача йўлдан кўз узмай туриб қолди. Кейин карвон аҳли бирданига чувиллашиб миннатдорлик изҳор этувчи кичкириклар билан Хусайн томонга ёпирилди. Хожа Имод биринчи бўлиб шахзоданинг узангисини ўпди, кўзларига ёш олиб, кўлларини дуога кўтарди ва халоскорга узоқ умр тилади. Унинг дуосига ҳамма гуриллаб қўшилди.

Хусайн яхши тилаклар учун миннатдорлик билдириб, ўнг қўлини чап кўкрагига қўйиб, чор атрофга енгил таъзим билан бош силкир экан, от устидаги шахзода Алишерга толеи баланд афсонавор баҳодир бўлиб кўринди. Шу топда Алишер бир ўлимдан қолган дўстини кучоқлаб, бағрига босишга тайёр эди.

Еттинчи боб

ОСТОНАДА

Карвон Сабзавор остонасида анча вақт тўхтаб туришга мажбур бўлди.

Узоқдан Сабзавор қалъасининг қораси кўринганида, тонг отишига ҳали кўп вақт бор эди. Шаҳарга яқинлашганида, карвонбоши одамларга сабзаворликларнинг расм-русумини тушунтирди: дарвоза ҳозир ланг очиқ бўлса ҳам, то бомдод ўқилмагунча шаҳарга кириш мумкин эмас, чунки Сабзавор бугун ҳам, худди кўп йиллар аввалгидек, Маҳдийнинг келишини кутади; Маҳдий бомдод ўқилиб бўлгунча ҳам келмаса, машъала ёғдусида ҳайкалдек қотиб турган ҳув ана у забардаст йигит ўша кумуш жабдукли отни етаклаб, ичкарига кириб кетади-ю, дарвоза беркилади; дарвозанинг қайтадан очилиши – шаҳар остонасидан ўтишга руҳсат бўлгани аломати. Сабзаворликларнинг бу тартиби ҳамма учун: шоҳ учун ҳам, гадо учун ҳам мажбурий. Ҳали-ҳануз ҳеч ким бу йўриқни бузишга журъат этган эмас.

Карвон аҳлининг кўпчилиги сабзаворликларнинг бу одатидан аллақачон хабардор бўлгани учун узоқ тушунтириб ўтиришга тўғри келмади. Карвон шаҳар девори тагига етгани ҳамона одамлар ўзлари, ҳеч кимдан фармойиш кутмасдан, катта йўлни бўш қолдириб, икки чеккадаги далага жойлашиб, тонг отишини кута бошладилар.

Хусайн Сабзаворда бир неча марта бўлган бўлса ҳам, Маҳдийни кутиш пайтига ҳеч қачон тўғри келмаган эди. Сабзаворликлар йўриғига умум қаторида бўйсуниб, шаҳар дарвозасига етмай, отдан тушишга мажбур бўлган шахзода энди чаққон сарбозлари томонидан ёзилган палосда ёлғиз ёнбошлаб ётар экан, бу воқеанинг мағзини чақолмасдан туролмади.

Хусайн шаҳар остонасида, машъала тагида, оппоқ отнинг жilовини ушлаб, кўзларини уфққа тиккан забардаст йигитга назар ташлади. Шаҳзода биладикки, Маҳдийни фақат Сабзавор эмас, бутун Хуросон, Мовароуннаҳр ва кўп бошқа узоқ юртлар кутади. Шиа деб аталмиш диний мазҳаб тарафдорлари орасида илк мартаба туғилган бу умид – нажоткор Маҳдийнинг қайтиб келишига ишонч – энди жуда кўп мамлакатлардаги иккала диний мазҳаб – шиа ва суннийга мансуб мусулмонларнинг эътиқодига айланган. Маҳдийнинг келишини шоҳ ҳам, гадо ҳам кутади. Чунки серташвиш ҳаётнинг мушкулотларини ҳал этиш йўлини кўрсатишга қодир ана шундай Нажоткорга ҳамма муҳтож. Эҳтимол авом – оддий халқ Маҳдийнинг келишига кўпроқ ишонар ва уни кўпроқ интизорлик билан кутар, аммо Маҳдийнинг келиши ҳукмдорларга ҳам жуда маъқул ва зарурдек туюлади.

Хусайннинг ўз ҳаётида ҳам (у ҳали жуда ёш бўлишига қарамай) Маҳдийнинг мададига эҳтиёж сезган маҳаллар бўлган. Масалан, мана шу

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бугун у, темурий шахзода, улуг Амир Темурнинг авлоди, сабзаворликларнинг тартиб-интизомига амал қилиб, шаҳарга киролмай, шу ерда юмалаб ётишга мажбур; агар Махдий келса, у, албатта, шоҳ ва шахзодаларга нисбатан бундай ҳурматсизлик ҳукмдорларни оддий халққа раҳнамоликка танлаган Аллоҳга маъқул эмаслигини одамларга тушунтириб қўйган бўлар эди.

Хусайн Махдийнинг шундай қилишига сидқидилдан ишонар эди.

Сабзаворда махдийлик даъво қилгани учун жазоланган Саййид Муҳаммад Нурбахшдан бир ўғил қолган ва сабзаворликларнинг аксари унга катта ҳурмат кўрсатади, ҳатто унга “Махдий боласи” деб сиғинади, дейдилар. Бу болани, албатта, зиёрат қилиш лозим. Ҳиротга қайтгач, подшоҳи замонга Сабзаворда Нурбахшнинг зурриёди борлигини айтиши керак. Зора Абу Саид махдийзодани пойтахтга олдириб, унга иззат-икром кўрсатса. Халқ нимага ишонса, кимники ва ниманики ҳурмат этса, ҳукмдорлар ҳам ўз давлатини мустаҳкамлаш учун шулар билан ҳисоблашмоғи зарур. Шундай фикрга келган Хусайн, агар махдийзодага подшоҳ бепарво қараса, ўзи ана шу болани Астрободга олиб кетишга қарор қилди.

Хусайн фикрлашдан бош кўтариб, яна шаҳар дарвозасига кўз ташлар экан, машъаланинг беқарор ёруғида оқ отнинг жиловини ушлаб турган забардаст йигит билан ўзи орасида қандайдир яқинлик борлигини ҳис этди, аммо бу ҳисни дарров бошқа бир ҳис – темурий шахзоданинг йўлини тўсиб, шаҳарга киргизмай, одобсизлик, зўравонлик қилаётган авомга нафрат ҳисси босиб кетди. Забардаст сабзаворликнинг бу туриши ҳақида ўйлагани сари Хусайннинг ғзаби орта берди, чунки бу туриш жиноятларнинг энг каттаси, яъни итоатсизликнинг бир кўриниши эди... Хусайннинг воқеадан-воқеага, муаммодан-муаммога ҳатлаб ўтаётган фикри ҳукмдорларга итоатсизликка қарши кураш масаласига келиб тўхтади. Шахзоданинг ҳаёлига бобокалон келди. Амир Темур итоатсизларнинг адабини бериб қўйишга уста эди. Биргина шу Сабзаворнинг ўзида бешафқат ҳукмдорнинг ғзабига учраган икки минг ашаддий бебошнинг тупроққа ва оҳаққа беланган танасидан ясалган ёдгорлик – Намозгоҳдаги якка девор бор.

Хусайннинг кўзи яна дарвоза тагидаги забардаст йигитга тушди ва унинг фикрида чалкашлик бошланди. Якка деворни сабзаворликлар муқаддас жойга айлантирибдилар, унда тириклайин чириган икки минг бебошни улар авлиёлар қаторида ҳурмат қиладиган бўлибдилар; Якка девор Махдийни кутиш маросимининг бир қисмига айланибди. Ҳол шу экан, шафқатсизликнинг қудратига зеб бериш нечоғлик оқилона иш?

Бу чигал муаммолар Хусайннинг ёш калласини зирқиратар эди. Унинг мияси қаерда юмшоқроқ ер бўлса, шу ёққа ўзини урувчи сув каби, ўзига енгилроқ машғулот ахтарди. Хусайн ўтган бир кун ва бир тун воқеалари ҳақида ўйлаб кетди.

Шайтон Хусайнга икки мартаба хуруж этди, уни тўғри йўлдан оздиришга уринди. Аввало – ихфо борасида. У гал шахзода шайтоннинг васвасасига бардош беролмади, иблис ғалаба қилди. Кейин ўша иблиси алайҳиллаъна Музаффар қиёфасида келиб, Хусайнни замон подшоҳига қарши исёнга даъват этди. Бу гал Хусайн ғолиб чиқди. Ҳа, Хусайннинг имони ғалаба қилди. Имон, эътиқод – доимо иблисга қарши энг яхши қалқон ва аслаҳа.

Бобокалони Амир Темурнинг давлати ва шухрати билан фахрланувчи Хусайн бу давлатнинг борган сари парчаланиб кетаётганидан жуда ҳам аламзада эди. Темурийларнинг тахт учун шафқатсиз ўзаро кураши натижа-сида шонли сулоланинг обрўи жуда тез тушиб бораётгани ҳам Хусайннинг қалбига ханжардек ботиб, жароҳатлантирар эди. Шу боисдан Хусайн жонини тикиб бўлса ҳам, темурийлар давлатининг бирлигини сақлашга қасд этган нодир шахзода ва саркардалардан бири бўлиб қолди. Темур давлатининг бирлиги ва темурийлар сулоласининг нуфузи Хусайннинг муқаддас эътиқоди, имонидир. Мана, иблис билан иккинчи маротаба олишувда ана шу имон шахзодани жиноятларнинг энг ёмони – қасамхўрликдан, хиёнатдан асради.

Хусайн то умрининг охиригача шу имонни асрашга, шу эътиқодга амал этишга яна бир марта ўз виждони олдида қасамёд этди.

Сабзавор дарвозаси олдидаги забардаст йигит ҳамон оппоқ от ёнида ҳайкалдек қотиб турар ва сабзаворлик фидойи сарбадорларни, бобокалони жаҳонгир саркардани, Маҳдийни қайта-қайта эшлашга Хусайнни мажбур этарди. Шуниси қизиқки, Темур ўрнига тахтга ўтирган Шохруҳнинг хотини, окила малика, аслида Хуросонни қирқ йил мобайнида идора этган Гавҳаршодбеги сарбадорларнинг ҳукмдорларини шоҳ ва шахзодаларга тенг деб эълон этган; сарбадор шоир Шохий Сабзаворийни эса энг азиз шахслардан бири сифатида шахзода Бойсунғурга улфатликка лозим топиб, саройда сақлаган. Яна ҳам қизиғи шундаки, темурий Давлатшоҳ давлат арбоблигидан воз кечиб, ўзини тамоман адабий ижодга бағишлаб вилоятларнинг бирида эмас, Ҳиротнинг ўзида “Тазкират уш-шуаро” китобини ёзганида, шоирлар ҳақидаги шу китобнинг ўртасига сарбадорлар ҳақида номаълум муаллиф томонидан ёзилган китобни кистириб юборган. Давлатшоҳнинг сарбадорлар ҳақидаги бу китобни йўқ бўлиб кетиши мумкинлигидан қўрққани ва шу сабабли уни ана шундай “ҳийла” билан сақлаб қолишга интилагани ўз-ўзидан равшан. Хўш, темурий адибнинг сарбадорларга мунчалик аҳамият беришига боис нима? Сабзаворнинг ўзидаги Яккадеворнинг ҳамон бутун туриши-чи? Сарбадорларнинг авлодлари ҳам, темурий ҳукмдорлар ҳам ана шу нодир деворнинг сақланишидан баб-баробар манфаатдорлар. Бу ажиб бир жумбоқ эмасми? Ҳа, ҳаёт мураккаб, жуда ҳам мураккаб ҳодиса!

Хусайн ўйлар оламига ботган сари фикри равшанлашиш ўрнига, воқеалар ва фикрлар қоришиб кетиб, унинг кўз ўнгидан катта ва қуюқ бир туманлик пайдо бўлди...

...Шу туманликдан бир одам шарпаси чиқиб кела бошлади. Тонг отди, куёш барқ урди ва тумандан бир пасда из ҳам қолмади. Хусайн энди шу туман ўрнида қолган одамни таниди: бобокалони Амир Темур! Ҳа, жаҳонгир Амир Темурнинг худди ўзи! Бундан олти йил аввал Абу Саид Самарқанд тахтига ўтириб, ҳашаматли саройлардан бирининг деворига катта бобосининг масофлари – жанглари чизишни буюрганида, мусаввирлар Темурни худди шундай тасвир этган эдилар. Уша Темурнинг худди ўзи Хусайннинг кўзларига синагандек тикилиб кела берди. Хусайн пешвоз бобосига чиқишга журъат этди. Қаердандир қўққисдан пайдо бўлган мулозимлар Хусайнни тўхтатиб, елкасига заррин тўн ёпдилар. Соҳибкирон Темур энди бор-йўғи бир неча кадам нарида Хусайнни муборакбод қилгандек, унга жилмайиб қараб турар эди...

...Хусайн кўзларини очиб, туш кўрганни тушунганида, субҳи қозиб – ёлғон тонг¹ бошланган эди. Ҳар қандай тушни яхшиликка йўйишга ўрганган (тўғрироғи – ўргатилган) Хусайн учун ҳозиргина кўрган туши – жуда ҳам қутлуғ башорат эди. Уз қувончини баҳам кўриш учун Хусайн аланглаб, атрофдан Алишерни ахтарди. Нарирокда тўшалган палосда олти сарбоз донг қотиб ухлаб ётибди; яна ҳам нарирокдаги Алишернинг палоси... бўш.

Йўлнинг нариги томондаги далада чўккан қарвон орасида, юк устида катта шамчироғ ёнади. Шамчироғдан ўнг томонда Алишер тикка турибди. Атрофида ўтирган ва тик турган ҳалойиқ унинг нутқини эшитмоқда.

Кўрган туши туфайли Хусайннинг кўнгли ҳозир танҳоликка тортиб турган бўлса ҳам, Алишернинг сўзларини эшитиш иштиёқи устун келдида, у ўрнидан туриб, дала томон йўл олди.

Дўстининг ҳар сўзидан завқ-шавқ қутувчи Хусайн Алишернинг ёнига шошди.

Хусайн кенг йўлни кесиб ўтиб, Алишернинг орқасида тўхтади. Хожа Имод қарвон аҳли олдида тик туриб эшитар эди. У ҳам, бошқалар ҳам шахзоданинг келганини сезишмади. Хусайннинг ўзи эса шоирнинг сўзини бўлишни истамади.

Алишер Музаффар барлос билан бўлган “музокара” тафсилотларини гапириб, қароқчилар саркардасининг даъватига Хусайннинг муносабатини тавсифлади ва нутқига яқун ясаб, деди:

¹ Тун билан кун орасидаги бир ҳолат (муаллиф изоҳи).

– Халойик, биз буюк юмушлар остонасида туриббиз. Юрт манфаатлари муҳолифатни эрмас, мувофиқатни тақозо этур. Биз бирликка, тинчликка муҳтожбиз. Ихтилоф, низо, исён ҳеч қачон буюк муддаоларнинг рўёбга чиқмоғига кўмак берган эрмас. Биз манфаати шахсиядин ўзга нимарсани наззора этмоқ¹ қа ожиз кўтоҳфаҳм² худбинлардин мутанаффирбиз. Бу сафар ҳам бузуғлуғ оғоз этмоқ³ – жиноят. Не учунким, бузуғлуғ – халқ бошига битган бало, давлат учун – ҳалокат. Бинобарин, подшоҳи замон, хирадманд⁴ шахзодалар ва эл пешравлари мамлакат осойишталигин таъмин этмоғига амин бўлинг, халойик!

Хусайн қошида Алишернинг ажойиб фазилатларидан бири яна бир бор намоён бўлди: у бошқаларнинг дилидаги гапни тилига чиқаради, ҳамма фаҳмлаб, аммо ифода этолмай турган фикрларни яққол изҳор этиб беради.

Узоқ сафар кишига кўп ўйлаш имконини беради. Бир ҳафтача фурсатни шоир бекор ўтказмабди чоғи. Алишернинг қуйма сўзлари – Хусайннинг, наинки Хусайннинг, балки бутун юртнинг дилидаги дарди эди. “Бирлик ва тинчлик” – бундин ҳам зиёда инсоний орзу бўлганми ва бундан кейин ҳам бўлурми?!

Хусайн, нотик гапни шу ерда тўхтатади, деб ўйлади, чунки, унинг фикрича, ҳозир изҳор этилиши лозим бўлган энг азиз орзулар айтилиб бўлган эди. Аммо Алишер аввалгидан ҳам ортиқроқ бир ҳарорат билан сўзлашда давом этди:

– Бирлик ва тинчлик туфайли подшоҳи замон Абу Саид Кўрагоний давлати соясида, “Хуросоннинг жони” аталмиш Ҳирий ҳам, Самарқанд бикин сайқали рўйи замин рутбасига сарафроз бўлғой. Ҳирий бемисол илму фан ва хунар макони бўлур. Дор ус-салтанатда ҳар бир соҳиб истеъдод ўз хунарини тақомилга етказур. Шерият осмонида фақат форсий эрмас, туркий шуаро ҳам анжум бикин чароқлар. Низомий ва Хусрав Дехлавий муқобилинда туркий шуаро намоён бўлур, буюк китоблар битилур, она тилимизда улуғ “Хамса”лар бунёд этилур!

Алишер бир зум жим қолди-да, яна ҳаяжон билан деди:

– Худди ҳар тун ёруғ кунга ҳомиладор бўлғони бикин, юртимизнинг истиқболи ҳам улуғ юмушлар орзусига мубтало. Саодатли даврон келмоғи мукаррар, азизлар!

Ҳожа Имод шоирдан ҳам ортиқроқ ҳаяжон билан дуога қўл кўтарди. Ҳамма унга эргашиди:

– Илоҳо, шоирнинг эзгу орзулари ушалғой, юртда тинчлик ва осойишталик барқарор бўлғай!

– Омин! – деб астойдил қичқирди халойик.

Дуо суҳбатни тамом этиш ҳожатини туғдиргандек бўлса ҳам, Алишер сўзлашдан тўхтамади. Ҳозир Сабзавор дарвозасига кириш билан шоир қарвон аҳли ила жудолашади. Кўп мусофирлар сафарни давом эттиради, янги шаҳар ва кишлоклар сари равона бўлади. Улар эзгу орзуларни ва мамлакатнинг осойишта истиқболига ишончни бутун юртга тарқата бошлайдилар. Озгина одам кўп савоб ишларни адо этиши мумкин.

Шоир қанча кўп ва хўб гапирса, қарвон аҳли шунча завқ билан эшитишга тайёр эди. Мўътабар китобларда шоирлар анбиё-пайғамбарлар ва ҳукамондонийшмандлар қаторида тилга олинадилар, шоирнинг ҳар сўзи тиллага тенг.

Навоийни тинглар экан, Хусайннинг кўзи яна ҳам очилиб бораётгандек бўлди. Хусайн темурийлар давлатининг бирлиги ва темурийлар сулоласининг нуфузини сақлашни орзу қилганида, бунини ўз эътиқоди ва имони деб билганида, бирлик ҳам, нуфуз ҳам фақат восита эканини ўйламаган экан. Дарҳақиқат, бирлик ҳам, нуфуз ҳам бошқа, бундан ҳам кўра олийроқ мақсадга хизмат этмоғи керак.

Янги Ҳирий ва янги “Хамса” – Алишер ифода этган муқаддас мақсадни энди Хусайн мана шу бир нечагина сўз билан тўла-тўқис ифода эта олар эди.

Янги Ҳирот! Янги “Хамса”! – ўзича пичирлар эди Хусайн.

Кимдир Алишер атрофида ўтирган ва тик турган халойик қаторига орқадан

¹ Наззора этмоқ – қарамоқ, кўрмоқ.

² Кўтоҳфаҳм – калтафаҳм.

³ Оғоз этмоқ – бошламоқ.

⁴ Хирадманд – ақлли, доно.

келиб кўшилди. Хусайн у одамни дарров таниди – карвонбоши. У бўйинини чўзиб, Алишернинг сўзларини тинглашга уринар эди. Алишер қоронғу жойда тўхтаган кишини танимади шекилли, қатта шамдонни чап кўлига олиб, баланд кўтарди ва карвонбоши келиб тўхтаган жойга тикилди.

Навоийнинг орқасида тик турган Хусайн учун бу манзара тамом қутилмаган бир мазмун касб этди. Бутун карвон аҳли ҳам, Хожа Имод ҳам, ҳайвонлар ва юклар ҳам ғойиб бўлди-ю, шеърят мухлиси ва шеърый машқлар ҳавасқори Хусайннинг рамзий тафаккурга ўрганган ҳаёлида ажиб бир манзара пайдо бўлди: қоп-қора тунда шамчироғни баланд кўтариб, Хусайннинг олдида, унинг истиқболини ёритиб, Алишер бораётир.

Хусайн унга чуқур ихлос билан эргашади.

Алишер ҳамон сўзлар ва ўз юртининг жаҳонга машҳур олимлар, файласуфлар ва шоирлар ҳада этганини завқ билан айтиб, янги замонда янги улуг сиймолар пайдо бўлишидан башорат берар экан, Хусайн ҳозир кўзлари олдида намоён бўлган жозибатор ва пурмаъно рамзий манзара асоратида нотикнинг овозини эшитмас ва қоронғу тунда, олдида дадил қадам босиб бораётган чароғбондан бошқа ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўрмас эди...

...Шаҳар томондан бирданига бир неча муаззиннинг намозга чақирган овози эшитилди. Субҳи содиқ – ҳақиқий тонг отиши бошланган, карвон аҳли жойна-мозларга ўтираётир эди. Алишернинг қистови билан Хожа Имод имомат жойига ўтди. Хусайн ўзини четга олди, чунки у мусулмонликнинг беш шартининг иккитасидан ўзини озод ҳисоблар: намоз ўқимас (сабабини сўраганларида, оёқ суякларидан бод бўлгани учун бу шартни бажара олмаслигини айтар) ва рўза тутмас (бунинг сабабини суриштиришга ҳеч ким журъат этмас, шаҳзода эса бу борада изоҳ беришни лозим кўрмас) эди.

Намозхонлар жойнамоzlаридан турганларида, субҳи кофурий – оппоқ тонг табиат устидан ҳукмронлик қиларди.

Мусофирлар Сабзавор дарвозаси томонга умид билан назар ташладилар. Оқ от ёнида солинган жойнамоzда ёш забардаст йигит ҳамон ибодатни давом эттираётир: сабзаворликлар намозни бир ракаат ортиқроқ ўқишади ва бу ракаат Махдийга бағишланади. Сабзаворликларнинг бу одатини билган Навоий ва баъзи мусофирлар ўзларининг ана шу сўнгги ракаатда изҳор этилаётган эзгу тилакларга шерик эканликларини дилларидан ўтказадилар, ҳамма ёш намозхон билан баробар “омин!” деб дуо қилади.

Забардаст намозхон ўрнидан туриб, жойнамоzни йиғиштириб олар экан, Алишер Куштигирни таниб қолди. Шоир Сабзаворга аввалги келишларида Ҳасан совутнинг ягона ўғлини сайиллар чоғида, ёш ва кекса паҳлавонлар орасида кўрган эди. У аввалгидан ҳам жуссадор бўлиб кетган Куштигирни Сабзавор остонасида Махдийни кутувчи киёфасида кўрар экан, кўзларига ишонмади: бундай ҳурматга мушарраф бўлиш учун полвон бўлишнинг ўзи кифоя эмас эди. “Бу йигитнинг яна қандай фазилатлари бор эркан?” деган фикр ўтди Алишернинг ҳаёлидан. Шоир ҳамон ҳайратда тикилиб турар экан, Куштигир оқ отни тантанавор етаклаб, кўздан аста ғойиб бўлди.

Шаҳар дарвозаси бекилди-ю, бир-икки дақиқадан сўнг қанотларини кенг ёзиб, мусофирларни ўз оғушига даъват этди. Аммо фақат ўз манзилига етган мусофирларгина шаҳар остонасидан ўтдилар. Қолганлар эса шаҳар карвонсаройида хордиқ чиқариш имкониятидан воз кечиб, сафарни давом эттиришни афзал кўрдилар: Сабзаворнинг “нотинч, исёнчи шаҳар” деган шуҳрати кўп мусофирларни ҳамон чўчитар эди.

Сабзаворни ёқтирмайдиган кишилар бошида Хожа Имод турар эди. Савдогар Хусайн ва Алишер билан қуюқ хайрлашди-да, карвонбошини дарров йўлга тушишга даъват этди. Хожа Имод шунчалик шошдики, ҳар гал бирор шаҳар ёки кентга яқинлашганида, “Қошки Қанизакни шу ерда учратсам”, деб умид этадиган одам севгилисининг шу исёнкор шаҳарда макон топган бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмади.

Хусайн ва Алишер карвонсаройга тушганлари ҳамона саройбон уларга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

этибор берди. Ҳамсафарларнинг муносабатидан буларнинг мўътабар кишилар экани билиниб турар эди.

– Бу мусофирлар ким? – сўради кимдир.

– Шаҳзода Ҳусайн Бойқаро ва шоир Алишер Навоий, – ғурур билан жавоб берди савдогар.

У шундай мўътабар кишилар билан ҳамроҳ бўлганлигидан ғоят мамнун эди:

– Нечук сиз уларни билмассиз?

Саройбон мусофирнинг саволига жавоб бериш ўрнига азиз меҳмонлар қошига ошиқди:

– Ассалому алайкум.

Алишер шаҳзоданинг саломга жавоб беришини кутиб, сукут қилди.

– Ваалайкум ассалом, – деди Ҳусайн ва хаёлига муҳим бир фикр келгандек ўйланиб қолди.

– Хуш келибсизлар, – таъзим қилди саройбон.

– Саломат бўлинг, – деди Алишер.

Ҳусайн савол берди:

– Ҳурматли ҳокимингиз Яғмурбек саломатмулар?

– Худога минг қатла шукр, бегимиз саломатлар.

– Бек шу ердамулар?

– Шу ердалар.

Ҳусайннинг юзида мамнунлик белгиси кўринди. Бир зум жим қолиб, яна савол берди:

– Бек шаҳарга бориб қайтдиларму?

“Шаҳар” – Хуросон пойтахти Ҳирот эди. Ҳусайн Сабзавор ҳокимининг соғлиғини суриштириш баҳонасида, унинг пойтахтга “остона ўпиш”га, яъни янги подшоҳ Абу Саидга итоат изҳор этишга борган-бормаганини билмоқчи эди. Шоир ҳам саройбоннинг оғзига тикилиб қолди. Саройбон Ҳусайннинг саволига сиёсат оламидан бохабар кишига хос ғурур билан жавоб берди:

– Ҳокимимиз шаҳарга ҳали борганлари йўқ.

– Нечун?

– Ахир тахт можароси ҳамон тўхтамаган бўлса, пойтахтга бормоқдин не маъни?

Ҳусайн билан Алишер “ялт” этиб бир-бирларига қарадилар. Саройбон, “Хизматларингизга тайёрмиз, тақсирлар”, деди-ю, шошиб нари кетди.

“Тахт можароси ҳамон тўхтамаган” ибораси ҳали пойтахтнинг, ҳокимиятнинг кимнинг қўлида экани маълум эмаслигини англатар эди.

– Бинобарин, Яғмурбек янги подшоҳни эътироф этмабдур, – деди Ҳусайн афсус билан.

– Ҳамон шаҳарга бормагани – бунинг далили. Бунинг сабаблари ҳам, оқибати ҳам хунук.

– Оқибатлари юз бора хунук бўлиши мумкин, – деди Ҳусайн ва сукунатдан сўнг, аввалгидан ҳам ортиқроқ афсус билан бош силкиди. – Алишер, биз, эҳтимол, аввалгидан ҳам оғирроқ имтиҳон арафасида туруббиз.

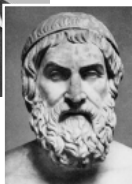
– Шубҳасиз!

– Қароқчи Музаффар билан учрашувимиз Яғмурбек билан муқаррар тўқнашувимиз қошида ҳалво бўлаб қолмаса қошки эди.

Алишер дўстини юпатишга шошди:

– Худо хофиз!

Икки дўстнинг изтиробли суҳбати шу ерда узилди. Улар назари саройга шовқин билан кириб келган уч нотаниш отликқа тушди. Нотанишлар шошиб отдан иниб, Ҳусайн ва Алишер томон кела бошладилар. Отлиқларнинг иккитаси сарбозлар, пешвоси эса Яғмурбек эди.

НАВОИЙ ВА СОФОКЛ

Тақдир муаммоси азалдан Шарку Фарб донишмандларини, файласуфу адибларини кизиқтириб келган. Инсоннинг қисмати азалдан белгиланганми ёки ўз хатти-ҳаракати билан амалга ошадими? Илоҳий ҳукми ўзгартирса бўладими ёхуд инсон тақдир қўлидами? Бу каби саволларга ҳар ким ўз нуктаи назари бўйича жавоб беришга ҳаракат қилган. Тақдир муаммосига файласуфлар бир қатор тезисларда, рисолаларда фикр билдирсалар, амблар ўз асарларининг қаҳрамонлари орқали муносабатларини бадиий тарзда ифодалаганлар. Шундай файласуф адиблардан бири Алишер Навоийдир.

Маълумки, Алишер Навоий улуғ форс шоири Фариддин Атторнинг “Мантик ут-тайр” асарига жавоб тариқасида “Лисон ут-тайр” деб номланган фалсафий-тасаввуфий асар яратди. Унда қушлар ўз подшоҳлари Симурғни излашлари воситасида инсоннинг илоҳий “мен”ини излаши ва бу йўлда покланиб, ўзида илоҳийликни зоҳир этиши тасвирланган. Ушбу дostonда Шайх Санъон қиссаси мавжуд бўлиб, унда Санъон исмли шайхнинг нарсоний кизига ошиқ бўлгани ва бу ишқ йўлида ўз динидан воз кечиб, расвойи жаҳон бўлишгача етганлиги қаламга олинади. Худди мана шу қиссада Шайх Санъон қиёфасида тақдирга муносабатнинг гўзал намунасини кўришимиз мумкин. Бу ифодага таққослаш учун жаҳон адабиётининг яна бир намунаси – юнон драматурги Софоклнинг “Шоҳ Эдип” трагедиясига мурожаат қиламиз.

Навоий Шайх Санъон ҳақида маълумот берар экан, унинг диний илмларда камолотга етган ва шайх ул-машойих даражасига эришганлигини кўрсатиб ўтади:

*Шайх Санъон восили даргоҳ эди,
Кўнгли ғайб асроридин огоҳ эди.*

*Қаъбада автод ила ақтоб арқ,
Уйла эрдиким наби асҳоб аро¹.*

Шайх Санъон (Худо) даргоҳига етишганлардан эди. Кўнгли ғайб сирларини билгувчи эди.

Қаъбада абдоллар (тасаввуфда муайян мартабага етганлар) ҳамда қутблар (валийликнинг энг юқори даражасини эгаллаганлар) орасида, гўё пайғамбар саҳобалари билан юргандек юрар эди (Яъни улардан баланд мартабада эди).

Шоҳ Эдипнинг ахлоқи ҳақида Софокл ҳеч қандай маълумот бермайди, бироқ унинг аждр қуш (Сфинкс)ни енгиши, Фивани узоқ йиллар адолат билан бошқариши каби хусусиятлари бизга Эдипнинг ахлоқий камолотини намоён қилади.

Хуллас, биз танлаган икки қаҳрамон нафақат жамиятнинг олд кишилари, балки ўз замонасининг фахру ифтихорлари – бири “остонасининг гадойи шоҳлар” бўлган улуғ зот; иккинчиси эса дайдиликдан подшоҳлик даражасига етган одам.

Ҳар икки қаҳрамоннинг ўз эътиқодлари бор. Шайх Санъон ягона Оллоҳга ишонади ва ҳар бир мусулмон қатори тақдирнинг илоҳийлигини тан олади.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12. – Б.95, 96.

Шоҳ Эдип эса юнон илоҳларига – Зевс, Посейдон ва айниқса Аполлонга меҳр қўйган. Бироқ тақдирга мавҳумот деб қарайди, ишонмайди десак тўғрироқ бўлади. Биз қиёсламоқчи бўлган бу икки қаҳрамоннинг тақдирга бўлган муносабати ва аксинча, тақдирнинг уларга муносабати, шунинг натижасидаги уларнинг ҳаётида содир бўлган туб бурилишлар тасвирланади.

Шайх Санъон бир тушни бир неча марта кетма-кет кўради: тушида у бегона юртдаги бутпарастлар ибодатхонасида бутга сажда қилаётганмиш. Албатта, мусулмон оламида бу катта гуноҳ ҳисобланар эди, шайх кўрган тушига қайта-қайта истиғфор келтиради. Бироқ кўз юмса бас, яна ўша туш такрорланаверади. Шунда Шайх “кимсага Каъбами ёки бутпарастлар ибодатхонаси макон бўлганидан қатъий назар, тақдирда борини кўраверади”, деган қарорга келади. Навоийнинг сўзлари билан ўқиймиз:

*Ботроқ ул кишварга азм этмак керак,
Ҳар қаён тортар қазо – кетмак керак.*

*Чунки бўлса бизга ул маъво насиб,
Бошимизга ҳар на келса, ё насиб¹.*

(Тезроқ у бегона мамлакатга бормоқ керак, тақдир – қазо қаерни раво кўрса тезроқ кетиш керакки, бошимизга нима келса, қисматга бўйсунамиз, яъни “ё насиб” деб кўраверамиз). Натижа эса аён: Шайх Санъон ўша мамлакатга боради, (бу Рум мамлакати эди) бир насроний қизга ошиқ бўлади. Ишқида ўз ақлу ҳушини йўқотган шайх қизнинг висоли учун унинг барча шартларига рози бўлади. Қизнинг шартлари ўта шармандали ва таҳқирловчи эди. Яъни май ичиш, зуннор боғлаш, Куръонни ўтда куйдириш ва бутпарастлар динига кириш. Шайх бу шартларга кўниб, нафақат жамиятдаги эътиборидан, балки имон-этикодидан, ўзлигидан воз кечади. Шарк адабиётида Шайхнинг бу ҳолати ишқ йўлидаги вафодорлик деб тараннум этилади. Унинг бу аҳволини кўриб, бирга келган муридлари Шайхдан юз ўгириб, юртларига кетишади. Фақатгина бир мурид (Навоий уни фоний – Ҳаққа етган мурид деб атайди), шайхнинг гуноҳларини сўраб, Тангрига илтижо қилади. Унинг илтижолари ижобат бўлиб, шайхнинг гуноҳи кечирилади. У Каъбага қайтади. Бироқ энди у фақатгина ориф, диндор эмас, ишқ дардини бошидан кечирган, руҳан покланган ва илоҳий ўзликни англаган комил инсон эди.

Шоҳ Эдип трагедиясидаги воқеалар ривожига кўра, Фива шоҳи Лай ўғил кўради. Боланинг тақдири ҳақидаги мудҳиш башоратга кўра у ўз отасини ўлдириши ва онасига уйланиши керак эди. Бу башоратдан кўрққан шоҳ бир чўпон кўлига чакалоқни бериб, ўлдиришни буюради. Бироқ чўпоннинг чакалоққа раҳми келади ва уни Коринф шоҳининг чўпонига бериб юборади. Коринф шоҳи Полиб бепарзанд бўлганлиги туфайли болани ўз фарзандидай катта қилади. Бир куни Дельфадан – Аполлон коҳинларидан (бу сафар Эдипнинг ўзига) унинг қисмати ҳақидаги ўша башорат қайта нозил қилинади. Шунда Эдип Коринф диёридан бош олиб чиқиб кетади:

*... Минг бало, кулфатлар қилди башорат,
Тақдирда онамга уйланармишман,
У туққан болалар жирканч бўлармиш,
Отанинг қотили бўлар эмишман.
Бундай башоратни эшитгандан сўнг,
Мен узлатга кетдим. Коринфдан узоқ,
Волидамдан узоқ, отамдан узоқ,
Мудҳиш тақдиримдан қочдим узлатга².*

Лекин ўзи билмаган ҳолда Фивага – она шахрига келиб қолган Эдип ўзи хоҳламаган ҳолда (ўзини ҳимоя қиламан деб) отасини ўлдириб қўяди. Тахт эгасиз қолгач, Фивага келган бало – аждарқушни ўлдирган киши шоҳ

¹ Ўша манба. Б. 97.

² Софокл. Шоҳ Эдип. Асқад Мухтор таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й. Б-44.

бўлиши лозим эди. Эдип аждаркушни ўлдиради, шоҳ бўлади ва ўша давр анъанасига кўра олдинги шоҳнинг бевасига, демакки, ўз онасига уйланади. Воқеалар ривожига жараёнида Эдип буни англайди, ўзини ўзи жазолайди ва афсус-надомати асносида трагедия ўз ниҳоясига етади.

Ушбу асарларнинг яратилиш замони ва макони турли хил: Шоҳ Эдип антик давр Юнонистон ҳаётидан ҳикоя қилса, Шайх Санъон ўрта аср Шарқи ҳаётидан лавҳа. Муаллиф ва қаҳрамонларнинг эътиқодлари ҳам бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Бироқ бизга ушбу асарларни муқояса қилишга ундаган бир нуқта бор, у ҳам бўлса юқорида айтганимиздек, тақдирга муносабатдир.

Эътибор берадиган бўлсак, ҳар икки асарда ҳам сафар лавҳаси бор. Яъни ҳар икки қаҳрамон ҳам ўз юртидан сафар қилади. Айнан ана шу сафар лавҳасида қаҳрамонларнинг тақдирга муносабати биринчи марта ва ёрқин тарзда намоён бўлади.

Навоийнинг қаҳрамони Шайх Санъон бошига нима тушса, тақдирдан кўражагини айтиб, ўзи тақдирга пешвоз чиқади (Румга боради). Софоклнинг қаҳрамони Шоҳ Эдип бўлса, тақдирдан қочиб, сафар қилади. Аниқроғи ўз юртидан қочиб кетади. Айнан мана шу муносабат асарда қуйидаги ўринларда тасвирланади ва қаҳрамон руҳиятини очишга хизмат қилади.

Шайх Санъон Каъбага қайтиб кетмоқчи бўлган муридларига қаршилик қилмайди, лекин ўзи қайтиб кетиш ҳақидаги таклифни рад этди:

*Биринчи дебким: “Румга бўлди сафар,
Каъбани қилмоқ керак эмди мақар”.*

*Шайх дебким: “Онда қилгонни талаб,
Мунда топдим не чекай ул ён тааб”.*

Яъни Шайх тақдир ҳукмига ночорликдан эмас, онгли равишда бўйсунди. Ушбу нуқта мусулмон кишининг имондаги бурчини кўрсатиши билан бирга, шайхнинг индивидуал эътиқодини, маслагини намоён қилмоқда.

Шоҳ Эдипнинг тақдирга муносабатини баён қилувчи яна бир нуқта – Эдипнинг ҳақиқатни билиш арафасидаги ҳолати. Уша лаҳзаларда талвасага тушган Эдипнинг хатти-ҳаракатига эътибор берайлик:

*Қочиши керак, қочиши... Аммо қаёққа?
Қайта олмаймен мен ўз ватанимга.
Унда мен падаркуш бўлиши хавфим бор.
Тугишган отамни унда ўлдириб,
Онамни никоҳга олишим лозим;
Худо тайинлаган даҳшатли тақдир,
Шўрлик пешонамдан ўзим қўрқаман”.*

Кўрганимиздек, Эдип ўзи тан олмаган тақдирдан кўрқади, ундан қочиб, ота-онасини ташлаб кетади, шунча вақт ўтишига қарамай, улар билан қизиқмади, унга аталган башорат яна юз кўрсатаётганда яна тақдирдан қочиб, оиласини ташлаб, аллақерларга кетмоқчи.

Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида Шайх Санъон ҳақида бир ривоят бор, унда ҳикоя қилинишича, Ибн Сақко (Шайх Санъон)нинг ёшлигида бир улуғ авлиёнинг – Ғавсининг хузурига боргани ва унга нисбатан ҳурматсизлик қилганлиги учун дуоибад тариқасида унинг динда баланд мартабага эришиши, Рум диёрига бориши ва алал-оқибат бошига тушадиган шармандали воқеалар башорат қилинганлиги айтилади³. Бироқ, биз тадқиқ этаётган қиссанинг ҳеч бир ўрнида Шайх ўз бошига тушадиган кулфатлар учун ҳеч кимни – тақдирни ҳам, Ғавсининг башоратини ҳам, атрофдагиларни ҳам айбламайди. Бир сўз

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12. – Б-108.

² Софокл. Шоҳ Эдип. Асқад Мухтор таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. Б-45.

³ Бу ҳақда қаранг: Авлиёлар султони. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: И. Остонақулов. – Тошкент: Янги аср авлоди 2004. – Б.36-37; Ф.Исомиддинов. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили. Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент: 2001. – Б-76; А. Жомий. Нафаҳот ул-унс. Ҳиндистон. Ҳиж. 1289. (Форс тилида) Б-333.

билан айтганда, тақдирга индамай бош эгади. Фоний муридининг илтижолари билан гуноҳи авф этилиб, ақлу ҳуши жойига келганда ҳам, Каъбага қайтиб кетаётганда ҳам бирор муриддини бегона юртда ташлаб кетгани учун айбламайди, ўзининг ордидан келган насроний кизни ҳам айбламайди – балки унинг сўнги илтижосини бажаради – кизга имон калимасини ўргатиб, мусулмон бўлишига сабаб бўлади.

Рус адабиётшуноси Куннинг “Қадимги Юнонистон миф ва афсоналари” китобида ёзилишича, Эдипнинг аянчли тақдир соҳиби бўлишига унинг отаси Лай қилган бир иш сабаб бўлади. Яъни Фива шохининг валиаҳди Лай Пелопс шохининг даргоҳига боради. У ерда узоқ вақт меҳмон бўлган Лай миннатдорчилик ўрнига мезбоннинг “тузлигига тупириб”, унинг кичик ўғлини Фивага олиб қочиб келади. Бу кўргуликка чидолмаган Пелопс Лайни дуоибад қилади. Ушбу дуоибадга биноан Лайни ўз ўғли ўлдириши ва онасига уйланиши, ундан жирканч фарзандлар туғилиши, хуллас, авлод тавки лаънат ичида йўқ бўлиши керак эди¹. Лай бу башоратга аввалига эътибор бермайди. Менойкейнинг кизи Иокастага уйланиб, бир неча йил фарзанд кўрмагандан сўнг эса бунинг сабабини билиш учун Дельфага – қоҳинлар даргоҳига боради. Қоҳинлар Аполлон номидан унга яқин орада фарзанд кўришини, бироқ Пелопснинг дуоибоди муқаррар амалга ошажагини башорат қилишади. Ушбу башоратдан кўрққан Лай эса юқорда айтганимиздай, фарзандини ўлимга ҳукм этади.

Ҳақиқат ошкор бўлиб, онасига уйланганини-ю, отасини ўлдирганлигини билган Эдип эса барчани: ўз ота-онасини, гўдаклигида ўлимдан саклаб қолган чўпонни, Тангрилар башоратини лаънатлайди, лекин бунда ўзининг ҳам айби борлигини, тақдирдан қочиб хато қилганлигини тан олмайди.

Шайх Санъоннинг тақдирга муносабати – мусулмони комилнинг ўз қисматига мардона бош эгишидир. Зеро, исломда бошга мусибат етган лаҳзаларда қилинган сабргина ҳақиқий сабр, деб тан олинади ва у “чиройли сабр” дея улуғланади. Шайх Санъон ёшлигида олган Ғавснинг дуоибад лаънатидан қутилиб, аввалгидан-да улуғланган ҳолда Маккага қайтишига фоний муридининг дуоси восита бўлса-да, аслида мана шу мардоналиги сабаб бўлади.

Шоҳ Эдип эса, отаси Лай бегуноҳ чақалокни ўлимга буюриб адашгани каби, тақдирдан қочиб хато қилади ва мана шу хато туфайли ўзини ўзи балага дучор қилади. Буни биз унинг охири иқроридан ҳам билишимиз мумкин. Зеро, трагедиянинг сўнгида абгор аҳволда Фивадан чиқиб кетаётган Эдип:

*Нима бўлса бўлар, энди бу ёгин
Тақдирнинг ўзига ҳавола қилдим,*

дейди. Бу инсоннинг ўз ожизлигини охири тан олиши, яъни мажбурий сабр эди.

Эдипнинг тақдирга муносабати асрлар бўйи инсонлар онгида “кўчиб юриб” XX асрга келиб бутун Ғарбни ишғол қилган экзистенциализм, абсурд каби фалсафий оқимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмадимикин?!

Шарқлик инсоннинг бу каби фалсафаларни хуш кўрмаслиги ва “эртага нима бўлишини Худо билади” қабилада яшаши сабабининг илдизи Шайх Санъонлар тафаккуридаги тақдирга таҳаммул ва Оллоҳга таваккул тўйгуларининг натижалари эмасмикин?!

Хуллас, бу икки асардаги тақдирга муносабат масаласи бизга нафақат икки даҳо ижодкор тасвирида инсоннинг тақдирга муносабатини, балки Антик давр билан Урта аср тафаккури, Шарқ ва Ғарб фикрлаш оламини, демакки, инсониятнинг тақдирга бўлган икки хил муносабатини кўрсатиб беради.

*Зухра МАМАДАЛИЕВА,
филология фанлари номзоди*

¹ Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. – Ташкент: Ёш гвардия, 1986. – Ст. 424-425.

НАВОИЙ ДАҲОСИ ВА ЗАМОНАМИЗ КАШФИЁТЛАРИ

Ўрта асрларда ижод қилган юртдошларимиз ўзларининг етук билимлари билан жаҳон илми тараққиётига муносиб ҳисса қўшганликларини бугунги кунда Шарқ ва Ғарб олами тўлиқ тан олаётганига гувоҳмиз. Форобий фалсафаси, Ал Хоразмий математикаси, Беруний геологияси, Ибн Сино тиббиёти XX аср олий даражадаги илм даргоҳларидаги фундаментал таълим тизимининг асосини ташкил этмоқда. Ажаблანарли жиҳати шундаки, алломаларимиз аниқ ва ижтимоий фан йўналишларида уйғун фаолият кўрсатганлар. Уларнинг астрономия, ҳикмат, кимё, математика соҳасидаги янгиликлари муттасил равишда фалсафа, мусиқа, бадиий адабиёт ва таъбир жоиз бўлса, тарбия билан узвий алоқада амалга оширилган. Бу жиҳатдан XV асрнинг даҳо шоири Алишер Навоий ўтмиш устозларнинг муносиб давомчиси сифатида маърифат майдонида гавдаланади. Фарҳод тилидан “Топилмас мушқули мен қилмаган ҳал” деганда, Алишер Навоий илм, фан, бадиий ижод соҳасида ўзи ечимини топмаган муаммо йўқ эканини таъкидлагандек бўлади. Фақат аввалги устозлардан фарқли ўлароқ атоқли адиб илм ва фан соҳасидаги улкан маълумотларни ўз бадиий асарларида намоён қилди. Натижада, “Хазойин ул-маоний”, “Хамса”, “Лисон ут-тайр” ва бошқа сўз санъати намуналаридаги ифодалар илмий тафсилотлар нуктаи назаридан ҳам мукаммаллашди.

Алишер Навоий умри давомида ёзган лирик асарлари, дostonларидаги илмий мукамаллик ҳақида Амонилло Валихонов “Ғазал нафосати” китобида кизикарли маълумотлар беради. Хусусан, “Риёзиёт уммони мавжида” фаслида шундай дейилган: “Навоий ўз асарларида арқоми мантуқ – “гапирувчи”, яъни рационал сонлар; арқоми асам – “соқов”, яъни иррационал сонлар; жазр – даража асоси ёки илдиз; мажзур даража ёки илдиз чиқариладиган сон, хатти мустақим – перпендикуляр каби соф математик терминологиядан фойдаланади”¹. Олимнинг таъкидлашича, шоир аниқ фанлар соҳасидаги билимларини ўрнида амалиётга ҳам татбиқ этган. Унинг фикрича, айлана узунлигининг диаметрига нисбатидаги аниқлик даражаси миноралар ва гумбазларни қуришда жуда муҳим ҳисобланган. Гиёсиддин Жамшид ибн Масъуд Коший нисбатнинг анчайин аниқ қийматини ишлаб чиққан. Коший бу рақамларни эслаш учун байт ҳам тавсия этиб, матнини келтиради. Амонилло Валихонов ёзади: “Коший тубандаги арабча шеърни тавсия қилади:

*Ва баҳ ша ҳажжи саза заттаҳҳавҳу,
Муҳитун ли қутрин ҳува – сиани минҳу.*

Бу икки мисранинг биринчиси – юқоридаги ўн етти рақамни абжад жадвали воситасида ифодаловчи ҳарфлардангина иборат бўлиб, иккинчи мисраси мазмунан: “Айлана узунлигининг диаметрга нисбати бундан икки баровар кичикдир”, деган тушунчани беради.

Навоий Самарқандда олган билимлари асосида меъморларга л нинг қиймати учун мазкур сонни тавсия қилган ва юқоридаги шеърни ёд олишни маслаҳат бергани маълум².

¹ Валихонов Амонилло. Ғазал нафосати. Т. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. Б-33.

² Ўша жойда. Б-34.

Энди мулоҳаза юритайлик, математиканинг нозик ва сирли жиҳатларини бу қадар яхши билган, улардан ҳаётда, бадий ижодда кенг фойдаланган шоир фаннинг бошқа йўналишлари бўйича қандай тушунчаларга эга бўлиши мумкин? Бизнинг саволимизга яхши жавобни коинот сирлари мутахассиси Сайид Баҳром Азизов “Ойфалак” деб аталган илмий тадқиқотида берган. Бу олим келтирган мисол ва далилларда Алишер Навоий ғазалларида, “Хамса” таркибидаги дostonларда, “Лисон ут-тайр” да космога оид ўнлаб маълумотлардан фойдалангани исботланади¹. Айниқса, сутурлоб ҳақида айтилган фикрлар жуда қизиқарли. Сутурлоб астрономик асбоб. Диаметри 10 сантиметрдан 50 сантиметргача ҳажмга эга бўлар экан. Навоий сутурлобни тилга олади, аммо шоир ифодаларида осмон жисмларининг шу қадар катта ва аниқ тасаввурлари берилдики, уларда “Хамса” дан қарийб 100 йил кейин ихтиро қилинган телескопдангина кўриш мумкин бўлган маълумотлар бор.

Шубҳасиз, Алишер Навоий ижодида, хусусан, “Фарход ва Ширин”, “Сабъаи сайёр”, “Садид Искандарий” дostonларида фантастик тасвирнинг бадий самараси ҳақида атрофлича маълумот беришни филология фанлари доктори Раъно Иброҳимова амалга оширган. “Ўзбек адабиётида илмий фантастика жанри”² китобининг номланиши ўзбек адабиёти билан белгиланган бўлса-да, салмоқли қисм ўзбек фантастикасининг шаклланиш манбаларини илмий жиҳатдан мукамал равишда кўрсатишга бағишланган. Бу фаслнинг асосини эса Алишер Навоий дostonларидаги фантастик лавҳалар эгаллайди. Уларни олима уч гуруҳга ажратиб таҳлил қилган:

1. Соф фантастик элементлар.
2. Илмий фантастик элементлар.
3. Илмий бўлмаган фантастик элементлар³.

Асосий эътибор фантастик воқеалар кўламини ўрганишдан иборат бўлганлиги сабабли Р.Иброҳимова фақат энг муҳим ўринлардагина Навоий ҳаёлида пайдо бўлган ўта муболағали лавҳаларни замонавий янгиликлар билан боғлайди. Муҳими, тадқиқотчи ҳар бир мулоҳазасини баён қилишда Алишер Навоий инсон тафаккури, унинг илмий салоҳиятига суянганини таъкидлайди: “Навоий дostonларида фантастик элементларнинг мавжудлиги фақат ўша замондаги реал ҳаёт билангина боғланган бўлмай, келажакка ҳам қаратилган ҳолатда шоир ва етук мутафаккирнинг комил ишончи бўйича, албатта, ҳақиқатда ечимини топиши билан ҳам уйғунлашган эди”⁴.

Аслини олганда шоир даҳосидаги фавкулудда ўрин олган кейинги асрлар кашфиётларига аввалги навоийшунослар ҳам эътибор берганлар. Хусусан, Е. Э. Бертельс 1948 йилдаёқ ёзган “Навоий” монографиясида “Сабъаи сайёр” дostonидаги иккинчи ҳикояда Зайд ҳар тарафга юриши мумкин бўлган тахтнинг (бугунги кунда театрдаги сахна ҳаракатини эсланг. *Муаллиф*) саккиз зинаси ўз-ўзидан ҳаракатга келишини ёзар экан: “Навоий қизиқишларини – техник фантазияни ифодаловчи бу ғаройиб тасвир бизнинг кунда амалга оширилган: Навоий тахти ўзида автомобилни ва эскалаторни бирлаштиради”⁵, дейди. Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоий асарларини мутолаа қилган ўқувчи буюк ўзбек фарзанди ҳаёлот оламининг серкирра мўъжизаларга бой эканидан ҳайратга тушади.

Алишер Навоий “Хазойин ул-маоний” девонларининг биринчиси – “Ғаройиб ус-сифар”га ёзган дебодасида “Кўнглумга ўзга қувват кирди ва таъбимга ўзга жавдату жалодат ҳосил бўлди, килким жардаи тезкомиға ўзга равонлиғу ҳаёлим саҳоби барқ хиромиға ўзга гавҳаравшонлиғ юзланди”⁶, – деб айтган эди. Бу фикр давомида “Чун бу маъно гавҳарлари барча ул ҳазратнинг таъби баҳридину зехни конидин ҳосил бўлди ва алфозу

¹ Азизов Сайид Баҳром. “Ойфалак”. Қўлёзма Б-25.

² Иброҳимова Р. М. Жанр научной фантастики в узбекской литературе. Т. “ФАН”. 1987.

³ Ўша жойда. Б- 21-38.

⁴ Ўша жойда. Б-28.

⁵ Бертельс Е. Э. Навои. Москва - Ленинград. 1948. Б-204.

⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Учинчи том. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сифар. Т. “ФАН”. 1988 й. Б-16. Кейинги иқтибосларда сон ва саҳифа келтирилади.

иборат хазойини ҳамул маънолар гавҳаридин тўлди, бу маънодин анинг отин Хазойин ул-маоний кўюлди”ларини ўқиймиз. Шоир бутун ҳаёти давомида илм олишдан, фикр юритишдан, ҳаёл суришдан, ғаройиб тасвирларни кашф қилишдан тўхтамади. Бу фазилат буюк даҳо асарларига доимий ҳаёт бағишлади. Фавкулудда топилган муболағалар, қиёсий ифодалар, тазод – қаршилантириш санъати намуналари ўқувчини беихтиёр шоир қалами кетидан изма-из эргашишга мажбур этган. Ҳаёл шоирга сеҳрли ҳодисалар оламида сайр қилиш имконини берди. У ёзади:

*Комин қилур эрмиш одамийзод ҳаёл,
Нақш айлар эмиш кўнглига юз фикри маҳол,
Мундин гофил қолибки, хайи мутаол,²
Келтурғуси тонгла анинг оллига не ҳол².*

“Комин қилур эрмиш одамийзод ҳаёл” тамойили шоир ижодининг бошланишидан якунигача давом этадиган доимий хусусият сифатида баҳоланиши мумкин. Бу ҳаёл “жоми гетинамой” – оламни акс эттирадиган қадах, темир одам – робот, эскалатор, сув ости кемаларини тасаввур қилиш имконини беради. Замонавий илм-фан тараққиётида фан-техника кашфиётларининг вужудга келиш жараёни, асосан, уч босқичдан иборат бўлади. Аввало, кашфиёт ғояси пайдо бўлиши зарур. Иккинчидан, унинг лойиҳаси, техник ечими ишлаб чиқилади. Учинчидан, лойиҳа ҳаётга татбиқ этилади.

Жаҳон халқлари оғзаким ижодида, шу жумладан, ўзбек эртақлари ва дostonларида қадим-қадимдан узок масофаларни тезликда босиб ўтиш, ҳавотир олган кишисининг тақдиридан хабардор бўлиш, иложи бўлса, у билан сўзлашиш, тўкин ҳаёт кечириш, дехқончиликда, ҳунармандчиликда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган мўъжизалар яратиш ғоялари анъана эди. Ҳаётда фан-техника ривожлангани сари ҳаёлий ҳодисалар ўз ечимини топди ва топмоқда. Инсон орзусининг амалга ошиши инсоният ривожини таъминловчи омилга айланди. Пахта териш машиналаридан тортиб, галла ўриш комбайнларигача, уяли телефонлардан тортиб, интернет сайтларигача “одам” деб аталувчи мўъжизанинг ҳаёллари маҳсули эмасми? Салоҳият, илм даражаси юкори бўлгани сайин фикр юритиш савияси ҳам мутаносиблашаверади. Бинобарин, Алишер Навоий ижодида тасвирланган муболағали ифодалар қайсидир йўсинда илмий асосланган тарзда вужудга келди ва уларнинг аксарияти XX ва XXI асрда ўзининг ечимини топди.

Алишер Навоий “Фавойид ул-қибар” девонидаги 594-ғазалда шундай дейди:

*Муҳандисе топаю эғнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида қушлар аро ўзимни қотай³.*

Табиийки, инсон табиат манзараларидан роҳатланади. Тоғлардан тошларга урилиб оқаётган зилол сув унга завқ бағишлайди. Шу пайт осмонда пайдо бўлган бургут, лочин, жуда бўлмаганда оддий каптар унинг эътиборини жалб қилади. Унинг ўзи ҳам қоядан-қояга учишни, тоғ чўққиларини осонгина забт этишни ўйлайди. Қуш қанот қоқиб учгани сари инсон ҳам осмондан, қуш парвозидан ажиб ерни томоша қилишни ҳавас қила бошлайди. Туркий мумтоз адабиётда Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида Намруднинг кўкка учгани ҳақида қисса берилган. Унда Намруд қора қушлардан фойдаланиб, махсус сандикда кўкка парвоз қилганди, гўшт баланд устунга боғланганда қушлар унга интиладилар ва ўзлари боғлаб қўйилган сандикни ҳам кўтариб учадилар. Кейин гўшт пастга боғланади ва қушлар энди пастга қараб учадилар. Шу залда Намруд ўз кўнглида осмонга ҳам эга бўлганини зикр этади. Аммо Алишер Навоий масалага бу қадар содда ёндашмайди. У осмонга учиш учун махсус қанотли

¹ Ўша жойда. Б-11.

² Ўша жойда. Б-11.

³ Алишер Навоий. 6- том. Б-401.

курулма зарурлигини тушунади. Бу қурилмани эса фақат муҳандис – техник инженер ясайди, деб ҳисоблайди. Муҳандис ясаган қанотгина шоирни кўкка олиб чиқиши ва қушлар қаторида парвоз қилиб, улар билан аралашиб учуш орзусига етишига имкон яратиши мумкин, деб билади.

Маълум бўладики, буюк шоир ҳаёлида жонланаётган тасаввурлар йиғиндиси шу қадар кенг кўламли эдики, уларни ижодга татбиқ қилиш учун лирик асарлар чегараси, шубҳасиз, торлик қиларди. Айнан ана шу имкониятни фақат ҳажм ва мазмун жиҳатдан хийла серкўлам дostonлар яратиши мумкин эди. Шунинг учун бўлса керак, биз “Ҳамса” таркибидаги муайян сюжет тизимига эга “Фарҳод ва Ширин” да шоиримиз тасаввурида пайдо бўлган фантастик тасвирлар мажмуи билан танишишга муяссар бўламиз.

Дostonда шоир тасаввур фантазиясига эрк беради. Чин мамлакатининг ҳокони узоқ умр яшаганига қарамай, фарзанд кўрмайди. Бу ўринда шоир халқ эртақлари, дostonларидаги анъанавий мотивдан фойдаланади. Фольклоршунос олимларнинг таъкидлашича, узоқ кутилган ва кўпдан-кўп эҳсонлар эвазига Яратгандан тилаб олинган фарзанд ўзигача бир хил йўналишда давом этиб келаётган ҳаётда кескин бурилиш ясаши керак. “Алпомиш” дostonидаги Ҳақимбек, Қалдирғоч, Барчинойларни эслаш кифоя. Энди фарзанд туғилганидан кейин ота бўлмиш Ҳоқон унга бутун меҳрини бағишлашга тайёр. Унга замонасининг энг етук олимлари таълим берадилар. Фарҳод ҳам уларнинг умидларига етарли жавоб тайёрлайди. Аммо “фироқ”, “рашк”, “ҳажр”, “оҳ”, “дард” сўзларининг бош ҳарфларидан ишқ унга “Фарҳод” деб исм кўйгани сабаб воқеа ривожда кескин ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Ҳоқон ва Мулқоро маслаҳати билан йилнинг тўрт фаслига мослаб қурилажак қасрлар тасвирида шоир бизни ҳақиқий маънодаги ажойиботлар оламига етаклайди. Моний ва Боний биноларни фалак қасри барбод бўлишдан, йиқилишдан озод бўлгани каби маҳкам қурадилар:

*Қелиб ҳар не бино ул қилса бунёд,
Йиқилмоқдин фалак қасридек озод.
Бўлиб туфроғи онинг хорадин берк,
Ясаб оҳакни оҳанпорадин берк¹.*

Қасрларни томоша қилгани келганлар уларнинг ҳар бирида алоҳида-алоҳида фасл фазилятларига гувоҳ бўлдилар:

*Кўриб боғида юз турлук ажойиб,
Топиб қасрида минг онча гаройиб².*

Маълумки, бадиий адабиётда ёзувчи тасвир имкониятларидан сўз воситасида иложи борича кенг фойдаланишга ҳаракат қилади. Аммо Алишер Навоий бу имкониятнинг энг самарали намунасини кўрсатишга эришган. Фарҳод ўзининг Юнонистонга қилган сафарида Сукрот билан учрашиб, у ётган ғорларга борганида қоронғи зулматга дуч келади. Атроф шу қадар қоронғи эдики, порлоқ куёш хира тортарди, ой ғорга тушса куйган пагирга айланарди (байт мазмуни Ғафур Ғулом тайёрлаган нашрдан олинди. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин”. Т. 1956. Б-255):

*Анингдек ҳар бирининг жавфи тийра
Ки, андин меҳри анвар шамъи хира.
Агар кирса анга бадри мунири,
Кўруниб тийраликдан қурси қири³.*

Фарҳод борган водийда юзлаб қон оқувчи дарёлар бор. Юз минглаб қон тўқувчи аждарлар яшайди:

¹ Алишер Навоий. Асарлар 8-том. Б-81.

² Ўша жойда. Б-94.

³ Ўша жойда. Б-172.

*Оқиб водиди юз дарёи хунхор,
Тог ичра худ минг аждарҳойи хунхор¹.*

Энди Хоқон, Мулқоро, Фарҳод бу даҳшатли манзарага Куёш, Ой нуридан ҳам кучлироқ акс таъсир топишлари керак эди. Бу акс таъсир вазифасини Жамшид жоми бажаради. Бу жомни олиб келишгани заҳоти вазият ўзгаради. Ҳаммаёқ нурга бурканади. Олий яшинлик ҳукм сура бошлайди:

*Равони борибон келтурдилар жом,
Ки, андин мушқил иш топқай саранжом.
Анга қилғоч назар истаб қушойиши,
Жаҳон тимсолига топти намойиши.
Қаён боққач қилиб равшан назарлиқ,
Бир иқлим этти зоҳир жилвагарлиқ².*

XXI аср фарзанди юқоридаги байтларни ўқир экан, кўз олдида энг замонавий фильмларда ифодаланадиган кадрлар ўтаётгандек бўлади. Тасаввур қилинг, уч инсон қаршисида қон оқаётган дарёлар, аждарлар бош силкитиб кўрсатаётган кўрқинчли ҳодисалар бирдан йўқ бўлса-ю, ўрнига жон роҳат оладиган манзаралар намойиш этилса! Шубҳа йўқки, замонавий кино санъатида қўлланадиган гиперграфия усули шоир томонидан XV асрдаёқ кашф этилганига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бундай саҳифаларни Фарҳоднинг Юнонистон сафари давомида санаб охирига етолмаймиз.

Сукрот манзилининг тасвирида ҳам бизни қизиқтирган айрим мулоҳазали ўринлар бор. Аввало, шоир Сукрот ғорини ўта фантастик тасвирлар билан безайди. Афсонавий қаҳрамон ҳақида шундай маълумот беради:

*Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир
Ки, анда зоҳир аввал то ба охир³.*

Бу байтга Ғафур Ғулом шундай изоҳ беради: “Унинг кўнгли захираларнинг денгизидай кенг бўлиб, унда аввалдан охир нимаики бўлса кўриниб туради”⁴. Мумтоз адабиётда дунёдаги ҳодисаларни ҳис қилиш муаммоси аввалги манбаларда ҳам бўлган. Хусусан, Баҳоуддин Нақшбанднинг “Сафар дар ватан” тамойили, Носируддин Бурхонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида Сулаймон пайғамбар билан Қаринчқа суҳбатида ана шу масала ҳақида фикр юритилади. Аммо Алишер Навоий дostonда фикрий мулоҳазадан илгарилаб кетади ва “зоҳир” сўзи билан кўриниб туриш, очиқ-ошкорлик ғоясини илгари суради. Бу ғоя эса бугунги кунда ўз хонасида хордиқ чиқараётган замондошларимизнинг бутун дунёдаги ҳодисотлардан хабар топиб турганликларини эслатади. Қизиғи шундаки, шоир Сукрот лавҳасида ўта таъсирли бир кўринишни тилга олади:

*Бўлиб горда ҳар дун анкабути,
Бир устурлоби гардун анкабути⁵.*

Агар устурлобни осмон жисмларини кузатиш учун фойдаланилган асбоб деб олсак, осмон ўргимчаги кўринишидаги кузатиш асбобини нима деб аташ мумкинлигини ўйлаб қоламиз. XXI асрда илм-фан соҳасида энг долзарб маълумотлар берилаётган номаълум учар жисм ҳақида гап кетмаяптими, деб қолади киши. “Фарҳод ва Ширин” дostonини мутолаа қилишда замонавий тиббиёт, астрономия, физика, кимё фанлари кашфиётлари билан аниқ танишамизки, натижада бу фикрни инкор қилишдан ҳам ожиз қоламиз. Ҳатто, Суҳайлонинг Фарҳодга оғзидан ўт сочадиган

¹ Ўша жойда. Б-173.

² Ўша жойда. Б-173.

³ Ўша жойда. Б-175.

⁴ Алишер Навоий. “Фарҳод ва Ширин”. Т. 1956 й. Б-259.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 8-том. Б-176.

Ахриман билан жанг қилишда ўтдан сақлайдиган Самандар ёғи ҳам бугунги кунда кўп фильмларда каскадёрлар фойдаланадиган махсус суюқлик эмасмикин:

*Деди: “бу зарфким маръи бўлодур,
Самандар ёғидин билким тўлодур.
Ки аждар бирла разм эткан замонда,
Бу ёғ ўтдин сени тутқай амонда”¹.*

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида ўз қахрамонини кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган синовлардан ўтказиб чиниқтирди. Бу ўринда темир одамларга дуч келиш лавҳасини эслаш жоиз. Фарҳод ўз сафари давомида арслондан омон ўтиб, дарвоза ичидаги темирдан ясалган ҳайкалга дуч келади. Унинг кўксига куёш кўзгусидан ойна осиглик эди. Йўловчи ёй ўқи билан ўша ойнани тўғри нишонга олса, бир пайтнинг ўзида темир одам ҳам, атрофидаги унга монанд юзта ҳайкал ҳам йиқилади ва тилсимни очиш тўсиқларидан бири ҳал бўлади. Эътибор берайлик, темир одам кўксигаги ойнанинг синдирилиши атрофдаги юзта одамнинг ҳам йиқилишига сабаб бўлмоқда. Бу вазият бизга махсус буйрук бўйича ҳаракат қилувчи қурилма – роботларни эслатмайдими?!

Бизнингча, буюк адиб даҳоси кашф этган энг муҳим янгиликлардан бири ойнаи жаҳон – телевизор ҳисобланади. Шоир бу асбобни “Жамшиди жом” деб атади. Дунёда рўй бераётган воқеаларни унинг ёрдамида кўриш мумкин эди. Аммо шу ўринда ўқувчида бир фикр пайдо бўлади: Нима учун Фарҳод айнан ана шу Жамшиди жомдан Ширинни кўра олмади? Ширинни кўриш учун у махсус тилсимни очиши керак эди. Ваҳоланки, Жоми Жамшиднинг таърифи жуда юқори эди:

*Эрур Искандари Румий нигори,
Жаҳон аҳлига онинг ёдгори.
Ки, айлаб тўрт юз доно билан жаҳд,²
Алардин ҳар бири Афлотунга ҳамаҳд³.*

Халқ оғзаки ижодида кўшалоклаштириш, деб аталувчи бадиий усул бор. Унга кўра, кўпинча, асар қахрамони учга бўлинган йўл устидан чиқиб қолади ва “борса келмас”ни танлайди. Бу билан эртақдаги бош қахрамоннинг оддий одам эмаслиги таъкидланади. У ҳамиша оғир вазифани бажаришга ўрганганига урғу берилади. “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам, фикри ожизимизча, Алишер Навоий ўз Фарҳодига ана шундай таъриф беради. Яъни бутун дунёдаги ҳамма воқеаларни кўрсатадиган жоми Жамшид мўъжизаси Фарҳодга ёрдам беришдан ожиз. Фарҳод сандиқдаги кўзгудан бўлажак маъшуқасини кўриш учун Искандар тилсимини бузиши керак эди. Юнонистондаги мисли кўрилмаган жасоратлар якунида қахрамонимиз темир одам кўксигаги кўзгуни синдириш билан бу масалани ҳал қилди. Сукрот бу ҳақда шундай хабар беради:

*Яна кўзгу ишиким ҳодис ўлду.
Сенга буён келурга боис ўлди⁴.*

Кўзгу сирини очиш йўлида ҳамма вазифалар тўлиқ бажарилгандан сўнггина бевосита Фарҳод тақдири билан алоқадор Ширинни кўриш муаммоси ҳал этилади. Искандар тилсимини очиш мажбуриятини ўйлаб топган шоир эса, бир томондан ўз қахрамонини ўта мураккаб мушкулларни ҳал қилишга қодирлигини ва айни чоқда Ширинни кўриш жоми Жамшиддан ҳам мукамалроқ ясалган қурилмага тааллуқли эканини исботлайди.

¹ Ўша жойда. Б-140, 141.

² Ўша жойда. Б-123.

³ Ўша жойда. Б-182.

Алишер Навоий иқтидорининг кирраларидан бири шоир томонидан ҳикоя қилинаётган ва тасвир топаётган воқеа-ҳодисага ўз ўқувчисини ишонтириб боришга интилишдир. “Фарҳод ва Ширин”даги ғаройиб тасвирлар, “Сабъаи сайёр”даги эскалаторлар, ўзи юрар тахтлар шоир ифода-сига кўра айна ҳақиқат сифатида ўқувчига тақдим этилади. Айна пайтда, шоир “Садди Искандарий” достонида Искандарнинг сув остига шиша идишда тушганини ҳикоя қилган Хусрав Дехлавийга қўшилмаслигини айтади. У топган йўлнинг ҳаддан ташқари эканини, ҳаётга тўғри келмаслигини ёзади:

*Вале бу ривоят эрур бас маҳол,
Буқуъига топмас хирад эҳтимол¹.*

Шу билан бирга, шоҳ Искандарнинг сув остига тушиш орзусини ечимсиз қолдирмайди. “Қисаси Рабғузий”даги Сулаймон пайғамбар ва Қаринчқа суҳбати йўлини танлайди ва ҳаётда амалга ошириш мушкул бўлган пайтда тафаккур имкониятига суяниш зарурлигини кўрсатади. Искандар қадимда ҳам набий, ҳам валий бўлгани сабаб: “Валийликдан ўзини ҳабардор топиб, нубувват мақоми кўзини ёритди. Кўзи ул шуъладан нурли бўлғач, қаён боқди – кўрди, неким бор эди, қанча сирли ишлар унга ошқор эди. Сув ичида томоша қилиб юраркан, ер юзидаги жониворлар ҳам унга акс этиб кўриниб турарди”². Аммо бу ўринда шоирнинг Хусрав Дехлавийга мурожаат этиб, сув ости қурилмасини эсга олганини таъкидлаб ўтиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Буюк адибнинг ижод меросидаги ҳаёл бўстонини сайр этарканмиз, фавкулудда кашф этилган фикр янгиликларидан ҳайратга тушамиз. Сонсаноксиз топилган тасвирлар тизимидаги жозиба китобхонга тинчлик бермайди. Ҳатто ўйлаб қоласан киши – Алишер Навоий XV асрда яшагану, XXI аср замонидаги кашфиётларни ҳис қилганми? Ёки унинг ўзи XXI аср одамларига замондош бўлгану, XV аср ҳаёт шароитига тушиб қолганми? Ожизона фикр юритган ҳолда “Фавойид ул-кибар” девонидаги бир ғазалга мурожаат қилайлик:

*Хилъатни то айламыш жонон қизил, сориг, яшил,
Шулаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил³.*

Тўғри, бу ўринда кизил, сарик, яшил рангларга берилган эътиборда тасодиф етакчи ўринга эғалигини инкор қилмаймиз. Аммо бугунги кунда замондошларимизнинг кўзлари кўп тушадиган ранглар муайян тартибда светофор чироқлари эканини ҳам инкор этиш мумкин эмас. Фаҳр билан қайд этиш мумкинки, жаҳон шаҳарларида муттасил равишда йўл ҳаракатини бошқарувчи светофорлар ранги рамзида буюк шоиримизнинг ёр ишқида чеккан шуълаи оҳи намоён бўлгандек туюлади.

Хуллас, Алишер Навоий XV асрда яшаган буюк ўзбек мутафаккири сифатида ижод қилган ва келгусида ҳаёт тараққиётини белгилаб берган кашфиётлар ҳақида муайян тасаввурга эга эканини кўрсатишга эришган. Юқорида қайд этилган бизнинг мулоҳазаларимизни эса, сўз мулкининг султониغا нисбатан оддий мухлиснинг ҳурмат изҳори сифатида қабул қилишингизга тилак билдирамиз.

*Омонилла МАДАЕВ,
филология фанлари номзоди*

¹ Алишер Навоий. 11- том. Б-510.

² Алишер Навоий. “Хамса”. Қисқартириб нашрга тайёрловчи. Анвар Ҳоҷиаҳмедов. Т. 2010. Б-330.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 6- том. Б-264.

Теодор ДРАЙЗЕР

САРМОЯДОР

Роман¹

ХІ БОБ

Уруш давом этаётган бир пайтда Каупервуд учун чинакам йирик ишда ўзининг сармоядорлик қобилиятини намоён этиш имкони пайдо бўлди. Бутун мамлакат, штат, шаҳар бу даврда пулга қаттиқ муҳтожликни бошдан кечирмокда эди. 1861 йил июнь ойида конгресс йигирма йил давомида тўлаб бориладиган ва эгаларига йиллик етти фоиздан фойда келтирадиган облигациялар кўринишида эллик миллион долларлик ички заём чиқаришни тасдиқлади; ўз навбатида штат тахминан ўша шартларда уч миллионга заём чиқаришга рухсат берди. Биринчи заёмни Бостон, Нью-Йорк ва Филадельфия сармоядорлари сотишди. Каупервуд бунда иштирок этмади. У ҳали бу ишни яхши билмасди. Рўзномаларда у молия эгалари, унга шахсан ёки номлари таниш одамлар “мамлакат ёки штатга ёрдам кўрсатиш бўйича” энг мақбул тадбирларни муҳокама қилиш учун йиғилишлар чақириш ҳақида ўқирди. Улар Фрэнкни бундай йиғилишларга таклиф этишмасди. Аслида, у ўшалар орасида бўлишни жуда-жуда истарди. Бу вақтда у иш муваффақияти учун кўпинча бадавлат кишининг бир сўзигина кифоя қилишини англаб етгани, на пул, на кафолат, на аниқ таъминот – ҳеч нарса керак бўлмасди, фақат унинг сўзи керак эди, холос. Бирон-бир иш атрофида агар “Дрексел ва К”, “Жей Кук ва К” ёки “Гульд ва Фиск” яширингани ҳақида миш-мишлар юргудек бўлса, бу энди ишончсиз деб саналарди! Ёш филадельфиялик Жей Кук ажойиб иш қилди: Дрексель билан шерикликда у штат чиқарган заёмни ўтказиш мажбуриятини зиммасига олди ва уни номинал бўйича сотди. Кўпчиликнинг фикрича, заём фақат юзига тўқсон доллар билан тарқатилиши мумкин эди. Кук бу фикрга қўшилмади. У, ўз штати учун ғурурланиш ва фуқароларнинг ватанпарварлиги заёмнинг майда банклар ва хусусий шахслар орасида сотилишига ёрдам бериши мумкин деб ҳисобларди, бинобарин, ёзилиш суммаси чиқариш суммасини ҳатто ошиғи билан қоплайди. Бундан кейинги воқеалар Кукнинг ҳисоб-китоблари тўғрилигини тасдиқлади ва бу унинг ишбилармонликдаги обрўсини оширади. Каупервуд шунга ўхшаш нимадир қилишни хоҳларди, аммо у Кукка ҳасад қилмаслик учун анчайин омилкор эди, у ҳар доим далиллар ва аниқ имкониятлардан келиб чиқар эди.

Пенсильванияга имкони борича кўп пул зарурлиги аниқлангани, ярим йилдан кейин унинг гали етиб келди. Тақсимлаш бўйича штат қўйган аскарларни кийинтириш ва боқиш керак. Бундан ташқари, қатор мудофаа тадбирларини ўтказиш ва қўшимчасига яна хазинани тўлдириш зарур эди. Қонунчилик йиғилиши узок муҳокамалардан сўнг, ниҳоят, йигирма уч миллион долларга ички заём чиқаришга қарор қилди. Сармоядорлар доирасида заёмни сотиш кимга топширилиши ҳақидаги масала қизгин муҳокама қилинди – биринчи галда Дрексель ва Жей Кук компаниялари тилга олинди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Каупервуд бунинг устида узоқ ўйлади. Борди-ю, бу катта заёмнинг бир қисмини сотиш ваколлатини қўлга киритгудек бўлса, – унинг ҳам алоқалари унча кўп бўлмаганидан заёмни бутунича олишга курби етмасди, – у биржа маклери обрўйини анча кўтариб олган ва айни вақтда талай пулга эга бўлган бўларди. У қанча миқдордаги пулни ўзига олиши мумкин? Ҳамма гап шунда. Ундан ким облигацияларни сотиб олишга тайёр? Отасининг банкими? Эҳтимолдан узоқ. “Уотермен ва К” ми? Озгина миқдордаги пулга сотиб олиши мумкин. Ҳакам Китченми? Ҳа! У хаёлида у ёки бу мулоҳаза билан – шахсий дўстликлари важдан, ройиш феъллиги, ўтмишдаги хизматлари учун миннатдорлик туйғуси ва ҳоказолар туфайли у мана шу етти фоизли облигацияларнинг қандайдир миқдорига ёзилишлари мумкин бўлган корхона ва хусусий шахсларни бирма-бир ўрганиб чиқа бошлади. Фрэнк ўз имкониятларини хомчўт қилиб кўрди, айрим дастлабки “ишловлар”дан кейин у, ҳар эҳтимолга қарши, агар Филадельфиянинг мўътабар сиёсий арбоблари заёмнинг мана шу улушини тақдим этишга ёрдамлашиб юборишса, бир миллион долларлик облигацияларни жойлаштира олиши маълум бўлади.

Эдвард Мэлия Батлер деган одамга Фрэнк энг кўп умид боғлаётган эди, унинг сиёсий оламда кўзга ташланмайдиган, аммо ғоятда ишончли алоқалари бор эди. Батлер пудратчи эди, канализация қувурлари ва сув қувурлари ётқишиш, пойдеворлар кўтариш, кўчаларга тош териш ва ҳоказолар бўйича ишларни бажарар эди. Узоқ ўтмишда, Каупервуд у билан танишганига қадар Батлер кўрқа-писа ва таваккал қилиб ахлатни чиқариб ташлаш пудратини олди. Шаҳар у вақтда ҳали кўчаларни мунтазам тозалашни билмасди, чекка жойларда ва айрим эски қашшоқлар турадиган туманларда бунинг айниқса иложи йўқ эди. Уша пайтда ёш бўлган камбағал ирландиялик Эдвард Батлер ишни саркитларни текинга тўплаш ва йиғиштириб олишдан бошлаганди, улар унинг чўчка ва қора молларига емиш бўлар эди. Кейинчалик у бу хизматлар учун нимадир тўлашга тайёр одамлар борлигини билди. Кейинроқ эса маҳаллий арбоб, муниципалитет аъзоси ва Батлернинг ошнаси – улар иккови ҳам католик эди, – бу барча ишга янгича нуқтаи назардан қарай бошлади. Батлерни ахлат йиғиш бўйича расмий пудратчи қилиб тайинласа, қалай бўларкин? Бу мақсад учун муниципалитет ҳар йили йиллик ассигнация ажрата олар эди. Батлерга йигирма-ўттизгача ахлат фургонларини ёллаш имкони берилади. Боз устига, шаҳарда бошқа ҳеч қанақа ахлат йиғувчи қолмайди. Ҳозир улар бор, албатта, бироқ Батлер ва муниципалитет ўртасидаги расмий шартнома ҳар қанақа рақобатга барҳам беради. Пудрат билан иш кўрганларни авраш ва тинчлантириш учун бу ғоят серунум ишдан келувчи фойданинг бир улушидан воз кечишга тўғри келади. Сайлов вақтида баъзи ташкилотлар ва айрим кучларни пулдан сиқиб қўйиш керак бўлади, аммо бу кўрқинчли эмасди, гап унча катта бўлмаган пул миқдорлари устида кетмоқда эди. Шундай қилиб, Батлер ва муниципалитет аъзоси Патрик Гевин Комисский гапни бир жойга қўйиб, иш бошлаб юборишди (сўнггиси сир, албатта). Батлер энди ахлат фургони билан ўзи кўчама-кўча юрмасди. У қўшни уйда яшайдиган, Жимми Шихен исмли абжир бир ирланд болани ёллади ва у унга ҳам ёрдамчи, ҳам бошқарувчи, ҳам ҳисобчи бўлиб хизмат қила бошлади – ҳуллас, ҳар бир ишда унинг суяги йўқ эди. Кўп ўтмай Батлер йилига тўрт мингдан беш минг долларгача ишлаб топа бошлади, – илгари ўлиб-тирилиб базўр икки минг доллар топарди, – шаҳарнинг жанубий чеккасидаги бир ғиштли уйга кўчиб олди ва болаларини мактабга берди. Миссис Батлер совун пишириш ва чўчка боқишдан кутулди. Шу вақтдан бошлаб омад муттасил Эдвард Батлерга қилиб боқадиган бўлиб қолганди.

Илгари у на ёзишни, на ўқишни биларди, энди бўлса у ажабтовур саводини чиқариб олганди. Мистер Комисский билан бўлган суҳбатларидан унга маълум бўлдики, пудратларнинг бошқа шакллари ҳам бор экан, масалан, кана-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

лизация, сув қувурлари ётқизиш, газ магистраллари ўтказиш, кўчаларга тош териш ва ҳоказолар. Бундай ишларга Эдвард Батлердан бошқа яна кимнинг ҳам кўзи учиб турибди? У кўплаб муниципалитет аъзолари билан таниш эди. У улар билан пивохоналарнинг хилватдаги хоналарида, шанба ва якшанба кунлари шаҳар бошлиқлари уюштирадиган сайру саёҳатларда, сайловолди кенгаш ва мажлисларида учрашар эди, зеро, шаҳар саховатидан ҳузур қилганча унга пул билангина эмас, балки маслаҳати билан ҳам ёрдам бериши керак эди. Шуниси қизиқки, Батлер кўп ўтмай бенуксон сиёсий сезгирликка эга эканини намоён этди. Кишининг тоққа боришини айтиш учун у унга бирров қараб кўйса бўлгани. Унинг ҳисобчилари, бошқарувчилари ва котибларидан кўплари муниципалитет ёки қонунчилик йиғилиши аъзолари бўлиб кетишди. Сайловларда у олдинга сурган номзодлар, одатда, қоқилмасдан ўтиб кетар эдилар. Аввалига у муниципалитетга унинг гумаштаси ўз номзодини кўйган туманда, кейин ўз сайлов участкасида, сўнг партиясининг, албатта, вигларининг¹ шаҳар йиғилишида эътибор қозонди ва ниҳоят, уни мустақил сиёсий ташкилотнинг бошлиғи деб ҳисоблай бошлашди.

Муниципалитетда аллақандай сирли кучлар унга ишлар эди. Унга йирик-йирик пудратлар тегарди, у барча савдо-сотикларда иштирок этарди. Ахлат йиғиш ишлари ҳақида у ўйламай кўйганди. Мистер Батлернинг тўнғич ўғли Оуэн қонунчилик йиғилишининг аъзоси ва отасининг шериги эди. Иккинчи ўғли Кэлем шаҳар сув таъминотида хизмат қилар ва у ҳам отасининг ишларига қарашар эди. Катта қизи, ўн беш ёшли Эйлин ҳам Жермантаундаги авлиё Агата монастирлик пансионида ўқир эди. Оиладаги энг кичкинаси, ўн уч яшар яна бир қиз Нора католик роҳибалар ихтиёридаги хусусий мактабга қатнар эди. Батлерлар оиласи Филадельфиянинг жанубий қисмидан Жирард-авенюга, зодагонлар маҳалласига яқинроқ жойга кўчиб ўтганди, у ерда жўшқин “дунёвий” ҳаёт илдиз отиб улгурганди. Батлерлар сара доирага мансуб эмас эдилар, бироқ оила бошлиғи, қарийб ярим миллион “турувчи” эллик беш яшар пудратчининг сиёсий ва молиявий дунёда кўплаб дўстлари бор эди. Унинг ўзи ҳам илгариги “йўнилмаган таёқ” эмас эди, балки тўладан келган, юзи қизғиш, хиёл қорайган деса ҳам бўлади, сочига оқ оралаган, кулранг кўзли, елкалари кенг ва ўмрови баланд одам эди – ғирт ирландиялик деяверинг; бой ҳаётий тажриба унинг юзига хотиржам, донишмандона ва англаб бўлмас ифода бағишлаб турарди. Катта-катта қўл ва оёқлари у ҳам инглиз сурупидан тикилган ажойиб костюм ва сариқ ботинка киймагандан дарак берарди, аммо унда “соддалик”дан асар ҳам қолмаганди, у ўзини ғоятда мағрур тутарди. Тўғри, Батлер ўша-ўша ирландча лаҳжада гапирса-да, бироқ гаплари ҳар доим жонли, сертакаллуф ва ишончли чиқарди.

У биринчилардан бўлиб конкали темир йўл қурилишига қизиқиб қолганди, Каупервуд ва бошқа кўплар каби бу ишнинг келажаги катта деган тўхтамга келганди. У сотиб олган акциялар ва байларнинг фойдаси энг яхши далолат бўлиб хизмат қилмоқда эди. Батлер энди маклерлар орқали иш тутмоқда эди, чунки бу корхоналарга уларни ташкил этиш даврида киришга улгурмаган эди. Ҳар бирининг олдида ажойиб истиқболлар очилаётганини ҳисобга олиб, у барча конкали темир йўл компанияларининг акцияларини сотиб олганди, бироқ у кўпроқ бир ёки икки из назоратини бутунлай ўз қўлига олишни истарди. Шу ниятига мувофиқ у ишончли, қобил ва унинг кўрсатмаларини тўла-тўқис адо этадиган, унга буюрилган ҳамма нарсани қойил қилиб дўндирадиган йигитни қидирарди. Кимдир унга Каупервудни тавсия этди ва у хат билан уни ҳузурига чорлади.

Каупервуд дарҳол лаббай деб жавоб қайтарди, чунки Батлер, унинг ишдаги муваффақиятлари, алоқалари ва обрўйи ҳақида кўп бор эшитганди. Февраль

¹ АҚШда вигларнинг буржуа партиясига 1834 йилда президент Эндрью Жексонга қарши кураш учун тузилган эди.

ойининг аёзли тонглиридан бирида Фрэнк унинг хузурига йўл олди. Кейинчалик у бу кўчани бир неча бор эсга олди – кенг ғиштин йўлаклар, қор қоплаган тош йўл, яланғоч, қовжироқ дарахтлар ва фонусли симёғочлар. Батлернинг уйи янги бўлмаса ҳам – сотиб олгандан кейин уни таъмирдан чиқарганди – ўз даври меъморчилигининг дурустгина намунаси эди. Узунлиги эллик фут тўрт қаватли бу уй кулранг оҳактошдан тикланганди; катта эшикка тўртта кенг-кенг оқ зинадан кўтариларди. Оқ часпакли деразалар кенг пештоқ шаклида эди. Ичкаридан уларга турли дарпардалар осилганди ва тўрлар орасида элас-элас кўзга ташланиб турган қизил печакгулли мебель совуқ ва қорли кўчадан қандайдир шинаям кўринарди.

Башанг кийинган ирланд оқсоч хотин эшикни очди; Каупервуд ичкарига кирди-да, унга ўзининг ташрифномасини тутди.

– Мистер Батлер уйдами?

– Айтолмайман, сэр. Ҳозир билиб бераман, чиқиб кетган бўлсалар керак.

Бир неча дақиқадан кейин Фрэнкни юқорига олиб чиқишди. Батлер уни кўпроқ идорага ўхшайдиган хонасида қабул қилди. У ерда ёзув столи, ёғоч ўриндик, қандайдир чарм қопламали мебель ва китоб жовони бор эди. Бу барча буюмлар шундай пойинтар-сойинтар қилиб терилгандики, на идорада ва на турар-жой хонасида мебел бу тариқа жойлаштирилмасди. Деворда сувратлар осилгик эди; бири – мойбўёқда чизилган бўлиб, қандайдир ақл бовар қилмас даражада эди – қоп-қора ва маънос, иккинчисиди – чапланган қизил ва яшил рангларда баржа сузиб кетаётган канал тасвирланганди ва ниҳоят, бир қанча қариндош-уруғ ва дўстларнинг унча ёмон ишланмаган фоторасмлари. Каупервуд икки қизалоқнинг ажойиб, хиёл ранг берилган сувратига эътибор қаратди. Биттасининг сочи малларанг, иккинчисиники эса қизғиш эди, ҳар нечук ипакдай майин бўлиши керак. Булар кельт наслидаги ёқимтой, соғлом ва қувноқ қизлар эди; улар бошларини бир-бирига деярли текизиб туришарди, кўзлари томошабинга тик боқарди, Фрэнк уларга яхшилаб қараб олди-да, бу, хойнахой, хўжайиннинг қизлари бўлиши керак, деган тўхтама келди.

– Мистер Каупервудмисиз? – уни қарши олди Батлер; у унли товушларни қандайдир чўзиб талаффуз қиларди, умуман, бу одам секин ҳаракат қиладиган, жиддий, ўйчан эди.

Фрэнк унинг ёмғир ва шамолдан чиниққан эски эман дарахтидай маҳкам, кучли гавдасига эътибор берди. Юзлари таранг эди, умуман, унинг бутун қад-қомати тик ва келишган эди.

– Ҳа, – жавоб берди Фрэнк.

– Сизда бир ишим бор эди – акциялар сотиб олиш борасида ва менинг идорангизга борганимдан кўра ўзингизни бу ерга чақириб қўя қолганим маъкул деб билдим. Бу ерда биз юзма-юз ўтириб гаплаша оламиз, қолаверса, менинг ёшим ҳам ўтиб қолган.

У кўзларини хиёл қисиб, меҳмонга разм солди.

Каупервуд жилмайди.

– Ҳизматингизга тайёрман, – одоб билан жавоб берди у.

– Ҳозирги вақтда мен биржада айрим конкали темир йўллар акцияларини қўлга киритишга қизиқиб турибман. Тафсилотни сизга кейинроқ тушунтириб берарман. Бирон нарса ичасизми? Бугун эрталабдан ҳаво совуқ.

– Миннатдорман сиздан, мен ҳеч қачон ичмаганман.

– Ҳеч қачон? Гап виски ҳақида кетганди, бу ҳизилакам гапмас! Аммо нима бўлганда ҳам бу – мактовга сазовар нарса. Менинг ўғилларим ҳам ичкиликни оғизларига олишмайди ва бу мени қувонтиради. Хуллас, гап бундай, мен биржада бироз акцияларни қўлга киритмоқчиман, аммо сизга тўғриси айтиб қўя қолай, менга сизга ўхшаган дангалчи бир йигит топиш ҳаммасидан муҳим, токи мен барча ишларни у орқали бажарай. Ўзингиз би-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ласиз, бир иш албатта бошқасини эргаштириб келади, – шундай дея Батлер бир вақтнинг ўзида меҳмонга ҳам синовчан, ҳам илтифот билан қараб қўйди.

– Мутлақо тўғри, – унинг гапини маъқуллади Каупервуд, уй эгасининг нигоҳига жавобан ёқимли жилмайиб.

– Хў-ўш, – ўйчан деди Батлер ё Каупервудга ё ўзига-ўзи мурожаат қилганча. – Уддабурон йигитгина менинг ишларимда фойда берган бўлар эди. Менинг иккита ўғлим бор, ёмон болалар эмас, аммо мен уларнинг биржада ўйнашларини истамайман, истаганимда ҳам улар буни эплармиди, йўқмиди. Бироқ гап аслида бунда ҳам эмас. Меън умуман бандман ва ҳам сизга айтганимдай, ёшим ҳам ўтинқираб қолган. Ўзимни кўтариб юрсам ҳам катта гап. Ёнимда муносиб бир йигит бўлсами (дарвоқе мен сизнинг ишингиз ҳақида ҳаммасини билиб олдим), у бай ва заёмлар бўйича менга турли майда-чуйда топшириқларни бажариб турарди – бундан ҳар иккаламиз ҳам қуруқ қолмасдик. Ўз маблағини ишга тикишни хоҳлайдиган ёш-яланглар у ёки бу масала бўйича мандан тез-тез маслаҳат сўраб туришади, шунинг учун...

У жимиб қолди ва меҳмонга шиғов солмоқчи бўлгандек, Каупервудни нима қизиқтираётганини ва ишбилармонлар оламидаги обрў ва тижорат алоқалари ҳақидаги бу суҳбат уни яна-да кўпроқ шайлашини билган ҳолда деразага қарай бошлади. Бу ишларда асосий нарса садоқат, уддабуронлик, ишнинг кўзини бишлиш ва сир сақлаш эканини англаш учун Батлер унга имкон берди.

– Нима ҳам дердим, модомики, менинг ишимни ўрганиб чиққан экансиз... – деди Фрэнк сўзларига ўшандай ёқимли табассум билан зеб бериб, аммо гапини охиригача айтмади.

Мана шу бир оғиз гапдан Батлер қудрат ва ишончни ҳис этди. Йигитнинг сабрлилиги ва ўзини тута олиши унга ёқди. Каупервуд ҳақида у кўплардан эшитганди. (энди фирма “Каупервуд ва К” деб аталарди, “компания” эса ғирт ясама эди). У биржа ва бозорнинг аҳволига доир яна бир қанча саволлар берди, унинг темир йўллар ҳақида хабари борлигини билди ва режа Тўққизинчи, Ўнинчи, Ўн бешинчи ва Ўн олтинчи кўчаларнинг конка излари акцияларидан иложи борица кўпроқ сотиб олиш ва бу ишни енг ичида бажаришдан иборат эди. Акцияларнинг бир қисмини биржа, яна бир қисмини алоҳида ушлаб турувчилар орқали сотиб олинар экан, бунда жуда эҳтиёткорлик билан иш тутиш керак. Батлер қонун чиқарувчи органларга маълум тазйиқ ўтказиш ва ҳозирги сўнгги масканлар учун йўлларни давом этдиришга руҳсат олиш борасида лом-мим демади, иш бошланиш вақти келганда темир йўл концернларининг энг йирик акционерлари ота ёки ўғил Батлерлар ҳисобланиши ҳақидаги хабар билан уларни танг қолдирмоқчи эди – узокни кўзлаб тузилган бу режа охири-оқибат бу излар бутунлай Батлер хонадони қўлига ўтиб қолишига қаратилганди.

– Сиз билан ҳамкорлик қилишдан бахтиёр бўлардим, мистер Батлер, сиз қандай хоҳласангиз, ўша тарзда, – деди Каупервуд. – Элбурутдан менда катта иш бор деб айтмайман, бу ҳали биринчи одимлар. Аммо яхши алоқалар бор менда. Нью-Йорк ва Филадельфия биржаларида мен ўз жойимга эга бўлиб олганман. Мен билан ишлашга тўғри келган одам, менимча, ҳар доим натижалардан хурсанд бўлган.

– Сизнинг ишингиз ҳақида мен баъзи нарсаларни биламан, – такрорлади Батлер.

– Жуда соз. Мен сизга керак бўлиб қолсам, сиз идорамга киришингиз мумкин ёки хат ёзсангиз, ўзим олдингизга келаман. Мен сизга ўзимнинг махфий кодими хабар қиламан, бинобарин, сиз ёзган ҳамма нарса каттиқ сир бўлиб қолажак.

– Бўпти, бўпти! Энди биз бу ҳақда бошқа гапирмаймиз. Яқинда яна кўришамиз ва ўшанда менинг банкимда сизга маълум миқдордаги пулга кредит очилади.

У ўрнидан турди ва деразага қаради. Каупервуд ҳам жойидан турди.

– Бугун ҳаво зўр бўлди, шундай эмасми?

– Ажойиб!

– Хуллас, вақти келиб биз сиз билан яна-да яқинроқ бўлиб қоламиз.

У Каупервудга қўлини узатди.

– Мен ҳам шундай ўйлайман.

Каупервуд ташқарига йўл олди ва Батлер уни катта эшиккача кузатиб қўйди. Шу пайт кўчадан ёш, юзлари кизил, мовий кўзли, қалпоғи тилларанг сочларини ёпиб турган оч кизил пелеринали киз югуриб кирди.

– Вой, дада, сизни ағдариб юбораёзим.

Қиз отасига, шу билан бирга Каупервудга ҳам очик чехралик ва самимият ила жилмайиб қўйди, унинг гуручдай майда тишлари ярақлар, лаблари эса гунчадек эди.

– Бугун эрта қайтибсанми? Бутун кунни ўтказиб келарсан, деб ўйлагандим.

– Шундай қилмоқчи эдим, аммо фикримдан қайтдим.

Қиз қўлларини ҳар томонга силкитганча тўғрига юриб кетди.

– Шундай қилиб, – давом этди Батлер, қизи кўздан ғойиб бўлгач, – бир-икки кун сабр қиламиз. Хайр!

– Хайр!

Сармоядорлик фаолиятининг олдинда очилган истиқболларидан суюнганча Каупервуд зинадан пастга тушди ва бирдан кўз олдига ҳозиргина кирган қирмиз юзли киз келди – ёшликнинг жонли тажассуми! Унинг кўнғироқдек овозидан ўн беш ё ўн олти яшар дуркун қиздаги тароват ва қувноқлик мана мен деб турарди. Ой деса ой, кун деса кун дегулик бир фаришта! Унинг бутун вужудида ҳаёт нафаси уриб турарди. Қачондир бир ёш йигитга насиб этувчи ҳилкат, бу ҳам етмагандай унинг отаси уни ҳализамон бойитиб юбораман деб турибди ёки ҳеч бўлмаганда унинг бойиб кетишига ёрдам бермоқчи.

XII БОБ

Эдвард Мелия Батлерга Каупервуд қарийб икки йилдан кейин, агар унга чиқарилган заёмнинг бир қисмини тарқатиш топширилгудек бўлса, мен анча юқори мавқега эга бўла олишим мумкин, деб ўйлаганда мурожаат қилди. Эҳтимол, Батлернинг ўзи ҳам облигациялар пакетини сотиб олишдан манфаатдордир, уларни жойлаштиришда Фрэнкка ёрдам бериш ўзи бир гап. Бу вақтга келиб, Батлер Каупервудга чиндан меҳр қўйиб қолганди ва Каупервуднинг дафтарларида қимматли қоғозларнинг йирик эгаси деб қайд этилганди. Каупервудга ҳам бу тўладан келган, басавлат ирландиялик ёқар эди. Батлер ҳаётининг бутун тарихи ҳам мароқли эди. У Батлернинг хотини билан ҳам танишди – жуда ҳам семиз, тепса тебранмас бир аёл экан. У ақлли хотин бўлиб, юзакичиликка сира тоқати йўқ эди ва ҳалигача ўчоқбошида ивирсиб, қора қозонни қийнатишдан кўнгил узолмаганди. Фрэнк Батлернинг ўғиллари – Оуэн ва Кэлем, қизлари – Нора ва Эйлин билан ҳам танишиб улгурганди. Эйлин дегани бу бир йил аввалги қишда унинг биринчи ташрифи чоғида зинада дуч келган ўша киз эди.

Каупервуд Батлернинг ўзига хос кабинет идорасига кирганида, у ердаги камин ёқимли ёнарди. Баҳор эшик қоқиб қолган бўлса-да, кечкурунлари хали совуқ эди. Батлер меҳмонга олов ёнидаги чуқур чарм ўриндиққа бемалол ўтириб олишни таклиф этди ва қулоғим сизда дегандай, тинглашга чоғланди.

– Ҳа-да, бу чакки нарса эмас! – деди у Каупервуд гапини тугатгач. – Бундай нарсаларни сиз мендан кўра яхшироқ биласиз. Узингиздан қолар гап йўқ, мен сармоядор эмасман, – дея ўзини оқлагандек, жилмайиб қўйди.

– Мен фақат бир нарсани биламан – бу обрў ва ҳомийлик масаласи, – давом этди Каупервуд – “Дрексель ва К” ва “Кук ва К” Гаррисбергга алоқаларга эга. У ерда уларнинг манфаатларини кўриқлаб турувчи ўз одамлари бор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Штатнинг бош прокурори ва хазинабони билан улар оғиз-бурун ўпишишади. Борди-ю, мен хизматимни таклиф этгудек ва ҳатто заёмни жойлаштириш мажбуриятларини зиммамга ола билишимни исбот этгудек бўлсам, бу ишни барибир менга топширмайдилар. Бунақаси энди бўлаётгани йўқ. Мен дўстларимнинг қўллаб-қувватлашларига, уларнинг обрўсига суянишим керак. Бундай ишлар қай тариқа дўндирилишини ўзингиз биласиз-ку.

– Улар хамирдан қил суғургандек бажарадилар буни, – деди Батлер, – кимга мурожаат қилиш лозимлигини билганингда, албатта. Мисол учун Жимми Оливерни олайлик, – у озми ё кўпми бундай ишлардан хабардор бўлиши керак.

Жимми Оливер ўшанда округ прокурори бўлиб, вақти-вақти билан Батлерга қимматли маслаҳатлар бериб турарди. Бахтли тасодиф туфайли у яна штат хазинабони билан ҳам дўстлашиб олганди.

– Заёмнинг қанча қисмини мўлжаллаяпсиз?

– Беш миллионини.

– Беш миллион! – Батлер ўриндикда қаддини ростлади. – Нималар деяпсиз, бўталоғим? Ахир бу жуда катта пул-ку! Шунча облигацияларни қаерда жойлаштирапсиз?

– Мен беш миллионга ариза ёзаман, – босиқлик билан уни тинчлантирди Каупервуд, – аммо олишга фақат бир миллионини оламан, аммо бундай ариза менинг обрўйимни оширади, бозорда обрў ҳам ҳисобга олинади.

Батлер энгил нафас олиб, ўзини ўриндиқ суянчиғига ташлади.

– Беш миллион! Обрў! Ўзингиз эса атиги бир миллионини оласиз, шундайми? Нима ҳам дердик, унда бошқа гап! Ўйлашга, ростини айтсам, чакки ўйламагансиз. Шунча пулни, ҳарқалай, топса бўлади.

У кафти билан иягини артди ва оловга тикилди.

Шу куни кечкурун Батлерникидан кета туриб, Каупервуд унинг алдамаслигига ва ўзининг бор имкониятларини ишга солишига шубҳа қилмаётганди. Шу боис у бир неча кун ўтиб, уни шаҳар хазинабони Жулиан Боудга рўпара қилганларида, бунинг нимани англатишини у равшан англади ва заррача ажабланмади. Жулиан Боуд ўз навбатида уни штат хазинабони Ван-Настренд билан таништиришга ва Каупервуднинг аризаси кўриб чиқилишидан кўз-қулоқ бўлиб туришга ваъда берди.

– Ўзингиздан қолар гап йўқ, – деди у Каупервудга, Батлернинг уйидаги кўришув пайтида, – банкдаги нияти бузук одамлар ғоят қудратли. Уларга ким бошчилик қилишини биларсиз. Улар заём чиқариш ишига чет одамлар сукулиб киришини истамайдилар. Мен уларнинг ўша ердаги, тепадаги (у Гаррисберг штати пойтахтини назарда тутарди) вакиллари Тэрэйс Рэлихен билан суҳбатлашган эдим, у заём билан боғлиқ ишга ҳеч кимнинг аралашishiга тоқат қилолмаймиз, деди. Сиз, бу ерда, Филадельфияда бошингизга озмунча ташвишларни сотиб олмайсиз, башартики, мақсадингизга етсангиз, чунки булар жуда кучли одамлар. Заёмларни қаерга жойлаштиришни кўз остига олиб қўйганмисиз, йўқми?

– Ҳа, олиб қўйганман, – жавоб берди Каупервуд.

– Нима ҳам дердик, менимча, ҳозир энг яхшиси – тилга маҳкам бўлиш. Ариза бераверинг – карнайчидан бир пуф. Ван-Ностренд губернаторининг розилиги билан уни тасдиқлайди. Губернатор билан, ўйлашимча, тил топиш-сак керак. Тасдиқ олганингизда, сиз билан, ҳонаҳой, катта суҳбат қуришни хоҳлаб қолишса, ажаб эмас, аммо бу ёғи энди ўзингизга ҳавола.

Каупервуд ўзининг англаб бўлмас табассуми билан жилмайиб кўйди. Бу сармоя дунёси йўллари бунча чигал бўлмаса! Худди ер остидаги тубсиз ғорга ўхшайди! Озгина зийраклик, озгина мўлжал, озгина омад – вақт ва тасодиф – ҳамма ишни асосан мана шулар бир ёқлик қилади. Жиллақурмаса, унинг ўзини олайлик: кўнглида сармоядор бўлишга иззати нафсини қондириш

хоҳишини бошқа ҳеч нарсани эмас, фақат шундай ҳоҳишини ҳис этдию, бу ёқдан штат хазинабони ва губернатор билан ораларида муносабат пайдо бўлиб турибди. Улар унинг ишини шахсан кўриб чиқадилар, чунки буни унинг ўзи талаб қилганди. Ундан обрўлироқ бошқа ишбилармонлар заём улушида худди шундай ҳуқуққа эга эдилар-у, аммо улар шу ҳуқуқдан фойдаланишга журъат қилмагандилар. Жасорат, ташаббус, уддабуронлик – айтган билан тугамайди, ҳа, яна омад деган гап ҳам бор.

Кета туриб, Фрэнк “Кук ва К”, “Дрексель ва К” компаниялари унинг уларга рақиб сифатида чиққанини билиб, ҳайрон бўлишлари ҳақида ўйларди. Уйда у иккинчи қаватга кўтарилди, бу ётоқхона ёнидаги чоккина хона бўлиб, уни кабинет қилиб олганди, у ерда ўқув столи, ўтда ёнмайдиган жавон ва чарм ўриндиқ бор эди, у ўз захираларини текшира бошлади. У жуда кўп нарсаларни ўйлаб олиш ва тарозига солиши керак эди. У шартнома тузган ва қўрқмай ҳисоб-китоб қилса бўлаверадиган шахслар рўйхатини яна бир қарра қараб чиқди.

Бир миллион долларга облигацияларни жойлаштириш уни кўпда ташвишга солмасди; унинг ҳисоб-китобича, у умумий миқдордан икки фоиз, яъни йигирма минг доллар ишлаб олиши керак эди. Борди-ю, иш ўнгидан келса, у Жирард-авенюда, Батлердан сал нарида бир ҳовли-жойни сотиб олишга қарор қилди, балки ундан ҳам маъқулроғи, ер сотиб олади-да, уй қуришини бошлаб юборади. Ер ва уйни гаровга қўйиб, қурилишга пул топади. Отасининг иши ҳам ҳозир унча ёмон кетмаяпти. Балки у ҳам шу қатордан уй қуради, шунда улар ён қўшни-жон қўшни бўлиб яшар эдилар.

Идора шу йили, заём муомаласидан қатъи назар ўн минг доллар бериши керак эди. Фрэнкнинг конкага қўйган қўйилмаси эллик минг долларга етган бўлиб, йилига олти фоиздан фойда келтирмоқда эди. Уларнинг ҳозирги уйда давлат заёмлари облигацияларида ва Филадельфиянинг ғарбий қисмидаги кўчмас мулкдаги хотинининг мулки яна қирқ минг долларни ташкил этарди. У бой одам эди, аммо тезда бундан ҳам бойиб кетишни мўлжаллаб юрарди. Энди фақат оқилона ва совуққонлик билан ҳаракат қилиш керак. Агар заём муомаласи муваффақиятли ўтса, у буни яна-да йирикроқ миқёсда такрорлаши ҳам мумкин, чунки бу охириги чиқариш эмасди-да. Яна бироз ўтирди-да, у чироқни ўчирди ва ухлаб қолган хотинининг ёнига йўл олди. Энага болалар билан зинанинг нариги ёғидаги хонани банд этган эдилар.

– Ана кўрдингми, Лилиан, – деди у хотини уйғониб, унга томон ўтирилганда, – назаримда мен сенга айтган заём иши энди авжида, жойлаштириш учун мен бир миллионни ана оламан, мана оламан деб турибман. Бу йигирма минг фойда келтирди. Агар ҳаммаси муваффақиятли ўтса, биз Жирард-авенюда ўзимизга уй қураимиз. Вақти билан у энг яхши кўчалардан бирига айланади. Коллеж – ажойиб қўшни.

– Бу зўр бўлади, Фрэнк! – деди хотини ва Фрэнк каравот четига келиб ўтирганида, унинг кўлидан силади. Аммо гапининг оҳангида қандайдир шубҳа бор эди.

– Биз Батлерлардан эҳтиёт бўлишимиз керак. У менга жуда яхши муомала қилди ва бизга бундан кейин ҳам фойдаси тегиши мумкин, албатта. У иккаламизни вақт топиб, уникага боришимизни айтди, бу таклифни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Унинг хотини билан ширин муомалада бўл. Эри истаса, мен учун кўп иш қилиши мумкин. Ҳарҳолда унинг икки қизи бор. Биз уларни бутун оиласи билан меҳмонга таклиф қилишимиз керак бўлади.

– Уларни, албатта, меҳмонга чақирамиз, – ҳозиржавоблик билан деди Лилиан. – Мен яқин кунларда миссис Батлернинг ҳузурига бораман ва уни мен билан сайр қилишга таклиф этаман.

Батлерлар ҳарҳолда ёш авлодга мансублигини, юзаки дабдабани хуш кўришларини, ўзларининг келиб чиқишлари ҳақидаги суҳбатларга қулоқлари

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

динг бўлишини ва пул, уларнинг тушунчасига кўра, барча камчиликларни хаспўшлаб юборишига ишонишларини Лилиан аллақачон билиб олганди.

– Қария Батлер ўзига етганча иззат-нафсли одам, – деганди бир гал Каупервуд, – аммо миссис Батлер... у ҳам, ҳарқалай дуруст, аммо жудаям содда. Дарвоқе, бу оққўнгил ва меҳрибон аёл.

Фрэнк хотинига яна Эйлин ва Нора билан ҳам такаллуф ила муомалада бўлишини илтимос қилди, чунки ота ва она Батлерлар қизлари билан жудаям фахрланадилар.

Бу вақтда Лилианнинг ёши ўттиз иккида, Фрэнкники эса – йигирма еттида эди. Икки болани туғиш ва уларни катта қилиш унинг ташқи кўринишини бир қадар ўзгартириб юборганди. У олдинги кўҳдлиги ва латофатини йўқотган, бироз озганди. Унинг сўлгин тортган чехраси Россети ва Берн-Жонс¹ сувратларидаги хотинлар чехрасини эсга соларди. Соғлигининг ҳам путури кетганди: болаларга қараши ва сўнгги вақтларда ошқозон катарини² аломатларининг пайдо бўлиши унинг мадорини қуритганди. Асаб тизими издан чиққан ва вақти-вақти билан хуруж қилиб турадиган хафаконликдан азият чекарди. Каупервуд буларнинг барини кўриб турарди. У хотинига олдингидай қувноклик ва эътибор билан қарашга ҳаракат қиларди, бироқ кўпни кўриб, кўзи пишиганидан эртами, кечми дардманд хотини унинг қўлига қараб қолишини тушунмасдан иложи йўқ эди. Ҳамдардлик ва меҳрибонлик улуғ иш албатта, аммо эҳтирос ва майл саклиниб қолиши керак – уларни йўқотиш ҳаддан ташқари аччиқ бўлади. Энди Фрэнк тез-тез ёш, дуркун ва гул-гул очилиб юрадиган қизларга қарайдиган бўлиб қолганди. Ўз-ўзидан равшанки, инсоф ва адолатга, ахлоқий қоидаларга риоя қилиш ҳар жиҳатдан мақтовга сазовор иш, аммо хотининг дардманд бўлса-чи... умуман, одам ўз хотинига умрбод боғлаб қўйилганми? Наҳотки у биронта ҳам хотин зотига қараёлмаса? Борди-ю, бошқа биттасига кўнгил берса-чи? Фрэнк бўш вақтларида шундай нарсалар устида кўп фикр юритар эди ва булар бари у қадар даҳшатли эмас деган тўхтамга келди. Агар фош бўлишдан кўркмасанг, унда ҳаммаси жойида. Фақат жуда-жуда эҳтиёткорлик билан қадам босиш керак. Ҳозир, хотинининг каравоти четда ўтирар экан, шу фикрлар тагин унинг миясига келди, чунки кундузи у Эйлин Батлерни кўрган эди: Фрэнк меҳмонхона бўлмасига ўтиб кетаёганида, Эйлин рояль жўрлигида қўшиқ айтарди. Эйлин патлари рангин қушчага ўхшарди, тез-тез ва шодон нафас оларди. Мукамал ёшлик!

“Дунё қизиқ яратилган-да” ўйлади Фрэнк. Аммо бу фикрини дилининг тубида сақлар, уни ҳеч кимга ошкор қилишни истамасди.

Заём билан муомала хийла қизиқарли натижаларга олиб келди: тўғри, Фрэнк ўзининг йигирма минг, ҳатто ундан кўпроқ долларини ишлаб олди ва кўшимчасига Филадельфия ва Пенсильвания штати сармоядорлари дунёсини ҳам ўзига қаратди, бироқ барибир ҳам заёмни тарқатишига тўғри келмади. Машҳур бир филадельфиялик ҳуқуқшунос идорасида штат хазинабони билан кўришди ҳам, у ерда хазинабон ўзининг Филадельфияга ташрифлари вақтида одатдаги ишлари билан шуғулланар эди. У Каупервуд билан ғоят сертакаллуф муносабатда бўлди – шундан бошқа иложи йўқ эди унинг – ва Гаррисбергга шундай ишлар уюштирилишини тушунтирди. Сайловолди компаниялари учун маблағлар йирик сармоядорлардан ундирилди. Уларнинг штат палатаси ва сенатида ўз гумашталари бўлгучи эди. Губернатор ва хазинабон, албатта, ўз билганларича иш тутар эдилар, аммо обрў, дўстлик, жамоатчилик таъсири ва сиёсий иззатталаблик деган омиллар мавжудлиги

¹ Россети Данте Габриель (1828-1882) ва Берн-Жонс Эдвард (1833-1898) рафаэллинлардан олдинги декадентлик мактабига мансуб инглиз рассомлари, ўрта аср илоҳийшунослигини қайта тиклашга уринганлар.

² Ошқозон катарини – ошқозон шиллик пардаларининг яллиғланиши.

хақида эслашларига тўғри келарди. Йирик ишбилармонлар кўпинча пинҳоний корпорация уюштириб оладилар – бу, ўз-ўзидан равшанки, унчалик хосиятли нарса эмас. Аммо бошқа томондан улар иташса-исташмаса йирик заёмлар чиқариш чоғида қонуний кафиллар ҳисобланишарди. Айниқса, ҳозирги мана бунақа вақтларда штат улар билан яхши муносабат ўрнатишга мажбур эди. Чунки Каупервуд бир миллион долларлик облигацияларни жойлаштириш учун ажойиб имкониятларга эга бўлиб турибди, айнан шундай миқдорга у даъво қилаётгани боисидан унинг илтимосини қондирмаса бўлмасди. Аммо Ван-Ностренд унга бошқа таклиф киритмоқчи эди. Борди-ю, заём сотувчи сармоядорлар гуруҳи йўқ демаса, Каупервуд маълум товон учун (у кўзда тутган ҳалиги фойда баробарида) уларга ён бериш ҳақидаги аризаси тасдиқлангандан кейин заёмни жойлаштиришдаги ўз улушига рози бўлармикан? Бир қанча сармоядорлар ҳам шундай хоҳишни билдиришди. Уларга қаршилик кўрсатиш хатардан холи эмасди. Улар Каупервуднинг обрўйини кўтариши керак бўлган беш миллион долларлик аризага мутлақо қарши эмас эдилар. У бир миллион жойлаштиришни истаганда ҳам улар бунга қарши ҳеч нарса демайдилар. Аммо улар битта қўлда йигирма уч миллионнинг ҳаммасини яхлит сотишни ўз зиммаларига олишни истайдилар: ана шунда иш жўялироқ бўлур эди. Шунда Каупервуднинг заёмларини тарқатишда иштирок этишдан воз кечгани ҳақида жар солишга ҳожат қолмайди. Борди-ю, Каупервуд бошлаган ишини охиригача етказган бўлса, зафар тожини бошига бостириб кийиб олишига улар заррача қаршилик кўрсатмайдилар. Битта ёмон томони шундаки, бу ёмон одатга айланиб қолиши мумкин. Унинг изидан борувчилар топилиши ҳеч гап эмасди. Бироқ борди-ю, ён бергани учун тор сармоядорлар доирасидаги хусусий манбалардан ҳақ олгач, унга тазйиқ ўтказилган эди ва у заёмларни жойлаштиришда иштирок этишдан воз кечганди, деган миш-мишлар тарқалгудек бўлса, келажакда ҳеч ким бу ишга қўл урмай қўяди. Борди-ю, Каупервуд унга қўйилган бу шартларга рози бўлмаса, турли кўнгилсизликларга гирифтор бўлиши ҳеч гап эмас. Масалан, ундан онкол қарзлар¹ни тўлашни талаб этиш. Кўпгина банкларда бундан кейин у билан эҳтиёт бўлиб муомала қиладиган бўлиб қолишади. Унинг мижозларини у ёки бу йўл билан чўчитишлари мумкин.

Каупервуд тушунди. Ва... рози бўлди. Ёруғ дунёнинг талай зўравонларини қаршисида тиз чўктириш – шунинг ўзи унинг учун катта гап эмасми! Хуллас, у ҳақда гапирмаган одам қолмади, унинг нима эканини тушунишди. Жуда яхши, жуда соз! У ўзининг йигирма мингини ёки тахминан шунчасини оладида, жуфтакни ростлаб қолади. Ҳазинабон ҳам ўзини қўйгани жой тополмай қолганди. Бу унинг ғоят мушкул аҳволдан чиқиб олишига ёрдам берганди.

– Сиз билан кўришганимдан хурсандман, – деди у. Умуман, учрашганимиздан хурсандман. Бу ерларга янаги сафар келганимда олдингизга, албатта кираман ва биргаликда тамадди қиламиз.

Ҳазинабон унинг ул-бул ишлаб олишига имкон берувчи одам билан муомала қиладиганини сезиб турарди. Каупервуднинг синчковлигига гап йўқ, юзидан эса ақл ёғилиб турарди. Идорасига қайтиб келгач, у губернатор ва бир қанча таниш ишбилармонларга ёш сармоядор ҳақида сўзлаб берди.

Сотиш учун заём тақсимлаш, ниҳоят, тасдиқланди. “Дрексель ва К” фирмаси раҳбарлари билан хуфёна музокаралардан сўнг Каупервуд улардан йигирма минг долларни олди ва уларга бу ишда иштироки учун ўз ҳуқуқини ҳавола этди. Энди унинг идорасида вақти-вақти билан янги шахслар кўзга ташланадиган бўлиб қолди, улар орасида Ван-Ностренд ва аввал тилга олиб ўтганимиз, Гаррисбергдаги бошқа сиёсий гуруҳ вакили Тэрэнс Рэлихен бор эди. Бир куни ресторанда нонушта қиладиган, Фрэнк губернатор билан танишиб қолди. Унинг исми рўзномаларда тез-тез кўрина бошлади, жамоатчилик кўзи олдида у тез ўсиб борарди.

¹ Онкол қарз (ссуда) – (инг. call on қақириш) олинган кредитни дастлабки талабдаёқ бажариш шarti.

Ёш Элсуорт билан бирга Фрэнк ўзининг янги уйи лойихасини ишлаб чиқишга енг шимариб киришиб кетди. Мисли кўрилмаган уй кураман, деди у хотинига. Энди улар катта-катта базми-жамшидлар уюштиришларига тўғри келади. Фронт-стрит улар учун ҳаддан ташқари тинч кўча. Фрэнк эски уйини сотиш ҳақида эълон берди, отаси билан маслаҳат қилди ва у ҳам кўчиб ўтиш ниятида эканлигини билди. Ўғилнинг муваффақияти отанинг ишдаги обрўсига яхши таъсир кўрсатмоқда эди. Банк директорлари кундан-кунга у билан сертакаллуф бўлиб бормоқда эдилар. Келаси йили банк идораси раиси Кугель истеъфога чиқишни мўлжаллаб юрибди. Ўғли билан ўтказган ажойиб молиявий муаммолари ва шунингдек, узоқ йиллик хизмати туфайли кекса Каупервуд мана шу лавозимга лойиқ деб топилди. Фрэнк унинг банкида йирик заёмлар қилар ва, бинобарин, йирик пул қўювчи ҳам эди. Эдвард Батлер билан унинг ишбилармонлик алоқалари ҳам ғоят ижобий баҳоланган эди. Фрэнк банк раҳбарларини уларсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайдиган маълумотлар билан таъминларди. Шаҳар хазинабони ва штат хазинабони шу банкка қизиқа бошлашди. Ота Каупервуд кўз олдига идора раисининг йигирма минг долларлик маошини келтира бошлаганди ва бунинг учун кўп жиҳатдан у ўғлидан миннатдор бўлиши керак эди. Иккала оила ўртасидаги муносабатларни бундан яхшироқ тасаввур қилиш мумкин эмасди. Анна, у йигирма бир ёшга тўлганди. Эдвард ва Жозеф кўпинча оқшомларни акасининг уйида ўтказишарди. Лилян деярли ҳар куни қайнонасидан хабар олиб турарди. Каупервудлар ўртасида биронта ҳам оилавий янгилик қизгин муҳокамадан ўтмай қолмасди ва охири уйларни қатор қилиб қуришга аҳд қилинди. Ота Каупервуд ўғлининг ўттиз футли томорқаси ёнидан эллик футли томорқани сотиб олди ва улар биргаликда икки чиройли ва шинам иморатни тиклашга киришишди. Уйларни бир-бири билан пешайвон бирлаштириб туриши, ёзда очик бўлиб, қишда ойнаванд қилиниши кўзда тутилганди.

Уйнинг олд девори пардози учун Филадельфияда кенг расм бўлган яшил гранит танланди, аммо мистер Элсуорт бу тошга кўзни яшнатадиган кўриниш беришни ваъда қилди. Ота Каупервуд қурилишга етмиш беш минг доллар сарфлашга қарор қилди (унинг бисотидаги бойлик икки юз эллик минг доллар эди), Фрэнк эса эллик минг доллар сарфлашга таваккал қилди, бу пулни у гаров ҳисобига олди. Айни вақтда у ўз идорасини ўша Учинчи кўчада-ю, сал жануброқда жойлашган алоҳида бинога олиб ўтишни кўз остига олиб қўйганди. У ерда олд деворининг узунлиги йигирма беш фут келадиган бир уй сотилишини эшитиб қолди, тўғри, уй эски бўлса-да, аммо унга қора тошдан пардоз берилса, жуда ҳам маҳобатли иморатга айланарди. Фрэнк хаёлан данғиллама ойнаванд иморатни кўз олдига келтирди, ойналардан ички деворларнинг ёғоч пардозлари кўриниб турарди, эшикларда ёки уларнинг ён томонларида зарҳал харфлар билан “Каупервуд ва К” деб ёзилган лавҳа кўзга ташланиб туради. Элас-элас бўлса-да, худди уфқдаги шафақдай, келажаги унга аниқ-ганиқ кўринмоқда эди. У бойиб кетади, жуда ҳам бойиб кетади!

ХIII БОБ

Каупервуд ҳаётини муваффақиятлар йўлидан узлуксиз олға ҳаракат қилиб турган бир вақтда бош кўтариб чиққан Жанубга қарши бошланган уруш ниҳоясига етмоқда эди.

1864 йилнинг октябр оyi. Мобилнинг олиними ва “ўтиб бўлмас ўрмонзордаги жанг”¹ ҳам ҳеч кимнинг хотирасидан ўчиб улгурмаган. Грант Питсбург остоналарида турарди, жанубликларнинг донғи кетган генерали Ли ўзининг барча стратегик ва жангчилик қобилиятини ишга солиб, аҳволни

¹ 1864 йилда бўлиб ўтган “ўтиб бўлмас ўрмонзордаги жанг” ва Мобиль шаҳри (Алабама штати) яқинидаги олишув Шимол ва Жануб худудида йирик воқеалар бўлган эди.

куткариш учун сўнги ажойиб ва умидсиз уринишларни амалга оширарди. Масалан, баъзида бутун мамлакат Виксбергнинг йиқилишини ёки Потамак дарёсида турган қўшиннинг музаффар хужумини кутган, бу орада Ли эса Пенсилванияга бостириб кирган ўша узоқ ва зерикарли дамда акциялар нархи шиддат билан тушиб кетди ва бозор қаттиқ инқироз ҳолатига тушиб қолди. Шундай дақиқаларда Каупервуд ўзининг барча найрангини ёрдамга чақирди ва қандайдир қутилмаган ва ҳалокатли хабарлар туфайли бор ишлаб топганини сувга уриб кетмаслиги учун ҳар лаҳзада хушёр туришга мажбур бўлди.

Унинг Иттифок¹ яхлитлигини сақлашни талаб этувчи ватанпарварлик туйғуларидан қатъи назар урушга нисбатан шахсий муносабати шундан иборат эдики, бу хонавайронлик ва қимматга тушувчи корхонадир. Эндиликда Атлантика океанидан Тинч океанигача ва Канада қорликларидан Мексика қўлтиғигача ястанган Қўшма Штатларни кадрламаслик мумкин эмаслигини англамаслик учун миллий ғурурдан у қадар маҳрум бўлиб қолган эмасди. 1837 йилда туғилган Каупервуд мамлакатнинг ҳудудий яхлитлигига (агар Аляскани ҳисобга олмаса) қандай эришганига гувоҳ эди. Унинг ўсмирлик пайтларида АҚШ испанлардан сотиб олинган Флорида билан бойиб олганди; Адолатсиз урушдан кейин Мексика 1848 йилда Мексика Техасни ва ундан ғарбга томон бўлган ҳудудни бой берди. Олис шимолий ғарбда Англия ва Қўшма Штатлар ўртасидаги чегара можаролари, ниҳоят, бир ёқлик бўлди. Ижтимоий ва молиявий масалаларга кенг қарайдиган одам бу воқеликлар аҳамиятини чуқур тушунмаслиги мумкин эмасди. Нима бўлганда ҳам, улар бундай кенг давлатда яшириниб ётган чексиз тижорат имкониятларини англашга мажбур этар эди. У ҳар бир тадқиқ этилмаган ирмоқда, вилоятнинг ҳар бир қарич ерида бениҳоя пул топиш манбаларини кўзда тутган молиявий найрангбозликлар ёки хаёлпарастликлар сирасига кирмас эди; бироқ мамлакат ҳажмининг ўзиёқ улкан имкониятлардан дарак берарди, уларни Фрэнк умид қилганидек, ҳар қанақанги тажовузкорликдан тўсиб қолиш мумкин эди. Океандан океангача чўзилиб кетган ҳудуд, агар Жанубий штатлар Шимолий штатлардан воз кечгудек бўлишса, бой берилиши мумкин бўлган катта бойликларни бағрида яшириб ётарди.

Айни вақтда негрларни озод қилиш муаммоси Каупервудга жиддий бўлиб кўринмасди. У болалигидан шу ирқ вакиллари кузатиб келарди, уларнинг фазилатлари ва нуқсонларини ҳисобга оларди, у буларни туғма деб билар ва уларнинг тақдирини шулар ҳал қилади деб ўйларди.

Масалан, у негрларга айни вақтдаги меъёрдан ортиқ даражада аҳамият берилишига зинҳор ишонмасди. Нима бўлганда ҳам, уларнинг олдида ҳали узоқ ва оғир кураш ётибди, унинг қачон ниҳоясига етишини эса яқиндаги авлодлар билмайди. Улар учун озодлик талаб этувчи назарияга қарши Фрэнкнинг заррача эътирози йўқ эди, бироқ жанубликларнинг бойлиги ва иқтисодий тузумига қилинган тажовузларга улар бор кучи билан қаршилик кўрсатмасликлари кераклиги сабабини ҳам кўрмаганди. Албатта, айрим ҳолларда қора танли қулларга ёмон муомала қилишлари афсусланарли иш. У бу масалани қайта кўриб чиқиш керак, деб биларди, бироқ қора танлиларнинг ҳомийлари олиб борган ҳалиги курашда ҳеч қанақанги жиддий ахлоқий сабабни кўрмаганди. Жуда кўпчилик эркак ва аёлларнинг аҳволи мамлакат конституцияси ҳимоя қилишига қарамай, қулларнинг аҳволдан яхши эмаслигини англади. Рухий қуллик, руҳи ва жисми заифлар қуллиги ҳамон мавжуд эди-да. Каупервуд Сэмнер, Гаррисон, Филиппс ва Бичерларнинг² нутқларини қизиқиб кузатиб борарди, аммо ҳеч қачон бу муаммони ўзи учун ҳаётий муҳим муаммо деб ҳисобламасди. У солдат бўлишга ёки солдатларга буйруқ беришга асло ишқибоз эмасди ва нотиклик истеъдодига

¹ Иттифок деганда Қўшма Штатлар тушунилади.

² Негрларни озод этишдаги таниқли курашчилар.

ҳам эга эмасди; ҳатто сармоядорлик соҳасида ҳам баҳслар олиб боришга фаросати етавермасди. Уни фақат унинг учун фойдали бўлган нарсагина кизиқтирарди ва бутун фикру-зикри фойдага қаратилганди. Унинг ватанидаги биродаркушлик уруши унга фойда келтириши мумкин эмасди. Гарчи кўплар учун оғир синовлигини билс-да, баланд ҳарбий солиқлар солишга жон кўйдиравермасди. Ўлимлар ва мусибатлар ҳақидаги ҳикоялардан у қаттиқ таъсирланарди, аммо, афсуски, инсон ҳаёти ана шундай ифлосликлардан холи эмас ва ундаги бирон нарсани ўзгартиришга унинг қурби етмайди! Кунда-кунда ҳарбий гуруҳларнинг келиб-кетишларини кузатар, жанг майдонидан ёки лазаретлардан қайтган кир-чир, озиб-тўзган, жанда кийимли ва касалванд одамлар тўдаларига ҳар қадамда дуч келар экан, у ўз йўлидан кетиб борарди; унинг уларга ичи ачир эди, холос. Бу унинг кўнглидаги уруш эмасди. У бунда иштирок этмасди ва фақат бир нарсани биларди – ватанпарвар сифатида ҳам, сармоядор сифатида ҳам у бу урушнинг тамом бўлишидан ғоят хурсанд бўларди. Уруш хонавайронлик келтирувчи, фожиали, мусибатли уруш эди.

Кунлар бирин-кетин ўтиб борарди. Бу вақт ичида ҳокимият маҳаллий органларида сайлов бўлиб ўтди ва шаҳар ҳазинабони, солиқ вакили ва мэр алмаштирилди. Бироқ Эдвард Мэлия Батлер, афтидан, олдинги мавқеидан фойдаланишда давом этарди. Батлерлар ва Каупервудлар ўртасида узвий дўстлик ўрнатилди. Гарчи турли динга эътиқод қилишса-да, миссис Батлер Лилян билан апок-чапок эди; иккала хотин аравада бирга сайр қилар, дўконларга бирга борар эди; тўғри, миссис Каупервуд ўзининг катта ёшдаги дугонасига бир қадар жиддийроқ муносабатда бўларди ва унинг саводсизларча нутқи, ирландча лаҳжаси ва тўпориларча дидидан хиёл ноқулай аҳволга тушарди, ўзининг ҳам худди шундай плебей¹ зотидан келиб чиққанини унутар эди. Бироқ, бошқа томондан, у бу аёлнинг ғоят меҳрибонлиги ва самимийлигидан ҳам кўз юмолмасди. Егани олдида, емагани кетида бу аёл одамларга яхшилик қилишни яхши кўрарди, Лилян ва унинг болаларининг кўнглига қарар ва эркалар эди.

“Биз билан бирга овқатлангани келиш эсингиздан чиқмасин-а!” (Батлерлар фаровонликнинг шундай даражасига етган эдиларки, бунда кеч овқатланиш таомилга кирганди). Ёки: “Эртага тагин менсиз сайрга чиқиб кетманг!”

“Тан-жони соғ бўлгир, Эйлиндай қиз бор эканми дунёда” Ёки: “Шўрлик Норагина шу кунларда нимадандир хафа кўринади”. Бироқ инжик, феъли тез, ўзига бино қўйган ва кибрли Эйлин миссис Каупервуднинг ғашига тегар, гоҳо жаҳлини чиқарарди. Эйлин энди ўн саккиз ёшда эди ва унинг бутун вужудида қандайдир киши кўзини куйдирувчи жозиба акс этиб турарди. Унинг қилиқлари болаларга ўхшарди, гоҳо шўхлик қилишни яхши кўрарди ва монастырда тарбия олганига қарамай, унинг эркини заррача бўғишларига тоқат қилолмасди. Бироқ шунда ҳам Эйлиннинг мовий кўзларида унинг очик ва самимий қалбини ифода қилиб турувчи майин шуъла порлаб турарди. Ўзлари айтганидек, қизларни “меҳрибон католик” қилиб тарбиялашга ҳаракат қилишар экан, Эйлиннинг ота-онаси ўз вақтида унинг учун Жерментаундаги авлиё Тимофей черкови ва монастырлик мактабини танлашганди. Эйлин у ерда католик ақидапарастлиги ва расм-русумлари билан танишди, аммо улардан ҳеч нима тушуна олмади. Бироқ унинг хотирасида қуйидагилар маҳкам ўрнашиб қолганди: деразалари хира ялтираб турувчи эҳром, баланд оқ меҳроб ва унинг ҳар иккала томонида эгнига олтин юлдузлар жимжима қилиб турган мовий ридо кийган, боши атрофида гулчамбари бўлган ва кўлида асо тутган авлиё Иосиф ва биби Мария ҳайкаллари. Ҳар қандай католик эҳромларини-ку, кўяверинг, умуман, эҳром кўзни қувонтиради ва руҳга ором бағишлайди. Ибодат чоғида эллик, ҳатто ундан кўпроқ шамлар нурига тўлган, руҳонийлар ва хизматкорлар эгнидаги сербурма либослар

¹ Плебей – зодагон бўлмаган, “қора” халқдан келиб чиққан насл ёки авлод.

туфайли яна-да улуғворроқ ва савлатлироқ кўринган меҳроб, ридолар ва кўлқопларнинг ранг-баранг ва чиройли кашталари қизга ёқар ва уни ўзига маҳлиё қиларди. Айтиш жоизки, уни ҳар доим улуғворлик ўзига тортар, ёрқин расмларни жондан севар, “муҳаббатга муҳаббат билан қарашни ёктирарди. Эйлин кичик ёшиданок ҳеч қачон нарсалар моҳиятининг туб мағзини чақиб ўрганмаганди, аниқ билимларга қизиқмасди.

Юқорида айтилган гаплар тўлалигича Эйлинга тааллуқли деса бўларди. Бу вақтга келиб у анча ҳиссиётли шахсга айланиб улгурган эди, дейиш унча тўғри келмасди. Худди шу нарсалар ҳали унда ниш урганича йўқ эди. Дон ҳадеганда ҳосил беравермайди. Зиёратгоҳ, черковни атиги бир нечта чирок ғира-шира ёритиб турган шанба окшомлари, патернинг ваъзалари, у фарз қилган риёзат ва панжарали деразадан шивирлаб айтилган истиғфорлар уни ғалати ҳаяжонга соларди. Уни ўз гуноҳлари даҳшатга солмасди. Осий бандаларга мунтазир дўзах Эйлинни чўчитмасди. Виждон қийналиши унинг етти ухлаб тушига кирган эмасди. Черковга судралиб келадиган ва тасбеҳ ўгирганча дуоларни минғирлаган чол ва кампирлар унинг учун хочнинг муқаддаслигини билдириб турувчи ёғоч санамларнинг ўзига хос сафидаги киёфалардан ўзга нарса эмасди. Айниқса, ўн тўрт-ўн беш ёшларда тавба-тазарру қилиш, ўз ваъзаларини: “Ана шунақа, менинг шайдо бўтагинам...” деб бошловчи руҳоний овозига кулоқ солиш унга ёқарди. Бир қариб-чуриган, монастир пансионининг ўқувчи қизларига ваъз ўқийдиган француз патер ўзининг оккўнгиллиги ва мулоимлиги билан айниқса, Эйлиннинг юрагини эзиб юборарди. Унинг дуолари самимий янграрди, қиз шошиб ва пала-партиш ўқийдиган дуолардан ҳам самимийроқ бўларди. Кейинроқ унинг фикру зикрини авлиё Тимофей черковининг ёш патери ота Давид эгаллаб олди. У жингалак сочлари манглайига тушиб турадиган, пастерча кулоҳини олифталарча бошига кўндириб оладиган қизил юзли барваста одам эди; якшанба кунлари у кўлларини дадил ва тантанавор силкитиб, табаррук сувни қавмларга сепа-сепа скамейкалар оралигидан ўтиб келарди. У истиғфорларни қабул қиларди ва Эйлин миясига келган куфрона фикрларни гоҳо шивирлаб такрорлашни яхши кўрарди, бу билан руҳонийнинг унинг тўғрисида нималарни ўйлаётганини илғашга ҳаракат қиларди. Минг истаб-хоҳлагани билан у пастирда илоҳий ҳукмрон вакилини кўришга муваффақ бўлолмасди. Ота Давид ҳаддан ташқари ёш, ҳаддан ташқари одатдаги одам эди. Ўзи ҳақида хузур билан сўзлаш ва кейин эса тавбасига таянган гуноҳкор қиз кўринишида эшик томон йўналиш учун қилган ҳаракатида қандайдир маккорлик, жиззакилик ва менсимаслик бўларди. Авлиё Агата мактабида у “қийин” тарбияланувчи ҳисобланарди, зеро кўп ўтмай, меҳрибон сингиллари сезишича, бировлар амрига бўйсунмиш учун у ҳаддан ташқари қувноқлик, ҳаддан ташқари серғайратлик қиларди.

– Бу мисс Батлер, – деди бир куни мураббия она Эйлиннинг бевосита мураббияси бўлмиш ҳамшира Семиронияга, – ерга урсангиз осмонга сапчийди. Агар усталик билан иш тутмасангиз, у бошингизга не кунларни солмайди. Менимча, унинг баъзи қилиқларига чидашингизга тўғри келади. Нима бўлганда ҳам, ундан кўп нарсага эришасиз ҳали.

Шундан буён ҳамшира Семирония Эйлиннинг қош-қовоғига қарамайдиган бўлиб қолди, баъзи вақтларда эса ҳатто кўра-била туриб ножўя иш қилишига йўл қўйиб берарди. Бироқ роҳибанинг бунда ҳам иши ҳар доим ўнгидан келавермасди – қизалоқ отасининг бойлигидан ва ўзининг бошқалардан устунлигидан қаттиқ ғурурланарди. Тўғри, баъзан унинг бирдан уйга боргиси келиб қоларди ёки у мураббия ҳамширадан тасбеҳига қора ёғоч хочли ва Исонинг кумуш тасвири туширилган йирик мунчоқлар ўтқазиб беришини илтимос қиларди – пансионда бу зўр ҳурмат саналарди. Бу ва шунга ўхшаган имтиёзлар шанба куни кечкурун монастир ерларида сайр қилишга, гуллардан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

хоҳлаганча узишга, бир нечта ортикча кўйлакка эга бўлишга, тақинчоқлар тақишга рухсат унга мукофот тарзида тақдим этиларди, ишқилиб у синфда ўзини тинч тутсин, тинч юрсин ва паст овозда гаплашсин (қўлидан келганча, албатта!), чироқ ўчирилгандан кейин бошқа қизлар хузурига бориш учун йўлкаларга чиқиб кетмасин ва у ёки бу мураббия ҳамширага азбаройи меҳри жўш урганидан уни қаттиқ кучоқлаб, бўғиб қўймасин. Эйлин мусикани севарди ва гарчи унда рангтасвир бобида ҳеч қандай салоҳият бўлмасида, шу касб билан шуғулланишни жон-дили билан истарди. Китобларга, айниқса, романларга ҳам қизиқарди, аммо уларни қаердан олишни билмасди. Қолган ҳаммаси – грамматикани, хуснихатни, ҳунармандчиликни, диний қонунларни ва бутун жаҳон тарихини ўлғудай ёмон кўрарди. Яхши овоз чиқариш қоидалари, бу ҳам, албатта, кўнгилга урмайдиган нарса. Унга ўргатишгани етти букилиб таъзим қилиш ҳам ёқарди ва у ота уйига қайтиб боргач, меҳмонларни қандай кутиб олиши ҳақида ўйларди.

Эйлин ҳаётга қадам қўйиши билан маҳаллий жамиятнинг алоҳида қатламлари аҳволидаги барча нозик тафовутлар уни ҳаяжонга сола бошлаганди; у отасининг бошқаларда кўрганидек, данғиллама ҳовли-жой куриб олишини ва унга жамият томон йўл очишини жуда-жуда истарди. Унинг бу хоҳиши рўёбга чиқмади ва энди у бутун фикру-зикрини қимматбаҳо тақинчоқларга, миниладиган отларга, шоҳона араваларга ва, албатта, кўплаб кийим-кечакларга эга бўлиши мумкин бўлган нарсаларга қаратганди. Улар истикомат қилаётган уйда қатта зиёфатлар уюштириб бўлмасди ва Эйлин ўн саккизга кириб-кирмаёқ лат еган иззат-нафс одобини бошдан кечириб ўтирибди. У бошқача ҳаётга орзуманд эди! Аммо орзулари ушалиши учун у нима қилиши керак?

Эйлиннинг чиройли безак буюмлари, жавоҳиротга тўла хонаси бетоқат ва кибрли одамдаги нуқсонларни ўрганиш учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин эди – туфлилар, чулкилар, ичкўйлақлар ва кечлик либосларни Эйлин гоҳ-гоҳидагина кияр эди. У атир-упаларнинг барча русумларидан бохабар эди (ҳолбуки уларнинг унга сира аҳамияти йўқ эди) ва атирларни ҳам, упаларни ҳам чексиз миқдорда сотиб олганди. Унда саришталикка ҳавас йўқ эди, балки ҳамма нарсасини баравар кўз-кўз қилишни севарди. Хонасидаги беҳисоб эшик ва дераза пардалари, майда-чуйда безак буюмлари ва сувратлар уйдаги бошқа барча жиҳозлар билан асло ҳамоҳанг эмасди.

Эйлинни Каупервуд асов отга ўхшатарди. Қизни у онаси билан кўпинча дўконларни айланиб ёки отаси билан аравада бирга сайр қилиб юрганида учратарди ва у билан суҳбатлашганида қиз ўзини энсаси қотганга солишини кўриб кулгиси қистар ва завқланарди.

– Эй худойим-ей, ёруғ дунёда яшаш ҳам жонга тегиб кетди! – дерди қиз, аслида ҳаётнинг ҳар бир лаҳзаси унинг учун эзгу шодликка тўлиб турган бир паллада. Каупервуд қизнинг руҳий моҳиятини ўзича тўғри тавсифлаб олганди: бутун вужудидан ҳаёт булоғи жўш уриб турган, хаёлида севгидан ва севги ўзи билан олиб келадиган ҳамма нарсадан бошқа ҳеч вақо йўқ бир қиз. У қизга бокқанида унга шундай туюлардики, гўё табиат қандайдир жисмоний жиҳатдан энг олий хилқатни яратишга жазм қилган-у, ҳар жиҳатдан мукамал мана шу қиз вужудга келгандай. Яқин орада бир толеи порлоқ йигит келади-да, уни ўзи билан олиб кетади, деган ўй кечди унинг хаёлидан. У насиб этган ўша йигит қизни ўзида сақлаб қолиш учун бисотидаги бор ширин сўзларни ишга солиб, уни кафтида асраб-авайлашга мажбур бўлади.

– Мана бу тирмизак қиз бутун дунё отанинг чўнтагида деб ўйлайди, – деди бир куни Лилиан эри билан суҳбатлашиб ўтирганида. – Гапларини эшитиб, шундай хаёлга борасанки, гўё Батлерлар насли ирланд киролларига бориб тақалармиш! Унинг мусиқа ва санъатга бўлган қизиқиши масҳарабозликдан бошқа нарса эмас.

– У тўғрида бундай қаттиқ гапирмасанг бўларди! – сиполик билан уни тинчлантирди Каупервуд (бу вақтда Эйлин унга жуда ёқиб қолганди). – Созни яхши чалади, овози ҳам чакки эмас.

– Шундайку-я, лекин унда дид деган нарса йўқ. Қаёқдан ҳам бўлсин? Отаси билан онасининг ахволини кўр – шуларнинг қизи-да!

– Тўғрисини айтсам, унда мен ҳеч қанақа ёмон нарсани кўрмайман, – сўзида туриб олди Каупервуд. – Қувноқ қиз, ҳусни ҳам ёмон эмас, тўғри, у ҳали она сути оғзидан кетмаган қизалоқ ва бироз такаббур ҳам, аммо ундаги бу нарсалар ўтиб кетади. Энг асосийси – у нодон эмас – серғайрат.

Эйлин унга жуда мойил эди ва буни Фрэнк биларди. У қизга ёқарди. Қиз уларникига келганида рояль чалиб, кўшиқ айтишни севарди, шуни айтиш керакки фақат Фрэнк борлигида кўшиқ айтарди. Фрэнкнинг дадил, шахдам одимлашлари, кучли гавдаси ва хушбичим боши – ҳаммаси қизни ўзига махлиё этарди. Шунча далил-ғулилигига ва саркашлигига қарамай, қиз гоҳида унинг олдида кўйдаи ювош бўлиб қоларди. Бирок, одатда, йигитнинг хузурида у айниқса қувноқ ва мафтункор бўлиб кетарди.

Дунёдаги энг бесамар иш – бу одам феълени аниқ белгилаш. Ҳар бир одам зиддиятларнинг бутун бир тугуни, истеъдодли шахс тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

Шу боис Эйлин Батлерга узил-кесил таъриф беришнинг асло иложи йўқ. Гарчи сайқал топмаган ва ибтидоий бўлса-да, унда, шубҳасиз, ақл бор эди, шунингдек, вақти-вақти билан унга замондош бўлган жамият қарашлари ва шартлари билан жиловлаб қўйилган, табиий равишда ижобий жиҳатда намоён бўлган феъл-атвор соҳибаси ҳам эди. У эндигина ўн саккизга қадам кўйган ва Фрэнк Каупервуддек одамга мафтункор кўринар эди. Унинг бутун вужудидан илгари ҳеч бир аёлда учрамайдиган ва ҳеч қачон уларнинг биронтасидан билиб туриб талаб этмаган нарса – қувноқлик ва шод-хуррамлик ёғилиб турарди. У қачонлардир билган қиз ё аёллардан биронтаси бундай туғма ҳаётий кучга эга эмас эди. Унинг заррин сочлари тўлқин-тўлқин бўлиб, манглайи узра солланар ва кўнғироқ бўлиб, боши орқасига тушиб турарди. Бурнининг бежиримлигини айтмайсизми, учи тўғри тушган, катаклари кичик-кичик, ҳаяжон ва ҳайрат тўла кўзлари катта-катта. Каупервудга, айниқса, унинг мана шу мойил кулранг кўзлари кўпроқ ёқарди. Унинг пардозлари беихтиёр канизақларнинг билакузуклари, сирғалари ва кўкрактуморларини эсга соларди, ҳолбуки, Эйлин бунақа нарсаларни умрида тақмаганди. Кўп йиллар ўтгач, Эйлин тирноқ ва қафтларига жон-жон деб хина кўярдим, деб айтганди унга. Вужуди соғлом ва кучли Эйлин эркаклар унинг ҳақида нима деб ўйлашларига ва бошқа аёлларга қиёсан у уларга қанақа кўринишига кизиқарди.

Фойтунларда сайр қилиш, Жирард-авенюдаги башанг ҳовлида яшаш Каупервудларникидек уйларда бўлиш – булар бари унинг учун у қадар муҳим эмасди; бироқ айна ўша йилларда қиз ҳаётнинг маъноси мана шундай имтиёзлардангина иборат эмаслигини тушунарди. Шу нарсалари йўқ одамлар ҳам яшаб юрибди-ку.

Барибир ҳам бойлик ва бошқалардан устунлик унинг бошини айлантларди. Рояль олдида ўтирадим, сайру томошаларда бўладими ё ўзини тошойнага солиб турган бўладими, у ўзининг гўзаллигини, мафтункорлигини ҳис этиб турарди, эркаклар учун бу нимани англатишини ва аёлларда қанақанги ҳасад ўти ёқишини биларди. Гоҳо камбағал, сийнаси текис ва кўримсиз қизларни кўрганида, уларга раҳми келиб кетарди; баъзида эса унинг ҳуснига ёки жамиятдаги мавқеига рақобат қилишга жазм этган биронта қиз ё аёлга нисбатан унда англаб бўлмас нафрат аланга оларди. Шунақаси ҳам бўлардики, Четнат-стритдаги ҳашамдор дўконларда ёки паркдаги сайрда, отда ё фойтунда кетаётганда таниқли хонадоннинг қизлари Эйлин билан кўришганларида

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бизлар киммиз-у сен кимсан дегандек, бурунларини кўтариб олишарди. Шундай учрашувлар чоғида ҳар икки тараф бир-бирига еб қўйгудек бўлиб қарарди. Гарчи олий жамиятнинг хунасасифат жентльменлари уни заррача ўзига тортмаса-да, Эйлин шу жамиятга ёриб киришни ўлгудек ёқтирарди. У ҳақиқий эркакни орзу қиларди. Ҳар замон-ҳар замонда унинг нигоҳига “муносиб”дай кўринган йигитлар ташланиб қолади, аммо булар одатда отасининг танишлари, майда сиёсий арбоблар ёки маҳаллий қонун чиқарувчи кенгашнинг унинг ижтимоий поғонасидан куйироқда турувчи аъзолари бўлар эди, шу боис улар қиз учун тез аҳамиятини йўкотар ва меъдасига урарди. Қария Батлер жамиятдаги чинакам сара одам ким эканлигини билмас эди. Аммо мистер Каупервуд... у ана шундай сара, кучли ва вазмин бўлиб кўринди; миссис Каупервудга қараб туриб, Эйлин унинг хотини жуда бахтли бўлса керак, деб ўйларди, кўпинча.

XIV БОБ

“Каупервуд ва К” фирмаси бошлиғи Каупервуднинг ажойиб заём муомалаларидан кейин тез олға силжиши охир-пировардида ахлоқий, молиявий ва кўплаб бошқа жиҳатларда унинг ҳаётига анча кучли таъсир қилган одам билан юзма-юз бўлишига олиб келди. Бу янги шаҳар хазинабони Жорж Стинер бўлиб, бошқалар қўлида ўйинчоқ эди, айнан иродасининг бўшлиғи сабабидан ҳам у ўзини муҳим шахс деб чоғлар эди. Бу лавозимга тайинлангунича Стинер қўчмас мулк олди-сотдиси бўйича майда суғурта агенти ва комиссионери бўлиб ишларди. Унга ўхшаган бундай одамлар ҳар қадамда минглаб учрарди – уларда на хушёрликдан, на чинакам зехндан, на кашфиётчилик салоҳиятидан, на бир биронта лаёқатдан ном-нишон бор эди. Бутун умри давомида бирон марта жўяли бир фикр айтолган эмас. Тўғри, уни ҳеч ким ёмон одам деб айтолмасди. Ташқи кўринишидан у қандайдир тажанг, нурсиз, нимадандир норозидек бўлса-да, аммо бу унинг руҳий қиёфасини белгилай олмасди. Кўзлари сув рангига ўхшаб, кулрангга мойил кўк, сочи оппоқ ва сийрак, лаблари шалвирлаган ва ифодасиз. Стинер баланд бўйли одам эди, нақ олти фут келарди, елкалари кенг-кенг, бироқ хушқомат эмасди. У бироз букчайиб юрарди, қорни хиёл олдинга осилиб тушган. Гаплари нукул барчага таниш соҳаларга тегишли бўларди – рўзномалар ҳақида, қуруқ ҳангомалару тижоратга оид ғийбатлар. Танишлар ва қўни-қўшнилар у билан ёмон муомалада бўлишмасди. Уни ҳалол ва яхши одам деб билишарди ва у ўзи аслида шунақа ҳам эди. Хотини ва тўртала фарзанди ҳам одатда шунақа одамнинг хотини ва фарзандлари қандай бўлса, ўшандай туссиз ва камсукум эди.

Шулар барчасига қарши ўларок – сиёсий ва айнан сиёсат нуқтаи назаридан – Жорж Стинер вақтинчалик жамоатчилик диққат марказида бўлиб қолди, бунга Филадельфияда ярим асрдан бери амал қилиб келган маълум сиёсий услублар имкон яратди. Биринчидан, Стинер ҳукмрон партиянинг сиёсий қарашлари йўлини тутди; шаҳар кенгаши аъзолари ва унинг округи раҳбарлари уни ишончли одам деб билар эдилар, айниқса, сайловолди компаниясига овоз тўплаш вақтида бу одам жуда иш берди. Икинчидан, бирон-та пичоққа илингудек фикр айта олмаганидан нотик сифатида ҳеч нарсага ярамаса-да, баққоллар, темирчилар ёки қассоблар кайфиятини билиш учун уни уйма-уй юришга юбориш мумкин эди; у ҳар ким билан дўстлашиб кетаверарди ва натижада сайловнинг қандай ниҳояга етишини олдиндан аниқ айтса бўлаверарди.

Ўша вақтларда шаҳарнинг сиёсий тақдири Кўшма Штатларнинг сенатори, Марк Симпсон деган одам, Эдвард Мэлия Батлер ва бой кўмир савдогари ҳамда молия ишбилармони Генри Молленхауэр қўлида эди. Уларнинг ихти-

ёрида агентлар, гумашталар, чақимчилар ва хуфия шахсларнинг бутун бир штаби бор эди. Сиёсий найрангларнинг шовкинсиз ишлайдиган машинасидаги митти ғилдирак Стинер ҳам шулар сирасига кирарди.

Бундай одамнинг бошқа шаҳарда хазинабон бўлиб ишлашига ҳеч кимнинг кўзи етмасди, аммо Филадельфия аҳолиси ўзининг маҳаллий ишларидан ташқари дунёдаги ҳамма нарсага бепарвою беғам қараши билан ажралиб турарди. Битта-яримта одамни ҳисобга олмаганда аҳолининг кўпчилиги ўз сиёсий қарашларига эга эмасди. Сиёсат ишбилармонлар сулоласини сотиб олишга қаратилган эди. Лавозимлар кўрсатган хизматларига мукофот тарзида у ёки бу шахслар у ёки бу гуруҳлар ўртасида тақсимланарди. Бундай “Сиёсат”нинг охири нима билан тугабини ким билиб ўтирибди дейсиз!

Шундай қилиб, вақт ўтиши билан Жорж Стинер аввал муниципалитет аъзоси, сўнгра ўз округи раҳбари, ва ниҳоят, муниципалитет раиси, шахсий ҳаётда эса – тош майдалаш ва ғишт заводи эгаси бўлган Эдвард Стробик кўзи ўнгида *persona granta*¹ бўлиб қолди. Стробик сиёсий раҳбарларнинг шу учлиги ичида энг пих ёргани ва йиртқичи Генри Молленхауэрнинг гумаштаси эди. Молленхауэр ғаразгўйлик билан муниципалитетдан бирор нарса ундирганида, Стробик унинг кўлида итоаткор қурол бўлиб хизмат қиларди. Молленхауэр кўрсатмаси билан Стинер муниципалитетга сайланган эди, у буюрилган одамга итоаткорлик билан овоз берганида, уни йўл бошқармаси мудирига муовин қилиб қўйишди.

Шу ерда у Эдвард Мэлия Батлер нигоҳига тушди ва унга майда-чуйда хизматлар кўрсата бошлади. Бир мунча муддатдан сўнг Батлер бошчилигидаги республикачилар партиясининг сиёсий қўмитаси шаҳар хазинабони лавозимига ювош, итоаткор ва айни вақтда беҳад содиқ одам керак, деган қарорга келди; шу тариқа Стинернинг исми сайлов бюллетенида пайдо бўлди. Гарчи ажойиб ҳисобчи бўлса-да, Стинер молия масалаларини ҳал этишда нўноқ эди; аммо қудратли ҳукмдор кўлида тайёр қурол бўлган ҳуқуқ маслаҳатчиси Риган истаган вақтда унга фойдали маслаҳат бера олмасмиди? Шундай қилиб, Стинер номзодини ўтказиш ҳамирдан қил суғургандек битди. Номзодлар рўйхатига тушиш сайланган билан баробар эди. Филадельфияга энг аввало ҳалол шаҳар бошқаруви зарурлиги ҳақидаги сийкаси чикқан жумлаларни бир неча ҳафта зерикарли оммавий йиғинларда тутилиб-сутилиб, ғўлдираб юргандан кейин Стинерни расман лавозимга сайлаб қўйишди. Бор гап шу.

Жорж Стинернинг маъмурий ва сармоядорлик қобилияти бу лавозимга қанчалик мос келиш-келмаслиги ҳақидаги масала, сирасини айтганда, агар шаҳарлар ичида Филадельфия ўша даврда энг омадсиз молиявий тизим ёки тўғрироғи, шу нарсанинг бутунлай йўқлигидан қийналмаганда, ҳеч қандай аҳамият касб этмасди. Гап шундаки, солиқ вакиллиги ёки хазинабонга шаҳарга қарашли маблағларни шаҳар ташқарисидаги пўлат сандиқларга тўплаш ва сақлаш ҳуқуқи бериларди, бу маблағлар шаҳарга даромад келтиришини ҳеч ким талаб ҳам қилмасди. Тилга олиб ўтилган мансабдор шахсларга лавозимдан кетиш вақти келганда фақат асосий маблағни қайтариш мажбурияти юкланарди, холос.

Шу тариқа тўпланган ёки ҳар қандай манбадан олинган маблағларнинг шаҳар ғазнаси пўлат сандиқларида дахлсиз сақланиши кўзда тутилмаганди. Бу пуллар ўсишга бериб юборилиши, банкларга депозитга қўйилиши ёки хусусий корхоналарни молиялаштиришда фойдаланиши мумкин эди, ишқилиб, асосий маблағ қайтарилса бўлгани. Ўз-ўзидан маълумки, бундай молиявий сиёсат расман тасдиқланган эмасди, аммо у ҳақда сиёсий доиралар ҳам, матбуот ва йирик сармоядорлар ҳам билар эдилар. Бунга қандай қилиб нуқта қўйиш мумкин эди?

Эдвард Мэлия Батлер билан амалий алоқага киришиб, Каупервуд ўз их-

¹ Муҳим шахс.

тиёри биланми ё билиб-билмайми, ифлос ва тубан найранглар гирдобига тушиб қолди. Етти йил муқаддам “Тай ва К” идорасини тарк этар экан, у биржадаги ўйинларда ҳеч қачон қатнашмасликка онт ичганди. Энди бўлса, яна шу ишга бош қўшиб ўтирибди, тагин янада кўпроқ иштиёқ билан, зеро, у энди ўзига, “Каупервуд ва К” фирмасига ишлаётган эса-да, янги мижозлари – тобора унинг хизматига ошиқаетган қудратли олам вакилларининг хоҳишини қондириш иштиёкида ёнарди. Майли, кўп бўлмаса ҳам бу одамларнинг барчасида пул бор эди. Уларнинг барчаси четдан маълумотлар тўплар ва Каупервудга улар учун у ёки бошқа акцияларни гаровга сотиб олишни топширар эдилар, чунки унинг исми кўплаб сиёсий арбобларга таниш эди ва у анча ишончли одам деб ҳисобланарди. У шунақа эди ҳам. Шу пайтганча у олиб-сотарлик қилмас, биржада ўз ҳисобига ўйин ўйнамас эди. Ҳатто аксар шу йиллар мобайнида биржада бирон марта ҳам ўз исми билан иш тутмаганини, ўзгалар топшириқларини бажариш билан чекланиш қоидасидан бир қадам чиқмаганини ўйлаб, ўзига тасалли берарди. Мана, энди унинг ҳузурига биржа ўйинига бутунлай менгзаб бўлмаса-да, моҳиятан ундан сира фарқ қилмайдиган таклиф билан келиб ўтирибди.

Шу ерда бир гапни айтиб ўтиш керак бўлади, фуқаролар урушидан анча олдин ва уруш вақтида Филадельфияда ғазнада нақд маблағлар етарли бўлмаган чоғда шаҳар мажбуриятлари деган нарсалар чиқариш одати бор эди, бошқача айтганда, бу муддатли сумма миқдори ва хазинабон фикрича, шаҳар бу мажбуриятларни қачон сотиб олиши ва тўлашига боғлиқ равишда гоҳо бир ой, гоҳо уч ой, баъзан олти ойда ўтадиган йилига олти фоизлик ўша векселнинг ўзи эди. Бу ҳам майда савдогарлар, ҳам йирик пудратчилар билан тўлов ишлари олиб боришнинг одатдаги усули ҳисобланарди. Бироқ нақд пул бўлмаган ҳолда биринчи бўлиб шаҳар муассасалари етказиб берувчилари бу векселларни юзга тўқсон ҳисобидан ҳисобга олишларига тўғри келарди, бошқалари эса муддат ўтгунча бу нарсаларни кутиб туриш ва ушлаб туриш имконига эга бўлишарди. Бундай тизим, албатта, майда савдо одами учун бориб турган зарар эди, аммо йирик пудратчилар ва банкир идоралари учун бу ғоят манфаатли эди, зеро, шаҳарнинг бу мажбуриятлар бўйича ўз вақтида тўлашига заррача шубҳа бўлиши мумкин эмасди, уларнинг йилига олти фоизлик мутлақ ишончилиги бўлган жойда ажойиб сумма эди. Майда савдогарлардан мажбуриятларни бир долларини тўқсон центдан сотиб олар экан, агар кутиб туриш имконига эга бўлсалар, банклар ва маклерлар пировардида мўмайгина пул ишлаб олар эдилар.

Аввалига шаҳар хазинабони, афтидан, ўз ҳамшаҳарларидан ҳеч кимнинг зарар кўришини хоҳламади – эҳтимол, ўшанда ғазнада ҳақиқатан ҳам тўлов учун нақд маблағ бўлмагандир. Бироқ кейинчалик бу мажбуриятларни чиқариш ҳеч ўзини оқламади-оқламади, зеро, шаҳар хўжалигини тежамлироқ юритиш мумкин бўлгандир. Бироқ бу вақтга келиб бу мажбуриятлар, буни тасаввур қилиш қийин эмас, маклер идоралари эгалари, банкирлар ва йирик олиб-сотарлар учун катта фойдалар манбаси бўлиб қолган эди ва шу боис уларни чиқариш шаҳар молия сиёсати томонидан муттасил кўзда тутиб келинарди.

Аммо бу ишнинг тескари томони ҳам бор эди. Ўзи учун энг кўп фойдали бўлган ҳолатдан фойдаланиш учун йирик банклар, мажбуриятларни тутиб турувчи яна “ўз одами” бўлиши керак, яъни шаҳарнинг сиёсий раҳнамолари билан яхши муносабатда бўлмоғи лозим; бошқача айтганда, у нақд пулга муҳтож бўлиб қолганида ва у ўз мажбуриятлари билан шаҳар ғазнасига келганда, улар бўйича ҳисоб-китоб қилиниши мумкин бўлмаган. Бироқ у уларни ҳукмдор сулолага яқин турувчи биронта банкир ёки маклерга ҳавола қилгудек бўлса, унда бошқа гап! Шаҳар ғазнаси мажбуриятларни тўлаш учун зудлик билан маблағ қидириб қоларди. Ёки бўлмаса, агар бу маклер ёки

банкирга ўз-ўзидан равшанки, “ўзиники”га маъкул бўлса, уч ойга берилган ва сотиб олишга қаровчи вақселларнинг амал қилиш муддати яна кўп йилларга чўзилган ҳамда улар бўйича илгаригидек йилига олта фоиздан тўлаб борилган, холбуки, шаҳар уларни тўлаш учун маблағга эга бўлган. Шаҳар ғазнасини хуфия ва жиноий йўл билан талаш ана шу тарзда давом этган. “Пул йўк!” – бу қоида барча қилвирликларни ҳам хаспўшлаб турган. Кенг омма ҳеч нарсани билмаган. Қаердан ҳам биларди? Рўзномалар етарлича хушёрлик кўсатмасди, чунки уларнинг кўпчилигини ўша ҳукмдор сулола ўз томонига оғдириб олган бўларди. Озгина сиёсий мавқега ҳам эга бўлган одамлар ичидан бу суистеъмолликларга қарши астойдил ва содик курашчилар илгари сурилмасди. Уруш давомида йилига олти фоиздан тўлаб борилувчи тўланмаган шаҳар мажбуриятларининг умумий миқдори икки миллиондан ортиқ долларгача ўсган ва иш жанжалга айланган. Бундан ташқари, маблағ қўювчилардан айримлари ўз пулларини қайтариб олишни талаб этишни йўлаб қолганлар.

Мана шу муддати ўтиб кетган қарзларни қоплаш ва ҳаммаси яна “ўрага сичқон тушди, гулдур-гуп” бўлиши учун шаҳар ҳукмдорлари юз долларлик номинал билан фоизли сертификатлар¹ кўринишида тахминан икки миллион долларга (суммани алоҳида аниқ айтиш талаб этилмаган) заём чиқаришга қарор қилганлар, сертификатларни қисм-қисмлаб, олти, ўн икки ва ўн саккиз ойда сотиб олиш мумкин бўлган. Сотиб олиш учун амортизация фонди² ажратган сертификатлар очик сотувга қўйилган, улардан тўпланган пулларга аллақачон муддати ўтиб кетган мажбуриятларни сотиб олиш кўзда тутилган, сўнгги вақтларда бу кўпгина нохуш талқинлар пайдо бўлишига олиб келди.

Бу барча хатти-ҳаракатлар охир-оқибат биттасидан тортиб олиб, бошқасига тўлашга олиб келиши мутлақо равшан. Аслида ҳеч қанақанги муддати ўтган мажбуриятларни сотиб олиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди. Ҳамма гап шундан иборат эдики, ўша сулола сармоядорлари илгаригидек шаҳар ғазнасини қоқиштириш билан овора бўлганлар: сертификатлар “кимга жоиз” бўлса юзга тўксон ва ундан ҳам камига сотилган, бунга шаҳарнинг қарз бериш қобилияти пастлиги туфайли уларни очик бозорда сотилаётгани баҳона қилиб кўрсатилган. Қисман шундай бўлган ҳам эди. Уруш яқинда тугаганди. Пулнинг қадри баланд эди. Агар тўксон долларлик шаҳар заёми сертификатлари тақдим этилмаса, сармоядорлар истаган жойда анча баланд фоизларни ола билганлар. Бироқ шаҳар маъмуриятига дахлдор бўлмаган ва унинг фаолиятига хушёрлик билан муносабатда бўлган бир гуруҳ сиёсатчилар, шунингдек, қатор рўзномалар ва сиёсатдан четда турган айрим сармоядорлар мамлакатда ватанпарварлик руҳининг умумий кўтарилиши таъсири остида заёмни альпари³ усулида жойлаштиришни талаб эта бошлаганлар. Шу боис заём чиқариш ҳақидаги қарорга тегишли банд киритишга тўғри келган.

Ўз-ўзидан маълумки, бу ҳол заём сертификатини тўксон доллардан олиш илинжида юрган сиёсатдон ва сармоядорларнинг махфий келишувларини чиппакака чиқарди. Маблағ тақчиллиги туфайли уларнинг сотиб олмаган шаҳарнинг муддати ўтиб кетган мажбуриятларида туриб қолган ўз пулларини у ёки бу тарзда қириб-қиртишлаб олмоғи керак эди. Биргина йўли қолганди – биржани миридан-сиригача биладиган маклер топиш. Янги шаҳар заёмини тарқатишга киришган бу маклер унинг хўжакўрсинга маблағ сарфлаётгандек қилиб кўрсатган ва шу тариқа сертификатларни бир донасини юз доллардан четга сотган бўларди. Кейинчалик эса, агар заёмнинг қадри тушиб кетса, (бу эса муқаррар эди) улар сертификатларни истаганча сотиб олар ва дастлабки

¹ Сертификатлар – билетлар, заём облигациялари.

² Қарзни узишга мўлжалланган жамғарма.

³ Альпари – қимматбаҳо қоғозлар ёки валюта бозор қийматининг улар паритети, номиналига мувофиқ. Паритет – турли мамлакат пул бирликлари қийматининг олтин бараварида бир-бирига тенглиги.

кулай ҳолдаёқ уларни номинал қиймат билан тўплаш учун шаҳарга такдим эта оларди.

Айни шу вақтда шаҳар хазинабони лавозимига ўтирган ва бундай мураккаб муаммоларни ҳал этиш учун ертарлича молиявий қобилиятга эга бўлмаган Жорж Стинер озмунча ташвиш чекмади. Кўплаб эски шаҳар мажбуриятлари соҳиби, эндиликда пулларини Ғарбдаги истиқболли корхоналарга қўйиш учун уларни олмоқчи бўлган Генри Молленхауэр Стинер хузурига, шунингдек, шаҳар мерига ташриф буюрди. Симпсон ва Батлер билан биргаликда у “катта учлик” таркибига кирар эди.

– Мана бу муддати ўтиб кетган мажбуриятлар муаммосини бир ёқлик қилиш вақти келди, – деди у. – Менда улар жуда кўп тўпланиб қолди, бошқаларда ҳам. Биз чурқ этиб оғиз очмай, узоқ вақт шаҳарга ёрдам бердик, аммо энди ишга киришмасак бўлмайди. Мистер Батлер ва мистер Симпсоннинг ҳам фикри шундай. Янги заём сертификатларини жамғарма биржасида муомалага қўйиб ва шу тариқа пулларни ишга солиб бўлмасмикан? Чаккон маклер уларни паритетгача¹ олиб бориши мумкин.

Тарифдан Стинер ҳаддан ташқари хурсанд эди. Молленхауэр одамлар орасида камдан-кам кўринар ва бирон фойдаси бўлсагина шундай қиларди. Энди у шаҳар мэри ва шаҳар кенгаши раиси хузурига ҳам ташриф буюрди, худди Стинер билан бўлганидек, улар билан суҳбатда ўзини сипо, мағрур ва жиддий тутди. Ахир кечагина улар унинг оёғи тагида ўралашиб юрган югурдаклар эмасмиди?

Молленхауэрнинг нима учун Стинерга қизиқиб қолганини ва уникига қилган ташрифи ва ундан кейин хазинабоннинг хатти-ҳаракатлари нечоғли катта аҳамиятга эга эканлигини аниқлаб олиши учун тасвирланмиш воқеалардан олдинги сиёсий вазиятга бир назар ташлаш керак. Гарчи Жорж Стинер маълум даражада Молленхауэрнинг гумаштаси ва шотири бўлган бўлса-да, бироқ уни сиртдангина биларди. Тўғри, у Стинерни бир неча марта кўрганди ва у ҳақда бир нималарни эшитганди, бироқ унинг номини номзодлар рўйхатига киритишга ўз яқинларини Стинернинг “мўмин болакай” эканига, ҳеч қачон буйруқдан бўйин товламаслигига, ҳеч кимга ортикча ташвиш келтирмаслигига ва ҳоказоларга ишонтириб, кўндиргандан кейингина рози бўлди. Молленхауэр илгарилари ҳам бошқа маҳаллий ҳокимиятларда шаҳар ғазнаси билан алоқани узмаган эди, аммо шу қадар эҳтиёткорлик қилар эдики, ҳеч ким уни чув тушира олмасди. У сиёсий оламда ҳам, сармоядорлар оламида ҳам ҳаддан ташқари таниқли шахс эди. Шундай бўлса-да, Батлерми ё Симпсонми ўйлаб топган режадан у пинагини ҳам бузмади: сиёсий ва тижорат дунёсидан қўйилган шахслар ёрдамида шаҳар ғазнасидан нима бўлса шуни ими-жимиди, шовкин-суронсиз сўриб олавер. Шундай қилиб, биз тасвирлаётган воқеалардан бир неча йил олдинроқ шу мақсадда махсус агентура ташкил этилган эди: шаҳар кенгаши раиси Эдвард Стробик, шаҳарнинг ўша пайтдаги мери Эйс Конклин, олдерменлар² Томас Уайкрофт, Жийкоб Хармон ва яна талай одамлар. Улар турли-туман сохта номлар остида, шаҳар хўжалиги учун асқотиши мумкин бўлган ҳамма нарса билан савдо қиладиган – тахталар, тош, темир, пўлат, цемент ва ҳоказо ва ҳоказолар – фирмалар туздилар, ўз-ўзидан равшанки, мазкур номлар ортида яширинганлар учун бу катта-катта фойдалар келтирарди. Бу эса шаҳарни ҳалол ва виждонли пудратчилар қидириб топиш ташвишидан ҳалос қиларди.

Каупервуд ҳақидаги бундан кейинги ҳикоя шундай “фирма”ларнинг камида учтаси билан боғлиқ бўлганидан, улар фаолиятига қисқача таъриф бериб ўтмоқ лозим бўлади. Уларга Молленхауэрнинг энг ғайратли гумаштаси Эдвард Стробик бошчилик қиларди; бу ўттиз беш ёшлардаги, озгин,

¹ Паритет – турли мамлакат пул бирликлари қийматининг олтин баравариди бир-бирига тенглиги.

² Олдермен – оқсоқол маъносига.

қорасоч, қоракўз, шоп мўйловли, чакқон, юлдузни бенарвон урадиган одам эди. У олифталарча ва дид билан кийинарди – йўл-йўл шим, оқ жилет, қора визитка ва шойи цилиндр. Оёғидаги ҳаддан ташқари бежамдор пойафзали ҳар доим ялтираб турарди.

Ҳамкасабалардан иккитаси, мистер Томас Уайкрофт ва мистер Хармон бундай ёқимли ва кўркам кўринишга эга эмас эдилар. Кўпчилик ичида ҳамманинг энсасини қотирадиган Хармон молиявий масалаларда дурустгина укувли эди. Ўзининг тунд кўринишига қарамай, барваста ва малласоч, кўнғир кўзли бу одам фаросатлигина ҳам эди ва ҳар доим унча йирик бўлмаган ва жинойт кодекси нуқтаи назаридан анча хавфсиз бўлган ҳар қандай фирибгарликка бош қўшишга тайёр турарди.

Ушбу фойдали, аммо нимиззагли учликнинг сўнгги аъзоси, баланд бўйли, заҳил, ғамгин ва бўзранг чехрали, кўзлари ичига чуқур ботган Томас Уайкрофт ташки кўринишдан хунуккина бўлса-да, ақлдан Худо берганди. Асли қуновчи бўлган бу одам сиёсий фаолиятга тасодифан тушиб қолганди. Стинер каби у ҳам фойдали бўлишнинг уддасидан чиқарди. Стробик бошчилигидаги турли-туман ва хийла ўзига хос ишлар билан шуғулланувчи учликда иштироки туфайли у унча-мунча бойлик орттирганди, бу ҳақда қуйида сўз юритамиз.

Молленхауэр гумашталари ташкил этган фирмалар муниципалитетнинг эски таркибидаёқ гўшт, қурилиш ашёлари, фонус симёғочлари, шағал – хуллас, шаҳар хўжалигига талаб этилиши мумкин бўлган ҳамма нарса билан савдо-сотик қиларди. Шаҳар топширган пудратни йўқ қилиб бўлмайди, аммо уни олиш учун аввал шаҳар бошқармаси аъзоларидан биронтасининг томоғини ёғлаш керак бўларди, бунинг учун эса пул зарур эди. Фирма қорамолларни сўйиш ёки фонус симёғочларини қуйиш билан ўзи шуғулланиши асло шарт эмасди. У фақат бу ишни ташкил этиши, савдо патенти олиши, шаҳар бошқармасидан товар етказиб беришга пудратни тўғрилаши (бу ҳақда, албатта, Стробик, Хармон ва Уайкрофт жон қуйдиришади), кейин эса пудратни кушхона ёки қуйиш заводи эгаларига ишониб топширишлари керак, улар талаб этилган нарсани етказиб берадилар, воситачи фирмага фойданинг тегишли улушини ажратадилар; бу улуш, ўз навбатида, Молленхауэр ва Симпсонга тақсимлаб берилади ёки қисман ҳавола этилади. Буни улар бошқарадиган сиёсий клуб ёки бирлашма эҳтиёжларига яхши ниятда берилган садақа деса бўлади. Булар бари жуда жўн ва ҳаддан ташқари ноқонуний бажарилади. Кушхона эгаси ёки қуйиш заводи ўзи пудрат ололмас ва буни орзу ҳам қилолмасди. Айни вақтда шаҳар ғазнасини юритиб турган ва унча баланд бўлмаган фоизга кушхона эгасига ёки қуйиш заводига мол етказиб беришни таъминлаш ёки пудратни бажариш учун зарур пулни қарзга берган Стинер ёки биронта бошқа одам на фақат ўзининг бир ёки икки фоизини олиб чўнтагига урган (унинг издошлари шундай қилар эдилар-да), балки яна фойдадан ҳам мўмайгина улуш олишган. Бош ёрдамчи сифатида Стинерга “ўзлари”дан бир ювош ва сир сақлай биладиган одамни тавсия этишди. Ҳазинабонга Молленхауэр фойдасига иш тутаётган Стробик, Хармон ва Уайкрофтларнинг асло дахли йўқ эди, ҳар замонда бир замон деганларидек, шаҳардан олинган маблағнинг бир қисмини мутлақо кўзда тутилмаган нарсаларга ишлатар эдилар. Унинг иши шуларга пул қарз бериб туриш эди.

Лекин кўрайлик-чи, бу ёғи қандоқ бўларкин. Стинер шаҳар хазинабонлигига номзод қилиб рўйхатга олингунга қадар Стробик – сирасини айтганда, шу лавозимни эгаллашда унинг қўлдошларидан бири (бунинг қонунга хилофлиги шундоқ кўриниб турибди, чунки Пенсильвания штати конституциясига кўра биронта ҳам расмий шахс бошқасининг қўлловчиси бўлиши мумкин эмас) – унга шама қилиб айтдики, унинг сайланишига ҳамкорлик – қонунга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

зид бўлган нарсани зинҳор талаб этмайдилар, аммо у расамади билан иш тутиши, ошиб-тошиб кетган шаҳар бюджетларига қаршилиқ кўрсатмаслиги, қисқача айтганда, туз ичган тузлуғига тупурмаслиги керак. Яна икки карра икки тўртдай қилиб шуни тушунтириб қўйишдики, у лавозимини бажаришга киришгани ҳамон унга ҳам устидан унча-мунча насиба келиб туша бошлайди. Олдин айтиб ўтганимиздек, Стинернинг бутун умр косаси оқармай келарди. Сиёсатдонлик билан шуғулланувчи одамлар моддий жиҳатдан ўзларини ўнглаб олганларини у кўрди, суғурта ишлари ва кўчмас мулк савдоси агенти ўларок у эса қўл учида кун кўради. Майда сиёсий гумаштанинг боши сира оғир ишлардан чиқмайди. Бошқа сиёсий арбоблар шаҳарнинг янги туманларида данғиллама ховли-жойлар тиклаб олишди. Нью-Йорк, Гаррисберг ёки Вашингтонга кўнгилочар саёхатлар уюштирадилар. Ёзги мавсумда улар хотинлари ёки жазманлари билан шаҳар ташқарисидаги отелларда дилхушлиқ қиладилар, унга эса шўх-шан тақдир даврасига олиб кирадиган йўл ҳамон ёпиқ эди. Бу барча имтиёзлар унинг хаёлини банд этиши турган гап ва у тиришқоқлигидан мамнун эди. Охири унинг ҳам егани олдида, емагани кетида бўлар-ку.

Молленхауэр унинг ҳузурига келиб ва шаҳар заёми нархини паритетгача кўтариш зарурлиги ҳақида ўз фикрини айтганда – ҳолбуки бу суҳбат Молленхауэр Стробик ва бошқалар орқали ҳазинабон билан қўллаб-қўлтиқлаган муносабатларга бевосита даҳл қилмаса-да, – Стинер хўжайинининг амрона овозини эшитиб, ўзининг сиёсий хушомадгўйлигига имзо қўйишга шошилди ва муфассалроқ маълумот олгани Стробик томон отилди.

– Менинг ўрнимда бўлганингизда нима қилар эдингиз? – сўради у Стробикдан. Молленхауэр ҳазинабоннинг олдига борганини у биларди, аммо бу тўғрида унинг ўзи гап очишини пойларди – Мистер Молленхауэр заёмнинг биржада муомалада бўлишини ва паритетгача чиқарилишини, яъни бир сертификати юз доллардан кетишини хошлашини айтди!

На Стробик, на Хармон, на Уайкрофт очик бозорда тўқсон долларга баҳоланаётган шаҳар заёми сертификатлари биржада юздан сотилишига қандай эришишни билар эди, бироқ Молленхауэрнинг Эблер Сангстэк деган котиби Стробикка ёш Каупервудга мурожаат қилишни эслатди: нима бўлганда ҳам у билан Батлер иш олиб бормоқда. Молленхауэр эса, афтидан, бу ишга ўзининг шахсий маклерини жалб этишга ундамаётганди, Каупервуднинг олдидан бирров ўтилса нима қилибди.

Фрэнкнинг Стинер ҳузурига киришига таклиф олиши ана шу тарика рўй берди. Унинг хонасига киргач ва унинг ортида Молленхауэр ва Симпсон турганидан беҳабар ҳолда у бу яноқлари чиқик одамга, унинг ғалати бурилган оёғига бир қарашдаёқ молиявий ишларда ҳазинабон ғирт болакай эканини англади. Оҳ, бутун тўрт йил давомида унинг қошида маслаҳатчи, унинг ягона маслаҳатчиси бўлсами!

– Салом, мистер Стинер, – деди Каупервуд мулоим ва мийиғида жилмайиб, у сўрашгани кўлини узатганда. – Сиз билан танишганимдан хурсандман, албатта.

Нимадан қийналаётганини узоқ ва эринмай Каупервудга хикоя қилди. Гапни узоқдан бошлаб, дам-бадам тутила-тутила олдинда турган қийинчиликлардан қандай кўрқаётганини тушунтириб берди.

– Менинг тушунишимча, асосий вазифа шундан иборатки, мана шу сертификатларни алпариди муомалага киритиш лозим. Мен уларни истаган гуруҳларда ва сиз хоҳлаган суръатда чиқара оламан. Ҳозирги вақтда мен икки юз минг долларлик қисқа муддатли мажбуриятларни тўлашга етарли пулни ишлаб олмақчиман, кейин эса – омадга қараб.

Каупервуд ўзини соппа-соғ, аммо уни тинчлантиришларини қаттиқ истаётган, бунинг учун катта ҳақ беришга тайёр беморнинг имкониятларини

тиклаётган шифокор киефасида ҳис этди. Жамғарма биржасининг ўйлаб чиқилган айёрликлари унга кундай равшан эди. Борди-ю, заём муомаласи сўзсиз унинг қўлига тушгудек бўлса, борди-ю унинг шаҳар манфаатлари йўлида иш тутаётганини сир сақлашга муваффақ бўлинса ва ниҳоят, борди-ю, Стинер унга биржада “хўкиз” ролини бажаришга, яъни амортизация фонди учун сертификатлар сотиб олишга ва айна вақтда пул қиймати ошганда уларни чакқонлик билан сотишга йўл қўйиб берса, ҳатто энг кўп микдорда чиқарилганда ҳам ажойиб натижаларга эришади. Аммо у яқка ўзи иш тутмоғи ва ўз агентларига эга бўлмоғи керак. Унинг миясида режалар пайдо бўла бошлади, бепарво биржачиларни пасайтириш ўйинини ўйнашга қандай мажбур қилиш керак: уларни ушбу заём сертификатлари муомалада тўлиб-тошиб ётганига ва уларни истаган вақтда сотиб олишлари мумкинлигига ишонтира билиш керак, холос. Кейин уларнинг ҳушлари жойига келади-да, заёмларни олиш мумкин эмаслигини кўрадилар, сабаби, барча сертификатлар унинг, Каупервуднинг қўлида бўлади-да! Аммо у ўз сирини дарров оча қолмайди. Ҳе-йўк, зинҳор-базинҳор! У сертификатлар қийматини паритетгача ошириб боради, кейин эса уларни сотувга қўяди. Ўшанда у ҳам бу ишда анча-мунча нарсалик бўлиб қолади! Булар барчаси ортида шаҳарнинг ўша сиёсий раҳнамолари яшириниб турганини ва Стинернинг ортида яна-да ақллироқ ва муҳимроқ одамлар турганини Каупервуд билмаслиги асло мумкин эмасди. Аммо бундан нима чиқади? Стинер орқали унга мурожаат қилиб, улар ниҳоятда эҳтиёркорлик ва айёрлик билан иш тутганлар! Эҳтимол унинг, Каупервуднинг номи маҳаллий сиёсий доираларда салмоққа эга бўлаётгандир? Бу эса келажакда унга озмунча нарсалар ваъда қилмайди.

– Шундай қилиб, мистер Стинер, – деди у хазиначоннинг гапларини тинглаб ва яқин йилларда у шаҳар заёмининг қайси қисмини муомалага қўймоқчи эканлигидан воқиф бўлгач. Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўришим учун менга бир ё икки кун керак.

– Албатта, албатта, мистер Каупервуд! – ҳозиржавоблик билан рози бўлди Стинер. – Шошадиган жойим йўк. Аммо бирон-бир тўхташга келганимиз заҳоти менга хабар қилинг. Айтгандай, қайси ҳайъатни ижарага оласиз?

– Биласизми, мистер Стинер, фонд биржасида биз, маклерлар, рия қилишимиз шарт бўлган маълум нарх меъёри мавжуд. Бу – облигациялар ёки мажбуриятлар номинал қийматининг чорак фоизи. Тўғри, мен қатор сохта битимлар тузишга мажбур бўлиб қолишим мумкин. Айнан қанақа битимлар эканлигини мен сизга кейинроқ тушунтириб бераман, аммо бунинг учун мен сиздан ҳеч нарса олмайман, башартиқи гап орамизда қолса. Сиз учун мен қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан, мистер Стинер, бунга шубҳа қилмасангиз бўлади. Аммо менга ўйлаб олишга бир-икки кун вақт берасиз.

Улар бир-бирининг қўлини қисиб қўйгач, тарқалдилар: Каупервуд олдинда йирик молиявий муомала турганидан мамнун бўлса, Стинер ишонса бўладиган одам топилганидан ўзида йўк шод эди.

XV БОБ

Бир неча кунлик мулоҳазадан кейин Каупервуд ишлаб чиққан режани тижорат ва сармоядорлик ишларига унча-мунча фаҳми етадиган ҳар бир одам тўлиқ тушунади. Энг аввало хазиначон шаҳар маблағларини Каупервуд идорасида депозитга қўйиши керак. Шундан кейин шаҳар маблағларини Каупервуд ихтиёрига топшириши ёки бўлмаса уни ўз дафтарлари бўйича кредитга киритиши, шаҳар заёми сертификатларининг муайян партияларини, бошламаси учун икки юз минг долларни олиш ҳуқуқи тақдим этилиши лозим, чунки айнан шунча суммани тезда реализация қилиш маълум бўлар эди, шундан кейин Каупервуд ушбу сертификатларни муомалага қўйишни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ва уларни паритетгача олиб бориш чораларини кўришни зиммасига олади. Шунда шаҳар хазинабони уларни баҳолаш рўйхатига киритиш ҳақида арзнома билан бетўхтов фонд биржа қўмитасига мурожаат қилади, Каупервуд эса бу арзномани кўриб чиқишни тезлаштириш учун ўзининг бор обрўйини ишга солади. Тегишли рухсатнома келгандан кейин Стинернинг барча сертификатларини ўша орқали ва фақат ўша орқали таркатади. Шундан кейин Стинер унга амортизация фонди учун Каупервуд қанча сотиб олиш зарур деб ҳисобласа, ўшанча сертификатларни сотиб олишга изн беради, токи уларнинг нархи паритетгача кўтарилсин. Заём сертификатларининг талай қисми муомалага кўйиб юборилгандан кейин бунга эришиш учун уларни каттарок гуруҳларда яна сотиб олиш зарур бўлиб қолиши мумкин ва бирмунча муддатдан кейин яна сотувга қўйилади. Сертификатларни фақат номинал бўйича сотишни талаб қилувчи қонунга маълум даражада қарши боришга тўғри келади, бу сохта ва дастлабки битимлар то сертификатлар паритетга етмагунча ҳисобга олинмайди, дегани эди.

Каупервуд Стинерга бу режа кўп афзалликларга эга эканини тушунтириб берди. Сертификатлар охир-оқибат у ёки бу тарзда паритетгача кўтарилиши боисидан ҳар қандай одам каби Стинерга ҳам заёмли реализациясини энг бошида арзонга сотиб олгани ва уларни нархи кўтарилгунча сақлаб тургани халақат бермайди. Каупервуд Стинерга ҳар қандай суммага жон-жон деб кредит очади, бунинг учун Стинер улар билан ҳар ойнинг охирида ҳисоб-китоб қилиб туриши керак бўлади. Бунда ҳеч ким ундан сертификатларни албатта сотиб олишини талаб қилмайди. Каупервуд унинг ҳисобини маълум, мўътадил маромга, дейлик, ўн моддагача олиб киради, шундай қилиб, Стинер пул энди чўнтагимда деб ҳисоблай олади. Тушунмаган одам учун номаълум бўлган бундай усулни тажрибали биржачи беш қўлда биллади. Иш бир одам ёки муайян одамлар гуруҳининг бевосита назорати остида бўлган қадриятларга дахл қилганда, биржада азалдан энг хилма-хил тузоқлар қўллаб келинган. Бу усул кейинчалик “Ири”, “Стандарт Ойл”, “Мис”, “Шакар”, “Буғдой” ва бошқа акцияларда қўлланилган заррача фарқ қилмаган. Ҳали ёш биржачи ҳисобланган Каупервуд биринчилардан бўлиб бундай ишлар қандай амалга оширилишини англаб етганди. Унинг Стинер билан биринчи учрашуви вақтида у йигирма саккиз ёшда эди. У билан охириги марта ҳамкорлик қилганда у ўттиз тўрт ёшда эди.

Ота-бола Каупервудлар хонадонлари учун уйлар қуриш ва “Каупервуд ва К” банклик биноси олд деворини таъмирлаш жадал суръатлар билан давом этарди. Идора олд девори илк флорентия услубида тикланганди, у деразали бўлиб, юқори томон ингичкалашиб борар, нафис ўймақори устунлар оралиғида нақшин қуйма эшик бор эди, карниз кўнғир оҳақтошдан ясалганди. Бу унча баланд бўлмаган, аммо нафис ва улғвор эшик ўртасида маҳорат билан зарб қилинган ингичка, нафис қўл ёник машъалини кўтариб турарди. Элсуорт Каупервудга қадимда Венецияда бундай қўлни саррофлар дўконидаги лавҳаларда тасвирлаганлар, бироқ энди бу тамғанинг дастлабки маъноси унутилиб кетганини айтди.

Хона ичкарасига ялтироқ ёғочдан пардоз берилган эди, ёғоч тўсин унга безак бўлиб хизмат қилган. Суйри, чўзинчок, тўртбурчак ва доирасимон майда ўйма нақшли, шиша кўзли деразалар чарақларди, улар кўзни яшнатувчи суврат бўйлаб жойлаштирилганди. Газ шохчалар рим шамдонларидан намуна олиб ясалганди, идора пўлат сандиғи эса безак бўлиб хизмат қилганидан кишини ажаблантиради: у идора тўридаги мрамар супачада турарди ва унинг локланган кумушранг сиртида зарҳал ҳарфлар билан “Каупервуд ва К” деб ўйиб ёзилганди. Юксак дид билан безатилган бутун хона айни вақтда гуркираш, салобат ва мустақамликдан дарак бериб турарди. Бино тайёр бўлганида, Каупервуд уни кўздан кечириб чиқди ва мамнун ҳолда Элсуортни мақтаб қўйди:

– Менга ёқди! Бу жуда гўзал. Бу ерда ишлаш хузур. Агар ҳовли ҳам шунақа чикса, бу жуда зўр бўларди!

– Мақташга шошилманг, улар ҳали тугалланмаган! Шунга қарамай, сиз мамнун бўларсиз деб ўйлайман, мистер Каупервуд. Ҳажми унча катта бўлмаганидан уйингиз борасида озмунча бош қотиришимга тўғри келади. Отангизнинг уйини қуриш анча осон кечади. Лекин сизники...

Шундай дея у вестибюл ва каттаю кичик меҳмонхона бўлмаларини тавсифлашга тушиб кетди, у уларни шундай жойлаштирган ва пардозлаган эдики, ҳажми унча катта бўлмаса-да, улар анча кенг ва дабдабали кўринарди.

Қурилиш ниҳоясига етганда маълум бўлдики, ҳар иккала уй чинданам ғоят таъсирчан, антиқа эди ва қўшниларининг жўн ҳовлиларига сира ўхшамасди. Уларни йигирма фут энликдаги яшил майсазор ажратиб турарди. Тюдорлар мактабидан ниманидир олган меъмор кейинчалик Филадельфия ва бошқа америка шаҳарларидаги кўплаб ҳовлиларни ажратиб турган жимжимадорликдан воз кечганди. Айниқса кенг, пастак, хасис безакли аркларда жойлашган эшиклар чиройли эди, учта ойнаванд дарча ғайриоддий шаклда ясалганди, биттаси иккинчи қаватда Фрэнкнинг хонаси ёнида бўлса, иккитаси пастда, ота уйининг деворида жойлашганди. Ҳар иккала уйнинг пастки қаватида қишки боғлар барпо этилганди – улар бир-бирига қарама-қарши жойлашганди, умумий саҳннинг ўртасида эса диаметри саккиз фут келадиган оқ мрамр фаввора бўлиб, ундаги мрамр ҳайкалча устидан сув жилдираб тушиб турарди. Баланд, туйнуқлари бор, яшилтоп-қулранг эшикли девор билан қуршалган бу саҳн бутунлай яшил баркут майса билан қопланганди ва юмшоқ яшил гиламни эслатарди. Уй тикланган ғишт маҳсус гранит рангида пиширилган бўлиб, устидан мрамр қоплаб чиқилганди. Энг аввалдаёқ айтиб ўтганимиздек, ҳар иккала уйни қишда ойнавандлаб қўйиладиган яшил устунли айвон туташтириб турарди.

Энди Элсуорт аста-секин хоналарни турли даврларга мос қилиб пардозлай ва жиҳозлай бошлаганди, бу Фрэнк Каупервуднинг бадиий дидини ривожлантиришда катта аҳамият касб этди ва санъатнинг буюк дунёси ҳақидаги таассуротини кенгайтириб юборди. Бу жиҳатдан унинг учун Элсуорт билан меъморчилик ва мебель услуб ва хиллари, ёғочнинг турли хиллари, нақшларнинг ишлатилиши, тўқималарнинг пишиқлиги, парда ва дарпардалардан тўғри фойдаланиш, мебелларга фанер қоплаш ва паркетнинг хилма-хил турлари ҳақидаги узундан-узоқ суҳбатлар ғоят ибратли ва қадрлидир. Меъморчилик билан бир қаторда Элсуорт яна безак санъатини ўрганди ва америка халқининг бадиий диди ҳақидаги масаласи ҳақида кўп мулоҳаза юритди: бу дид, у тасаввур қилганидек, вақт ўтиши билан ғоят ривожланиб кетиши керак. Ўша вақтда шаҳар ташқарисидаги вилланинг оддий уй билан романча усулда бирикиб кетиш ҳоллари азбаройи кўплигидан унинг кўнглига зиғир ёғдай урганди. Қандайдир янги нарсанинг вақти келганди. Бу янги нарса қанақа бўлишини ҳали унинг ўзи билмасди, бироқ уни ҳалитдан қувонтирган нарса шу эдики, Каупервудлар учун лойиҳалаштирган уйлар антиқа, оддий ва кўзга ёқимли ташланадиган эди. Шу сифатлари туфайли улар кўчанинг қолган барча қисми меъморчилиги фонида яққол ажралиб турарди. Элсуорт фикрича, Фрэнк уйининг пастки қаватида қуйидагилар жойлаштирилган эди: емакхона, танобий, қишки боғ ва тамаддихона, шунингдек, асосий вестибюль, ички зинапоя ва унинг тагидан кийимилгич жойи; иккинчи қаватда кутубхона, катта ва кичик меҳмонхона бўлмалар, Каупервуднинг иш кабинети ва Лилианнинг ғулсхона билан туташиб кетувчи пардозхонаси, дид ила жиҳозланган учинчи қаватда болалар хонаси, хизматкорларнинг хоналари ва меҳмонлар учун бир неча хужра жойлашганди.

Элсуорт Каупервудни мебель, портьер, сервант, жовончалар, пардоз-андоз кутилари ва энг ноёб шакллардаги рояллар нусхалари билан таништирди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Иккаласи биргаликда ёғочга ишлов бериш турлари ва унинг хилма-хил навлари: кизил, қирмизи, ёнғоқ, инглиз эмани, клён, “куш кўзи”ларни муҳокама қилди. Элсуорт “буль” мебелини тайёрлаш қанақа маҳорат талаб этилиши ва унинг Филадельфияда қанчалик мақсадга мувофиқлигини тушунтириб берди: бринч ёки тошбақа нусхалари офтоб ва намликдан тоб ташлаб юборади, кейин эса шишиб, ёрилиб кетади. У яна пардозлаш турларининг айримлари мураккаблиги ва қимматлиги ҳақида ҳам сўзлади ва пировардида катта меҳмонхона учун зарҳал мебелни, кичиги учун гобелен намоёни, ошхона учун француз ренессансини, бошқа хоналар учун эса – “куш кўзи”ни (бир жойда зангори бўлса, яна бир жойда табиий рангда), шунингдек, ўймақори енгил ёнғоқ мебелни тавсия этди. Портъерлар, гулқоғозлар ва гиламлар, унинг айтишича, мебель қопламаси билан уйғунлашиб кетиши керак, аммо ранглар бир-бирига жудаям ўхшаб қолмаслиги лозим.

Элсуорт яна учбурчак шаклдаги роялга буюртма беришни тавсия этди, чунки тўртбурчаги мунг уйғотади. Каупервуд сеҳрлангандай унинг оғзига тикилиб қолганди. Унинг кўз ўнгида данғиллама, шинам, чиннидай уй гавдаланган эди. Агар уйида сувратлар бўлишини хоҳласа, улар зарҳал ўймақори ромларга солинган бўлиши керак; борди-ю, у бутун бир сураатлар уйини ташкил этмоқчи бўлса, унинг тагидан кутубхонани жойлаштириш мумкин, китоблар эса иккинчи қаватда кутубхона ва кичик меҳмонхона оралигида жойлашган катта меҳмонхонага териб қўйилади. Кейинчалик, Фрэнкда рангтасвирга чинакам муҳаббат пайдо бўлгач, у шу фикрни рўёбга чиқаради.

Шу вақтдан бошлаб унда санъат ва бадиий буюмлар, сувратлар, бринч, ўймақори майда безак буюмлар ва ҳайкалчаларга жонли қизиқиш уйғонди ва ўзининг янги уйидаги жовончалар, қутичалар, столчалар ва этажеркаларни шулар билан тўлдириб ташлади. Филадельфияда шу хилдаги чинакам нафис нарсаларни топиш умуман қийин эди, дўконларда эса мутлақо бўлмасди, тўғри, кўплаб хусусий уйларда узоқ саёхатлардан келтирилган безак буюмлари мўл-кўл бўларди, бироқ Каупервуднинг ҳозирча шаҳардаги “энг яхши оилалар” билан алоқалари оз эди. Уша вақтларда икки америка ҳайкалтароши: Пауэрс ва Хосмер машҳур эди, Фрэнкда уларнинг асарлари бор эди, аммо Элсуортнинг айтишича, бу санъатдаги энг сўнги ютуқлар эмасди ва у қандайдир қадимий ҳайкалдан нусха сотиб олишни маслаҳат берди. Охири Каупервуд Торвальдсен ишлаган Давиднинг калласини сотиб олишга муваффақ бўлди, бундан у ниҳоятда ҳаяжонга тўлди, яна Хэнт, Сюлли ва Хартнинг пейзажларини сотиб олди, улар қай даражададир замонавийлик руҳини бағишларди.

Бундай уй, шубҳасиз, ўз эгаларида яхши таассурот қолдирарди. Биз ўзимизни турар-жойларимиз таъсиридан ташқарида ва ҳатто юкорида турадиган индивидуумлар деб биламиз: бироқ улар ва бизнинг ўртамизда кўз элас-элас илғайдиган алоқа мавжуд, шунинг таъсирида шу даражадаги буюмлар бизнинг қандайлигимизни билдириб турганидек, биз ҳам уларни шундай билдириб турамыз. Одамлар ва буюмлар ўзаро бир-бирларига ўз афзалликларини, дидларини ва кучларини кўз-кўз қилиб туради, худди бўзчининг моксидек, гўзаллик ёки унинг тескариси биттасидан бошқасига ўтиб тураверади. Ипни узиб, одамни у мансуб бўлган ва ўрганиб қолган нарсасидан маҳрум этиб кўринг-а, кўз олдингизда ё бир омадли, ё омадсиз одамнинг кўримсиз қиёфаси намоён бўлади, у тўрсиз ўргимчакка ўхшаб қолиб, то унинг ҳуқуқи ва имтиёзлари ўзига қайтарилмагунча ўргимчаклик хусусиятига эга бўла олмайди.

Янги уйи қад кўтара боргани сайин Каупервуд ўзини одамдай ҳис қилмоқда эди, шаҳар хазинабони билан қутилмаганда юзага келган муносабатлар эса Елисей омад даласидаги ланг очик эшик бўлди. У гижинлаган сағриндор, сайис ва аравакаш абзалларини обдон ялтиратиб тозаллаган қўш

отли аравада шаҳар ичидан кетиб борарди. Элсуорт ҳар иккала хонадон ўртасида фойдаланиши учун янги уйлар ортидаги кўчада кенг отхона курганди. Фрэнк хотинига янги уйга кўчиб ўтишлари билан “виктория” олиб беришни ваъда қилди – ўша вақтларда усти очик ва пастак тўрт ғилдиракли аравани шундай атар эдилар, – ахир уларнинг юришлари кўп бўлади-ку. Биз окшом зиёфатлари берамиз, деди у, чунки у дўстлар даврасини кенгайтириши керак бўлади. Синглиси Анна, укалари Жозеф ва Эдвард билан бирга улар зиёфатлар чоғида ҳар иккала уйдан фойдаланадилар. Нима учун Анна ўзига ажойиб жуфтлик топмас экан? Умид қиладики, Жо ва Эдни ҳам ўзларига муносиб қизларга уйлантириб кўяди, чунки тижоратда улар кўп нарсага эриша олмасликлари ҳазирданоқ маълум бўлиб қолди. Аммо улар ҳам олма пиш, оғзимга туш, деб қараб ўтиришмас.

– Ё булар сенинг кўнглингга тўғри келмадими? – сўради Фрэнк зиёфатлар ҳақидаги суҳбатдан сўнг.

Лириан эринчоқлик билан жилмайиб қўйди.

– Ўрганиб кетарман, – жавоб берди у.

XVI БОБ

Хазиабон Стинер ва Каупервуд ўртасида битим тузилганидан кейин кўп ўтмай уларнинг фикрларини рўёбга чиқариш учун мураккаб сиёсий-молиявий машина ишга тушиб кетди. Ун йил ичида тўланадиган олти фоизли сертификатлардаги икки юз минг доллар шаҳар бошқаруви дафтарлари бўйича “Каупервуд ва К” банкирлик идораси ҳисобига ёзиб қўйилди. Каупервуд тўксон доллардан ортиқ нарх бўйича заёмни унча катта бўлмаган қисмларда таклиф эта бошлади, бунда у маблағни бундай жойлаштириш катта фойда келтиради, деб турли йўллар билан одамларнинг қулоғига қуяр эди. Сертификатлар қиймати тобора ортиб борарди ва Фрэнк уларни яна-да каттароқ миқдорда сотар эди, шу тариқа улар юз долларгача кўтарилди ва икки юз минг доллар – икки минг сертификат кичик-кичик қисмлар билан охиригача тарқалиб бўлди. Стинер мамнун эди. Унга қарши ва донаси юз доллардан сотилган икки юз сертификат унга икки юз минг доллар наф келтирди. Бу ноқонуний, ғирром йўл билан ишлаб топилган наф эди, бироқ Стинернинг виждони унчалик қийналмасди. Унда виждоннинг ўзи бор эди дейсизми? Стинер бахтли келажак иштиёқида ёнарди.

Шу тариқа Каупервуднинг қўлида қанақанги кўзга кўринмас, қудратли куч тўпланиб қолганини тўла англаб етиш қийин эди. У бор-йўғи йигирма тўққиз ёшда эканини унутмаслик керак. Акциялар, сертификатлар, облигациялар ва нақд пуллар кўриниши остида шашка ёки шахмат тахтасида дона сурган одамдек бемалол катта-катта миқдордаги бир-бирига “уриб” ўйнаётган истеъдодли сармоядорни кўз олдингизга келтиринг. Яна шахмат сирларини чуқур эгаллаган мохир шахматчини тасаввур қилинг – тахтага орқа ўгириб ўтирганча у бараварига ўн тўрт ўйинчи билан шахмат ўйнайди, галма-галдан қандай юриш кераклигини тушунтириб боради, барча тахталардаги тошлар жойлашувини эслаб қолади ва, албатта, охирида ютиб чиқади, тўғри, ўша вақтда Каупервуд ҳам у қадар мохир эмасди, бироқ бу қиёс барибир мутлақо мос келарди. Пулни пул билан қандай ўйнаш кераклигини унга юраги айтиб турарди, – у пулларни бирор жойда нақд депозитда сақлай олар ва айни вақтда қарзга бериб фойдаланарди ҳам, кўпгина бошқа жойларда айланма чеклар учун база қилиб кўярди. Бу муаммоларни ҳар тарафлама ўйлаб, изчил амалга ошириш натижасида у энди биттасини унинг қўлига келиб тушган дастлабки миқдоридан ўн, гоҳо эса йигирма баравар ортигига сотиб олиш қобилиятига эга эди. Каупервуд савқи табиат ила кўтариш ё пасайтиришдек ўйин қоидаларини ўзлаштириб олганди. Кун-бакун, йилма-йил шаҳар серти-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

фикатлари қийматини ўз билгича пасайтириш ва кўтариш йўлларини аниқ билибгина қолмай (албатта, хазинабон ўз таъсирини ўтказишда давом этса), шу заём ёрдамида банкларда илгари етти ухлаб тушига кирмаган бундай кредит билан олдиндан унинг розилигини қандай олишни ҳам дўндиради. Юзага келган вазиятдан энг биринчиларидан бўлиб отасининг банкидан фойдаланди ва Фрэнкка кредитни кенгайтириб қўйди. Маҳаллий сиёсий раҳбарлар ва ишбилармонлар Молленхауэр, Батлер, Симпсон ва ҳоказолар унинг муваффақиятларига амин бўлиб, шаҳар заёмини олиб-сотарликка қўйиб юборишди. Шахс сифатида бўлмаса ҳам шаҳар заёми чиқаришдаги ишларни қойилмақом адо эта оладиган одам сифатида Каупервуд Молленхауэр ва Симпсонга маълум эди. Каупервудга мурожаат қилиб, Стинер ғоят оқилона иш қилибди, дейишди улар. Жамғарма биржаси қоидалари барча битимлар кун охирига келиб якунланишини ва эртаси кун охиригача баланс қилинишини талаб этар эди: бироқ янги хазинабон билан келишув Каупервудни бу қоидага риоя қилишдан қутқариб қоларди ва заём чиқариш билан боғлиқ барча битимларда ҳисобот бериш учун унинг ихтиёрида ҳар доим кейинги ойнинг биринчи кунигача гоҳида роса ўттиз кун вақт бўларди.

Боз устига, буни аслида ҳисобот деб ҳам бўлмасди, зеро, барча қоғозлар унинг қўлида қоларди. Заём миқдори жуда катта бўлганидан Каупервуднинг бисотида қолган пуллар миқдори ҳам катта бўларди, трансфертлар¹ ва баланс маълумотлари олган нарсалар эса ой охирига келиб, қуруқ гапга айланиб қоларди. Фрэнк олиб сотарлик қилиш, қарз (ссуда) билан таъминлашда уларни ҳар қандай банкда депозитда сақлаш ва шу тариқа улар устидан расмий қийматининг етмиш фоизигача нақд пул олиш мақсадида шаҳар заём сертификатларидан фойдаланиш имконига тўла эга эди ва буни виждони қийналмасдан бемалол бажарарди. Шу йўл билан топилган, ой охирига келибгина ҳисобот бериладиган бу пуллардан Каупервуд бошқа биржа муаммоларида фойдалана оларди, бундан ташқари, улар янги-янги пул миқдорларини банд этиш имконини берарди унга. Унинг захиралари энди чексиз равишда кенгайганди, – уларга фақат вақт ҳамда унинг ғайратию топқирлиги чегара бўлиб турарди. Бу корхона Каупервуд учун соғин сигир бўлиб қолганини шаҳар раҳбарлари ҳатто тасаввур ҳам эта олмасди, зеро, унинг ақлу заковати ўткирлигига шубҳа қилмас эдилар. Шаҳар мэри Стробик ва бошқалар билан олдиндан музокаралар олиб бориб, Стинер Каупервудга йил давомида шаҳар бошқармаси дафтари бўйича барча икки миллионлик заёмни ўтказишини айтди, Каупервуд жавобан чурқ этмади – ҳаяжон унинг оғзига тамба урганди. Икки миллион! Тағин бу пулларни ўз билгича тасарруф қилади! Уни молия маслаҳатчиси бўлишга таклиф этишди, у маслаҳат берди ва бу маслаҳат инобатга олинганди! Ажойиб! Каупервуд виждон азобидан қийналишга мойил одамлардан эмасди. У ўзини ҳалол сармоядор деб биларди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Стинернинг шаҳар маблағларини ҳар қўйга солиши конкали темир йўллари назорати ҳақидаги масалада маҳаллий ноҳолар билдирган фикрга ҳеч қандай дахл қилмасди; бу масала шаҳар молиявий ҳаётида янги ва ҳаяжонга солувчи босқични ўзида намоён этарди. Унга етакчи сармоядорлар ва сиёсатдонлардан кўпчилиги, масалан, Молленхауэр, Батлер ва Симпсонлар қизиқиб қолган эдилар ва бу ерда якка-якка, ҳар қайси ўз боши билан жавоб бериш шarti билан ҳаракат қилар эдилар. Бу гал улар ўртасида тил бириктириш бўлмади. Тўғри, бу масалага чуқурроқ кириб бориб, улар эҳтимол, чет шахснинг аралашувига йўл қўймасликка қарор қилган бўлишарди. Бироқ унда Филадельфияда конкали темир йўл излари шунчалик оз эдики, кейинчалик бўлганидек, конкали темир йўлларнинг йирик бирлашмасини яратиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди. Шундай бўлса-да, Стинер ва Каупервуд ўртасидаги битимдан дарак топиб, Стробик Стинернинг

¹ Трансферт – қимматли қоғозларни бир ҳисобдан бошқасига ўтказиш.

хузурига келди ва унга ўзининг янги ғоясини баён этди. Каупервуд туфайли уларнинг ҳаммаси озмунча нарсага эга бўлишмайди, энг аввал Стробик билан Стинернинг қўйин-қўнжилари тўлади. Ундай ҳолда уларнинг тўғрироғи, Стинернинг махфий вакили сифатида Каупервуд билан биргаликда унга ва Стинерга нима халақит беради? Зеро, Стробик бу ишда конкали темир йўл изларидан бирининг кўпроқ акцияларини сотиб олишга ва унинг устидан ўз назоратини ўрнатишда ошқора иштирок этишга журъат қилолмасди. Кейин эса, агар Стробик муниципалитетдан янги излар ётқизишга рухсат ололса, бу излар барибир унинг қўлида бўларди. Тўғри, Стробик сал нарига бориб Стинерни сиқиб чиқаришни қўнглига тугиб қўйганди. Бу ёғи энди ўшанда маълум бўлади. Ҳозирча эса кимдир тайёргарлик ишини ўтказиши керак, хўш, шу ишни Стинер бажарса нима қилибди? Айни вақтда Стробик бундай “иш” каттиқ эҳтиёткорликни талаб этишини тушунарди, зеро, унинг шефлари, албатта, ҳар доим шай туришади ва борди-ю, улар унинг ўз шахсий манфаати учун бундай ишга илакишиб қолганини билиб қолишса, улар уни сиёсий фаолиятини давом этдириш имконидан маҳрум қилиб қўядилар, ахир фақат шунинг орқасидан кун кўриб юрибди-да. Шуни унутмаслик керакки, ҳаракатдаги шаҳар изларидан бирига эгалик қилиб олган ҳар қандай ташкилот, масалан, компания йўлни узайтиришга рухсат олиш ҳақида муниципалитет олдига арзнома билан чиқиш ҳуқуқига эга. Бу шаҳар ободончилик фойдасига бўлар эди ва шу боисдан арзнома инobatга олинарди. Бунинг устига Стробик бир вақтнинг ўзида конкали темир йўл акционерни ва шаҳар мэри бўла олмади. Каупервуд Стинер фойдасига хусусий тарзда иш тутса, бу бошқа гап!

Шуниси диққатга сазоворки, Стинер Стробик номидан Каупервудга баён этиб берган бу режа шаҳар амалдорларига нисбатан Фрэнкнинг нуқтаи назарини тубдан ўзгартириб юборди. Каупервуд Эдвард Батлер билан фақат хусусий тарзда унинг агенти бўлиб иш олиб борганига ва яна унинг Молленхауэр билан ҳам, Симпсон билан ҳам бирон марта учрашмаганига қарамай, у барибир шаҳар заёмларини муомалага қўйиб, аслида уларга ишлаётганини фаҳмлаб турарди. Бошқа томондан, Стинер унинг ҳузурига келиб, конкали темир йўллар акцияларини сотиб олишни енг ичида таклиф қилганида, унинг ўзини тутишидан Фрэнк тушундики, бу иш тоза иш эмас ва Стинернинг ўзи ҳам муддаосини қонунга қарши деб билади.

– Айтинг-чи, Каупервуд, – гап бошлади шаҳар хазинабони, у бу иш ҳақида биринчи марта сўз очган ўша тонгда (улар Олтинчи ва Честнат кўчалари муюлишида, шаҳар бошқармасининг кўҳна биносига ўтирар эдилар ва катта унум тушишини олдиндан кўрган хазинабон ҳузурбахш кайфиятга берилганди), – муомалада биронта кўҳна темир йўл қоғозлари йўқми? Уларни сотиб олиш, кейинчалик эса етарлича нақд пул тушганида шу йўлни қўлга олиш мумкин бўлармиди.

Бундай қоғозлар борлигини Каупервуд биларди. Унинг тез ишлайдиган мияси уларда қандай имкониятлар яширинганини аллақачон сезган эди. Омнибуслар аста-секин йўқолиб борарди. Конканинг энг яхши йўллари эгаллаб олинганди. Шундай бўлса-да, кўчалар ҳам етарли эди, шаҳар эса кунлаб эмас, соатлаб ёйилиб борарди. Аҳолининг ўсиши келажакда катта истикболлардан дарак берарди. Ҳозирда мавжуд қиска излар учун ҳар қандай нархни тўлаш ва таваккал қилиш мумкин, – башартики яна-да гавжумроқ ва бойроқ туманларда йўл ётқизишиб, кутиб туриш ва кейинчалик уларни узайтириш имконияти бор бўлса, Каупервуднинг миясида кейинчалик “сўнгсиз силсила” ёки “мақбул қоида” деб аталган ғоя пайдо бўлди, у қуйидагилардан иборат эди: тўлов катта муддатли у ёки бу мулкни сотиб олиб, сотувчини қаноатлантиришигина эмас, балки меҳнати учун, ўзини тақдирлаш учун ҳам кифоя қиладиган акциялар ёки облигациялар чиқариш, шу йўл билан бошқа

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

худди шундай корхоналарга сарфлаш мумкин бўлган кўплаб маблағларни сотиб олиш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, кейин эса шуларга асосланиб, янги акциялар чиқарилаверади, бу эса яна сўнгиз равишда давом этаверади! Кейинчалик бу одатдаги иш усули бўлиб қолди, аммо ўша паллада бу янгилик эди ва Каупервуд ўз ғоясини махфий сақлаб турди. Шундай бўлса-да, Стинер у билан гаплашганида, у суюниб кетди, зеро, конкали темир йўлларини молиялаштириш унинг эзгу орзуси эди ва у бир гал уларни қўлга киритгач, бу ишни бемалол жўнаштириб юборишига шубҳа қилмасди.

– Ҳа, бўлмаса-чи, Жорж, – вазминлик билан жавоб берди у, – икки-учта шундай из борки, пул бўлса, вақти келиб дурустгина маблағ ишлаб олса бўлади. Биржада кимдир ҳадемай уларнинг акциялари пакетларини таклиф этмоқчи бўлиб турганини илғаб қолдим. Биз шу акцияларни сотиб олишимиз керак, кейин кўрамиз: балки эгаларидан яна битта-яримтаси ўз пакетини сотишни ўйлаб қолар. Ҳозир менга Грин-стрит ва Коутс-стрит излари энг манфаатли таклиф бўлиб турибди. Агар бисотимдан мана шу ишга аста-секинлик билан сарфлаш учун уч юз-тўрт юз минг доллар пулим бўлганида, мен ишни бошлаб юборган бўлардим. Темир йўл назорати учун акционерлик маблағининг қандайдир ўттиз фоизи талаб этилади. Акцияларнинг кўпчилиги ҳеч қачон умумий йиғилишларда бўлмайдиган ва овоз беришда қатнашмайдиган майда эгалар ўртасида сочилиб кетган. Йўл назоратини тўла қўлга олиш учун, менимча, икки юз ёки уч юз минг доллар бемалол етарди.

Шу усул билан Каупервуд вақти келиб қўлга олиш мумкин бўлган яна бир изни тилга олди.

Стинер ўйланиб қолди.

– Бу жуда катта пул! – иккиланиб деди у. – Бўпти, бошқа вақт яна гаплашиб кўрамиз, – шундай деди-да, у маслаҳатлашгани Стробикнинг олдига йўл олди.

Бу ишга сарфлаш учун Стинернинг икки юз ё уч юз минг доллари йўқлигини Каупервуд билар эди. Бунча пулни бир йўл билангина топиш, яъни фоиз ҳисобига шаҳар ғазнасидан олиш мумкин эди. Аммо бир ўзи бундай ишга журъат қилиши амри маҳол эди. Унинг ортида кимдир турибди – бу Молленхауэр, Симпсон ёки бўлмаса Батлернинг ўзидан бошқа ким ҳам бўларди. Агар бу ерда ҳам “учлик” энг ичида куруллангирмаса, Каупервуд Батлернинг бу ишга бош қўшишига унча ишонмасди. Бунга ажабланмаса бўлади. Сиёсий раҳбарлар ҳар доим шаҳар ғазнасини ўмариб келганлар ва Каупервуд ҳозир бу ишда ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақидагина ўйлаётганди. Борди-ю, Стинернинг найранги муваффақият қозонгудек бўлса, унга қандай хатар таҳдид солиши мумкин? Борди-ю, барбод топгудек бўлса, у нимага суянади? Аммо бу ҳолда ҳам Каупервуд фақат агент сифатида иш тутади! Боз устига, билардики, бу пулларни Стинер фойдасига ишлатар экан, аҳвол кўнгилдагидек давом этиб турса, унинг ўзи бир қанча излар устидан назорат қилиш ҳуқуқини қўлга кирита оларди.

Ҳаммадан ҳам яқинда унинг янги уйи ёнидаги Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи номли кўчаларда ётқизилган изга қизиқмоқда эди у. Бирон жойда узок ушланиб қолганида ёки фойтунда кетишни хоҳламаганида Каупервуд баъзан шундан фойдаланарди. Из қизил ғиштли уйлар қад кўтарган икки гавжум кўчадан ўтарди ва вақти келиб, шаҳар кенгайганда, шубҳасиз, жуда сердаромад бўлиши керак. Аммо ҳозирча у ҳаддан ташқари қисқа. Мана шу изни қўлга киритиб, уни Батлер, Молленхауэр ёки Симпсон излари билан боғласа – бу изларни уларнинг номларига ўтказиб олгач, – ўшанда қонун чиқарувчи мажлисдан қурилишни бундан кейин ҳам давом эттиришига рухсат олса бўлади. Фрэнк Батлер, Молленхауэр, Симпсон ва унинг ўзи кирадиган концернни кўз олдига келтира бошлаганди. Мана шу таркибда улар хоҳлаган нарасага эриша оладилар. Аммо Батлер саховатпеша эмасди. У билан гаплашиш учун қўлда салмоқли дастак бўлиши керак. У бундай

усулнинг жозибадорлигини ўз кўзи билан кўрмоғи керак. Бундан ташқари, Каупервуд конкали темир йўллар акцияларини сотиб олишда Батлернинг агенти эди ва борди-ю, айнан мана шу из бундай фойдани ваъда қилаётган экан, Батлер, табиийки, унинг акцияларини нима учун энг аввало унга таклиф этилмаганини сўраб қолиши мумкин. Яхшиси, то йўл чиндан ҳам унинг, Каупервудники бўлмагунча сабр қилиш керак, деган тўхтамга келди Фрэнк. Шунда иш бошқача бўлади: шунда бу Батлер билан сармоядор билан гаплашгандай гаплашади. Унинг кўз ўнгида шаҳар темир йўлларининг бутун бир тармоғи гавдаланди, уни бармоқ билан санарли ишбилармонлар назорат қилади, Каупервуднинг бир ўзи назорат қилса, нур устига аъло нур.

XVII

Вақт ўта бориши билан Фрэнк Каупервуд ва Эйлин Батлер бир-бирларини яқинроқ била бошлашди. Тобора бошидан ошиб-тошиб бораётган ишлари билан мудом банд бўлганидан у ўзи хоҳлаганчалик эътибор қарата олмаётганди, аммо ўтган йилда қизни тез-тез кўриб турарди. Эйлин ўн тўққизнинг устида бўлиб, бўй етиб қолган ва қарашлари яна-да мустақилроқ бўла бошлаганди. Масалан, уй қурилиши ва жиҳозланишида яхши ва ёмон диднинг фарқига бориб қолганди.

– Дадажон, нахотки биз ҳар доим мана шу молхонада яшаймиз? – дея бир куни кечкурун бутун оила дастурхон устида жам бўлганида у отасига мурожаат қилди.

– Бу уйнинг нимаси ёмон экан, билсак бўладими? – деди Батлер, у чет одамлар бўлмаганида салфеткани ёқасига қистириб, столга қапишиб ўтирарди. – Онанг иккаламиз кўнгилдагидек яшаб турибмиз.

– Оббо дадажон-ей, шу ҳам уй бўлдими, кўриб турибсиз-ку! – гапга аралашди Нора; у ўн еттига кирганди ва у ҳам дангалликда опасидан қолишмасди, бироқ у ҳаётни камроқ биларди. – Ҳамма шундай деяпти. Атрофга қаранг, бир-биридан ажойиб уйлар.

– Ҳамма айтаяпти! Ҳамма айтаяпти! Хўш, кимлар экан ўша “ҳамма”, билсам бўладими? – деди киноя билан Батлер хиёл гижиниб. – Менга, масалан, бу уй ёқади. Ҳеч ким бу ерда мажбуран яшаётгани йўқ. Хўш, кимлар экан ўша “ҳамма”, айтинглар-чи? Менинг уйимнинг нимаси ёмон экан?

Уй ҳақидаги масала биринчи марта кўтарилаётгани йўқ эди ва унинг муҳокамаси ҳар гал шунга олиб келардики, Батлер ирландчасига мийиғида кулиб кўярди-да, сукутга чўмарди. Бироқ бу окшом мийиғида кулиб қўйиши иш бермади.

– Уйимизнинг ҳеч нарсага арзимаслигини ўзингиз биласиз, дадажон, – жиддий деди Эйлин. – Нега жаҳлингиз чиқади? Уй эски, хунук, ифлос! Мебелларнинг шалоғи чиқиб ётибди. Мана бу рояль эса – эски матоҳ, аллақачон чиқариб ташлаш керак эди. Мен энди уни чалмайман. Каупервудникида эса, масалан....

– Уй эски бўлиб қолибдими? Ана, холос! – деди Батлер, азбаройи ғзабини босолмаганидан унинг ирландча лаҳжаси яна ҳам бўртиб. – Ифлос эмиш, ё тавба! Хўш, мебелимизнинг қайси бирининг шалоғи чиқиб ётибди? Кўрсат, қайси бири?

У қизининг Каупервудларга қиёсини пучга чиқариш учун энг шимарган ҳам эдики, орага миссис Батлер тушди. Бу тўладан келган, кенг юзли ирланд аёли бўлиб, кулранг кўзлари ҳар доим кулиб турарди, энди кўзлари нурсизланиб, малла сочларига оқ оралаганди. Юзининг чап томонида, пастки лаби ёнида катта холи бор эди.

– Болалар, болалар, – деди она (тижорат ва сиёсатдаги муваффақиятларига қарамай, мистер Батлер унинг учун ҳамон гўдак эди). – Нега уришаяпсизлар! Бас қилинглр. Отангизга помидорни узатиб юборинглр.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Овқатланиш чоғида ирланд оқсочи хизмат қиларди, бироқ шунга қарамай таомлар қўлма-қўл узатиларди. Стол узра оқ мрамар шамдон кўринишидаги ажи-бужи қилиб бўялган ўн олти газ шохли қандил паст осилиб турарди – бу Эйлиннинг бадиий дидига яна бир ҳақорат эди.

– Ойи, неча марта айтдим сизга “уришманлар” деган сўзни тилга олманг деб! – ялинганнамо деди Нора, у онасининг нутқидаги нуқсонларга тоқат қилолмасди. – Бошқа ундай қилмайман деб сўз берган эдингиз-ку.

– Онага қандай гапиришни ўргатадиган сен ким бўлиб қолибсан! – тутақиб кетди Батлер қизининг бу шарттакилигидан. – Шуни қулоғингга қуйиб олгинки, ойинг бу гапларни айтганида, сен дунёга келганинг йўқ эди. Агар бу умр бўйи чўрилардай меҳнат қилмаганида, сен мана бунақа қилпанглаб, қийшанглаб юрмасдинг ҳам! Эсингда бўлсин бу гапим, эшитдингми? Сенинг ўша мингта дугонангни онангининг изига олмайман, билдингми, ху бетгачопар бўлмай кет!

– Ойи, эшитдингизми, дадажоним мени нима деяптилар? – ўзини кўрқиб кетган ва хафа бўлганга солиб. Нора ойисининг ортига яширинди ва пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

– Эдди! Эдди! – ёзғирик билан эрига деди миссис Батлер. – Нора, қизалоғим, ахир ўзинг биласан-ку, дадажонинг унақа ўйламайдилар. Шундайми?

Она “чақалоғи”нинг бошидан эркалаб силаб кўйди. Қизининг таънасини у заррача кўнглига олмаганди.

Батлернинг ўзи ҳам кенжа қизини бетгачопар деб атаганидан пушаймон эди. Аммо бу болалар – астағфирулло! – нақ кекирдагингга келтириб юборишади. Ахир инсоф билан айтганда, бу уйнинг нимаси ёмон экан?

– Шу дастурхон устида шовқин кўтарганларинг ёмон-да, – деди Кэлем; у фарқи қия очилган қоп-қора сочини силлик тараган, мурти сабза урган чиройли йигитча эди. Бурнининг ўртаси хиёл бўртиқ бўлиб, қулоқлари бироз диккайиб турарди, аммо ўзига етганча жозибадор ва ақлли эди.

У ҳам, Оуэн ҳам уйнинг ростдан беўхшовлигини ва жиҳозлари кўполлигини кўриб турарди, аммо оталари ва оналарига бу ердаги ҳамма нарса азиз эди, оилада тинчлик-хотиржамлик бўлиши учун эса улар барчасига чидаб, сукут саклашни афзал билишарди.

– Биздан ғариброк одамлар ҳам данғиллама уйларда яшаётганини кўриб, бизнинг мана бу ғариб кулбада турганимизга чидолмайман. Аллақандай Каупервуд ҳам...

– Бунча “Каупервуд”лаб қолдинг! Каупервуддан бошқа гап қуриб кетдимми? – қичқирди Батлер, кенг, қип-қизил юзини ёнида ўтирган Эйлин томон буриб.

– Каупервуд бор йўғи сизнинг агентингиз, ўша ҳам биздан яхши яшайди!

– Каупервуд! Каупервуд! Уларнинг номини эшитишга тоқатим йўқ! Келиб-келиб мен Каупервуддан ибрат олиб қолибманми! Уларнинг уйи хашаматли бўлса, менга нима? Бўлса ундан нарига! Менинг уйим – бу менинг уйим! Менга шу ерда яшаш ёқади! Шунча йил яшаб, сиғиб келган одам, энди сиғмай қолдимми? Агар бу ерда яшаш сенга ёқмаса, узинг яхши биласан, мен сени ушлаб турганим йўқ. Қаёққа кетсанг кетавер! Мен бу ердан бир қадам жилмайман!

Арзимаган сабаб билан оилада мана шунақа айтишувлар бўлганда, Батлернинг қўлларини хотини ва болаларининг бурни тагида дўқ уриб ўйнатадиган одати бор эди.

– Ҳали ҳам кетаман бу ердан, турмайман! – жавоб берарди Эйлин. – Худо хоҳласа, бу ерда бир умр қолиб кетмасман!

Унинг кўз ўнгида Каупервудларникидаги меҳмонхона, кутубхона ва пардозхона жонланиб кетди – Аннанинг айтишига қараганда, улар яқинда ишловдан чиқиб бўларкан. Каупервудларникидаги зарҳал нақшли, қизил ва кўк лок билан қошлаб чиқилган мафтункор, учбурчак роялни айтмайсизми!

Уларнинг ҳам шунақа ажойиб нарсалари бўлса, нима қилибди? Улар ўн ба-равар бой бўлишса кераг-ов. Аммо, у жонидан яхши кўрадиган отажониси эскичага муккасидан кетган одам эди. У ҳақда одамлар ҳам топиб айтишган – йўнилмаган ирланд пудратчиси. Унинг бойлигидан ҳеч қандай фойда йўқ эди! Эйлиннинг мана шундан жони чиққани-чиққанди: ҳам бой бўлиб, ҳам замонавийчасига, нафосатли яшаш яхши эмасми! Шунда улар... Эҳ, бекорга асабийлашгандан нима фойда! То у ота-онасига боғлиқ бўлар экан, у эскича яшашга мажбур. Фақат сабр қилиш керак бўлади. Бундан қутилишининг биргина йўли бор – ўзи хоҳлаган йигитга турмушга чиқиш. Аммо бундай йигитни у қаердан топади?

– Бўпти, бугунча етар ади-бади қилганларинг! – муросасозлик билан деди вазмин ва бардошли миссис Батлер. Эйлиннинг нимага жиғибийрони чиқаётганини у жуда яхши билиб турарди.

– Яхши уйимиз бўлса, бунинг нимаси ёмон ўзи? – ҳамон паст тушгиси келмасди Эйлин.

– Ҳеч бўлмаса, шу уйимизни бошқатдан қурсак, – шивирлади Нора онасига.

– Жим бўл! Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор, – жавоб берди миссис Батлер Норага. – Мана кўрарсан, қачон бўлмасин шундай қиламиз ҳам. Ҳозир эса, бор, дарсларингни қил. Кўп жавраб юбордиларинг!

Нора турди-да, хонадан чиқиб кетди. Эйлин жим бўлиб қолди. Унинг отаси шунақа қайсар, гапга кирмайдиган одам. Аммо барибир у зўр! Гапирган гапларидан пушаймон қилдирмоқ ниятида у лабларини шиширди.

– Бўпти, етар, – деди Батлер, ҳаммалари дастурхондан тургач, у кизи ундан жаҳли чиқаётганини ва бир нима билан тасалли бериш кераклигини тушуниб турарди. – Қани, бир роялда куй чалиб бер-чи, фақат қувноқроғидан бўлсин!

У қизининг истеъдоди ва усулини намоён этадиган, уни хайратга соладиган сершовқин, ўйноқи куйларни яхши кўрарди. Унга берган тарбияси зое кетмаган: Эйлин мана шунақа қийин куйларни тез ва маҳорат билан ижро этарди!

– Истасанг, ўзингга янги рояль сотиб олишинг мумкин. Дўконга бориб, танла. Менга шуниси ҳам яхши, бироқ сенга ёқмагандан кейин на илож.

Эйлин отасининг қўлини енгил қисиб қўйди. Отаси билан баҳслашиб нима барака топарди? Бутун уйни, бутун оилавий муҳитни ўзгартириш талаб этилганда битта янги рояль нима берарди? Шундай бўлса-да, у Шуман, Шуберт, Оффенбах, Шопендан куйлар ижро этди, чол эса хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрар ва ўйчан жилмаярди. Баъзи нарсаларни Эйлин чинакам эҳтирос билан ва таъсирчан ижро этарди, зеро, ўзининг жисмоний кучига, ғайрат ва шижоатга тўлиб-тошганига қарамай, қизгина жуда нозик ҳис этар эди. Аммо отаси буни заррача пайқамас эди. У қизига, дурқун, бардам, мафтункор Эйлинга қарар экан, унинг ҳаёти қанақа бўлиши ҳақида ўйларди. Биронта бой одам унга уйланади, ишбилармонлик лаёқати кўриниб турган одобли, жуда ҳам бой йигит бўлади у, ота эса пуштикамаридан бўлган боласига бир дунё пул қолдиради.

* * *

Янги уйга кўчиб кириш муносабати билан Каупервудлар катта зиёфат уюштиришди: аввалига меҳмонлар Фрэнкникида тўпланишлари, кейин эса, рақс тушгани ота Каупервуднинг дабдабалироқ ва кенгроқ уйига ўтишлари керак эди. Унинг пастки қаватида катта ва кичик меҳмонхоналар, рояль турган хона ва қишки боғ жойлашганди. Элсуорт бу хоналарни шундай режалаштирган эдики, уларни концертлар, рақслар ёки рақслар оралиғидаги ҳордиқлар учун етарли кенг-ковул битта танобийга айлантиса бўларди, хуллас, меҳмонлар кўп келганда юзага келган зарурий мақсадлар учун

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мўлжалланганди. Ота-бола Каупервудлар курилишнинг аввал-бошидаёқ ҳар иккала уйдан биргаликда фойдаланишни кўзда тутишганди. Ҳар иккала хонадонга ўша-ўша кирчилар, оксочлар ва боғбонлар хизмат киларди. Фрэнк болаларига энага таклиф қилди. Аммо ҳамма нарсада ҳам бемалолгарчилик эмасди: масалан, қарол ўз мажбуриятини Генри Каупервуднинг камердинери мажбурияти билан қўшиб юборганди, овқатланиш чоғида гўштни у тўғрарди, бошқа хизматкорларга бошчилик киларди, заруратига қараб гоҳ у, гоҳ бу уйда ишларди. Умумий отхона сайис ва кучернинг ихтиёрида эди, бир вақтнинг ўзида икки арава керак бўлиб қолганида эса, уларнинг иккови ҳам аравага чиқиб оларди. Хуллас, бу хўжаликнинг қулай ва тежамли тизими эди.

Зиёфатга тайёргарлик кўришни Каупервуд фавқулодда муҳим масала деб қарарди, зеро, ишбилармонлик нуқтаи назаридан сара одамларни таклиф этиш зарур эди. Шу боис узоқ мулоҳазалардан кейин Фрэнк уйида бошланиб, сўнгра ота Каупервуд уйига кўчириладиган зиёфатга олдиндан рўйхатга киритилган барча одамларни таклиф этишга қарор қилинди, улар ичида мистер ва миссис Тай, Стинерлар, Батлерлар, Молленхауэрлар ва янада сара доиралар вакиллари, масалан, Артур Райверс, миссис Сенека Дэвис, Тренор Дрейк хотини билан, ёш Дрекселлар ва Кларклар бор эди – Фрэнк буларни танир эди. Бу дунёвий одамларнинг қадам ранжида этишларига Каупервудларнинг кўзи етмасди, аммо барибир уларга таклифнома юбориш лозим эди. Кеч оқшомда янада мўътабарроқ кишилар келиши кўзда тутилганди; бу иккинчи рўйхатда Анна, миссис Каупервуд, Эдвард ва Жозефнинг танишлари ва Фрэнк мўлжаллаган барча одамлар қайд этилганди. Иккинчи рўйхат “асосий” деб ҳисобланарди. Жамиятнинг қаймоғи, ёшларнинг юзи, хуллас, илтимос, тазйиқ ёки ундов йўли билан таъсир этиш мумкин бўлган ҳамма таклифномага ё ҳа, ё йўқ, деб жавоб бериши керак эди.

Кундузги ва оқшомги зиёфатларга Батлерларни, ота-оналари ва болаларни таклиф этмаслик мумкин эмасди, гарчи чол-кампир Батлерларнинг келиши у қадар кўнгилли бўлмаса-да, Фрэнк уларни очиқ-ойдин яхши кўрарди. Фрэнк тўғри ўйлаганидек, ҳатто Эйлин Анна ва Лилианга уларникида тўпланган жамоа учун у қадар мос эмасдек кўринмоқда эди: рўйхатни муҳокама қилишганида улар бу қиз ҳақида талай гапларни гапиришди.

– Қанақадир довдирроқми-ей, – деди Анна келинойисига, гап Эйлин исмига тақалганида. – Ўзини, Худо билсин, ким деб чоғламайди, бу ҳам етмагандай, одамга ўхшаб ўтириб-туришни ҳам билмайди. Аммо отасига гап йўқ! Ҳа-а!... Шунақа дадажоним бўлганида, оёқларига бош урар эдим!

Ўзининг янги пардозхонасидаги ёзув столида ўтирган миссис Каупервуд қошини хиёл кўтариб, деди:

– Биласанми, Анна, мен туриб-туриб Фрэнкнинг иши мени мана шундай одамлар билан дўстлашишга мажбур қилганидан жуда афсусланаман. Миссис Батлер... эй Худо, аёл деган ҳам шунақа бўладими! Тўғри, оқкўнгилигина-ю, лекин турган-битгани жаҳолат! Эйлин эса мишиқи бир қиз. Эркатойлиги дунёга сиғмайди. У бизникига келди демагунча роялга ўтиради, тагин уйда Фрэнк бўлганида келади. Унинг ўзини қандай тутиши билан иши бўлмайди-ку, аммо Фрэнкнинг ғашига тегса керак. Чалган куйлари ҳам қанақадир шайтончалиш. Одам мазза қилиб тинглайдиган нарса чалганини сира кўрмаганман.

– Менга унинг кийиниши ҳечам ёқмайди, – ўша оҳангда жавоб қайтарди Анна. – Аллақадекдаги шалон-шулупларни эгнига илиб олишига ўлайми! Яқинда мен уни аравани ўзи ҳайдаб, сайр қилиб юрганини кўрдим. Афсус, сен кўрмадинг-да уни! Ўзинг ўйлаб қара: энли қора жиякли тўққизил “зуав” нимчаси, каттакон қизил патли ва қошгача тушиб турган қизил тасмали шляпа. Сайрга топган кийимини қара! Гердайиб юришини кўрсанг. Қўллари-чи! Қўлларини қандай ушлаб турганини кўрсатайми, мана бунақа, панжасини

хийёл эгиб олибди! – Анна Эйлинни эрмаклаб кўрсатди. – Узун-узун сарик кўлқоп, бир кўлида югани ушлаб олган, яна бир кўлида қамчин. Дарвоке унинг ўзи отни ҳайдаганида, ўқдай учириб кетади, хизматкори Уильям эса ёнида лўкиллаб боради. Ҳа, кўрмаганинг чакки бўлди-да. Эй Худойим-ей, янтоқ ўзини боғ айлар, деганлари шу бўлса керак! – Анна нафрат ва киноя билан хириглади.

– Барибир ҳам уни таклиф қилмасак бўлмайди; таклиф қилмасдан бошқа иложимиз ҳам йўқ. Лекин мен унинг ўзини тутишини тасаввур қиляпман: бурунчасини чўччайтириб, гердаиб хонада у ёқдан-бу ёққа юганини кўраман ҳали!

– Одам дегани ҳам шунақа калондимоғ бўладими, – уни қувватлади Анна. – Менга Нора ёқади! У чиройлироқ ҳам. Ўзини сира қатта олиб, кеккаймайди.

– Тўғри, тўғри! Жуда топиб айтдинг.

Қизиғи шундаки, айнан Эйлин ҳамманинг эътиборини ўзига тортар ва ғайри оддий хатти-ҳаракатлари билан қизиқиш уйғотарди. Қайсидир даражада улар қиз ҳақида ҳаққоний фикр юритар эдилар, бу ҳар ҳолда Эйлиннинг ҳақиқатан ҳам гўзал ақлу фаросатда атрофдагилардан анча устун бўлишига халақит бермасди. Ўзига етганча калондимоғ Эйлиннинг ич-ичидан ўзи билдирмасликка ҳаракат қилган камчиликлари билан мақтаниши бировларнинг эътиборини тортса, кўпчиликни ранжитарди. Одамлар унинг ота-онасини зодагонлар жамияти учун номуносиб санашлари (бу беасос эмасди) ва кизни ҳам шундай деб ўйлашлари Эйлиннинг ғазабини келтирарди. Йўқ, у ҳеч кимдан кам эмас! Мана, масалан, жамиятда тез олға чиқиб олган ва қобилиятли Каупервуд буни тушунади. Вақт ўтиши билан Эйлин у билан яқин бўлиб олди. Йигит ҳар доим у билан ширин муомила қилар ва очилиб-сочилиб гаплашарди. Фрэнк уларникига ҳар келганида ёки қиз билан ўз уйида учрашганида, йигит у билан бирга шакаргуфторлик қилиш пайида бўларди. Бундай пайтда у қизга яқинроқ борарди-да, унга қувноқ ва дўстона боқарди.

– Хўш, аҳволларингиз қалай, Эйлин? – сўрарди у ва шодликдан чакнаган кўзларини унинг кўзига тикарди. – Отангиз яхшимилар? Онангиз-чи? Отда сайр қилдингизми? Бу яхши. Мен бугун сизни кўрган эдим. Сиз жуда дилбар кизсиз.

– О, нималар деяпсиз, мистер Каупервуд!

– Рост, сиз худди эртақлардагидай соҳибжамолсиз! Худди амазонкаларнинг ўзи. Заррин сочларингизни узоқдан танийман.

– Йўқ, сиз менга бундай демаслигингиз керак! Мени кеккайтириб юборасиз, бусиз ҳам ота-онам мени такаббурсан деб қойийдилар.

– Уларнинг гапига қулоқ солманг! Сизга айтдим-ку, жуда ҳам мафтункорсиз деб, ёлғони йўқ. Дарвоке, сиз ҳар доим мафтун этасиз кишини.

– Ростданми?

Қиз бахтиёрлигидан чуқур “ох” тортиб қўйди. Юзлари ял-ял ёнди. Мистер Каупервуд билиб туриб гапирарди. У ҳамма нарсани билади, у шунақа кучли одам! Кўплар унга ҳавас қилади, шу жумладан, кизнинг отаси ва онаси ҳам, ҳатто мистер Молленхауэр ва мистер Симпсон ҳам ҳавас қилади деб эшитганди. Уйининг чиройлилигини, идорасининг шинамлилигини айтмайсизми! Аммо, энг асосийси, унинг хотиржам кайфияти жўшиб турган ғайратини бир маромга солиб турарди.

Шундай қилиб, Эйлин билан синглисига таклифнома келди, ота-она Батлерларга жуда одоб билан зиёфат сўнггидаги рақс асосан ёшлар учун уюштирилиши айтилди.

Каупервудникига одам кўп йиғилди. Меҳмонлар дам-бадам бир-бирига таништирилар эди. Мезбонлар ўта камтарлик билан Элсуорт ўз олдида турган вазифаларни қандай уддалаганини тушунтирар эди. Меҳмонлар усти ёпиқ айвон бўйлаб кезишар ва ҳар иккала уйни томоша қилар эдилар. Таклиф

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

этилганларнинг кўпчилиги азалдан бир-бири билан таниш эдилар. Улар кутубхона ва ошхоналарда мулойим суҳбатлашар эдилар. Кимдир аския айтар, кимдир шеригини елкасидан қоқар, бошқа бир гуруҳда қувнок латифагўйлик кетарди, кеч тушиб, қош қорая бошлаганда эса меҳмонлар уй-уйларига тарқалдилар. Эйлиннинг эгнидаги кўк духоба пеляринкали, жимжимадор бурмали зангори шойи кастюм кенг расм бўлганди. Қора-кўчқил сунъий орхидей билан безатилган баланд туляяли кўк духоба шляпа уни қандайдир ғалати ва важоҳатли қилиб кўрсатарди. Унинг заррин сочлари шляпа остидан турмаклаб кўйилганди, бир ўрим соч эса елкасига тушиб турарди. Эйлин, ҳозир кўриниб турганидек, у қадар журъатли, саркаш қиз эмасди, аммо одамлар уни айнан шунақа деб ўйлашларини истарди.

– Бугун жуда очилиб кетибсиз, – деди Каупервуд қизнинг ёнидан ўтиб кетаётганида.

– Кечкурун бундан ҳам очилиб кетаман! – жавоб берди Эйлин.

Енгил одимлаб, викор билан ошхона томон юриб ўтди-да, қиз эшик ортида кўздан яширинди. Миссис Каупервуд билан гаплашганча Нора онаси билан ушланиб қолди.

– О, уйларингиз мунча чиройли! – хайрат билан деди миссис Батлер. – Мени айтди дерсизлар, сизлар бу ерда бахтли ҳаёт кечирасизлар! Эдди ҳозир биз яшаб турган уйни сотиб олганида, мен шартга юзига бундай дедим: “Биласанми, Эдди, бу уй биз учун уй эмас, эҳром деявер, Худо ҳақи!” Хўш, у менга нима деб жавоб берди дейсизми? “Нора, – дейди у, – бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам сенинг кўнглингга ёқадиган нарсани топиб бўлмайди!” Шундай дейди-да, лабимдан чўлпиллатиб ўпиб қўяди! Ўзингиз ўйлаб қаранг, гавдаси девдай-у, ўзини худди ёш боладай тутуди!

– Бу азбаройи сизга меҳри зўрлигидан, миссис Батлер, – жавобан деди миссис Каупервуд, гапларини биров эшитиб қоладигандек, асабий аланглаганча.

– Ойим шунақа ҳикоялар айтишни яхши кўрадилар, – гап қотди Нора. – Юринг, ойи, ошхонани кўрамиз!

– Илоё янги уйлар изли-қутли келсин сизларга. Мен умрим бўйи камлик кўрмадим ўзимизнинг уйимизда. Мен ҳам сизларга шуни раво кўраман, чин қалбимдан тилайман!

Шундай дея миссис Батлер самимий жилмайганча алпон-талпон юриб хонадан чиқди.

Кечки соат етти билан саккиз ўрталарида Каупервудлар бутун оила жам бўлиб, овқатнинг чангини чиқара кетишди.

Соат тўққизда яна меҳмонлар кела бошлашди, бироқ бу энди ялт-юлт кийинган ёшлар оламони эди, сиёҳранг, қаймоқранг, қизғиш ва пуштиранг кўйлақдаги қизлар дур шолларини ва кенг доломанларини қоп-қора костюм-шим кийган йигитлари қўлларига шоша-пиша ташлашди. Изғиринли кўчада уй олдига келган фойтунларнинг эшиклари дам-бадам қарсиллаб очилиб-ёпилар эди. Миссис Каупервуд эри билан ва Анна меҳмонларни танобий¹ эшиги тагида кутиб олар, чол-кмпир Каупервуд ўғиллари Жозеф ва Эдвард билан уларни танобийнинг чеккасида қарши олар эдилар. “Сўлгин атиргул” рангидаги кўйлақда Лилян очилиб кетганди, кўйлагининг ўмизи тўртбурчак шаклда чуқур тушган бўлиб, тагидан ажойиб тўр блузкаси кўриниб турарди. Унинг қад-қомати ва юз-андоми ҳамон латофатли эди, бироқ бир неча йил муқаддам Фрэнкни асир этган назокату нафосат энди кўзга ташланмасди. Гарчи хунук деб аташ мумкин бўлмаса-да, Анна Каупервуд жозибадор ҳам эмасди – ўзи муштдеккина, корачадан келган, бурни дўнг бўлиб, қора кўзлари безовта боқарди. Чехрасидан инон-ихтиёри ўзидалиги, туган жойидан кесадиғанлиги, ақллилиги ва афсуски, одамларга нисбатан бироз кажфеъллиги акс этиб турарди. У ғоят дид билан кийинганди. Ялтироқ пистончалар қадалган қора

¹ Танобий – зал маъносида.

кўйлак унга жуда ярашганди, қорачалигига қарамай, сочига тақиб олган қизил атиргул ҳам ўзгача зийнат берарди. Аннанинг дўмбоқ қўл ва елкалари нафис, ёқимли эди. Қийғоч кўзлари, шахтли ҳаракатлари, сўзларидаги зеҳндорлик ва топқирлик унга маълум жозибадорлик бағишларди, ҳолбуки унинг ўзи айтишича, булар барчаси бир пулга қиммат: “Эркакларга қўғирчоқлар ёқади!”

Мана шу ёшлар оломони билан бирга опа-сингил Батлерлар – Эйлин ва Нора ҳам пайдо бўлди. Эйлин укаси Оуэннинг қўлига қора тўрдан қилинган юпқа шол ва қора шойи доломанини ташлади. Норага хушқад, гавдаси таранг, кулиб турувчи ёш ирланд йигити Кэлем ҳамроҳлик қилганди, унинг бутун авзойидан келажакда таниқли ишбилармон бўлиб етишиши мана мен деб турарди. Нора оқ шойидан тикилган, тўпиқчаларини аранг беркитиб турган, хиёл калта кўйлакда эди, оқ-кўкиштоб гуллар ва жажжи-жажжи капалакнусха тугунчалар тўр волан кринолинга жуда мос тушганди. Белидан энли лолагул тасма тақиб олган бўлиб, сочларини ҳам худди шундай тугунчалар билан турмақлаб кўйганди. Ҳаяжонли, кўзлари чакноқ Нора бошқача кўринарди.

Унинг ортидан кулранг пистончалар билан қопланган қора атлас кўйлакда синглиси изма-из келарди. Унинг дўмбоқ, чиройли қўллари ва елкалари очик бўлиб, кўкраги ва орқасидаги корсаж имкон қадар пастга тушиб турарди. Қад-қомати келишган Эйлиннинг сийнаси баланд, сонлари ҳам лорсиллаган бўлиб, айни дамда нафис ҳам эди. Чуқур учбурчак шаклда ўйиб тикилган корсажи, кўйлагига зеб бериб турган кумушранг тарам-тарам йўлли қора тўқима тўр уни янада мафтункорроқ қилиб юборганди. Қизнинг қизғиш, тўла ва силлиқ бўйнидаги қора ёкут маржон ўзгача товланар, мошдек қора хол унинг оқи оққа, қизили қизилга ажраб турган юзида янада яққолроқ кўзга ташланарди. Заррин сочлари манглайи узра тўлқин уриб турар, иккита қилиб ўрилган орқа сочи бўйнига осилиб тушган тўр халтачага турмақлаб кўйилганди, енгил сурма тортилган қошлари сочларининг ғайриоддий рангидан ажралиб турарди. Меҳмонлар орасида Эйлин бир қадар киши ғашини келтирадиган қиёфада кўринарди, аммо бу унинг ясан-гусанидан эмас, балки юрагидан тошиб чиқаётган ҳаётгий кучнинг таъсиридан эди. Ўзини ҳаммадан бошқача қилиб кўрсатиш укуви Эйлин учун ўзининг ҳам жисмоний, ҳам рухий ёрқинлигини сўндириш учун хизмат қиларди. Аммо ҳаёт уни ҳар доим тўғри қарама-қарши ҳаракатлар томон сургаб келарди.

– Лириан!

Анна астагина келинойисининг билагидан туртди. Унинг аламини келтирган нарса, бу Эйлин ҳам қора кўйлак кийиб, улар икковидан гўзалроқ бўлиб кўрингани эди.

– Кўриб турибман, – эшитилар-эшитилмас овозда жавоб берди Лириан.

– Қайтиб келдиларингми? – мурожаат қилди у Эйлинга. – Кўча роса совук бўлса керак?

– Тўғриси, пайқамадим. Уйларингиз бирам яхшики, нимасини айтай! – У ёқимли нурга тўла хонага ва меҳмонларга кўз югуртирди.

Нора аллақачон Анна билан гап сотишга тушиб кетганди.

– Биласизми, энди бу кўйлакни эгнимга илолмасам керак деб ўйлагандим! Ярамас Эйлин сира менга қарашиб юборай демайди!

Эйлин тезгина Фрэнк онаси билан гаплашиб турган жойга ўтиб кетди. У этак тўрини ушлаб турган қўлидан атлас тасмани тушириб юборди ва уни шошмайгина тўғрилай бошлади. Ўзининг туғма кажфеъллигига қарамай, кўзларида илтижо ва ихлос ифодалари пайдо бўлди, текис тишлари яраклаб кетди.

Ҳар қанақанги зотдор жониворни тушунганидек, Каупервуд уни яхши тушуниб турарди.

– Гўзаллигингизни таърифлашга сўз тополмайман! – шивирлади у қизнинг қулоғига, гўё улар ўртасида икковиғагина маълум қандайдир эски муноса-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

батлар мавжуддек. – Сиз бошдан-оёқ олов ва қўшиқсиз!

Бу ибора унинг оғзидан қандай чиққанини унинг ўзи ҳам билмасди. Унда шеърятга ҳаваснинг ўзи йўқ эди. Олдиндан бундай дейишга тайёргарлик кўрмаганди, бироқ вестибюлда Эйлинга кўзи тушгани ҳамон унинг барча фикр ва туйғулари асов отдек ирғишлай кетганди. Бу қиз пайдо бўлиши билан у беихтиёр тишларини қисиб, кўзларини юмиб олди. Барча мушаклари ўз-ўзидан таранглашди, Эйлин яқинлашиб келгани сайин унинг чехрасида қатъият, мардонаворлик, жиддийлик пайдо бўлар эди.

Бироқ ўзларини танитишга, рақсга ёзилишга мушток йигитлар ўша заҳоти иккала опа-сингилни қуршаб олишди ва Каупервуд бирмунча вақт Эйлинни кўздан йўқотди.

XVIII БОБ

Ҳаётдаги ҳар қандай ўзгаришлар уруғини аниқлаш қийин, зеро, у инсоннинг ўзида чуқур илдиз отган бўлади. Миссис Каупервуд ва Аннага бал ҳақида сўз очишлари ҳаманоқ Эйлин отасининг шунчалик бадавлат бўлишига қарамай, унда энди ўзининг ҳам кимлигини кўрсатиб қўйиш истаги пайдо бўлди. У кўриниши керак бўлган жамият одағда ўзи айланиб юрган жамиятга қараганда беэиён даражада тамтарокли ва талабчан эди. Бундан ташқари, Каупервуд унинг учун энди жуда катта аҳамият касб этар ва уни ўйламасдан туришга мажбур этадиган нарсанинг ўзи йўқ эди дунёда.

Бир соат олдин Эйлин кийимларини алмаштираётганда йигит сира унинг кўз ўнгидан кетмади-кетмади. Эйлин асосан уни деб ўзига пардоз-андоз берарди. Фрэнк унга синовчан меҳр билан боқиб турган сонияларни ҳеч унутолмасди. Бир куни у қизнинг қўлларини мактади. Бугун эса, “очирилиб кетибсиз”, деди ва қизнинг қўнглидан бугун оқшомда уни янада осон мафтун этаман, ўзимнинг ростдан ҳам офатижон эканимни кўрсатиб қўяман, деган ўйлар кечди.

Кечқурун соат саккиздан тўққизгача Эйлин тошойна олдида ўтирди, қайси кийимларимни кийсам экан, деб мулоҳаза қилди ва соат тўққиздан чорак ўтганида ниҳоят, тап-гайёр бўлди. Унинг ҳаққат ва бесўнақай кийим жовонининг иккита тошойнаси бор эди, учинчи тошойна кийимхона эшигига ўрнатилганди. Эйлин мана шу тошойна олдида тураркан, ўзининг яланғоч қўл ва елкаларини, шамшоддек коматини томоша қиларди, гоҳ чап елкасидаги чуқурчага, гоҳ жавоҳир ва юрак кўринишидаги кумуш илгаклар қадалган боғичларга ўйчан тикиларди – бугун шу либосда боришга қарор қилган эди у. Корсетни аввалига унча қаттиқ боғлашнинг сира иложи бўлмади ва Эйлиннинг оксоч Кетлин Келлидан жаҳли чиқди. Кейин бутун диққат-эътиборини турмагига қаратди ва то сочларини бир ёқлик қилмагунча озмунча овора бўлмади. Эйлин қошларига сурма тортиди, сочларини авайлаб пахмайтирди – бемалол тургани ва манглайига соя тушириб тургани маъқул. Пардоз қайчиси билан қора пластирдан доирачалар қирқди-да, уларни юзига ёпиштира бошлади. Охири керакли катталиқдаги хол ва унга мос жой ҳам топилди. У бошини у ёқдан-бу ёққа бурар, турмакланган сочи, сурма тортилган қошлари, чуқурчали елкаси ва холлари қандай кўринишига ўзича баҳо бериб чиқди.

О, унга битта-яримта эркакнинг хозир кўзи тушгандами! Аммо кимнинг? Бамисоли кўрқиб кетган сичқондай, бу фикр шу заҳоти қайта инига кириб кетди. Шунчалик шўх-шаддод бўлишига қарамай, Эйлин хаёлидаги ягона ўзиники бўлган эркак ҳақидаги фикрдан қаттиқ кўрқарди.

Кейин у қўйлақ танлашга киришди. Кетлин унинг олдида қўйлақлардан нақд бештасини ёйиб ташлади; Бу нарсалар келтирадиган қувонч ва фахр-ни Эйлин яқинда билди, холос, ва ота-онасининг руҳсати билан бутунлай ясан-тусанга берилди. У заррин, қаймоқранг тўрли ва этакли, сирли ялтираб

турувчи ёкут кўзчалар тикилган шойи кўйлакни айлантриб каради-да, бир четга кўйиб кўйди. Сўнг оқ ва қора йўл-йўл шойи кўйлакни хузур қилиб томоша қила бошлади, оқ ва қора йўллар бир-бирига қўшилиб, мафтункор суррангга айланарди, аммо ҳар қанча жозибадор кўринмасин, барибир охирида ундан ҳам воз кечди. Қизнинг олдига ёйиб ташланган либослар ичида кизилранг сийнабанд, оқ шойи бурмали кўйлак бор эди, яна бири дабдабали, қаймоқранг атлас кўйлак ва ниҳоят, ялтироқ тангачали қора кўйлак. Эйлин мана шу охиргисини танлади. Тўғри, аввалига балки шунақаси мос келар, деб қаймоқранг кўйлакни кийиб кўрди, бироқ сурмали қоши ва холи унга хил тушмаслиги билиниб қолди. Шунда у кумушранг қизил тангачали қора шойи кўйлакни кийди ва офарин! Унинг барча шубҳалари бирдан тарқади. Сонларини ишвали қоплаб олган кумушранг тўр унга дарҳол ёкди. Тўрли безаклар ўшанда энди-энди расм бўла бошлаган эди, эскиликпарастрлар тан олмагани бу бежолқ Эйлинни ҳаяжонга солди. Бу қора кўйлакнинг сирли шитирлаши қизнинг баданини жимирлатиб юборди, у қаддини ростлади ва бошини хиёл орқага ташлади, кўйлак унга жуда ярашган эди. Унинг талаби билан оқсоч хотин корсетни қисиброқ боғлагач, у кўйлак барини кўтарди-да, билагига ташлаб олди ва яна тошойнада ўзини кўра бошлади. Барибир тагин нимадир етишмаётгандай эди. Бўлмаса-чи! Бўйинга бир нима тақмаса бўларканми. Қизил маржонми? У жудаям жўн кўринади. Бир тизим дурми? Бу ҳам тўғри келмайди. Унда яна онаси совға қилган, кумуш камончага терилган майда жавохирли мунчок ва миссис Батлернинг ўз бисоти бўлмиш олмос шодаси бор эди, бироқ униси ҳам, буниси ҳам унинг либосига тўғри келмасди. Охири у ўзининг қора ёкут мунчоғини эслаб қолди, бу унга сира ёқмай келарди, буни қарангки, ҳар нарсанинг ўз ўрни ва вақти бўларкан! Қора мунчок узра унинг даҳани янада оппоқроқ, янада нозикроқ ва силлиқроқ кўринар эди! У мамнун ҳолда қўли билан бўйинини силаб кўйди, қора тўрли мантильосини келтиришни буюрди ва устидан астари қизил, узун қора шойи доломанини ташлаб олди – ясан-тусан ниҳоясига етганди.

У келганида рақс танобийси одамга тўлган эди. Эйлин у ерда кўрган йигит ва қизлар унга жуда қизик туюлди; уни дарҳол мухлислари қуршаб олишди. Йигитлар орасидаги энг уddaбурон ва журъатлилари бу қизда қандайдир эҳтиросли даъват, қайноқ севинч яшириниб ётганини дарҳол ҳис этишди. Асалга ёпирилган оч пашшалардай улар Эйлинни ўртага олишди.

Бироқ унинг йигитлар рўйхати тез тўла бошлагач, кўнглидан агар мистер Каупервуд билан рақс тушишни хоҳлагудек бўлса, унинг учун битта ҳам рақс қолмаса керак, деган ўй кечди.

Сўнгги меҳмонларни қарши олар экан, Каупервуд жинслар ўртасидаги муносабатлар қанчалик нозик ва мураккаб нарса экани тўғрисида фикрлай бошлади. Икки жинс! Ўзаро бу муносабатлар бирон-бир қонунга бўйсунушига у ҳаргиз ишонгиси келмасди. Эйлин Батлерга қараганда унинг хотини сўлгин, кўхлигини йўқотган эди, яна ўн йилдан кейин эса у бунинг олдида қарияга айланади.

– Ҳа-ха, Элсуорт бу икки уйни бошлаб қурди, биз кутгандан ҳам ошириб юборди! – дерди Каупервуд ёш банкир Генри Хейл-Сэндерсонга. – Тўғри, уларни бир-бирига қўшиб юбориб, уста ўз ишини анча енгиллатган, лекин менинг уйимни қуришда у яхшигина тер тўкди, чунки ҳажм жиҳатидан уйим ихчамроқ эди-да. Отамнинг уйи кенгроқ. Элсуорт мени каталакка тикиб кўйди, деб ўзим ҳам очик айтаман!

Ота Каупервуд меҳмонлар ғала-ғовуридан яширинишга имкон топганидан хурсанд бўлиб, ошналари билан ўзининг данғиллама ҳовлисидаги ошхонага йўл олди. Унинг ўрнини Фрэнк эгаллади – ўзи ҳам шуни хоҳлаб турганди. Энди у Эйлин билан рақс тушишга муваффақ бўлиши мумкин. Хотинининг рақс тушишга кўпда ҳуши йўқ эди, бироқ бир гал уни ҳам тақлиф этиб кўйиш

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

керак бўлади. Ҳов анави ерда миссис Сенека Девис унга қараб жилмаяпти – Эйлин ҳам, жин урсин, шунақаям сулувки! Бир қултум сув билан ютиб қўя қолсанг!

– Ҳамма рақсларингиз эгаларини топиб олгандир? Бир кўрсам майлими рўйхатни?

Фрэнк Эйлиннинг олдига келиб тўхтади ва қиз унга мовий муқова ва заррин монограммали жажжигина дафтарчани узатди. Танобийда оркестр янгради. Ҳадемай рақс бошланади. Девор ёқалаб ва хурмолар ортидан аллақачон зарҳал курсилар териблиб кўйилганди. Фрэнк қизнинг кўзларига боқди – бу кўзларда хаяжон, завқ ва ҳаётга интиқлик мана мен деб турарди.

– Ҳаммаси тўлиб бўлибди-ку! Яна бир қарай-чи. Тўққиз, ўн, ўн бир. Нима ҳам дердим, менимча, етарли. Майли, мириқиб рақс тушмасак тушмабмизда. Менга окшом яхши ўтса, шу ҳисоб!

– Учинчи рақсда андак шубҳа бор. Назаримда ниманидир чалкаштириб юбордим. Агар йўқ демасангиз, шуни мен сизга кодирим мумкин.

Эйлин жўрттага шундай деётган эди. У ҳеч нарсани чалкаштирмаганди.

– Сиз, афтидан, мана бу йигитингизга унчалик қизиқмаяпсиз, – деди Фрэнк ва хиёл қизарди.

– Йўқ.

Эйлин ҳам чидаб туrolмади. – Зўр! Рақс эълон қилинганда, мен сизни топиб оламан. Сиз – бебахосиз. Аммо мен сиздан кўркаман.

У қизга бир кур синовчан қараб кўйди-да, у ердан кетди. Эйлиннинг кўкси кўтарилиб-туша бошлади. Бунақа дим ҳавода баъзан нафас олишинг шундай қийин бўлиб кетадики!

Рақс вақтида Фрэнкка аввал хотини, кейин миссис Дэвис ва миссис Уолтерлар жуфтлик бўлишди – у Эйлинни аҳн-аҳёндагина кўриб қоларди ва ҳар гал қиздаги қудрат, гўзаллик ва шиддаткор ғайрат унинг юрагини қувноқ ҳисга тўлдириб юборарди – Эйлиндаги бу фазилатлар олдида айниқса, мана бу окшомда, у бутунлай ожиз қолганди. Бу ҳам ўн гулидан бир гули очилмаган бир қиз! Турган-битгани сеҳр-жоду! Хотини бу қизнинг шаънига қанақанги маломатларни ёғдирмасин, Фрэнк бошқа ҳар қандай аёлга қараганда унинг тўғри, фаол, шубҳалардан холи табиатига Эйлин кўпроқ мос келишини ҳис этиб турарди. Қиз анча содда – буни Фрэнк кўрмаслиги мумкин эмас, – аммо бошқа томондан қизни кўп нарсани тушунишга ўргатиш учун унча кўп меҳнат талаб этилмайди. Қиз унда жуда катта тассурот қолдирганди – гарчи бўйлари тенг бўлса-да, жисмоний маънода эмас, балки маънавий маънода. Ҳаётни севиш Эйлиннинг қон-қонига сингиб кетганди. Рақс тушар экан, Эйлин аксар кўзларини чакнатиб, оғзини хиёл очиб ва табассум ила ярқираган оппоқ тишларини кўрсатиб унинг ёнидан ўтиб кетар эди ва Каупервудни ҳар гал унга нотаниш бўлган кучли ҳаяжон туйғуси қамраб оларди: у тинимсиз қиз томон интиларди. Эйлиннинг бутун вужуди, ҳар бир ҳаракатидан тароват ёғиларди.

– Ҳўш, нима бўлди, Эйлин, кейинги рақсингиз бўш эканми? – сўради у, учинчи навбат бошланишидан олдин қизнинг олдига бориб.

Эйлин ҳозиргина рақс тушиб бўлиб, шерик йигити билан катта меҳмонхонанинг тўрдаги бурчагида ўтирарди, меҳмонхонанинг мум суртилган паркети ойнадай ялтиларди. Маҳорат билан қўйиб чиқилган бир нечта хурмо дарахти бу бурчакни денгиздаги ғорга ўхшатиб юборганди.

– Мени кечирасиз, деб умид қиламан, – одоб билан қўшимча қилди Фрэнк, Эйлиннинг шерик йигитига ҳурмат билан мурожаат этиб.

– Албатта, – жавоб берди йигит ўрнидан туриб.

– Ҳа, бу рақс бўш экан, – деди Эйлин. – Келинг, мана шу ерда ўтира турамиз; тезда бошланиб қолади. Сиз қарши эмасмисиз, ишқилиб? – сўради қиз олдинги шеригидан ва ширин жилмайиб кўйди.

– Раҳмат! Сиз билан вальсга тушиб, роса маза қилдим!

Йигит кетди. Каупервуд қизнинг ёнига келиб ўтирди.

– Янглишмасам, бу Ледоксинг ўғли бўлса керак? Сиз у билан қандай рақс тушганингизни кўрдим. Сиз, афтидан, рақс тушишни севар экансиз.

– Ўлгудек севаман.

– Мен ўзим ҳақимда бундай деёлмайман. Ҳолбуки бу тўғри, мароқли машғулот. Ҳаммаси ким билан рақс тушаётганингга боғлиқ. Миссис Каупервуд ҳам рақс тушишни кўпда ёқтирмайди.

Лилиан тилга олиними билан қиз беихтиёр ўзини ундан устун ҳис этди.

– Назаримда, сиз жуда яхши рақс тушар экансиз. Мен ҳам сизни кузатиб тургандим.

Кейинроқ Эйлин шу сўзлари учун ўзини койиди. Нима бўлганда ҳам бунақа шошқалоқлик қилмаслиги керак эди.

– Ростдан-а? Сиз мени кузатиб турганмидингиз?

– Ҳа.

Азбаройи ҳаяжонланганидан Фрэнкнинг фикрлари чалкашиб кетди. Эйлин беихтиёр унинг ҳаётига бостириб кирмоқда эди – тўғрироғи, агар йигит йўқ демаса, бостириб кирган бўларди; шу боис Фрэнкнинг сўзлари қандайдир журъатсизроқ чиқаётганди. У нима десам экан, деб ўйлашиб қолди, уларни оз бўлса ҳам яқинлаштира оладиган сўзларни қидирди-ю, аммо тополмаётган эди. Айтадиган гаплари эса жуда кўп эди.

– Сиз жуда мурувватли экансиз, – деди йигит анча узоқ сукутдан кейин, – қизик, мени кузатишингизга нима туртки берди?

Фрэнк унга енгил, киноя билан қараб қўйди. Яна мусиқа янгради. Раққослар жойларидан кўтарила бошлашди. Фрэнк ҳам турди.

Каупервуд ўз саволига жиддийроқ маъно беришни ўйланаётганди, аммо ҳозир Эйлин унга жуда яқин, у билан ёнма-ён турганида у қизнинг кўзларига тикилиб қаради ва мулойим қатъийлик билан қайта сўради.

– Бунинг учун сизга нима туртки берди?

Улар хурмолар тагидан чиқишди. Ўнг қўлини Фрэнк унинг белидан айлантириб олди. Чап қўли билан эса қизнинг чўзилган ўнг қўлини кафтмакафт ушлаб олди. Эйлиннинг чап қўли йигитнинг елкасида ётарди, қиз унга қапишиброқ туриб олган ва унинг кўзларидан кўзини олмасди. Вальсинг куюнли оҳангига монанд айланишганда, қиз ундан нигоҳини олди-да, Фрэнкнинг саволига жавоб бермасдан, ерга тикилди. У капалакдай енгил ҳаракат қиларди. Худди қиздан электр токи келиб ургандай, Фрэнк ҳам қандайдир енгиллик ҳис этди. Фрэнк қизнинг бадани эгилувчанлигидан гап очмоқчи бўлди. Қизнинг қўллари, баданига ёпишган қора қўйлагидаги кумушранг-қизғиш тангачаларнинг йилтиллашлари, бўйни ва заррин сочлари унинг ақлини бутунлай ром қилиб қўйганди. Қизнинг нафасидан дуркунлик, ёшлик уфурар ва йигитга чиндан ҳам ашойиб туюлмоқда эди.

– Саволимга ҳали ҳам жавоб берганингиз йўқ, – эслатди Фрэнк.

– Мусиқанинг гўзаллигини қаранг!

Йигит унинг қўлини қисиб қўйди.

Эйлин хуркибгина кўзларини кўтариб, унга қаради: шунча қувноқлиги, дали-ғулилиги билан қиз ундан кўрқади. Фрэнк бу ерда ҳозир бўлганлар ичида энг аълоси. Рақс тушиб, у билан ёнма-ён турган ҳозирги паллада йигит унга ҳайратомуз даражада қизик туюлмоқда эди, аммо асаблари дош беролмади ва қиз орқасига қарамай қочиб кетишни хоҳлаб қолди.

– Нима ҳам дердик, йўқ бўлса, йўқ-да, – йигит хиёл кинояли жилмайиб қўйди.

Шундай гапириш, ўзининг пинҳоний туйғусига, унга бўлган тийиксиз мойиллигига шама қилиб, ғашига тегиш қизга ёқишини Фрэнк фаҳмлаб қолганди. Аммо бундай изҳор охири нимага олиб келарди?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Шунчаки қандай рақс тушар экансиз деб қараган эдим, холос, – бироз куруқ оҳангда жавоб берди Эйлин.

Ораларида рўй берган нарсадан кўриқиб кетган қиз ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Фрэнк бу ўзгаришни сизди-да, жилмайиб қўйди. У билан рақс тушиш қанчалик ёқимли! Рақсда шунчалик нафосат бўлади деб у ҳеч қачон ўйламаганди!

– Мен сизга ёқаманми? – кутилмаганда сўради Фрэнк, оркестр жим бўлиши билан

Саволдан Эйлиннинг аъзойи бадани бўйлаб титроқ югуриб ўтди. Ёқасидан ичига ташлаб юборилган муз парчаси ҳам уни бу қадар кучли титратмаган бўларди. Савол ножўядай туюлганди, бироқ ундаги маъно ҳар қандай ножўяликдан мосуво эди. Эйлин бирдан кўзларини кўтарди ва Каупервудга тикилиб қаради, бироқ унинг нигоҳига бардош беролмади.

– Ҳа, албатта, – жавоб берди қиз овозидаги титрокни босишга ҳаракат қилиб; муסיқа тиниб, энди йигитдан нари кетиш мумкинлигидан ўзича суюниб қўйди.

– Сиз менга шунчалик ёқасизки, – тан олиб деди Каупервуд, – мен ҳам сизга озгина бўлса-да, ёқишимни билишим жуда керак.

Йигитнинг овозида ҳам илтижо, ҳам назокат ва ҳатто мунг бор эди.

– Ҳа, албатта, – такрорлади қиз, уни қамраб олган қарахтликни силкиб ташлаб. – Сиз буни биласиз ҳам.

– Сизнинг менга ишонишингизни билмоғим керак, – ўша оҳангда давом этди Фрэнк. – Менга мен билан очикчасига гаплашадиган одам керак. Илгари бу тўғрида ўйламасдим, аммо энди бу нарса менга зарур. Қанчалик латофатли эканингизни биласизми?

– Кераги йўқ, – унинг гапини бўлди Эйлин. – Мен ундай қил... Эй худоим, мен нима қиляяпман.

Қиз у томон яқинлашиб келаётган йигитни кўрди-да, давом этди:

– Мен ундан кечирим сўрашим керак. Бу рақсни унга ваъда қилгандим.

Каупервуд тушунди-да, у ердан кетди. У исиб кетган, асаблари таранг эди. У хиёнаткорона иш қилиб қўйганини ёки жиллақурмаса шул нарсани ўйлаганини тушуниб турарди. Ижтимоий ахлоқ қонунига кўра, бундай иш тутишга унинг ҳаққи йўқ эди. Атрофдаги ҳамма – унинг отаси, масалан, ота-онаси, ёки улар муҳитидаги ҳар қандай вакил тушунганидек, бу белгилаб қўйилган меъёрларга бутунлай зид келар эди. Бу меъёрлар зимдан тез-тез бузилиб турса-да, улар ҳар доим ўз кучида қолаверади. Бир куни, ҳали мактабдалиқ вақтида синфдошларидан биттаси қизни номусига теккан одам ҳақида гап кетганида бундай деганди:

– Бундай қилмайдилар!

Бўлар иш бўлди, аммо шу гаплардан кейин Эйлиннинг киёфаси мудом унинг кўз ўнгидан кетмайдиган бўлди. Гарчи бу нарса унинг ижтимоий ва молиявий аҳволини дабдала қилиб ташлаши ўша заҳоти миясига келган бўлса-да, у барибир қандайдир ғалати қизиқиш билан ўзи била туриб, ўйлаб-жўйлаб, энг ёмони – иштиёқ билан ўзида эхтирос оловини ёққанини кузатиб борар эди. Вақти келиб унинг ўзини қуйдириб кул қилиши мумкин бўлган оловни пуфлаш ва боз устига моҳирлик ила ва кўра-била туриб пуфлаш!

Юзи ингичка, ёш, қора сочли ҳуқуқшунос талабанинг гапларига Эйлин ўзини елпиғич билан елпиб, эринибгина кулоқ соларди. Узоқдан Норага кўзи тушгач, қиз йигитдан кечирим сўради-да, опасининг олдига борди.

– Ие, Эйлин! – деди Нора. – Қидирмаган жойим қолмади сени. Қаёқда эдинг?

– Рақс тушдим, албатта. Бошқа қаерда ҳам бўлардим, сенингча? Наҳотки танобийда мени кўрмаган бўлсанг?

– Йўқ, кўрмадим, – норози оҳангда жавоб берди Нора, гўё гап жуда муҳим нарса устида кетаётгандай. – Ҳали бу ерда узоқ қолмоқчимисан?

– Охиригача, ҳар ҳолда. Дарвоқе, кўрамиз-да.

– Оуэн соат ўн иккида уйга кетишини айтди.

– Кетса кетаверсин! Мени битта-яримтаси кузатиб қўяди. Хурсандмисан, ишқилиб?

– Жуда! Эҳ, сенга қайси бирини сўзлаб берсам экан? Охирги рақс вақтида мен бир хонимнинг қўйлагини босиб олдим. Унинг шунақанги жаҳли чикдики! Менга еб қўйгудек қаради ўзиям!

– Бўпти, ҳечкиси йўқ, жонгинам, кўркма, у сени еб қўймайди. Ҳозир қаёққа бораяпсан?

Эйлин опаси билан ҳар доим бироз ҳомийларча оҳангда гаплашарди.

– Кэлемни топишим керак. Кейинги навбатда у мен билан рақс тушиши лозим. Унинг кўнглида нима гап борлигини биламан: у мени ташлаб, жуфт-такни ростлаб қолмоқчи, аммо тушини сувга айтсин!

Эйлин жилмайди. Норага гап йўқ. Бунинг устига ақлдан Худо берган! Ахир ҳамма гапдан хабари бўлганида, у нима деб ўйларди? Эйлин орқага бурилди – уни тўртинчи йигит кидирарди. Қиз ўша заҳоти у билан қувнок гап сота кетди, ўзини бемалол тутиш кераклиги бир зум ёдидан чикқани йўқ. Бироқ қулоқлари остида ҳамон ўша кўндаланг қўйилган: “Мен сизга ёқаманми?” – деган савол ва унинг журъатсиз, аммо ҳаққоний равишда: “Ҳа, албатта!” деб берган жавоби жаранглаб турарди.

XIX БОБ

Эҳтироснинг авж олиши – ўзига хос ҳодиса. Катта ақл эгаларида, шунингдек, таъби нозик одамларда эҳтирос кўпинча келажакдаги нарсасининг маълум фазилатлари билан мақтанишдан бошланади, дарвоқе барибир бу фазилатлар сўнгсиз шартлар билан эътироф этилади. Фаросат билан яшовчи одам, худбин ўзининг “мен”и билан ғоят оз иш қилади-да, ўзи жуда кўп нарсани талаб этади. Шундай бўлса-да, хоҳ эркак ё хоҳ аёл бўлсин, ҳаётни севадиган одамга бундай худбин шахс билан ҳар томонлама алоқада бўлиш унинг бошига жуда кўп ташвишларни солади.

Каупервуд онадан энг аввало фаросатли худбин бўлиб туғилганди, ҳолбуки унинг бу хоссаларига қайсидир даражада одамларга хайрихоҳлик ва мурасасизлик билан муносабатда бўлиш эш бўлиб кетганди. Худбинлик ва ақлий манфаатларнинг устунлиги, бизнинг ўйлашимизча, санътнинг турли соҳаларидаги фаолиятга яхши таъсир кўрсатади. Сармоядорлик фаолияти – ўша санъат, оқил ва худбин одамлар хатти-ҳаракатларининг энг мураккаб йиғиндиси. Каупервуд ўз табиатига кўра сармоядор эди. Ҳаётнинг моддий жиҳатини эсдан чиқариб, табиат мўъжизалари, уларнинг гўзаллиги ва мураккаблиги олдида ағрайиб қолиш ўрнига у фикрининг ўткирлиги шарофати билан ўзининг узлуксиз молиявий ҳисоб-китобларига зарар етказмасдан борликдаги гўзал нарсалардан ҳам ақлий, ҳам ҳиссий лаззат олишдек бахтли қобилиятга эга бўлганди. Аёллар ҳақида, ахлоқ ҳақида, яъни гўзаллик, бахт, тўқис ва ранг-баранг ҳаётга ташналик билан узвий боғлиқ бўлган нарсалар ҳақида мулоҳаза юритар экан, даққионуздан қолган бир хотинлилик ғоясига шубҳа билан қарай бошлади, замирида мавжуд ижтимоий тарз-тариқани сақлаб қолишга интилишдан бошқа бирон-бир бошқа маъно йўқ деб ҳисобларди. Нима учун шунча одамларнинг фикри айнан мана шунга, битта хотин бўлиши ва то ўла-ўлгунча унга вафодор бўлиб қолиш мумкин ва керак, деган нарсага келиб тўхталади? Бу саволга у жавоб тополмасди. Ўшанда Европада роса кўп гапирилган эволюция назариясининг нозикликлари устида бош қотиришга ёки тегишли тарихий латифаларни ёдга солишга унинг тоб-тоқати йўқ эди. Бунга унинг сира вақти бўлмасди. Бундан ташқари, бу ғоянинг мутлақо яроқсизлигини исботловчи ҳолатлар ва мижозлар маташувларини у неча бор кўрган эди. Эр-хотинлар ўла-ўлгунча

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

вафодор бўлиб қолмаганлар, минглаб ҳолларда эса вафодорлик кўрсатган бўлишса-да, ниятлари пок бўлмаган. Ақл шиддаткорлиги ва журъати, бахтли тасодиф – баъзи одамларнинг ўз оилавий ва ижтимоий зарарлари ўрнини қоплашга ёрдам берган нарсалар шулар; бошқалар эса ўз омилиги, онгсизлиги, камбағаллиги ёки шахсий жозибаси йўқлиги важдан нурсиз, бемаъни ҳаёт кечиришга маҳкум бўлганлар. Дунёга тасодифан келиб қолиш, ички эркисизлик ёки топқирлик уларни ё узлуксиз азоб-укубат чекишга ёки арқон, пичок, ўк, захар ёрдамида бошқа ҳолатларда гўзал бўлиши мумкин бўлган жирканч ҳаётдан қутулиш йўлини қидирганлар.

“Мен ҳам ўлимни афзал билардим”, хаёлан деди Каупервуд, рўзномада камбағал, тўшакка миҳланиб қолган ва шунга қарамай тангу тор кулбада шарти кетиб, парти қолган ва табиийки, у ҳам бемор хизматкор хотин қўлида ўн икки йил ёлғиз яшаган одам ҳақида ўкиб. Юрагига суқилган тўр тўкиш игнаси унинг ёруғ дунёдаги азоб-укубатларига чек қўйган. “Қуриб кетсин бунақа ҳаёт! Ўн икки йил! Нега касаллигининг иккинчи ё учинчи йилида шундай қилиб қўя қолмаган?”

Бу ерда ҳам ҳамма нарса кундай равшан – бунга ҳар қадамда исботлар учрайди – барча қийинчиликларни ақлий ва жисмоний куч ҳал қилади. Ахир саноат ва сармоядорлик магнатлари шу ҳаётнинг ўзида билган нарсаларини қила оладилар ва қилмоқдалар-ку! Каупервуд бунга неча марта-лаб амин бўлди. Боз устига, конун ва ахлоқ деган нарсаларга риоя этувчи бу барча бало-батарлар – матбуот, черков, полиция ва биринчи навбатда кўнгилли насихатгўйлар қуйи табақаларда заррача иллатни кўриб қолсалар, айюҳаннос солиб, дунёни бузадилар, гап Батлер тўғрисида кетганда эса елкаларини қисиб, пусиб қоладилар, куч-қуввати бор одамга шамолни ҳам раво кўрмайдилар, аммо у салгина қоқилдими, тамом, ҳеч нарсадан тап тортмай, андиша-пандишани йиғиштириб, ўшанга ташланадилар. О, ўшанда қанақанги шовқин-суронлар кўтарилмайди, барча кўнғироклар баравар бонг уради! Қанақанги сурбетларча ва тубан сўзлар айтилмайди! “Бу ёққа, бу ёққа келинлар, ҳай яхшилар! Қаранглар, ана, ўз кўзларингиз билан кўринглар, ҳатто жамиятнинг олий қатламларида ҳам гуноҳкорга қанақанги жазо берилмайди!” Шуларни ўйлар экан, Каупервуд жилмайиб қўйди. Қандай риёкорлик! Қандай иккиюзламачилик! Аммо дунё ўзи шундай тузилган ва уни тузатиш Фрэнкнинг қўлидан келмайди. Ҳамма нарса ўз йўлидан бора-версин! Унинг вазифаси – ҳаётда ўз ўрнини топиш ва уни тутиб қолиш, ҳар қандай синовга бардош бериш ва унинг чин моҳияти кетидан туша оладиган одамшавандалик ва вазминлик билан обрў қозониш. Бунинг учун куч керак. Ўткир зеҳн ҳам. Унда униси ҳам бор, буниси ҳам бор. “Мен хоҳишларини биринчи ўринга қўяман” – Каупервуднинг шиори ана шундай эди. У бунинг омад кетидан чопувчилар орасидан жой олиш учун жангга отланаётганлар кўтариб олган тахтага кўркмай ўйиб ёзиб қўя оларди.

Бироқ ҳозир Эйлин бундан кейин қандай муомала қилиши керак-лигини обдон ўйлаб олиши ва бир тўхтамага келиши керак эди; дарвоқе, кучли ва бир мақсадли одам ўлароқ Каупервуд бу масалада ҳам ўзининг мутлақо мустақиллигини сақлаб қолди. Унинг учун бу у ҳар куни дуч келадиган мураккаб молиявий муаммолардан кам фарқ қилувчи муаммо эди. Унга бу муаммони ечиш қийин эмасдек туюларди. Нима чора кўриш керак? У хотинини ташлаб, Эйлин билан кета олмасди, бунга шубҳа йўқ. Уни ҳаддан ташқари кўп ришталар чирмаб олганди. Жамоатчилик фикри олдида кўркувгина эмас, балки ота-она ва бола-чақаларга муҳаббат, шунингдек, сармоядорлик билан боғлиқ мулоҳазалар уни маҳкам ушлаб турар эди. Бундан ташқари, у бунинг хоҳлашига ўзининг кўзи етмаётганди. У кундан-кун авж олиб кетаётган ўзининг ишбилармонлик манфаатлари билан иш олиб бориш ниятида ҳам эмас, аммо айни вақтда ҳе йўқ-бе йўқ Эйлиндан воз кечишни

ҳам ўйламаётганди. Қизда тўсатдан пайдо бўлган туйғу унга ҳаддан ташқари кўп севинчли ваъда қиларди. Миссис Каупервуд энди уни на жисмонан ва на руҳан қондира оларди ва бу унинг Эйлинга мойиллигини оқлашда етарлича дастак бўлиб хизмат қиларди. Нимадан кўрқиш керак ўзи? У бу ҳолатдан ўзига сув ҳам юқтирмай чиқиб кета олади. Бироқ дақиқа сайин унга тутган йўли тобора чалкашиб бораётгандек, Эйлин эса анча хавфсиз ахлоқий йўлда тургандек кўринмоқда эди ва шу нарса уни кўпроқ сукутга чўмдириб, ўйга толдирадди. Зеро, энди у қизга бутунлай ошиқ бўлиб қолганда ва у юрагининг ич-ичидан тошиб келаётган бир қудратли туйғу битта йўлини танлашини қаттиқ туриб талаб қилмоқда эди.

Хотини тўғрисида ўйлар экан, Каупервуд ҳам ахлоқийгина эмас, балки моддий маънода ҳам шубҳаларга чулганган эди. Гарчи Лилиан бева қолиб, унинг шиддаткор ёшлик тизийқиға бардош беролмаса-да, лекин Фрэнк кейинчалик англаб етдики, хотини ижтимоий ахлоқ қоидаларига риёкорона риоя этувчиларнинг учига чиққанларидан экан, унинг муздек, қордек тозаллиги хўжақўрсингагина экан. Аслида уни маъносиз шахвониятнинг эпкинлари қамраб оларди. Йигит яна бир нарсага амин бўлдики, Лилиан вақти-вақти билан вужудини қамраб олувчи ва ихтиёридан маҳрум этувчи эҳтиросдан уялиб кетарди. Бу Каупервудни ранжитарди, зеро, у кучли, ҳукмфармо эди ва ҳар доим мақсад сари тикка борарди. Албатта, у тўғри келган-келмаган одамга Лилианга бўлган туйғуларини тушунтириб ўтирмоқчи эмасди, аммо нима учун улар юзма-юз бўлганда ўз муносабатлари ҳақида чурқ этмасликлари, бир-бири билан жисмоний яқинлик ҳақида гапирмасликлари керак? Тилда бошқача амалда бошқа бўлиши кимга керак? Тўғри, аёл ўзича унга содиқ эди – ювошлиги, совуққонлиги, фақат ақл кучи билан иш тутишлиги, боз устига, орқага қайрилиб қарар экан, онда-сондагиларни ҳисобга олмаса, у хотинини бошқача тарзда эслай олмасди. Аёл тушунганидек, бурч туйғуси унинг Фрэнкка бўлган муносабатида қатта роль ўйнар эди. Бурчини у ҳамма нарсадан устун қўярди. Кейин “одамлар нима деркин”га навбат келди, ундан кейин давр руҳи нимани талаб қилса, ҳаммаси бўлди. Эйлин, аксинча бурч одамига ўхшамасди ва ундаги жўшқинлик, равшанки, унинг шарттакиликларни менсимасликка мажбурларди. Бошқа қизлар каби хулқ-атвор қоидалари, шубҳасиз, унинг қулоғига қуйиб бориларди, аммо у очиқ-ойдин улар билан ҳисоблашини истамасди.

Кейинги уч ойда улар яна кўпроқ яқин бўлиб қолишди. Қизнинг қалбини тўлдирган туйғуларга ота-онаси ва одамлар қандай муносабатда бўлишларини яхши тушунган Эйлин барибир битта нарса ҳақида қаттиқ ўйлар ва ҳамон битта нарсани зўр бериб хоҳларди. Энди у анча чуқур кетиб, қилмиши билан бўлмаса-да, фикру ўйлари билан обрўйини тўкиб бўлгач, Каупервуд унга янада фусункор бўлиб кўринмоқда эди. Йигит жисмоний жозибаси билан эмас – кучли эҳтирос бундай чекловни билмайди, – балки ботиний яхлитлиги билан уни ҳаяжонга солар ва шам парвонани ўзига торганидай, у ҳам қизни ўзига маҳлиё қилгани-қилган эди. Унинг кўзларида эҳтирос ихтиёрий равишда пасайтирилган бўлса-да, аммо барибир кучли ва қизнинг тасаввурича, ҳамма нарсадан қудратли олов яллиғланиб турарди.

Хайрлашаётиб, у қизнинг қўлидан тутганда, Эйлинни электр токи ургандай бўлди ва ажралишгача қиз йигитнинг кўзига тик қараш нечоғли қийин бўлганини эслади. Гоҳ-гоҳ бу кўзлардан қандайдир вайрон этувчи қувват отилиб чиқарди. Кўп одамлар, айниқса эркаклар, унинг совуқ нигоҳларига базўр бардош берар эдилар. Уларга қараб турган бу кўзлар ортида зимдан кузатиб турган, аммо ҳеч нарсани назардан қочирмайдиган яна бир жуфт кўз бордек туюларди уларга. Каупервуд нима ҳақида ўйлаётганини ҳеч ким тополмасди.

Кейинги ойларда Эйлин унга янада кучлироқ илакишиб қолди. Бир куни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кечкурун у Каупервудлариникида рояль чалиб ўтирганида Фрэнк пайт пойлаб туриб – худди шу вақтда хонада ҳеч ким йўқ эди – эгилди-да, қизни ўпиб олди. Дераза пардалари орасидан аёзли, қорли кўча ва милт-милт қилиб турган газ фонуслар кўриниб турарди. Каупервуд уйга эрта қайтиб келди ва Эйлиннинг куй чалаётганини эшитиб, рояль турган хонага кириб борди. Эйлин кулранг, шарқ усулида жимжимадор сариқ ва кўк кашталар тикилган тивит кўйлақда эди. Кўйлақка ҳамранг қилиб, бунга ҳам сариқ ва кўк рангдаги патлар қадалган кулранг шляпа бошида, – булар барчаси қизнинг бир ҳуснига ўн ҳусн кўшиб юборганди. Тўртта ё бешта, ҳарҳолда жуда кўп – опал, зумрад, ёқут ва олмос кўзли узуклар ялт-юлт қилар ва уларнинг ёғдулари клавишлар узра югуриб юрган бармоқларда акс этар эди.

Фрэнк ичкарига кириб келди ва қиз унинг келганини билиб, ўгирилиб қараб ўтирмади. Каупервуд унинг яқинига келди ва Эйлин жилмайиб, кўзларини йигит томон кўтарди, қизнинг кўзларидаги Шуберт келтирган орзумандлик мутлақо бошқа ифода билан алмашди. Каупервуд бирдан эгилди-да, лабларини қизнинг лабларига босди. Ипақдай майин мўйлов қитиғини келтириб, қизнинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Эйлин чалишдан тўхтади, сийнаси тез-тез кўтарилиб туша бошлади; қиз ҳар қанча кучли бўлмасин, аммо унинг нафаси бўғилди. Юраги оғир болғадек гурс-гурс урарди. Қиз: “Вой!” ёки “Керак эмас!” демади, балки ўрнидан турди, дераза томон кетди ва пардани хиёл кўтариб, ўзини кўчани томоша қилаётганга солди. Бундай катта бахтдан у ҳадемай ҳушдан кетиб қоладигандек бўлиб туюлди.

Каупервуд тезгина унинг ортидан борди. Эйлинни белидан кучоқлаб, қизнинг оқарган чехрасига, тиниқ, нам кўзларига ва чўғдек лабларига боқди.

– Сен мени севасанми? – шивирлади Фрэнк; азбаройи эҳтироснинг зўридан унинг бу саволи жиддий ва амрона садо берди.

– Ҳа! Ҳа! Ўзинг биласан-ку буни!

Йигит юзини унинг юзига кўйди, қиз эса қўлларини кўтарди-да, унинг сочларини силай бошлади. Қизга бўлган севгиси, уни ўзиники деб билиш кувонч туйғуси Фрэнкнинг бутун вужудини қамраб олди.

– Мен сени севаман, – деди у ўзи айтган сўзлардан ўзи ҳайратда қолгандек. – Мен буни тушунмаган эдим, аммо энди тушундим. Қанчалик яхшисан! Ақлдан озай деяпман.

– Мен ҳам сени севаман, – жавоб берди қиз. – Мен ўзимни қўйгани жой тополмай қолганман. Биламан, бундай қилмаслигим керак эди, лекин ... оҳ!...

Эйлин қўллари билан унинг бошини чангаллади ва тиниб кетган нигоҳини унинг кўзларидан узмай, лабларини йигитнинг лабларига босди. Кейин у бирдан четланди-да, яна кўчани томоша қила бошлади, Каупервуд эса меҳмонхона тўрига қараб кетди. Улар бутунлай ёлғиз эдилар. Фрэнкнинг бошида қизни яна бир ўпсаммикан, деган савол айлана бошлаганди, эшикда Нора кўринди – у Аннанинг хонасида эди – унинг ортидан миссис Каупервуд юриб келарди. Яна бир неча дақиқадан кейин Эйлин ва Нора уйга кетишди.

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

(Давоми бор)

Меҳмет ЎНДЕР

МАВЛОНО¹

IV БЎЛИМ

**КЎНГИЛ САДОЛАРИ ИЧРА СИРЛАР
ХАЗИНАСИ – ЗАРГАР САЛОҲИДДИН**

**ЗАРГАРНИНГ САНДОНИДАН КЎНГИЛ
САДОЛАРИ КЕЛМОҚДА ЭДИ**

Куёш анча оғиб, кўнгилларга хузур бахш этувчи салқин шабада эсаётган бир паллада Мавлоно Жалолоддин Кўнё бозори олдидан ўтиб борарди. Боши ҳам, кўллари жуббасининг энглари ичида, оғир-оғир одимларкан, халқ оёққа туриб, таъзим этар, саломлар берар эди. У заргарлар растаси жойлашган кўчага бурилиши биланок, кулоғига сандон узра тиллага ишлов бераётган заргарларнинг тинимсиз болға садолари чалина бошлади. Болғанинг бир меъёрда урилишидан шундай илохий мусиқа оҳанги пайдо бўлган эдики, гўё Мавлононинг қалбидаги қайғуни аритиб, шавққа тўлдирди. Мавлоно тўхтади. Бир муддат теран акс садо бераётган бу ёқимли товушларни тинглаб турди. Кўз олдида коинот низоми жонлангандек бўлди гўё. Айни дамда кўкдаги барча сайёралар, буржлар куёшнинг тафти ичра маст бўлиб гир айланмоқда эди.

Мавлоно ўнг кўлини яктагининг ёқасига олиб борди. Кўзларини чирт юмди, боши аста ўнг елкаси томон эгилди. Болға садолари кўнгил садолари ўларок ёқимли бир оҳангда жарангламоқда эди. Дастлаб у ўнг оёғи билан бир айланди. Сўнг чарх уриб айлана бошлади. У кўча ўртасида тўхтамай айланмоқда эди... Болға зарбларининг оҳангига уйғун холда чаппар ураркан, ичидаги ғам шодликка айланиб, хузур топмоқда эди. Оломон ишини ташлаб, шу кўчага ёпирилиб келди. Улар Мавлононинг атрофини доира шаклида ўраб олган эдилар.

Бу жўшқинликдан бирон-бир маъно тополмай, ҳамма ҳайрат ичра қотиб турар, олд томондаги дўкондан келаётган болға садолари эса тобора кучаймоқда эди... Дўкон соҳиби заргар Салоҳиддин Мавлононинг болға садолари остида самоъ рақсига тушаётганини кўргач, ниҳоятда ҳаяжонланиб, завққа тўлиб, шогирдларига:

– Болға уришдан тўхтаманг. Тилла варақлар зое кетади деб, ҳеч кўркманг, уринг, янада тезроқ уринг, – дея амр этаркан, ўзи ҳам жойида тек туролмай, кўчага отилиб, Мавлоно билан бирга самоъ рақсига туша кетди. Бироздан сўнг болға тутган кўллар толикиб, зарб садолари тиниб қолди. Мавлоно аста-секин ўзига келгач, ёнида заргар Салоҳиддинни кўриб, уни гўё олдиндан танийдигандек қучиб олди. Заргар Салоҳиддиннинг кўзи шу дамда Мавлонодан бошқа ҳеч кимни кўрмас, илохий хазиначиларга эришиш ҳаяжони ичра маст эди.

Мавлононинг болға садоларига уйғун тарзда оёқ босиб, кўча ўртасида заргар билан бирга самоъ рақсига тушганини ҳайратга тўлиб томоша қилган халққа қарага Салоҳиддин шундай хитоб қилди:

– Нега ҳайрон бўлиб турибсизлар? Сиз тилла излаб, бир-бирингизни еб келмаганмидингиз? Мана, сизга менинг тилла варақларга тўла дўконим, қани қараб турманг, яғмоланг, унда неки бор бўлса, бари сизники бўлсин. Менга энди тилла чикора. Мен ҳақиқий маъданимни топдим.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Халқ дўконга ошиқаркан, Салоҳиддин буюк бир ихлос билан Мавлононинг олдида бош эгди:

– Сенинг файзу камолингдан бўлак ҳеч нарсага эҳтиёжим йўқ. Мени қайга бошласанг бошла...

ЗАРГАР САЛОҲИДДИН – ТОЗА ЮРАКЛИ, СОФ ИНСОН

Мавлоно ўша кун Салоҳиддин билан бирга мадрасаси томон йўл олди. Унинг хос муридлари қаторидан жой олган ҳамда “Заркубий” унвони билан танилган заргар Салоҳиддин Бейшаҳар кўли соҳилларида жойлашган Комила кишлоғида туғилган эди. Отасининг исми Ёғбосган бўлиб, пок инсон эди. Оиласи кўлдан балиқ овлаб сотар ҳамда дехқончилик билан шуғулланарди. Фурсат топиб, Қўнёга келган ва бир заргарнинг ёнида бир неча йил шогирд тушиб меҳнат қилган Салоҳиддин бу йилларда Мавлононинг устози, термизлик Саййид Бурҳониддиннинг суҳбатларидан баҳра олиб, сабоқларига қатнаган эди. Саййид Бурҳониддин Қайсарига кетгач эса, у кишлоғига қайтиб, уйланиб, бола-чақали бўлган эди.

Маълум бир фурсатдан сўнг у такрор Қўнёга келади. Жума намозини адо этиш учун Абулфазл Жомеси деб аталадиган Аълоиддин Жоме масжидига йўл олади. Минбарда Мавлоно ваъз ўқиб туриб, Саййид Бурҳониддиннинг юксак ҳикмат ва фазилатларини тилга олади.

Салоҳиддин Мавлононинг қиёфасида бир пайтлар пойига тиз чўккан шайхи Саййид Бурҳониддин сиймосини кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушади.

Бир неча кун ўтиб Салоҳиддин кишлокдан шаҳарга кўчиб келади ва Заргарлар бозоридан дўкон очади. Тилла варақ ясаб, уларни музаҳҳиб¹ ларга сотиб кун кечира бошлайди.

Ва ўша куни болғасининг садолари Мавлонони кўча ўртасида ҳаяжонга солиб, самоъ рақсига тушишга ундаган эди. Энди бундан кейин у Мавлоносидан ҳеч айрилмасди, ҳатто у Шамснинг ўрнини боса оларди.

Салоҳиддин кўнгли тоза, кўли очик – сахий ва оми инсон бўлиб, ўқиб-ёзишни билмас, бироқ кучли ҳофизага эга эди. Мажлисларда олган илм жавҳарларини китоб каби хотирасига жойлабгина қолмай, улар билан қалбини ҳам безарди. Мавлононинг ҳузурда доимо одоб билан тиз чўкиб ўтирар, қўлларини енглари ичига тортиб, бошини эгган ҳолда унинг суҳбатларини тингларди. Унга бирон-бир савол берилганда орифона жавоб бериб, кўпчиликнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлар эди. У етук, фозил кимсаларнинг суҳбатида пишган, тасаввуф илмида анча илгариллаган, комиллик йўлида жиддий одим отган эди.

Мавлононинг мажлисида заргар Салоҳиддин эндиликда Шайх Салоҳиддинга айланган эди. Шайхлиги Мавлоно учун эмас, балки ён-атрофдагилар учун лозим эди. Бир кун у Мавлонога шундай деган эди:

– Менинг кўнглимда пинҳона нур чашмалари бор экан-да, ўзимнинг хабарим йўқ эрмиш... Сиз кўнглим чашмасини шундай очдингизки, денгиз каби жунбушга келдим...

Мавлоно Шамснинг сурату сийратини Салоҳиддиннинг нурли жамоли, жўшқин қалбида топган эди. Ушбу жўшқин қалб унинг кўли остида олмос каби товланиб, Тангри сирлари, севгиси ва ишқи билан тўлиб-тошмоқда, атрофдагиларни Салоҳиддинга итоат қилишга ва унинг кўнглини олишга даъват этмоқда эди. Ҳатто бир мажлисда Мавлонога:

– Қандай одамни ориф дейдилар? – деб сўраганларида, Мавлоно:

– Ориф сен жим турганинг ҳолда сенинг сирингдан сўз юритган кимсадир. У Шайх Салоҳиддиндир, – деб жавоб қилган эди.

Мавлоно уни “Шайхларнинг шайхи, улуғи, ўз даврининг Боязиди (Бистомий), замона кутби, Ҳақ нури...” – дея мактамоқда, Шамсга бағишлаб ёзгани каби Салоҳиддин учун ҳам “Шайх Салоҳиддин” тахаллуси билан ғазаллар битмоқда эди. Мавлоно Салоҳиддинни Шамснинг ўрнига келган илоҳий хилқат билиб, ғазалларидан бирида шундай таърифлайди:

“Утган йил келиб қолди қизил чакмонли, нур юзли бу йил бўз хирқага ўраниб келди.

¹ М у з а ҳ ҳ и б – зарҳал қилувчи уста.

Кийимини алмаштирди, аммо у ўша ўшади...”

Шайх Салоҳиддин Мавлонодан анча катта эди. Кексайган, нуроний чехрасини кумушдек оқ, қисқа соқоли безаб турар эди. Мавлононинг ўғли Султон Валад “Ибтидонома” асарида Унинг бу ҳолини шу сўзлар билан тугатади: Мавлононинг жўшқинлиги Унинг соясида тин олди. Унинг иродаси ўзгача эди. Фидойилиги барчадан ортиқ эди. Етук, фозил кимсалардан йиллар давомида олинадиган файзни ундан бир нафасда олиш мумкин эди. Сўзламай, лаб очмай сирлар айтар, оғиздаги тил билан эмас, кўнгил тили билан маъно инжуларини тизарди...

Шайх Салоҳиддин оз ер, оз ухлар, баъзи кечалари бошини саждадан кўтармасди.

Салоҳиддин мажлисларда Мавлоно бўлмаган пайтларда унинг ўрнига ўтиб, кўнгил соҳибларига ҳикмат тўла насихатлар берарди:

– Билингизким, Тангри валийлари марҳамат маъданларидир. Ташналар улар томон интилгай, сўзларидан шифо топгай, раҳмат қозонгай ва уларнинг нури бирла тирилгай. У нур камаймагай, билъакс, ортиб боргай. Кимда бу сифатлар йўқ эса, Ул Тангри валийси эмас. Ҳақиқий ошиқ Тангри валийсини топгай ва унга боғлангай. Унинг назарлари қуёш кабидир, муриднинг вужуди эса тош... Иқтидори бор бўлган тош комил қуёшнинг назари остида ёқут ҳам бўлгай, зумуррад ҳам.

Салоҳиддин Мавлонодан олган файзни халққа сочмоқда, олганини қайтиб бермоқда эди.

МАВЛОНО ФОТИМА ХОТУННИ КЕЛИН ҚИЛДИ

Мавлоно Салоҳиддин билан бўлган маънавий яқинлигини сеҳрли ришта орқали боғламоқчи ва бу яқинликни дунё тургунча давом эттирмоқчи эди. Салоҳиддиннинг Фотима ва Ҳадия деган ой юзли, гўзал феъл-атворли икки асранди кизи бор эди. Унинг қўли остида ўз фарзандидек улғайган кизларнинг ҳар иккиси ҳам Мавлонони оталаридек азиз тутиб, хурмат қилардилар. Тўнғич кизи Фотима Хотун Султон Валадга никоҳлаб, камтарона тўй қилинди, шарбатлар ичилди, самоъ рақсига тушилди. Мавлоно кўз қорачиғидек яхши кўрадиган ўғли Султон Валаднинг бу бахтли кунида жуда хурсанд эди. Самоъ рақсига туша-туша ғазаллар айтмоқда, ўғли ва келинини қутламоқда эди.

– Тўйимиз, гўшангамиз қутлуғ бўлсин дунёда... Тангри байрамни, тўйни айнан бизга кўра ўлчаб-бичди, – дер ва барчани самоъ рақсига даъват этарди.

– Ҳой, орифлар, дунё подшосининг, жонларга жон бағишлаган Султонимизнинг давлати соясида рақсга тушинг. Сўфийлар, чарх уринг, айланинг, ўйнанг.

Тўйдан сўнгра Мавлоно ўғли Султон Валадни ёнига чорлаб, завжаси Фотима Хотуннинг кўнглини доимо хуш тутишга чақириб, шундай васият қилди:

– Бугун сени синаш учун бахшида этилган, кўнгил ва кўзимизнинг нури Фотима Хотунни ўз никоҳингга оларкансан, шуни васият қиламан: Умид қиламанким, сен унга ҳақсизлик қилмагайсан, ҳатто бир дам бўлса-да, завжаннинг кўнглига отамнинг ўлимидан сўнгра менинг хожам вафосизлик қилмоқдалар, деган ўй келмагай. Ул шундай бир аёлдиким, асл жавҳари тозалиги туфайли шикоят қилмагай, сабр қилгай... Фотима Хотунни азиз тутгайсан, ҳар кун ва ҳар тунни байрам билгайсан...”

Шайх Салоҳиддиннинг кенжа кизи Ҳадия Хотун саройнинг устод хаттотларидан Низомиддинга никоҳланган эди. Бироқ Ҳадия Хотуннинг сеп пули етмай қолганди, шу боис Мавлономиз вазир Муҳиддин Парвонанинг завжаси Гуржи Хотундан ёрдам сўраган эди. Мавлононинг жуда яқин муриди бўлган Гуржи Хотун сеплик учун шу қадар кўп бисот жўнатган эдики, Ҳадия Хотуннинг сандиғига сиғмай, бир қисми Фотима Хотунга ажратилган эди.

Ишқ ва шавққа тўла тотли кунлар ўтмоқда, ҳазрати Мавлоно Шамснинг хижрон дардини Салоҳиддиннинг хуш сўзлари билан юмшатишга ҳаракат қилмоқда эди. Илгари Шамсга қарши бўлганлар, энди у ер-бу ерда тағин гийбат қила бошлаган эдилар:

– Биридан қутилган эдик, бошқасига тутилдик... Олдингисининг кимлиги маълум эди, ҳозиргиси эса... Улуғ Мавлоно ўқишни, ёзишни билмаган бир

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

дарвешга боғланиб қолди. Бу одамнинг биздан устун нимаси бор, тушунмаймиз. Бунинг устига бошимизга шайх бўлди, бу қандай гап, – деб ёзғирар эдилар. Бу нохуш сўзлар Салоҳиддиннинг ҳам қулоғига етиб борган ва у бундан жуда мутаассир бўлган эди.

МАВЛОНО ШАЙХ САЛОҲИДДИНДАН ҲАМ ЖУДО БЎЛДИ

Шайх Салоҳиддин муридларнинг ўзига нисбатан айтилган аччиқ сўзларидан хафа бўлган эди. Чунки уларга доимо яхшилиқни раво кўрарди. Қолаверса, у Мавлонони узлатдан олиб чиқиб, муридлари билан шуғулланиши учун кўп саъй-ҳаракат кўрсатган эди. Чунончи, унинг Човушўғли деган жуда яқин дўсти бўлиб, ундан ҳеч қачон ўз яхшилигини дариф тутмасди. Энди ўзига душман бўлганларнинг бошида айнан ўша дўсти турарди. Сўнги пайтларда бу гуруҳ аъзолари ишга шу қадар жиддий тус берган эдиларки, ҳатто Салоҳиддинни Шамс каби ўртадан кўтариш пайда эдилар. Уларнинг бундай ифвою кирдикорларидан хабар топгач, Салоҳиддин кулиб шундай дейди:

– Ҳақнинг амри бўлмай, ҳатто бир тук ҳам узилиб тушмагай. Тангри амр эса, кул чорасиз бўйин эггай. Ҳақиқатан ҳам улар мени ўлдириш ниятида эсалар, мен уларга Оллоҳдан хайр ва яхшилиқ тиламоқдан ўзга айтар сўзим йўқ.

Ёмонлик ғуборларини яхшилиқ булоқлари билан ювмоқ... Салоҳиддин ўзида қайнаган бу булоқларни жўмардларча очди. Маълум бир вақт ўтгач эса, улар хатоларини англаб, бир-бир узр сўрай бошладилар.

Йиллар ўтмоқда эди. Шамсдан сўнгра роппа-роса ўн йил... Муттасил рўза тутиш, кеча-кундуз ибодат қилиш ҳамда нафс балоси билан мужодала¹лар Салоҳиддиннинг озгин вужудини жуда толиқтирганди. Кексайганди-да... Умр охирига қолганини билар, аста-секин боқий дунё тадоригини кўрмоқда эди. 1258 йилнинг декабрь ойи қаттиқ совуқ келди. Салоҳиддиннинг хирқасини ювиб, қуриши учун шифтга осиди. Ҳудди шу паллада жума азони янгради, бошқа хирқаси йўқ Салоҳиддин муз қотган хирқасини кийиб, жомега йўл олди. “Касал бўласиз, ундай қилманг” деганларга:

– Тангри амрининг таркидан жисмнинг маъви авлодир, – дея жавоб беради.

Айни дамда ўлимга рози бўлгани маълум эди. Дарҳақиқат, иситмаси кўтарилиб, тўшакка миҳланди. Салоҳиддиннинг бетоблиги Мавлонони жуда қаттиқ қайғуга солди. Бемордан тез-тез келиб хабар олар, келолмаган кунларда мактуб йўллаб, ҳол-аҳвол сўрар, Яратгандан унга шифо тиларди. Мактубларида самимий ғазаллар битиб, унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди.

Хасталик тобора кучайиб, Шайх Салоҳиддин ҳолсизланиб борарди. Энди умид қолмаган, сафар интиҳоси яқинлашганди. 29 декабр – яшанба куни у тан қафасидан кутулиб, руҳ олами, абадият сари қанот қоқди. Тангрининг беҳисоб раҳматига эришди.

Отасининг вафоти ортидан Саййид Бурҳониддин, сўнгра Шамс, энди эса Салоҳиддиннинг вафоти – булар бари Мавлононинг қалбини туб-тубидан яраламоқда эди.

V БЎЛИМ

МАСНАВИЙ ТУҒИЛМОҚДА

Шайх Салоҳиддиннинг вафотидан сўнг қисқа вақт ўтиб, Мавлононинг уфқида тагин бир нур порлади. Бу нур “Маснавийи маънавий” каби дунё тургунча туражак боқий асарнинг дунёга келишига сабаб бўлган Ҳисомиддин Чалабий эди. Биз мазкур китобимизда Уни Мавлоно авлодлари бўлмиш бошқа Чалабийлардан фарқлаш учун тахаллусини бошга олиб, “Чалабий Ҳисомиддин” дея атамоқдамиз.

Чалабий Ҳисомиддин болалигидаёқ отасидан айрилгач, футувват арбобла-

¹ Мужодала – курашиш.

ри бўлмиш Кўнё ахийлари¹ уни отасининг ўрнига ўтқизган эдилар. Айти шу кундан бошлаб Мавлонога қалбдан боғланган, фурсат бўлди дегунча, Унинг мадрасасидаги дарсларига, кейинчалик эса, самоъ рақси ва сафо мажлисларига қатнашиб анча пишган Чалабий Ҳисомиддин ахийлар ва дўстлари билан бирга Мавлононинг хизматига кириб, Шамсдан ва Салоҳиддиндан файз олган эди. Шайх Салоҳиддиннинг вафотидан сўнг эса у Мавлононинг халифасига айланганди. Бу билан чекланмай, Кўнёда Ахийлар идораси раёсатига тушган пайини ҳамда ўз молларини кўшиб, Мавлонога пешкаш қилган, бору йўғини Мавлононинг яқинларига ва эҳтиёжманд муридларига сарфлашга аҳд қилганди. Ва шу тариқа Чалабий Ҳисомиддиннинг Кўнё Мерам боғларидаги кўноқхонаси Мавлоно дарвишлари йиғилиб турадиган манзилга айланган эди. Мавлоно қўлига нима тушса, шундоқлигича Чалабийга жўнатиб, манзил аҳлига бошлиқ қилиб тайинлаган эди.

Ёшлигида яхшигина таҳсил кўрган Чалабий Ҳисомиддин Кўнёдаги бир неча олий мадрасаларда дарс берган. Кейинчалик Мавлононинг ишқ ва кўнгил занжирига боғлангач, унинг маънавий тарбияси остида пишиб, “Ҳомили асрори ва хазматдори маорифи” (“Сирлар хазинаси ва орифлик кули”) бўлган эди. Мавлоно уни “Ҳақ зиёси, Ҳақ нури, Рух жилоси, жўмард Ҳисомиддин” каби таъриф билан мақтаб, Шамс ва Салоҳиддиндан кейин бўшаб қолган юксак мавкега ўтказди. Ҳатто унингсиз бирор ерга бормас, сўз очмасди. Шамс бу гал Ҳисомиддинда тажалли этган, Мавлоно барча кўнгил кўйганлари сифатини унда топганди. Бир кун Чалабий Ҳисомиддиннинг боғида хос муридлари билан суҳбатлашиб ўтираркан, ёнидагиларга Шамс ҳақида сўз очиб, уни роса мактаган эди. Мажлисда ўтирган Бадриддин исмли мударрис Шамс билан кўришмаганидан ниҳоятда афсусда эканини айтганда Мавлоно Ҳисомиддинга ишора қилиб:

– Шамсни кўра олмаган бўлсанг, шундай бир зотга етишдингки, сочининг ҳар толасига юз мингларча Шамс осиглик... – дея ҳаяжонланиб, самоъ рақсига туша бошлаганди.

Мавлоно Чалабий Ҳисомиддинда ҳам Шамснинг сиймосини кўриб, бир ғазалида шундай лутф этган эди;

– “Табризлик Шамс билан Ҳақ зиёси Ҳисомиддин борлиқнинг аксидир. Улар бир меҳвар бўлиб, бошқалари уларнинг атрофида чархпалак каби айланмоқдадирлар”.

Шамс, Салоҳиддин ва Ҳисомиддиннинг номлари айри-айри бўлса-да, борлиқлари ягона эди...

Шамс Мавлонони Мавлоно айлаган, Уни илоҳий ишқ рутбасида юксалтирган эди. Салоҳиддин ушбу ишқ чўққисида уни улғайтирган. Энди Ҳисомиддин улғайган ва пишиб етилган ишқ меваларини даста-даста тўплаб, ташна кўнгилларга Маснавий булоғидан оби ҳаёт тутарди. У бунга маънан бурчли эди. Чунончи, бу вазифасини у пайсалга солиб ўтирмади...

Дарҳақиқат, Шамс ва Салоҳиддин вафотидан кейин Мавлононинг қалб жўшқинлиги анча юмшаб фикр етуклиги томон йўналганди. Илоҳий ишқ ўтида ёниб-қуйган Мавлоно энди бу ўчоқда ижодга тайёр эди. Унинг бу ҳолини яқиндан кузатган Чалабий Ҳисомиддин жон ва кўнгил билан боғланган пирининг камолини ёймоқ ҳамда ишқ ва ирфон куёшининг нурлари билан бутун оламларни ёритмоқ учун ўзини бу ишга бурчли деб ҳисобларди. Айти дамда Мавлононинг ғазаллари тўпланган Девон кенгайиб, Девони Кабир ҳолига келганди.

Энди Мавлоно янада етук ва беҳисоб озуқа берувчи асар яратишга тайёр эди. Бу асар маснавий тарзида ёзилиши, аҳли таъб завқ билан ўқиб, файз олиши лозим эди. Мавлононинг чексиз билими, қолаверса, юксак даражадаги шоирлиги – раван ва таъсирли шеър ўқиши бу иш учун кифоят эди. Чалабий Ҳисомиддин бу фикрини Мавлонога айтиш учун фурсат кутмоқда эди.

Кунлардан бир кун гуллар кийғос очилган, сувлар шилдираб оққан Мерам боғида Мавлоно Чалабий билан кезмоқда, шеърлар айтмоқда эди. Чалабий нақ мавриди дея кўпдан бери кўнглида тугиб кўйганларини тўкиб солди:

– Султоним! Ғазал тарзида бир қанча шеърлар лутф этдингиз. Девон анча

¹ А х и й – тасаввуфда маслақдош, оға-ини ҳам дейилади.

кенгайди. Агар Ҳаким Санойининг “Илохийнома”, Фаридиддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” асари вазнида бир китоб битар бўлсангиз, бу асарингиз жумла ошиқларнинг жон йўлдоши бўлажак ҳамда улар бошқаларнинг сўзлари бирла эмас, сизнинг асарингиздан ташна кўнгилларини қондиражаклар. Бундай ҳиммат жанобимизнинг беҳисоб лутф ва иноятларига боғлиқдир.

Мавлоно бунга ҳозир эди, зотан, табассум қилди. Салласининг ўрамлари орасидан бир қоғоз чиқариб, Чалабий Ҳисомиддинга узатди. Бу қоғозда ёзилажак “Маснавий” асарининг руҳи ва асосини ташкил этган илк ўн саккиз байт битилганди. Чалабийга:

– Ўқи! – деган эди. Чалабий Ҳисомиддин илк байтни ўқиди:

*Тингла найдин, чун ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардин шикоят айлағай¹*

МАСНАВИЙНИНГ ИЛК ЎН САККИЗ БАЙТИ

Маснавийнинг Фотиҳаси деб тан олинган илк ўн саккиз байт Сулаймон Наҳифий (вафоти – 1738)дан тортиб, сўнгги йилларга қадар бир қанча шоирларимиз томонидан турк тилига назмий таржима қилинган эди.

Ҳисомиддин Чалабий ўқиган сари жўшиб, ниҳоятда ҳаяжонга тушди. Ёноқлари узра тўкилган кўзёшлари кўлидаги ўн саккиз байтлик Маснавийни ҳўл қилди. Уқиб битиргач, Мавлононинг қўлларини ўпди:

– Мавлоном, эй, менинг тенгсиз хунхорим!.. Чин кўнгилдан ниёз қиламан. Ушбу байтлар давом этсин, абадиятга қадар узайсин, жилд-жилд китобларга айлансин!

– Чалабий, сен ёзишни зимманга олсанг, мен сўйлағайман...

– Қулингиз шу дамдан эътиборан жон-жоним ила тайёр.

– Ёз у ҳолда, эй кўзимнинг нури Ҳисомиддин... Ҳақиқат нурлари ила юксалган, ҳақиқатлар қуёши Ҳисомиддин, ёз...

*Бандни ечгил, бўлгил озод, эй ўгил,
Гарчи бандинг сийму зардир, қўймагил.*

Ўн тўққизинчи байт шундай бошланарди. Маснавий тугаган маҳал жилд сони олтитага, байт сони 25 минг 618 тага етган эди.

“Маснавий”ни битиш ўша кундан эътиборан бошланганди. Кечаю кундуз йўлда, боғда, ховлида, ҳаммомда тинмай куйларди Мавлоно... Толиқмай ишқ, шавқ билан ёзган Чалабий Ҳисомиддин бу ҳолни кейинчалик шундай нақл қилади:

“Маснавийни ёзаркан, қўлларига қалам олмас эдилар. Мадрасада, Илгин оромгоҳларида, Кўнё ҳаммомида, Мерам боғларида ва бошқа ерларда, қаерда хотираларига келса сўйлар, фақир эса дарҳол ёзардим. Ҳатто ёзишга ҳам улгурмасдим. Баъзан кечаю кундуз бир неча кун сўйлардилар. Баъзан бир неча ойлаб шуғулланмас эдилар. Бир гал икки йил ора бердилар. Бу давр ичида ҳеч нима сўйламадилар. Бир жилднинг ниҳоясида зарурият юзасидан ўзларига ўқиб берардим. Баъзан таҳрир қилар, баъзан шундоқ қолдирар эдилар”.

Мавлоно маснавий сўйларкан, атроф воқелигидан, кундалик воқеотдан, ўқиган китобларидан, тинглаган ҳикояларидан, халқнинг урф-одатларидан мисоллар келтирар, мавзуни бир-бирига мослар, баъзан айтилган бир ҳикоя бошқа ҳикояни эслатар, у билан тасаввуфий фикрни, ахлоқни бир дастурга тобе айлаб, бир-бирига боғлар эдилар.

“Маснавий” да узундан-узоқ ўйлаб ёзиш, қофия излаш, вазн топиш каби қайдлар йўқ эди. У бутунлай фоилотун, фоилотун, фоилотун вазнида Мавлононинг қайдсиз шууридан, хотираларидан, руҳининг туб-тубидан сизиб чиққан яхлит асардир. Ялт этиб чакнаган фикр учқунлари маҳорат билан сўйланган ва шу заҳоти Чалабий Ҳисомиддин томонидан қайд этилган. Бу ёзиб-чизишлар Мавлононинг тин олиб нафас ростлашига қадар давом этар-

¹ “Маснавийи маънавий”дан олинган парчалар Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимасида берилди. Қаранг, Мавлоно Румий. Маснавийи маънавий. Т., MERIUS, 2010 й.

ди. Уйқусиз кечган тунлар, оч қолишлар, бу орада Чалабийнинг саволлари, унга берилган жавоблар ҳам асарга кирган.

Ҳисомиддин Чалабий ёзган қораламаларни маълум бир пайтда Мавлонога ўқиб берар, зарурият туғилганда эса лозим бўлган тузатишлар киритилиб, асл нусхага кўчирилар эди. Маснавийда фурсат бўлди дегунча Чалабий макталар, баъзан тўғридан-тўғри унга хитоб қилинади.

“МАСНАВИЙ”НИНГ КҶНГИЛ ОЛУВЧИ ДЕБОЧАЛАРИ

Мавлоно “Маснавий”нинг ҳар жилдини дебоча билан бошлади. Араб тилида ёзилган ушбу дебочалар “Маснавий” жилдларининг тожи ёхуд “Маснавий” гулдастаси ҳисобланади. Мавлоно мазкур дебочаларда тўла самимият билан Оллоҳга ҳамду санолар айтади. Оят ва ҳадислар билан сўз инжуларини тизади, “Маснавий”ни таъриф ва тавсиф этади. Илк жилдда Мавлоно “Маснавий” ҳақида:

“Чиндан ҳам у қалбларга шифо, ҳазин кўнгиллارга жилодир. Қуръони Қаримнинг очик-равшан баёнидир. Ризқларнинг мўл, хулқларнинг пок, гўзал бўлиши боисидир. Мартабалари юксак, ўзлари хайрли-хосиятли котиблар ўз қўллари билан ёзишар уни, ҳалол, пок кишилардан ўзгасининг унга қўл уришларига йўл қўймаслар”, деб таъкидлайди.

Иккинчи жилднинг дебочасида Мавлоно:

Сўрди: не эмишдир ишқу ошиқ?

Дедимки, бизча бўл, билурсан...

Ишқу муҳаббат бениҳоядир. Шу боисдан ҳам дейилмишким, ул Жаноби Ҳақнинг сифатидир. Унга нисбатан бандасига берилгани ўткинчи бир нарсадир, – дейди.

Учинчи жилднинг дебочасида:

“Нафсига банда бўлган, хузур-ҳаловатини ўйлаган, ҳориб чарчаган, умргузаронлик қўйига тушганлар бу билимга ноил бўлолмас. Бу билимга ёлғиз Оллоҳга сифиниб, динини дунёсидан устун қўйганлар етишур...” – дейилади.

Тўртинчи жилднинг дебочасида:

“Бу манзилларнинг энг гўзали, суду самарларнинг энг буюги томон тўртинчи сафардир. Боғу бўстонлар кўк гулдиросини тинглаб, қанчалар қувонса, кўзлар ором уйқулар ила қовушиб, қанчалар роҳатланса, буни ўқиган орифлар ҳам шунчалар хузур-ҳаловатларга тўлгай. Жонларга фароғат бу, баданларга шифо...” – деб зикр қилинади.

Бешинчи жилдда эса:

“...Шариат шамга ўхшар, йўлингни ёритар, то қўлга шам олмагунча йўл нурмоғинг маҳолдир. Бас, йўлга тушдингми, ул Тариқатдир. Йўл босиб, мақсадга етганинг, қўлга киритганинг – Ҳақиқат. Шунинг учун демишларким, ҳақойиқ майдонга чиқса, шариат ботил бўлур. Бўйлаким, мис олтинга айланса ёхуд бир нарса асл эътибори ила олтин эрса, унинг кимёга эҳтиёжи бўлмас. Кимё шариатдир. Миснинг олтинга айланиши эса, Тариқат”, деб талқин қилинади.

Хуллас, шариат устоздан ёхуд китобдан кимё билгисини ўрганишга ўхшайди. Тариқат кимё таркибини қўлламоқ, мисни кимёга қўшишдир. Ҳақиқат эса миснинг тиллага айланишидир... – дея ташбеҳ қилинади.

Олтинчи жилдда:

“Бу Маснавий дафтарлари, маънавий баёнотларнинг олтинчи жилдидир. Ваҳму иштибоҳлар қоронғулигини ёритувчи, хаёлот ва шубҳа-гумонларни йўқликка сургувчи машъаладирким, уни ҳайвоний ҳис ила идрок этишининг имкони йўқдир”, деб таъкидланади.

Мавлоно бир байтида буюқ асари “Маснавий”ни шундай таърифлайди:

“Маснавий”имиз ваҳдат дўконидир. Унда Воҳиддан, яъни Оллоҳдан гайри не кўрсанг, у бутдир”.

Ҳақиқатдан ҳам фақатгина Оллоҳни тараннум этган, Оллоҳ ишқини тилга олган, башариятга хайрли, ёруғ, нурли йўл кўрсатиб, уни “камол”га етказган буюқ мурид Мавлоно инсонларга улар тушуна оладиган тарзда мурожаат қилган ва “Маснавий”сини мақол, ҳикоялар, ҳатто эртақлар билан беазаган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Маснавий” хақида у тагин шундай дейди:

“Бу китоб эртак деганга эртакдир. Бу китобда инсон ўзининг чин ҳолини кўрғай. “Маснавий” Нил ирмоғининг сувига ўхшағай. Қибтийга қон кўринғай, аммо Мусога оби ҳаёт...”

Дебочалари араб тилида, асл матни форс тилида битилган “Маснавий”нинг Мавлоно музейидаги энг эски нусхаси 25618 байтдан иборат бўлиб, кейинчалик нусхалари ортган сари байт сонлари ё кўпайган, ё камайганини кўрамиз. Афлокий Аҳмад Дада “Маснавий” 26660 байтни ташкил этишини қайд этади. Мавлавий шоири Асрор Дада эса “Маснавий” “Қуръони Каримдаги “Бисмиллоҳ”, “Фотиха”, “Бақара” сураларининг харфлари сони қадар”, яъни 25639 байт бўлганини маълум қилади.

ШАЙХ САДРИДДИН ҚҶНЁВИЙ ҲАМ УНГА ТОБЕ БЎЛДИ

Мавлоно отаси Баҳоуддин Валад билан Қўнёга кўчиб келгач, ўз даврининг қатор таникли мутасаввуфлари билан танишиш имконига эга бўлганди. Ана шундай мутасаввуфлардан бири Шайх Садриддин Қўнёвий эди. Садриддин Қўнёвий 1210 йилда Малатёда туғилган, икки ёшдалигидаёқ отасидан айрилиб, онаси билан Қўнёга келиб ўрнашган эди. Таникли олим Муҳиддин Арабий Қўнёга келиб, Садриддиннинг бева онасига уйланади. Хуллас, Шайх Садриддин Муҳиддин Арабий маънавий тарбияси остида етишиб, ваҳдати вужуд фалсафасининг Онадўлида ёйилиши учун саъй-ҳаракат қилган, асарлар битган ҳамда ҳадис илмида тенги йўқ олим эди.

Дастлабки даврларда Мавлонодан бошқача эътиқод ва тафаккурга эга бўлган Садриддин Қўнёвий Салжукий султонларига яқинлиги туфайли жуда катта бойлик орттирганди. Қўноғида Қўнё саройидаги каби жория ва хизматкорлар сақлар, ўзини султондек тутарди. Унинг бу намоишкорона ҳаёти халқнинг чексиз севгисига сазовор бўлган Мавлоно томонидан баъзи эътирозларга сабаб бўлмоқда эди. Бироқ, шу билан бирга, Мавлоно Садриддиннинг илми, ирфонига ҳурмат билан қарарди. Қўнлардан бир куни жамоат намоз пайтида Мавлонога имомликка ўтишни таклиф қилишади. Мавлоно:

– Биз фақир кимсалармиз, қаер бўлса ҳам ўтириб-тураверамиз. Имомлик тасаввуф ва юксак мавқе аҳлига ярашғай, – деб, Садриддинни олдинга, имомликка ўтказди ва:

– Тангридан қўрққан имомнинг ортида намоз ўқиган киши пайғамбарларнинг ортида намоз ўқигандек бўлади, – дея илова қилади.

Вақт ўтган сари Шайх Садриддин Мавлоно илгари сурган ғоялар моҳиятини тобора яхши англаб, унга нисбатан чуқур ҳурмат-иззат кўрсата бошлаган, бир куни уни шундай деб мақтаган эди:

– Бистомлик Боязид ила бағдодлик Жунайд ушбу замонда яшаганларида эди, Мавлоно минган отнинг эгари ёпқисини элтиб юрган, унга отбоқарлик қилган бўлур эдилар.

Баъзан Садриддиннинг меҳмони бўлган Мавлоно у билан бўлган суҳбатдан завқ оларди. Бир гал Садриддиннинг уйда уюштирилган мажлисга ўз даврининг таникли олимлари ҳам даъват этилди. Суҳбат асносида мажлисга ташриф буюрганлардан Амир Камолиддин ўтирганларга қарата:

– Мавлононинг атрофида йиғилганлар оддий халқдан чиққан ўрта табақа вакилларибир... Аксарияти ҳунарманд... Бу улар фазилат ва билим соҳибига яқинлаша олмайдилар деганибир... Қаерда бир косиб, баққол, тикувчи бўлса, унинг муридига айланган. Холбуки... – дейди.

Бу сўзлар Мавлонони ниҳоятда ранжитган бўлса-да, у босиқлик билан дарҳол жавоб берди:

– Зоҳиран шундайбир... Мансур Халлож ҳам бир халлож² эмасмиди? Барчамиз билган бухоролик улуғ мутасаввуф бўз тўқимасмиди?³ Тагин

¹ Қибтий-Миср мамлакатининг исёнга келган аҳолиси ва шу аҳолига мансуб шахс.

² Х а л л о ж – пахтани чигитловчи.

³ “Ҳожайи Азизон” номи билан маълум ва машҳур Хожа Али Ромитаний назарда тутилмоқда.

бири жомчи эди¹. Айтинг-чи, уларнинг хунарлари ирфонларига не халал етказмиш?

Мавлононинг қулоғига шунга ўхшаш яна бир сўз етиб боради. Эмишки:

– Мавлоно тенгсиз султон, мисли йўқ инсон. Унга эътирозимиз йўқ. Аммо атрофидаги ёмон кимсаларга не дейиш керак?

Мавлоно бу эътирозга ҳам жўяли жавоб берган эди:

– Агар улар яхши бўлсалар эди, мен уларга мурид тушардим...

Мавлоно бу жавоби билан зоҳиран жохил, кўпол кўринган, бироқ асл жавҳари тоза бўлган “хом” инсонларни тарбиялаш, пишириш ҳамда уларни ўз файзига ҳамроҳ айлаб, уларга раҳнамолик қилишга масъул эканини айтган эди. Ва аслида ҳам шундай эди...

АМИР СУЛАЙМОН ПАРВОНА МАВЛОНОНИНГ МУРИДЛАРИ САФИДА

Бир кун Мавлоно Шайх Садриддин зиёратига боради. Шайх Мавлонони катта ҳурмат билан кутиб олиб, хонасининг тўрига ўтказади. Узи ҳам одоб билан меҳмоннинг ёнига тиз чўқади. Биргаликда нурафшон сокинликка толган бир пайтларида Садриддиннинг хизматидаги дарвешлардан бири бу сукутни бузганича Мавлонога:

– Менга айтинг-чи, фақирлик недир? – дея савол беради. Мавлоно унга асло эътибор бермай, муруқабада давом этади. Дарвеш саволини бир неча бор такрорласа-да, Мавлоно жим тураверади. Дарвеш ташқарига чиққач, Садриддин Қўнёвий дарвешни ёнига чорлаб:

– Эй, пишмаган гумроҳ банда... Мавлоно сенга ажойиб жавоб берди, сен эса тушунмадинг, – деб танбеҳ беради. Шунда дарвеш:

– Жавоби не эди? – дея сўради. Шайх:

– Камолга етган дарвеш валиларнинг ҳузурида тил бирла ҳеч нима сўйламагай, ҳол тили бирла гаплашгай. Ҳақиқий фақир дунё ва охират ковушини оёғидан ечиб, бутун борлигидан кечган кимсадир. Мавлоно сенга шуни айтмоқчи бўлди, – дейди.

Шайх Садриддин Мавлононинг улуғлик буржи олдида тиз чўккан, аммо бошқалари бунинг фарқига боришмаганди. Улар Мавлонони англамаган ёхуд англашни истамаган кимсалар эдилар. Бир кун тағин бир мажлис уюштирилди. Мажлисга даъват этилганлардан Шайх Нажмиддин:

– Бугун Мавлоно мажлисга келиб, нима деса ҳам йўқ дейман! – деди.

Бу сўзни эшитган Садриддин Қўнёвий Шайх Нажмиддинга эътироз билдирса-да, гапини ўтказолмади. Бироздан сўнг Мавлоно кириб келди ва:

– Тангридан бошқа Тангри йўқдир, Ҳазрати Муҳаммад Тангрининг элчисидир, – деди.

Шайх Нажмиддиннинг бунга йўқ дейишига қандок ҳадди сиғсин?! У ўз хатосини англаб, жим қолади ва қайта-қайта узр сўрайди...

Мавлоно ўз даврининг барча ақобиру илм пешволаридан жуда кўп ҳурмат кўрса-да, бироқ ҳеч бири билан муносабати Муиниддин Сулаймон Парвона билан бўлганичалик самимий ва дўстона эмас эди. Сулаймон Парвона ёшлигида Салжуқийлар саройида турли вазифаларда хизмат қилган, Султон Фиёсиддин Кайхусрав II нинг қизи Гуржи Хотунга уйлангач, сарой аҳли орасида юксак ҳурмат ва эътибор қозонган давлат кишисига айланган эди. У бундан анча олдин Тўқот² амирлигида юқори мавқега эга бўлган, кейинчалик мўғулларнинг Онадўли Умумий волийси ҳисобланган Байжу Нўённинг эътиборини қозониб, “Парвона” ёки “Парвоначи” мансабини қўлга киритган эди. Парвоначилик Онадўли салжуқийларида вазирликдан кейинги энг юксак мақом эди. Ун олти йил салжуқийлар давлатини бошқарган, бир томондан, мўғулларнинг, иккинчи томондан, салжуқ султонларининг ҳурматини қозонган Сулаймон Парвона мискинлар отаси, қўли очик, доно

¹ Ҳазрати Саййид Мир Кулол назарда тутилмоқда.

² Тўқот – Онадўли шаҳарларидан бири.

ва етук амир сифатида ҳам халқ орасида кенг танилган эди. Ён-атрофидаги олиму мутасаввуфларга эътибор ва ҳурмат кўрсатар, уларни саройига чорлаб, турли маросим ва суҳбат мажлислари уюштирарди. Тўқот амирлигида мансабдор экан, таникли сўфийлардан Фахриддин Ироқийга уй қурдириб бериб, унга мурид тушганди. Қўнғага қайтгач, аввал Мавлононинг дарсларига қатнай бошлаган, сўнгра эса суҳбат мажлисларида иштирок этиб эътибор қозонган эди. Сахий, кўнгли очиқ, хур фикрли зот бўлгани учун Мавлононинг наздида унинг алоҳида ўрни бор эди. Мавлоно ёзган мактубларида уни:

“Ўз куч-қувватини Оллоҳнинг лутфи, эҳсони учун бағишлаган, муродга эришиш муҳри билан муҳрланган, нажот улоғига миниб, охират масканини, юксак маснадларни тилаган, адолат, эҳсонга ёр, ҳақиқат ва солим эътиқодга эш, Ҳақ наздида макбул, халқ наздида макталган амирлар подшоҳи Муиниддин” деб таърифлаган, бошқа бир мактубида эса: “Давлат бахш этган қуёш, юксаклик тимсоли, буюкларнинг бошидаги тож”, дея мактаган эди.

МАВЛОНОНИНГ ЯНГИ БИР АСАРИ – “ФИҲИ МО ФИҲИЙ” ТУГИЛМОҚДА

Сулаймон Парвона гоҳ-гоҳида Мавлоно билан ширин суҳбатлар қурганидек, баъзан Мавлонони ўз уйига даъват этар, иззат-икром кўрсатиб, унинг ҳикмат тўла сўз ва насиҳатларини чуқур ўйга толиб тингларди. Мазкур суҳбатлар шу қадар қизгин ва пурмаъно тус оладики, котиблар бу суҳбатларни ёзиб ола бошлайдилар ва шу тарика маълум бир вақт ўтгач, Мавлононинг “Фиҳи мо фиҳий” асари пайдо бўлади. “Фиҳи мо фиҳий” “ичиндаги ичиндадир” маъносини билдириб, мутлоқ борлиқ – Тангрини, “ақли кулл¹ ва ақли жуз²”нинг дунё ва охират ҳақидаги қарашларини, муршид ва мурид муносабатларини тасаввуфий суҳбатлар ҳолида ҳикоя ва мисоллар орқали англатар, баъзан бевосита Сулаймон Парвонага хитоб қилинар эди.

Ушбу суҳбатлар Султон Валад, Чалабий Ҳисомиддин каби Мавлононинг яқинлари томонидан ёзиб олинган, сўнгра “Маснавий” каби Мавлонога бир бор ўқиб берилган, ана шундан кейингина асл нусхага кўчирилган деган фикр билдирилади. Чалабий Ҳисомиддин “Маснавий”нинг ёзилишига қандай фидойилик кўрсатган бўлса, Сулаймон Парвона ҳам “Фиҳи мо фиҳий”нинг юзага келишида ундан кам фидойилик кўрсатмади.

Мавлононинг тафаккур оламини 76 бобда акс эттирган ушбу нодир асар наср ҳолида битилган бўлиб, баъзан мавзуга кўра назмий байтлар ҳам ундан ўрин олади. Равон услуби билан ўқувчини ўзига жалб этиб, маънолар оташида эритади, пиширади, ёкиб-ёндиради. “Маснавий” қанчалик жўшқин бўлса, “Фиҳи мо фиҳий” ҳам шунчалик жозибали, илмий ва орифона асардир.

Салжуқийлар давлати ичра салтанат учун ўзаро тинимсиз кураш бораётган бу пайтда муҳим вазифалар билан банд бўлган Сулаймон Парвона имкони бўлди дегунча Мавлонони зиёрат этар, вақт тополмаган пайтида узр сўраб қўяр эди:

– Кеча-кундуз қалбим, жоним сизнинг ёнингизда, хизматингизда; бироқ мўғулларнинг ишидан, юмушларнинг кўплигидан зиёратингизга боролмаяпман, – дея мактублар битарди.

Мавлоно эса:

– Бу ишлар ҳам Ҳақ ишидир. Чунки булар диннинг хавфсизлигини таъминлагай. Сиз мусулмонларнинг кўнгиллари роҳат топиб, ҳузур-ҳаловат ичра тоат-ибодат ила банд бўлишларини таъминлаш учун молингиз ва жонингизни фидо этмоқдасиз, бу ҳам хайрли ишдир, – деган сўзлар билан жавоб қайтарар эди. Парвонанинг зиёратлари муридлардан баъзиларининг ғашини келтирган бўлса керакки:

– Амир Парвона келган дамда Мавлоно жуда чечан бўлиб кетади, – дея

¹ Ақли кулл – олий ақл, Аллоҳ.

² Ақли жуз – ожиз банда ақли.

гап-сўз қилаётганлар бор эди. Бундай номақбул сўзларни эшитган Мавлоно:

– Амир келиши билан сўз кесилиб қолмагай. Чунки у сўз аҳлидир ва доимо сўзга эҳтиёжманд, сўз ҳам ундан айрилишни истамас. Бошқалар ҳам назм, ҳам наср бирла ҳақиқат ва нозик сирларни баён этгай. Бироқ Амирнинг майли, илинжи биздадир... Унинг мени яхши кўриши, мени кўришни истагининг боиси шундаки, у менда бошқаларда бўлмаган фазлни кўрмоқдадир, – дерди. Шунга қарамай, Амирни хузурига қабул қилишда уни кўп бора куттириб кўярди:

– Амир бизни зиёрат қилиш учун безовта бўлмасин ва заҳмат чекмасин. Чунки бизнинг бир қанча ҳолларимиз бор. Баъзи ҳолларда гаплашгаймиз, баъзан эса сукут сақлагаймиз. Бирда халқ бирла суҳбатлашгаймиз, бирда ёлғиз қолгаймиз. Ҳайрат ва истиғроқ ичра қолган ҳолларимиз бўлгай. Оллоҳ авф этсин. Бундай ҳолда Амир келса, хол-хотир сўролмагаймиз, у билан гаплашишга ҳолимиз ижозат этмагай. Шунинг учун дўстлар билан суҳбатлашишга имкон бўлган пайтда бизнинг бориб, уни кўришимиз янада маъкул бўлгай, – дерди. Бунга жавобан Амир:

– Мавлоно мен билан суҳбатлашсин деб эмас, фақатгина хос қуллик ва муридликка мушарраф бўлмоқ учун келгайман... Дарвоқе, Мавлоно шу кунларда жуда банд бўлса керакки, менга ҳатто юзини ҳам кўрсатмади. Узоқ куттирганидан сўнг эса мени қабул қила олмаслигини маълум айлади. Мавлоно менга сабоқ бериш учун – кутишнинг нақадар оғир, қийин эканини англашим учун шундай қилди. Мусулмонларни ва яхши инсонларни куттирмаслик учун мени тарбиялади, – деб жавоб берди.

МАВЛОНОНИНГ БИР МАКТУБИ

Бир кун Амир Сулаймон Парвона Мавлонодан ўзига насихат беришини сўрайди. Мавлоно биров ўйлаиб туриб:

– Амир Парвона, Куръонни ёд олганингни эшитдим, тўғрими?

Парвона:

– Ҳа, – дейди.

– Бинобарин, Шайх Садриддиндан ҳадис илмини ўрганганингни ҳам эшитдим.

– Ҳа, тўғри...

Бу гаплардан сўнг Мавлоно шундай дейди:

– Модомики, Тангри ва унинг пайғамбари сўзларини ўқиб, насихат ололмас, ҳеч бир оят ва ҳадиснинг амрига амал қилолмас экансан, у ҳолда менинг насихатимни тинглаб, унга қандай амал қила олгайсан?!

Парвона бу сўзларни эшитиб, йиғлаганча ташқарига отилади...

Мавлоно амир Муиниддин Сулаймон Парвонани ҳурмат қилгани, унга меҳр кўйгани боис уни катта ихлос билан “инсони комил” айламоқ учун ирфон қозонида пиширмоқда эди.

Амир Парвонанинг Мавлонога бўлган яқинлигини, унинг сўзидан чиқмаслигини билган халойиқ ўзларининг турли эҳтиёжлари учун Мавлонога мурожаат қилишарди. Мавлоно ўз ўрнида Амирга мактуб йўллаб, халқнинг тилақларини Сулаймон Парвонага етказарди. У эса келган мактубларни ўқиб, кўзига суртар ва айтганларини бажо келтирарди. Мавлононинг ўз даври машҳур кишиларига ёзган 147 мактубидан иборат “Мактуботи Мавлоно” асарида бунга ўхшаш кўплаб намуналарни кўриш мумкин. Чунончи, унинг кўнёлик деҳқонга саройдан ёрдам тариқасида берилган уруғлик буғдойнинг кўпайтирилиши талаби билан Амир Парвонага битган насихат тўла узун мактуби шундай мазмунга эга:

“...Дуомизни, саломимизни етказган бу зот эшигингизга қуллуқ учун бормоқда, бу мактубни олиб бормоқни... қайнаб-жўшган лутфингизга, эҳсонингизга бир восита қилмоқдадир. Оламда барча эҳтиёж соҳиблари бир умид билан қарам Каъбасига юз тугтайлар; у эшикдан эса фақатгина эсонлик

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

билан ганиматларни қўлга киритиб, севина-севина, шукр қила-қила қайтгайлар. Қутлуғ хотирангизга очиқ-ойдин маълумдирким, дунё давлати, дунё моли экин эмок, уруғ сочмоқ учундир. Бу умр ва давлат уруғи экиш учун берилгай, уни беркитиб сақлаш учун эмас. Экиш учун берилган уруғ оздир. Зеро, уруғ экиш учун берилгай, омборга босиб қўйиш учун эмас. Ҳйлаймизким, бу борган кимса ҳам эшигингиздан шукр қилиб қайтгай. Сизнинг қабул қилганингизни, ёрдам берганингизни ул яқинларига мақтов ва олқиш қуроли сифатида ишлатгай. Ул карам сояси эшигидан қандай қайтдинг деб сўраганларида, берган ёрдамнингиз унинг тилида ташаккурга айлангай. Доимо эҳсон соҳиби бўлинг, саховат кўрсатинг, Оллоҳдан шуни тилагайман...”

Мавлоно бунақанги мактубларида ўзи учун бировдан ҳеч нарса истамас, аксинча, йўқсилларга, мазлумларга, ўзи-сўзи тўғриларга доимо кўмак беришга интилиб, уларнинг ҳимоячисига айланар эди. Бу мактублар айна пайтда бадий услуби жиҳатидан шоҳона – шоҳ асар сифатида ҳам қатта аҳамият ва қийматга эгадир.

Мавлоно ён-атрофдагиларининг нури, ишончи ва таянчи ўлароқ халқнинг кўнглидан чуқур жой олган эди.

МАВЛОНОНИНГ ЎЗ СУВАТИНИ ЧИЗДИРИШИ

Амир Сулаймон Парвонанинг завжаси Гуржи Хотун Мавлононинг илк аёл муридаларидан ҳисобланарди. Салжук султонларидан бирининг кизи бўлган Гуржи Хотун Мавлононинг суҳбатларини тинглаб пишган, зийрак ва маданиятли хоним эди.

Амир Парвона вазифа талаби билан Қайсарига жўнатишаркан, Гуржи Хотун ҳам эри билан бирга бу олис йўлга отланиши лозим эди. Бироқ кўнгли Қўнёдан, айниқса, буюк муршиди Ҳазрат Мавлонодан узоқлашишни истамас эди. У Мавлононинг бир неча ҳолатдаги сувратини чиздириш ва ҳеч бўлмаса шулар билан ҳасрат ва иштиёқини аритиш учун саройнинг машхур мусаввири Айнуддавлани жалб қилган эди. Ўз санъатининг моҳир устаси ҳисобланган Айнуддавла бир ўрам қоғоз ва қалам олиб, Мавлононинг мадрасасига боради ва тавозе билан мақсадини аён этади. Мавлоно кулиб туриб:

– Чиза олсанг нақадар яхши... – дейди ва оёқ устида турган ҳолда мусаввирга боқиб туради.

Қаламига ишонган Айнуддавла суврат чизишга киришади. Бироздан сўнг бошини кўтариб, бир Мавлонога, бир сувратга боқаркан, ҳайратдан ёқа ушлайди. Чизган суврати Мавлонога сира ўхшамасди, иккинчи бир ўрам қоғоз олиб, қайта чиза бошлайди. Бир оздан сўнг такрор бошини кўтариб, бир Мавлонога, бир сувратга боқади. Бу гал ҳам Мавлоно бошқача қиёфада акс этарди. Учинчи, тўртинчи ўрам қоғозларни олади... Во ажаб! Ҳар дафъа Мавлоно бошқа-бошқа қиёфаларда намоён бўларди. Шу тарзда бир неча суврат чизган эса-да, бироқ ҳеч қайсиси Мавлонога ўхшамасди. Айнуддавла бу сирдан ҳайратга тушиб, ёқасини тутганча тавба қилади ва қаламини синдириб, Мавлононинг этагига ёпишади. Шунда Мавлоно:

– Оҳ, мен нақадар туссиз ва ноаён инсонман! Ҳатто ўзим ҳам ўзимнинг аслимини кўролмагайман. Сирларингизни маълум қилинг дейсан, бироқ, не ажабким, мен бор бўлган жойда бу сирларни кўядиган жой ҳам йўқ, – дея ғазал бита бошлайди.

Бу воқелик олдида ҳайрону лол қолган Айнуддавла Мавлононинг ҳузуридан чиқиб, тўғри Гуржи Хотуннинг қошонаси томон йўл олади... Гуржи Хотун ушбу сувратларни ўзи билан Қайсарига олиб кетади ва энг қийматли хотира сифатида йиллар давомида сандиғида сақлайди.

Уша куни Мавлононинг Айнуддавллага:

– Сен бизнинг сувратимизга эмас, сийратимизга боқ! – дегани ҳамда шу кундан бошлаб Айнуддавла Мавлононинг энг содиқ муридлари сафига қўшилгани ҳали-ҳамон нақл этилади.

Дарҳақиқат, Мавлононинг Айнуддавла, Қалуян, Бадриддин Ёвош, Шаҳобиддин, Аълоиддин Сурёнус каби рассом, наққош ва санъаткор мурид-

лари бор эди. Улардан рум миллатига мансуб Аълоиддин Сурёнус ёшлигида Мавлононинг шафоати билан динини ўзгартириб, мусулмон бўлган эди. Бу воқеа шундай рўй берган эди.

Кунлардан бир куни Мавлоно кўчадан ўтиб бораркан, дод-фарёд товушини эшитиб, сесканиб кетади. Жаллодлар бир рум боласини қатл кундаси томон судраб кетишаётган эди. Мавлоно йўловчиларнинг биридан боланинг айбини сўрайди. Йўловчи:

– Шаҳарнинг золим бир одами бор эди, бола уни ўлдиргани учун энди жонга жон – уни қатл этишмоқчи, – деб жавоб беради.

Бу гапни эшитган Мавлоно югуриб бориб, дарҳол жаллодни тўхтатади ва эгнидаги жуббани ёш боланинг устига ёпади. Энди унга ҳеч кимса қўл теккиза олмасди. Бу воқеани султонга маълум қилишади. Султон:

– Модомики Мавлоно унга шафоат қилибди, бошқа ҳеч нима қилиб бўлмаган, – деб болани қўйиб юборишни буюради.

Мавлоно қатлдан олиб қолган боладан унинг исмини сўрайди, бола:

– Сурёнус, – дея жавоб беради ва Мавлононинг пойига тиз чўкиб, мусулмон бўлади. Шу тариқа бола Аълоиддин Сурёнус номини олиб, Мавлононинг муридлари қаторига қўшилади.

VI БЎЛИМ

МАВЛОНОНИНГ ЯШАШ ТАРЗИ, АТРОФ МУҲИТИ ВА ФИКРЛАРИ

МАВЛОНО ВА УНИНГ АҲЛИ АЁЛИ – ОИЛАСИ

Мавлононинг фақатгина Гуржи Хотун эмас, Султон Рукниддиннинг завжаси Гумеч Хотун, Фахруннисо каби илм ва фазилатга эга аёл муридлари ҳам бор эди. Аксарият ҳолларда Гуржи Хотун эри Сулаймон Парвонанинг қўноғида ўз даврининг зийрак, маданиятли аёлларини тўплаб, мажлислар ўтказарди. Бундай мажлисларга баъзан Мавлоно ҳам даъват этилиб, унинг иршодларидан файз олишар эди.

Илғор дунёқарашга эга Мавлоно ўзининг “Фиҳи мо фиҳий” асарида аёл зотига юксак эътибор қаратиб, аёл руҳиятининг нафисликларини етук руҳоний олим сифатида таъриф қиларкан, уларга тазйиқ, жабр-зулм ўтказиш эмас, аксинча, уларни тушуниб, аёл хилқатининг нозик жиҳатларини ҳисобга олиш лозимлигини уқтириб ўтади.

“Фиҳи мо фиҳий” да шундай лутф этилади:

“Аёл недир, дунё не? Иста сўйла, иста сўйлама; у қандай яратилган бўлса, шундайлигича қолгай, билганидан қайтмагай. Айтган бирла унга таъсир кўрсатиб бўлмагай, аксинча, янада баггарроқ бўлгай. Масалан, бир лукма олиб қўлтигинг остига яшир. Буни ҳеч кимга бермайман, бериш у ёқда турсин, кўрсатмайман де ҳақто. Нон арзонлигидан, сероблигидан кўчаларга отилган бўлса-да, итлар қайрилиб бокмаса-да, бунга монёе бўла бошлагач, жамики инсонлар уни кўрмоқчи бўлиб, ортингдан эргашади (биз яширганинг, яъни кўрсатишни истамаганинг у нонни кўрмоқчимиз дейишади), ҳақто куч ҳам ишлатишади. Сен кўрсатмасликка қанчалик қаттиқ туриб олсанг, инсонларнинг унга нисбатан қизиқиши ва иштиёқи шунчалик кучайгай. Чунки инсонлар ман қилинган нарсаларга ўч бўлишгай. Сен аёлга яширин деб нақадар кўп буйруқ берсанг, унда ўзини кўрсатиш истаги шунча ортгай. У аёл қанчалик яширинса, халқ орасида уни кўриш истаги шунча зиёда бўлгай. Шу ҳолда сен икки тарафнинг ҳам истагини кучайтирган бўласан. Шу билан аёлни ислоҳ қилдим, деб ўйлайсан. Бу ишинг бузғунчиликнинг ўзгинасидир. Аёлнинг тийнатида ёмонлик йўқ эрса, сен қилма десанг-демасанг-да, у ўзининг хуш ахлокига, покиза хилқатига содиқ қолиб, шунга муносиб ҳаракат қилгай. Сен шубҳаларингни йиғиштириб қўй. Сенинг қилма, қўйма, кўринма деган таъқиқларинг унинг майл-истакларини янада зиёда қилишдан бошқа нарсага ярамагай”.

Мавлононинг Ларендада уйланган илк завжаси – тоғасининг қизи Гавҳар Хотун Кўнёда эрта вафот этган эди. Гавҳар Хотундан Султон Валад ва Аълоиддин Чалабий исмли ўғиллари дунёга келган, улар юксак тарбия олиб улғайган эдилар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мавлоно Гавхар Хотуннинг вафотидан сўнг кўнелик Иззатдин Алининг бева қолган қизи Кирра Хотунга уйланди. Ёш ва гўзал Кирра Хотун яхшигина таҳсил олган, тасаввуфона тарбия кўрган, ажойиб кўнгил соҳибаси эди. Мавлононинг Музаффариддин Амир Олим Чалабий исмли ўғли ҳамда Малика Хотун исмли қизи ана шу хотинидан дунёга келган эдилар. Шунингдек, Мавлононинг Шамсиддин Яхё исмли ёш вафот этган асранди ўғли ҳам бор эди.

Музаффариддин Амир Олим Чалабий туғилганда Мавлононинг севинчи ичига сиғмай:

– Келинг, эй ошиқлар, ул нур юзли дунёга келди. Завқланишга, хурсанд бўлишга бел боғланг, чунки кучоқ севикли фарзанд ила тўлди, – маъносидаги байт билан бошланувчи ғазал айтиб, самоъ ракси мажлиси уюштирганди. Ҳар томондан совға-саломлар келтириб, уламою умаролар Мавлонони қутламокда эдилар.

Малика Хотуннинг туғилган куни ҳам Мавлонога бахт ато этганди.

Қизи кунларнинг бирида хизматкорлардан бирига озор берганини кўриб, уни ёнига чақириб шундай деган эди:

– Уни нега хафа қилиясан? Агар сен хизматкор, у хоним бўлганида нима қилардинг? Истайсанми, бутун дунёда қул, хизматкор, чўри бўлмасин дея фатво берайин? – дея танбеҳ берган эди.

АЪЛОИДДИН ЧАЛАБИЙНИНГ ВАФОТИ

Музаффариддин Амир Олим Чалабий яхшигина таҳсил олгач, уйланиб, салжуқийлар саройида муҳим бир вазифага тайинланган эди. Бу вазифага тайинланишида Амир Сулаймон Парвона восита бўлганди. Мавлоно унга мактуб йўллаб, ундан ёрдамни дариг тутмаслигини сўраган:

– Амир Олим куёш каби ҳар ёнга сочилган, нур тўла лутфингизга, эҳсонингизга муштокдир, – деган эди.

Мавлоно бир кун ҳузурига ўғли Амир Олимни чақириб, унга “Қул хуваллоҳу...”ни ўқитган ва маъносини тушунтирган:

– Кўрайсанми, Тангри на туғилган, на-да туғдирган. На онаси бор, на отаси. Шундай экан, насл-насаб билан мактаниш ярашмагай, – дея отаси, бобоси ва аждоди билан мактанмасликни насихат қилган эди.

Амир Олим кунлардан бир куни нимадир бўлиб, Чалабий Ҳисомиддинни биров хафа қилган, кўнглини оғритганки, Мавлоно ўғлига ёзган мактубида:

“Жуда азиз, жуда вафоли ўғлимиз Ҳисомиддиннинг сенда ҳам, менда ҳам кўп хизмат ва дўстлик ҳаққи бор эди. Биринчи бўлиб яхшилик қилганининг ҳаққини адо этиб бўлмагай, дейдилар. Отангнинг кўнглини шод этиш учун унинг кўнглини олишинг, хотирини ўрнига қўйишинг лозим...” деб ёзган эди.

Чиндан ҳам Амир Олим Чалабий маълум бир муддатдан сўнгра давлат хизматидан бўшаб, кўнгил хазинасига беркиниб, отасининг ўчоғида пишган, камолга етганди.

Мавлононинг ўрганча ўғли Аълоиддин Чалабий 1262 йилнинг август ойида безгак касалига чалиниб, жуда ёш вафот этди ва бобоси Баҳоуддин Валад макбарасининг ўнг томонида дафн этилди.

Афлокий берган маълумотларда ҳамда баъзи мавлавий ҳақидаги манбаларда Шамсга муҳолифлик қилгани боис Мавлоно ўғли Аълоиддин Чалабийни асло кечирмаган, ҳатто жанозасига ҳам бормаган, дея қайд қилинади. Шунингдек, улар орасида Мавлоно кўлига қалам ва сиёҳдон олиб, Аълоиддин Чалабий мазорига боргани ва сағана қопламаси узра:

– Агар сенинг марҳаматингни фақатгина яхшилар умид қилиши лозим бўлса, мужримлар кимга бориб сиғингайлар? Эй карамли Тангри! Агар сен ўз ҳузурингга фақатгина яхшиларни қабул қилсанг, гуноҳкорлар кимга бориб илтижо этгайлар? – деган маънодаги байтлар битгани, сўнгра ғайб оламидан Шамснинг овози келиб, Аълоиддиннинг авф этгани ҳамда гуноҳидан кечиб, шафоат этгани қайд қилинган маълумотларга ҳам дуч келиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Шамс воқеасида Аълоиддин Чалабий бево-сита ножўя иш қилмаган, бироқ шунга қарамай, халқ орасида у ҳақда турли бўҳтонлар юради.

Аълоиддин Чалабийнинг мозори бошида шундай лавҳ битилади:
 “Оллоҳ боқийдир. Бу ер Хусайн ўғли Муҳаммаднинг ўғли, шайхларнинг шайхи, Ҳақ ва диннинг жалоли, олимлар ва орифларнинг султони, балхлик Муҳаммаднинг ўғли раҳматли олим Аълоиддин Муҳаммаднинг тупроғидир. Оллоҳ Жалолиддиннинг баракотларини мусулмонларга сочсин, ёйсин, ўғлини ҳам ортиғи бирла барча иноятларига мазҳар қилиб, мумтоз қилсин, олти юз олтмишинчи йил шавволининг сўнгида кўчди”.

Аълоиддин Чалабий Ҳақнинг раҳматига ноил бўлганди.

МАРДОНА МЕҲНАТ ҚИЛИШ СУЛТОНЛИГИ

Мавлонони хурмат қилган ва яхши кўрганлар орасида Салжук султонларидан тортиб Соҳиб Ота Фахриддин Али, Сулаймон Парвона, Жалолиддин Қоратой, Бадриддин Гавхартош, Аъломиддин Қайсар, Жажаўғли Нуриддин, Фахриддин Отабек, Тожиддин Муфаз каби сарой ақобиру умаролари ҳам бор эди. Мавлоно ҳар гал улар билан кўришганда давлат вазифаларининг масъулиятидан сўз очар, ҳақ ва адолатдан чекинмасликларини уқтирарди.

Бир куни Султон Иззатдин Кайкавус II мулозимлари билан “ота” деб ардоғлаган Мавлонони зиёрат қилишга келади ва маслаҳат сўрайди. Мавлоно:

– Сенга нима ҳам дердим, чўпон бўл демишлар, бўри бўлмишсан. Бекчилик қил демишлар, ўғриликка интилмишсан. Раҳмон сени подшоҳ айланиш, сен эса мудом шайтонга итоат этмоқдасан, – дея унинг бир қанча хатоларини юзига солади. Бу аччиқ сўзлар султонга жуда қаттиқ ботади ва “ота”нинг хузуридан йиғлаб чиқади.

Шунга қарамай Мавлоно “ўғлим” деб хитоб қилган подшоҳга ёзган мактубларида уни улуғлар ва давлатига ривож тилаб, дуолар қилар эди. Дарвоқе, Чалабий Ҳисомиддиннинг одамларини волий инжитгани туфайли подшоҳга ёзган мактубида у шундай дейди:

– Оллоҳ давлатини улуғ ва зиёда этсин, оламнинг ягона подшоҳига шайхларнинг шайхи, асрнинг Боязиди, замоннинг Жунайди, қалбларнинг амини, Ҳисомиддиннинг куёви бўлган ва бу отангизнинг, бугун кўнглининг ва кўзининг нури ва ёруғлиги бўлган кулингизнинг холини маълум қиламан...” (Мактубот: 80).

Подшоҳ Мавлонога юксак мавқе тайин этиб, бир неча бор Онадўлидаги саройига таклиф этади, бироқ у Кўнённи тарк этишни истамайди. Аслида Мавлонога кўра подшоҳлик ва беклик бир ўлим, дард-жафо, жон бериш демак эди. Мавлоно:

“Қул бўлу ер юзида от каби юр. Жасад каби бировнинг елкасига минма... Тангри неъматига муяссар бўлган барча истаидики, ўликни мозорга олиб боргандек, уни ҳам елкада таҳисинлар. Тушда кимни тобутга солинган холда елкада кўтариб олиб борилаётганини кўрсанг, у одам юксак мартабали, қатта мавқега эга бўлмай. Чунки у тобут халқнинг бўйнидаги бир юкдир. Бу буюклар ҳам халқнинг бўйнига юк бўлмай, оғир келмай. Юкингни бировга юклама, ўзинга юк. Бош бўлишни кўп ҳам истама, кўнгили йўқсиллиги янада афзалдир”, – дейди.

Мавлоно бировдан ҳеч нарса истамас, бировга юк бўлмасди. Берган фатволари эвазига олган озгина чақа ҳисобига кун кечирар, баъзан уйда лўқма қолмаган дамларда:

– Бу не бахтким, уйимиз Пайғамбар хонадонига менгзагай, – дея ўзини бахтиёр ҳис этарди.

– Бизга олишни эмас, беришни ўргатдилар, – деб, қўлига нима тушса, атрофдагиларга тарқатар эди Мавлоно...

Унга мурид тушганларнинг маълум бир хунари бор эди. Яъни, улар қўл меҳнати билан кун кўришарди. “Бир лўқма, бир хирқа” дея таваккулга бўйин эгиб, халққа юк бўлишмасди. Бу дунёю охират учун мардларча меҳнат ва ибодат қилиб, дуруст инсон бўлмоқ эди уларнинг асл мақсади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“БАРЧАМИЗ ЙИҒИЛИБ БИР БЎЛАЙЛИК”

Мавлоно бир кун “Етмиш икки миллат сирини биздан эшитур” деганди ва бу гапи билан ўз даврининг мутасаввуфларини чилладан чиқарганди. Улар, алаалоқибат, қози Сирожиддинга арз қилишиб, шундай дейишганди:

– Мавлоно барчага дўст эканини айтади, етмиш икки миллат дўстимдир, дейди. Бу нима деган гап, бу сўз куфр бўлмай нима?

Қози Сирожиддин бу сўзнинг не маънода айтилганини аниқлаш учун ходимини Мавлононинг хузурига жўнатади. У одам Мавлонодан:

– Сиз етмиш икки миллат бирла дўст эканингизни айтмоқда экансиз, тўғрими? – деб сўрайди.

– Ҳа, шундай.

У одамнинг қони қайнаб, оғизга олиб бўлмас сўзларни айтarkan, Мавлоно сабр ва сукут билан тинглайди ва сўнгра:

– Сўзларинг тугадими? – дейди.

– Ҳа.

– Мен сен айтганлар бирла ҳам биродарман, сен бирла ҳам дўстман, – дея жавоб беради Мавлоно.

Халиги одам бу сўзларни эшитиб, талмовсираб қолади. Сўнгра ичдан безовталик ва пушаймонлик туяди, Буюк инсоннинг пойига ўзини ташлаб, узр сўрайди.

Мавлоно кину адоватсиз, дўстона бир дунёни орзу қилмоқда эди бундан етти юз йил олдин...

Бир кун ўз даврининг улуғларидан бўлган Аълоиддин Қайсарийдан сўрашади:

– Мавлонони бунчалар яхши кўришингнинг боиси не?

У шундай жавоб беради:

– Ҳар пайғамбарнинг ўз уммати, ҳар валийнинг ўз муриди бўлганидек, мен ҳам Мавлононинг хокисор кули бўлсам бунинг нимаси ёмон экан?

Чиндан ҳам Мавлоно дин, мазҳаб айирмай, барчани қабул қилар, уларни тинглар, сўнгра бир сўзга бошлади, суҳбатдошини ишончли далиллар билан ўз томонига оғдириб оларди. Шу сабабли у билан учрашиб, айтганларини тинглаган бир қанча насоро мусулмон бўлиб, хидоятга эришганди.

ҚОЗИ КАМОЛИДДИН ҲАМ МАВЛОНОНИНГ ҲАЛҚАСИГА КИРДИ

Ўз даврининг таниқли олимларидан Қози Камолиддин Кабий салжуқийлар султони Иззатдин Кайкавус билан учрашиш учун 1258 йил Қўнёга келади. Шамсиддин Мардиний, Зайниддин Розий, Шамсиддин Малатий каби Қўнённинг машҳур олимлари Қози Камолиддинга Мавлонони зиёрат қилишни тавсия этишади. Қози Камолиддин ушбу тавсия туфайли Мавлонони зиёрат қилади. Ҳикоянинг давомини унинг ўзидан эшитайлик:

– Уша кунга қадар Мавлононинг улуғ шуҳратини у ер-бу ердан эшитиб юрардим. Бироқ мавкеимнинг юксаклиги, бойлик орттириш ҳирсим ва маънавиятга бўлган эътиқодсизлигим у улуғ зотни излаб сўраб-суриштиришимга монелик қиларди. Охир-оқибат Тангрининг тақдири кўнглимнинг йўлдоши бўлди. Мен енгиб бўлмас бир истак ва ич-ичдан тошиб келган жозиба бирла жамоат ҳамроҳлигида Мавлоно ҳазратларини зиёрат қилиш шарафига эришдим. Муборак мадрасасининг эшигидан киришимиз заҳоти Мавлононинг биз кулларини кутиб олиш учун пешвоз чиққанини кўрдим. Муборак юзига назар ташлашим биланок, ақлу хушимдан айрилдим-қолдим. Шу зайл барчамиз унинг остонасига оёқ қўйдик. Мавлоно дарҳол мен қулини ёнига чорлаб:

– Кўрдингми, сени қандай топдим, эй дўстларнинг сараси. Кўрдингми, сени қандай топдим, эй кўнгил соҳиби... – дея ғазал ўқий бошлади ва сўнгра, – Тангрига ҳамд бўлсин, бизнинг Камолиддин жалолнинг камоли томон юз тутди. Диннинг энг етук кишиларидан бири бўлди, – деб ўз кўнглидаги илми ладун¹дан шундай сўз юритдики, бунда айтилганларни бутун умримда ҳеч

¹ И л м и л а д у н – ғайб илми.

бир олимдан эшитмаган, ҳеч бир китобдан ўқимаган эдим. Ўз идроким ва кучим етгани қадар Унинг улуғворлигига имон келтириб, самимият бирла Мавлононинг холис муридлари сафига қўшилдим”, – дейди.

Мавлонога тобе бўлганлар, унинг сўзлари билан қалблари қувончга тўлганлар, ундан файз олиш учун эшигига юз босганлар борган сари кўпаймоқда эди. Илгари Мавлонони қизғонганлар, унинг яқин дўстларини кўролмаганлар эндиликда унинг атрофида тўп-тўп бўлиб йиғилишганди.

МАВЛОНОДА ИШҚ

Мавлоно дейдики, “Ишқ келдию томиримда, вужудимда қон тўхтаб қолди. Мени ўзимдан олиб, маҳбубим бирла тўлдирди. Бутун вужудим маҳбубим билан тўлди. Мендан ёлғиз ном қолди, ундан нарисе эса фақат Удир...”

Кўйида бутун умрини бағишлаган, ёниб-қуйган бу тенгсиз ёр Оллоҳдир. Ишқда Оллоҳга нисбатан беқиёс севгининг камолга етишуви ошиқнинг ишқда йўқ бўлишидир. Ҳақиқий илҳомга мазҳар бўлган, ҳақиқий йўқлик – фанодан завқ олганларнинг энг буюк орзуси илоҳий вуслатдир. Мавлоно бу йўлнинг жўшқин ошиғидир, у ишқдан туғилган, ишққа йўғрилгандир.

– Пайғамбаримизнинг йўли ишқ йўлидир. Биз ишқ фарзандларимиз; ишқ бизнинг онамиздир, – дер ва ҳақиқий тирикликка ишқда йўқ бўлиш орқали эришиш мумкинлигини таъкидларди:

– Ишқсиз бўлмаким, ўлик бўлмагайсан. Ишқда ўлким, тирик бўлгайсан...

Мавлононинг ишқи умрининг уч босқичида вояга етган ва бу умр шу йўлда фидо қилинган эди. Мавлоно бунга бир байтида шундай ифодалайди: “*Бутун умримнинг хулосаси шу уч сўздан ортиқ эмас: Хом эдим, пишдим, ёндим*”.

Таҳсил ва камолга эришиш даврининг хомлигини табризлик Шамс пиширган, сўнгра эса йўқлиги билан Мавлонони ёкиб-ёндирган эди.

Мавлонога кўра ҳақиқий ошиққа ишқдан бошқаси ҳаромдир.

Илоҳий ишқ ва маъшук ҳамма нарсанинг устида ва ичидадир. Инсон ўзини йўқдан бор қилгани қандай севмасин ахир?! Бу севги аслида унинг ўзидадир, ҳар нарсанинг охири унга боргай. “Фихи мо фихий” асарида шундай дейди:

Асл мақсад севмоқдир. Инсоннинг жавҳаридаги бу туйғуни юксалтириш лозим. Танимиз бир хум кабидир. Бу хумнинг боли ва муми ҳам илоҳий ишқдир...”

Мавлононинг Шамсга нисбатан яқинлиги ва ишқи ҳам шудир; Шайх Салоҳиддин ва Чалабий Ҳисомиддинга бўлган ишқ ҳам шу... Уларда мутолқ борлиқнинг камолини ҳамда уларнинг жамолида Тангри нурларини кўрган Мавлоно ҳақиқий ишқни, яъни Зоти илоҳийни тимсоллаштириб тараннум этади. “Маснавий”сида:

– Ҳақиқий маъшук ҳисобланган Тангри ишқидан бошқа ишқ ишқ бўлолмагай, шунчаки бўм-бўш бир савдо бўлгай, – дея қайд этганидек, Мавлонодаги ишқ тўла маънодаги илоҳий ишқдир; бошқа ҳеч нарса эмас ва ҳеч нарса бўлолмайдиган ҳам.

Мавлоно ўз жўшқин ишқини Шамснинг номи ила рамзлаштирган эди. Ўзидан йигирма ёш қатта, яъни 60-70 ёшлардаги бу дарвеш Мавлонода ўз жавҳарини топган илоҳий ишқни камолга етказган эди. Йўқлиги билан эса Мавлоно Уни мазкур ишқнинг рамзига айлантирган эди. Бу рамз Тангрининг жамол ва жалолига ишорадир. Мавлоно азалий маъшук тажаллисини ва ёрқин нурларини ҳар ерда кўрмоқда эди. Табризлик Шамсиддинда бу нурларни кўрган Мавлоно уни мақтаркан, илоҳий жозиба туфайли етган мастликни шаробдан етган мастликка менгзайди. Шаробни ишқ шароби сифатида рамзлаштиради. Илоҳий ишқнинг куйдириб кул этувчи мастлиги эди бу... Шеърларидаги боғ, гул ва булбул – буларнинг барчаси рамзлар эди. Асл мақсад эса Тангридир. Бир рубойида бунга шундай таърифлайди:

– Бошимни кўйиб ҳар ерда сажда қилганим Удир. Олти сифот ва олти жиҳот ортидаги Маъбуд Удир. Боғ, булбул, самоғ ракси ва маҳбуб... Булар барчаси баҳона, мақсад доимо Удир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

МАВЛОНОНИНГ ИНТИҲОСИЗ ИШҚИ

Мавлоно ишқ, жозиба, суҳбат ва ирфон йўлида тобора юксалган сари ён-атрофига яхшилик, тўғрилиқ ва гўзаллик нурларини сочмоқда эди. Бир кун икки киши ўзаро жанжаллашаркан, улардан бири иккинчисига:

– Менга бир айтсанг, мингтасини эшитасан, – дейди. Буни эшитган Мавлоно дарҳол у одамнинг ёнига бориб:

– Нима гапинг бўлса менга айт, мен бирла жанжаллаш. Менга мингтасини айтсанг ҳам, ҳеч нарса эшитмагайсан, – дейди. Жанжалкашлар хижолат тортиб, тезда ярашишади ва бу Буюк зот олдида ҳурмат билан бош эгишади.

У дўстликнинг ҳам, сулҳнинг ҳам тамалини инсонларнинг ўзаро севгисида деб биларди. Бир кун ўғли Султон Валадга шундай насиҳат қилганди:

– Сен ҳар бир инсоннинг хайри ва яхшилигини сўйла, кўрасанким, ул душман сенинг энг яқин дўстинга айлангай. Чунки кўнгилдан тилга, тилдан эса кўнгилга йўл бордир.

Ишқ, ҳар нарсани, ҳар яратикни севмоқ руҳни юксалтиради, инсонга хузур бағишлайди. Бу севгининг эшиклари Тангри севгиси билан очилади. Тангрини севган, Тангри бирлигига имон келтирган кишининг куллигини ишқ белгилаб беради. Бир рубойида у севгили Тангрисига шундай хитоб қилади: “Севгилим, сенга яқин бўлишнинг сабаби мудом ишқдир. Оёғингни қаерга боссанг, биз ўша ернинг тупроғимиз. Ишқ мазҳабида оламини Сен бирла кўрганимиз ҳолда Сени кўрмаслик раво эмас”.

Тағин шундай дейди:

– Биз севамик ва ҳаётимизнинг гўзаллиги ўша туфайлидир.

Бу севги инсонни камолга етказувчидир. Тангрига яқинлаштирувчи ва Тангри вуслатига етказувчи ҳақиқий ишққа, Тангри ишқига олиб боради. Бироқ ҳақиқий ишқни дунёвий ишқдан фарқламоқ лозим. Мавлоно дунёвий ишқни Мажнуннинг туясига ўхшатиб, “Маснавий” асарида шу ҳикоятни келтиради:

Мажнун Лайлосига қовушмоқ учун туяга миниб йўлга тушади. Туянинг ортида унинг жуда яхши кўрган бўғалоғи бор эди. Туя илгариланган сари бўғалоқ ортда қола бошлади. Мажнун туяни ўз холига қўяркан, унинг юриши секинлашади. Бу ҳол бир неча бор такрорланади. Хуллас, маълум бир вақт ўтгач, Мажнун ўзига келиб қараса, аввалги жойидан бир одим ҳам илгари силжимаган экан. Шунда у бундай дейди:

*Деди Мажнун: иккимиз ошиқ магар,
Йўлда йўлдошликка нолайиқ магар.*

*Ўгадир чун сенда ул меҳру миҳор,
Сендан айрилмоқни этдим ихтиёр.*

*Икки ҳамроҳ иргитар бир-бирига тош,
Жону тан йўл узра этгайлар талош.*

*Аршга парвоз айламоқ истар кўнгил,
Тан тикан еб, тева бўлмиш ерда ул.*

Ҳақиқий ошиқ Мавлонодир, Мавлонони англаган кимсадир. Ҳақиқий ишқда ёлғиз Тангри бор. Бошқаси йўқ!..

Ишқ ва севги баҳсида қалам тинмай ёзар, тил тинмай сўйлар, кўнгил муттасил жўшар эди. Бу ишқ Мавлонога улкан бир девон, жилд-жилд “Маснавий”, кучоқ-кучоқ китоб ҳада этди, азиз ўқувчи!

Биз Жаноби Мавлономизнинг ниҳоятда нозик лутфига иктидо қилиб, узук-юлуқ жумлаларимиз билан ҳаёт ҳикоясини баён этарканмиз, такрор айни мавзуларга қайтасак, айбга буюрманг. Чунки у бутун олам узра ҳилпираб турган севги байроғини баланд кўтариб наъра тортган, тўлиб-тошган, оташлар

сочган улкан ишқ вулкониدير, муҳаббат тоғидир. Бу вулқон етти юз йилдан бери сўнмай келмокда...

Бу гўзаллик ва эзгулик булоғидан сўз юритарканмиз, “Фихи-мо-фиҳий” асаридаги шу жумласини ҳам қайд этмай ўтолмаймиз:

– Ҳар кимки бизни хайр бирла ёд этса, унинг ҳам дунёда ёди хайрли бўлур. Агар бир кимса бошқа бири ҳақида яхши гаплар айтса, бу хайру яхшилик ўзиники бўлур, чиндан ҳам ўзини мактаган бўлур.

МАВЛОНО ВА САМОЪ РАҚСИ

Мавлоно жўшқин ишқини мусиқа, самоъ рақси билан уйғунлаштирмакда эди. Мусиқа ишқ билан тўлиб тошган кўнгилинг раққоси, самоъ бу ишқнинг жозибаси ва ҳаракати эди. Шеър эса ишқ тили, кўнгил шамчироғининг мойи эди. Бу уч эстетик унсур: мусиқа, шеър ва самоъ рақси бир бўлиб, ишқ шаршарасига айланиб, кўпира-кўпира Мавлононинг руҳидан, менлигидан тўкилмокда ва бу шаршарада ҳатто Мавлоно ҳам бирлашиб ғойиб бўлмокда эди.

Мавлононинг илоҳий ишқи ва жозибасининг тили ҳисобланган мусиқада рубоб ва найнинг ўрни бекиёсдир.

– Рубобнинг тили, хоҳ туркий бўлсин, хоҳ румлигу хоҳ араб бўлсин – ошиқларнинг тилидир... – Рубоб ишқ булоғидир, аҳбоб йўлдошидир. Булут гулзорни қандай суғорса, рубоб ҳам ташна кўнгиллари шундай қондиргай, кўнгилларга соқийлик қилгай... – дея марҳамат қилади Мавлоно.

Ишқ ташналигини рубобнинг ёқимли, ёниқ нағмалари билан қондирмокда, унинг садоси билан кўнгли ором топмокда эди.

Мавлоно Мавлоно бўлгандан бери Кўнё най ва рубоб садоларига тўлган эди. Қаерда Мавлоно бор бўлса, у ерда мусиқа, шеър ва самоъ рақси бор эди. Бу садо, бу нафаслар таассубнинг кўр қудуғига тушганларни чилладан чиқармокда эди. Мутаассиблар:

– Бу мусиқадан мурод не? Биз бир эшакка юк бўладиган китоб ўқидик. Лекин мусиқанинг ҳалоллигига доир биргина сатр ҳам учратмадик... – демокда эдилар. Бу сўзлар Мавлонога етиб боргач, у:

– Улар эшакчасига ўқиганлар! – деган биргина жумла билан жавоб берган эди.

Рубобни тан қулоғи билан эмас, жон қулоғи билан тингламок унинг тилини тушунмок дегани эди. Бир кун Мавлоно, “Биз рубобдан жаннат эшиклари очилишининг ёқимли товушларини эшитмокдамиз”, деган эди. Доимо Мавлонога қарши бўлган Саййид Шарафиддин бунга эътироз билдириб:

– Биз ҳам рубобни эшитмокдамиз. Лекин бизга ғашга тегувчи бир ғижирлашдан бошқа товуш келмайди, – деганди. Мавлоно бу сўзлардан хафа бўлмайди ва ўз нуктадонлиги билан шундай жавоб беради:

– Тўғри, у ҳам эшитмокда. Ўртадаги фарқ шуки, биз жаннат эшикларининг очилиш товушини эшитмокдамиз, у эса ёпилиш товушини эшитмокда, – деган ва шундай илова қилган эди:

– Мадрасаларни олимларга бердик, хонақоҳларни шайхларга... Рубоб ўртада биз каби ғариб бўлиб қолди. Уни биз олдик. Рубобга рағбат кўрсатсалар эди, шубҳасиз, уни ҳам уларга бағишлар эдик. Бироқ бундай қилмадилар. На илож, ғариблар кечиримли бўлади. Улар ҳам омон бўлсинлар...

Рубоб чертилган сари, айниқса, Мавлононинг ҳассос, инжа бармоқлари билан чертиларкан, илоҳий оҳанглар чиқармокда, ишқ дардида нола чекиб, инграмокда эди.

Дарвоқе, най – камиш бўлаги – ажиб олам эди. У шундай бир най эдики, кўнгил соҳибининг қўлида камиш эмас, Тангри асроридан садо берган товуш, нафас бўлиб янграмокда эди. Бу товуш, бу нафас, аввало, “Маснавий” да “*Тингла найдин, чун ҳикоят айлагай, Айрилиқлардин ишқоят айлагай*”, дея садо бериб, най эмас, Мавлононинг айнан ўзи бўлиб куйламокда эди. Аслида най юзи саргайиб, бутун борлигини Тангрига бағишлаган ошиқ ҳолини тамсил этмокда эди.

Найдаги етти тешик инсоннинг тана аъзолари: кўз, қулоқ, бурун, оғиз

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

каби етти аъзо ҳисобланиб, у комил инсонни мадҳ этмоқда эди. Мавлоно “Маснавий”да ана шундай най тимсоли эди. Шунингдек, “Маснавий”ни инглиз тилига ўғирган Рэйнолд Николсон: “Мавлоно ўзини Чалабий Ҳисомиддин нолакор хониш қилган найга ўхшатади”, деб таъкидлайди. Раҳматли Яман Дада “Най” номли манзумасида шундай дейди:

*Ичи бўш, юзи саргайган унга ишқдир моя,
Дарди ҳижрон ила инграр, этар оҳ Лайлога.
Арз қилар қичқириб ишқини мудом Мавлога,
Боқ, нелар сўйлатар у Ҳазрати Мавлонога...*

ТИНГЛА НАЙДАН

Най тўқайзорда ўсган шунчаки қамиш эмас, балки ошиқ кўлидаги оташдир, кўнгилдир, Тангри сиридир.

Дейдиларки, Довуд пайғамбар бир кун тўқайзордан ўтиб кетаркан, енгил шабада эсиб, қамишлар куйлай бошлабди... Шундай куйлашибдики, таралаётган товушнинг илоҳий оҳанги оғушида Ҳазрати Довуд турган жойида михланиб қолибди. Сўнгра у бир қамишни узиб олиб, лабларига кўйиб, пуфлай бошлабди... Шу тариқа Ҳазрати Довуд Тангрига бўлган ишқ ва муҳаббатини қамиш орқали изҳор этибди. Қамиш Унинг кўлида қамиш эмас, ишққа айланган эмиш. Довуднинг илоҳий куйлари ва жозибали машхур довудий товуши – тароналари ҳамда ёниқ нафаси нола қилган ошиқ мисоли най билан боғлиқ бўлса керак.

Яна нақл қилинадики, Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) Оллоҳ сирини фақатгина Ҳазрати Алига айтиб, уни фош этмасликни қаттиқ тайинлаган эканлар. Ҳазрати Али ушбу илоҳий сирни бир сура ичига яширибди, бироқ сирнинг оташига, залворига чидай олмай, юраги ёниб-ўртаниб, сахрога равона бўлибди. Сахрода дарбадар кезаркан, иттифоқо, бир куни кўмилган қудукқа дуч келибди ва ичини оташ каби ёкиб-куйдирган илоҳий сирни қудукқа тўкиб-солибди. Шунда қудукдан оби ҳаёт сувлари тошиб чиқиб, сахро воҳага айланибди: дарахтлар, қамишлар битибди...

Хуллас, най тўқайзорда битган шунчаки қамиш эди. Лекин арбобининг кўлида у тилга кириб, илоҳий сирларни фош этмоқда эди.

Мавлононинг:

– Менинг сирим фарёдидан нари эмас; бироқ кўзда, қулоқда у нур йўқ. Тан жондан, жон эса тандан яширин эмас. Лекин жонни кўриш учун изн йўқ... – дея тилга олган ишқ рамзи...

Мавлоно най ҳақида дейдики:

*Лабларига етсам ул дамсозни,
Най каби мен сочгай эрдим розни.
Кимки бўлгай ҳамзабонидин жудо,
Безабондир, гарчи унда юз наво.
Чунки гул кетса, гулистон қолмагай,
Сўнгра булбул бирла дoston қолмагай.*

Рубоб ва найнинг садоси ишқ уйининг тамали эди. Бу садолардан насибинин олган ошиқ жазбага келиб, сайёраю юлдузлар қуёш атрофида айланганидек, илоҳий севгилининг маънавий теварагида айлана-айлана самоъ рақсига тушарди.

Мавлоно “Самоъ рақси илоҳий вуслатга эришиш воситасидир” дейди. Бу вуслат йўли завқини олган ошиқ замон ва макон тушунчаларидан холи бўлади. “Маснавий”да “замондан, вақт қайдидан қутулдингми, ҳол қолмагай. Ҳолсиз Тангрига маҳрам бўлгайсан”, дейилади. Бунда “Темир бирла оҳанрабо қандай бўлса, ошиқ бирла маъшук ҳам шудир”. Мавлономиз: “Самоъ рақсига тушарканмиз, на найдан хабаримиз бўлгай, на чирмандадан”, деганидек, ошиқнинг жазба ҳолати айни дамда уни дунё илинжидан озод этади. Бу ҳолат маълум бир муддат давом этади. Сўнгра аста-секин сукунга боради. Тангрининг мутлоқ жа-

молига ва жалолига ҳамд айтади: “Энди шундай бир мақомга етгандирки, у ерда на зикр, на зикр қилган, на-да зикр қилинган бордир”. Шунинг учун Мавлоно: “Самов рақси ошиқларнинг озуқасидир. Чунки унда жонон учун вуслат хаёли бордир”, дейди. Табризлик Шамс ҳам “Ҳақни истаган ва унга ошиқ бўлганлар самов рақсига тушган пайларида ишқлари ва маънавий ҳоллари ортгай” дея, Мавлонони доимо самов рақсига даъват этарди.

МАВЛОНОНИНГ ҚУЛЛИГИ ҲАҚҚА ЭДИ

Мавлоно янги бир дин, янги бир мазҳаб борасида ваъз ўқимаётганди. У имони бутун, кўнгли ғаний, ошиқ бир мусулмон эди. Мутлоқ ҳақиқатга эришиш учун ишқ ва жазба билан Оллоҳни севган ва Унга ҳамд айтган сўфий эди. Барча асарлари бу ишқ ва жозибанинг, бу ҳамду санонинг худди ўзи эди. Оллоҳни севар, Унинг китобларига ва пайғамбарларига имон келтирар ва қуллик қиларди. Бир рубоийсида: “Яшаганим муддатча Қуръоннинг қулиман мен... Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) йўлининг тупроғиман мен. Биров менинг сўзларимдан гап очганда бундан бошқа бир сўз нақл қилса, у кимсадан ҳам, у сўздан ҳам безорман мен”, – деган эди.

Ва тағин дердики, Мен қул бўлдим, қул бўлдим, қул бўлдим. Бу ожиз қул қулликни лойиғи бирла адо этолмаганим боис номус қилдим ва бошимни куйи эгдим. Ҳар қул озод этилгач, севингай. Ё Раббим, мен сенга қул бўлганим учун севинаяман...

Бу нақадар буюк қуллик... Бу тавозеда нақадар буюк таслимият бор... “Қул бўл-да, от каби ер узра юр... Жасад каби халқнинг елкасига миниб-да юксалишга интилма!”

Айни даврда салжуқийлар давлатида расман жорий этилмиш мазҳаб ханафийлик эди. Ҳатто мадрасаларда дарс берган мударрис ханафий мазҳабидан бўлиши шарт ҳисобланар ва бу шартга вақфияларда ҳам амал қилинарди. Қўнедаги Олтин-Аба, Қоратой, Сирчали каби салжуқийлар даври мадрасаларининг вақфия ва китобаларида шундай қайдларни учратиш мумкин. Онадўли салжуқийларининг энг порлоқ, юксалган йилларида Қўнега кўчиб келиб, маълум бир муддат мадрасаларда сабоқ берган Мавлононинг ҳам мазҳаби ханафийдир. Аммо У:

– Ошиқлар мазҳаб ва миллатдан холидирлар. Улар учун мазҳаб ва миллат Тангрининг ўзидир, – дея ислом динига, бу покиза ва асл динга кейинчалик кириб келган сафсаталардан, ҳатто мадрасанинг ботил, кўҳна жаҳолатидан доимо шикоятда бўлиб, соф эътиқод асосида кенг миқёсда фикр юритган донишманддир. У:

– Паргор¹ каби бир оёғим бирла шариат узра мустаҳкам туриб, иккинчи оёғим бирла етмиш икки миллат оралаб кезгайман... – деб, ўзининг хурфикрлилигини аён этади.

Мавлонога кўра маънавий ҳузур ва завқларга эришиш мумкин. Шунингдек, имон тўғри билан янглишни, ҳақ билан ботилни ажратиб бергувчи ҳакамдир. Амал инсондаги маънодир. Сўз амалнинг самараси, яъни у амалдан туғилади.

Мавлоно бир ўринда шундай дейди:

– Қуръони Каримга назар сол ва билки, бутун Қуръон нафсларнинг ёмонликларини билдириш ва уни ислоҳ қилишни кўрсатиш шарҳидир.

Тағин дейдики:

– Одобдан насибасини олмаган инсон инсон эмасдир. Инсон бирла ҳайвон орасидаги фарқ одобдир. Қўзингни оч, Оллоҳнинг Каломига бок. Бутун Қуръоннинг маъноси оят-оят одобдан иборатдир...

Ва тағин шундай давом этади:

– Биз Оллоҳдан одоб эҳсон этишини сўрайлик. Чунки одобсиз кимса Оллоҳнинг лутфидан маҳрумдир. Бу коинот одоб бирла нурланди, малаклар одоб бирла маъсум ва пок бўлди... Сенинг ҳам руҳингнинг фалаги одоб билан зийнатланган бўлса, юлдузлар ва илмлар бирла нурга тўлгайсан. Ақлинг малак каби одобли бўлса, унинг каби ибодат ва қулликда бўлса, гуноҳ ва хатолардан тозалангайсан.

¹ Паргор – циркуль.

ИЛОҲИЙ ГЎЗАЛЛИК РУҲНИНГ ГЎЗАЛЛИГИДАДИР

Мавлонога кўра, Оллоҳдан кўркув имонли қалбнинг зийнати ва безагидир. Ундан маҳрум бўлган кўнгиллар хароб ва шахват маконидир.

Бир кун насоро уста Мавлононинг уйини таъмирламокда эди. Муридлардан баъзилари устага:

– Нега мусулмон бўлмаёпсан? Динларнинг энг гўзали, энг ҳаққонийси Ислон динидир, – дейишади. Насоро уста:

– Эллик йилдирки, Исо динидаман. Динимни тарк этишда Ундан кўрқаман ва уяламан, – дейди. Шу пайт бироз нарироқда ушбу суҳбатни эшитган Мавлоно уларнинг ёнларига келиб:

– Имоннинг сири кўркувдир. Ҳар кимки Тангридан кўркса, у насоро бўлса ҳам дин соҳибидир, динсиз эмасдир... – дея, асл таҳлика динсизлик ва имонсизлик эканига ишора қилади.

Имон руҳнинг гўзаллигидир. Руҳ эса мангуликнинг ўзгинаси. Мавлоно “Маснавий”нинг бешинчи жилди-да:

– Бу жаҳондан кўчганлар оз эмас, улар Ҳақнинг сифатларига эришган кимсалардир. Уларнинг бутун сифатлари Ҳақнинг сифатларида қуёш олдидаги юлдузлар каби бенишон қолгай, – дер экан, шундай изоҳ келтиради:

– Кундузи гарчи юлдузлар мавжуд бўлса ҳам, зохиран кўринмагай. Чунки қуёшнинг зиёси олдида уларнинг борлиги ҳечдир. Зотан, улар зиёни қуёшдан олгай. Чунончи, биз ҳам Ҳақ бирла тирик ва мавжудмиз. Улгач, Ҳақнинг сифатларига қоришгаймиз. Яъни Ҳақдан бир зарра ҳисобланган руҳ ўлим бирла Ҳаққа ружу этган пайт бизнинг борлигимиз асл борликда маҳв бўлгай. Сўнгра Ҳақнинг маънавий хузурида тўпланишимизга кўра ҳозир бўладиганнинг маъдум (йўқолиши) эмас, мавжуд бўлиши тақозо этилгай.

Мавлоно инсонда икки руҳ мавжудлигини, бири инсоний, иккинчиси ҳайвоний руҳ эканини айтади. Мавлонога кўра инсоний руҳ изофий ёхуд илоҳий руҳ номларини олгани туфайли Тангри нуридир. Шунингдек, Қуръони Каримдаги бир ояти жалилада: “Мен унга ўз руҳимдан пуфладим”, деб марҳамат қилинади. Бу руҳ танга на бирлашган, на айри, на дохил, на ундан ташқарида бўлиб, у билан муносабати тавсиф этилмайди, моҳиятини билишга изн йўқ. Тангрига нисбати эътибори билан у “боқий” ва “лоямут”¹ дир. Ҳайвоний руҳ эса нафснинг хою ҳавасига учган, озуқага, жасадга, маконга муҳтож руҳдир. Бундай хом руҳга эга киши ўз нафси, хирси, шахвати ва кина-қудурати билан курашиб, руҳини тарбиялай олиши, яъни уни комиллаштириб, инсоний руҳга эга бўлиши мумкин. Ана шунда инсон ўзида моддий завқ билан ўлчанмайдиган маънавий завқ туяди. Масалан, тўла имон ва эътиқод билан ибодат этишининг завқи ботиний гўзалликни кўриш, ҳис қилиш – туйиш завқи ҳисобланади. Ниҳоят, Ҳақни севишнинг илоҳий завқи... Мавлоно “Қуёшнинг зиёси ягонадир. Бироқ у уйларнинг ичига тушгач, юз хил шакл олгай. Ўртадан деворларни олиб ташланг, нур яхлит бўлгай”, – дейди. Бу ерда уй деворлари инсон вужудига ўхшатиломқда, айни руҳнинг шакл ва қолипга, хусусан, истеъдодга кўра озайиб ёхуд кўпайиши ифода этиломқда. Инсон ёруғликка, нурга нақадар кенг маънавий қучоқ очса, ўзи ҳам шу қадар кўпроқ нурга тўлади, етилади.

МАВЛОНОНИНГ МУТАВОЗИЙ² ҲАЁТИ

Бутун маъно оламини қамраб олган буюк мутафаккир Мавлоно уйда жуда оддий, фақирона ҳаёт кечирарди. Салжук амири Бадриддин Гавҳартош курдирган ва отаси Султон-ул-Уламога инъом этган мадрасанинг бир қанча хужраларида яшар, зиёратга келганларни шу ерда қабул қиларди. Саройларга, тахтларга сиғмаган довруқли султонлар, кўшин устидан ҳукм юритган амирлар унинг бу кичик, торгина мадрасасига келиб сиғиниб кетар, кўнгил хужрасида файз олишга интилардилар. Мадраса саҳни бироз баланд бўлиб, у ердан истиқомат қилинадиган хона – хужраларга ўтилар эди. Хужраларнинг ораси тахта тўсиқлар билан тўсилган эди. Эскидан Қўнё аҳолиси Онадўлининг бир

¹ Л о я м у т – ўлмаслик.

² М у т а в о з и й – камтарона.

қанча қасабаларида одат бўлганидек, иссиқ мавсумларда кечани чордоксиз текис жомларида ўтказишар, салқинда тунашарди. Ёзма манбаларда Мавлоно ҳам баъзи кечалар мадрасанинг томига чиқиб ўтиргани ҳақида маълумот берилади.

Мавлононинг дастурхони ҳам фақирона эди. Кўпинча, ўғирда саримсоқ эзиб, юпка нонга қориб лукма тайёрларди. Уйга бирор бир егулик келиб қолса, уни муридларига бўлиб бериш учун Ҳисомиддин Чалабийга жўнатар, ўзи асло қўл урмасди. Бир кун завжаси Қирра Хотун “уйда егулик лукма қолмади” дейиши биланок:

– Ё Раб, нақадар муборак уй, худди пайғамбарнинг хонадони! – дея уй аҳлини нолимасликка чақирганди. Саройдан жўнатилган нонларга ҳам қўл урмас, ҳатто бундан кейин жўнатмасликлари учун хабар йўлларди. Кийими ҳам одмигина эди. Бошига туя жунидан кулоҳ кияр, устидан кўкимтир рангли дастор ўрарди. Эғнида олди чокли, узун этакли ва энглари кенг олача тун ёки жубба бўларди. Хоҳ жубба бўлсин, хоҳ хирқа бўлсин, олди доимо чокли этиб тикиларди. Зеро, бу либосларни бир неча кундан сўнг фақирларнинг эғнида кўриш мумкин эди. Совға қилган пайтда эғнидан осон ечилиши учун уларни олди очик қилиб тиктирарди.

Кунлардан бир кун Қира Хотун Мавлононинг устидаги кийимини ечмасданок тугмасини қадаркан, эски иримга кўра Мавлонога оғзида чўп ёки бирор буюм тишлаб туришини айтади. Шунда Мавлоно қулиб:

– Қўркма, оғзимда “Кулхуваллоху аҳад” бор. Уни тишларимнинг орасида шундай сиқаётирманки, менга ҳеч нима бўлмагай, – дейди.

Маноқиб соҳиби¹ Афлокий берган маълумотларга қараганда, Мавлоно Қайсар шаҳрида шайх Бурҳониддин Муҳаққикий Термизийни зиёрат қилгач, Қўнға қайтиб, зоҳирий илмларни ўргатиш билан банд бўлиб, ваъз ва насихатлар эшигини очади. Пайғамбаримизнинг “салла арабларнинг тожидир” сўзига амал қилган ҳолда олимларга хос бўлган салла ўраб, энги узун хирқа кияди. Бошқа бир нақлга кўра табризлик Шамсиддин Қўнёдан илк ғойиб бўлган пайтларда Мавлоно “ҳиндиборий” деб аталган матоҳдан “фарожа”² тиктиргани, бошига эса сариқ рангли кулоҳ кийганидан хабар топамиз.

Мавлоно:

– Жубба ва салла кийган билан инсон олим бўлмагай. Олимлик инсоннинг зо-тида мавжуд бўлган фитратдир, – дер ва кийимга асло аҳамият бермас, халқнинг кийганини кияр, халқдан ажралиб турмасди. Узун бўйли, озғин, буғдой ранг, қора кош, қора кўзли ва ихчам соқолли ушбу муборак зотнинг иягида бир тутамгина соқоли бор эди. Узун соқол ўстирган сўфийларга танбеҳ бериб, шундай дерди:

– Соқолнинг узунлиги эркак кишида ғурур пайдо қилгай, ғурур эса инсонни маънан ўлдиргай. Узун соқол сўфийларга ёққай, бироқ сўфий соқолини тара-гунча, ориф Тангрига етгай.

Ўзи бировдан ҳеч нарса тама қилмаганидек, атрофидагиларнинг ҳам тама қилишларига асло изн бермасди:

– Дўстларимиздан бири дунёга тааллуқли нарса сўраб қўл чўзса, биз ундан юз ўғиргаймиз. Чунки биз тама-илинж эшигини ўз дўстларимиз юзига ёпганмиз. Бизга олишни эмас, беришни ўргатдилар, – дер эди.

МАВЛОНО ҚЎНЁНИ ШУНДАЙ СЕВАРДИКИ...

Мўғулларнинг Онадўлига бостириб кириши ҳамда салжукийларнинг 1243 йил 26 июнь куни Қўсатоғида енгиллиб, Султон Ғиёсиддин Қайхусравнинг қочиши воқеалари туфайли Қўнёда ҳузур-халоват йўқолиб, ниҳоятда парокандалик юзага келганди. 1246 йилда Қўнё яқинларида мўғулларга қарши олиб борилган курашлар ҳам ҳеч қандай натижа бермай, Боту бошчилигидаги мўғуллар қўшини ўзи эгаллаган жойларни ёқиб кул қилиб, Қўнё дарвозаларигача етиб келган эди.

Қўнё халқи қаттиқ хатарда қолганди. Мўғуллар шаҳарга бостириб кирган тақдирда тирик жон қолдирмасликлари тайин эди. Султон Ғиёсиддиндан бўшаб қолган тахтига унинг ўғли Рукниддин Қиличарслон IV ўтирган эди. Афсуски, ушбу ёш, тажрибасиз ҳукмдор Боту камалига қарши қандай чора кўришни бил-

¹ М а н о қ и б с о ҳ и б и – мақтов ва мадҳга сазовор аллома зотлар ҳақида биографик асар.

² Ф а р о ж а – яқтакка ўхшаш уст кийим.

май қолгани боис, бутун умидлар пучга чикқан эди. Салжуклар давлати ичра ана шундай парокандалик ҳукм сураётган бир пайтда ночор қолган шаҳар улуғлари Мавлонога мурожаат қилишган эди. Мавлоно уларни сабр-тоқатга чақириб:

– Қўркмангиз, бу шаҳар қиёматга қадар душман қиличидан омон қолгай... Қўнёга қасд қилган кимса, бизнинг маънавий зарбамиздан омон қолмагай. Султон-ул-Уламонинг муборак жасади ушбу тупроқда кўмилган экан, бу ўлка абадий ҳимоя остида бўлгай, – дея муридлари ҳамда саройнинг қатор казоказолари билан бирга Қўнё қалъасининг тепасига чиқади. Қалъа дарвозалари мустаҳкам ёпилган бўлиб, мўғул аскарлари қалъани тинмай ўқ ёмғирига тутмоқда эдилар. Мавлоно халқ орасида пайдо бўлиши биланоқ шаҳарни ҳимоя қилаётган аскарларга куч-қувват, жасорат киради... Маълум муддатдан сўнг мўғул аскарлари, гарчи қалъанинг баъзи жойларига шикаст етказган бўлсаларда, ичкарига кира олмай, ортга чекинишади. Мавлоно душман узоклашгунча жойидан жилмай, ғалабага ундовчи даъваткор сўзлари билан халқ ва аскарларнинг руҳини кўтариб туради...

Мавлоно – Қўнёнинг маънавий куч-қудрати эди. Қўнё у туфайли муборак, у билан шарафга ноил бўлганди. Бир куни ўғли Султон Валадга шундай дейди:

– Бизнинг муборак макбарамиз, аждодимиз, уруғимиз, биздан кейин келадиганлар, бизни севганлар, бизга дўст бўлганлар бу шаҳарда мавжуд экан, бу ерга душман оёқ боса олмагай. Шундай бир пайт келадик, бизнинг мақомимиз шаҳар ўртасида қолиб, Қўнё обод бўлгай. У пайтнинг инсонлари тўлқиндек оқиб келиб, макбарамизни зиёрат қилгайлар ва бизнинг сўзларимизни тилларидан қўймай такрор этгайлар.

Олти юз йил олдин вафот этган мавлоношунос Аҳмад Афлокийнинг “Орифларнинг манокиблари” асаридан олинган ушбу ҳақиқатлар бугун ҳам кишини чуқур ўйга толдирмай иложи йўқ. Шу маънода, Мавлоно фақатгина Қўнёнинг муборак зоти, азизи ёхуд дўсти бўлиб қолмай, бутун дунёнинг дўсти ҳисобланади. Ошиқлар, маъшуклар, эътиқодли зотлар ҳамда ожизу фақирлар, тушкунлар, хуллас, барчанинг дўсти эди ул зот. Мавлоно кеча, бугун, эртанинг ҳам одамидир. Сўзлари даврлар оша мудом янгиланиб бораверади. У ташна кўнгилларнинг раҳмат ёмғири, яхшилик ва жўмардлик уммонидир.

МАВЛОНО НА ШОИР, НА-ДА ФАЙЛАСУФ

Мавлоно кўп ўқир, ўқиган китобларидан иктибослар олар, ўрни келганда асарларида улардан фойдаланар эди. У олганини халққа беришни, уларга тўғри йўл кўрсатишни зиммасидаги вазифа деб билган Тангри кули эди. Унинг тилида шеър фикрни янада кенг, янада осон ифодаламоқ учун бир восита эди. Мавлонога кўра шеър узумзор боғнинг ипак пардали иҳотасидир. Муҳими боғнинг узуми, ипак пардали иҳота эмас. Энг муҳим унсур сўз ва маъно ҳисобланиб, вазн ва қофия иккиламчидир. Ҳатто сўз ҳам ортиқчадир:

– Мен қофияни ўйлайман, ёр эса менга дейдики, узумдан бошқасини ўйлама... Эй, менинг қофия ўйлаган махрамим! Менинг ёнимда дунё қофияси сенсан, ёнимда бемалол ўтир... Ҳарф нима бўлибдики, сен уни ўйласанг? Ҳарф (вазн-қофия) недир? Узумзор боғнинг иҳотаси, холос. Ҳарфни, шеърни, сўзни ўртадан кўтар. Бу учаласининг воситасисиз сен билан суҳбатлашай...

Мавлоно бу борадаги фикрларини давом эттириб:

– Тангри шеър учун қофия излашдан бошқа дард бермади менга... Сўнгида ундан ҳам халос этди мени. Сен бу шеърни ол-да, эски либос каби йиртиб ташла. Зотан, маънолар ҳарфга, ўлчовга сиғмагай, сенга буни тушунтирмоқчи бўламан, аммо улар бу истагимдан-да буюқдир, – дейди.

Ҳақиқатан ҳам Мавлоно кўпинча вазн ва қофияни бир четга суриб қўйиб, фикр ва маъно олами томон эркин қанот ёзарди.

Мавлонони шоир деганлар худди шу жиҳатдан алданадилар. Мавлононинг шоирлиги унинг бошқа хислатларидан анча кейинда туради. Мавлоно файласуф ҳам эмас. Фалсафа унинг ишқ ва жазава тўла фикрлари, тушунчалари йўлида чалгитувчи тўсиқ, илоҳий ишқ ва интиҳосиз севги булоқларини жунбушга келтирган васвасадир. Фалсафа фақатгина ақлга эътибор бергани, туйғу ва қалб

туғёнига аҳамият бермагани учун нуқсонли туюлади. Не ажабки, ишқ фалсафада ақлга сиғадиган хусусият эмас. Мавлонога кўра ишқни ишқ билан тушунмоқ лозим. Ақл ишқ шарҳидан ожиздир. Шу жиҳатдан Мавлоно Оллоҳ васлини ишқда топган ҳақиқий мутасаввуфдир.

Мавлонога кўра олимнинг ғояси илм воситасида ҳақиқатга эришиш бўлмоғи даркор. Бу ҳол тасаввуфда ўзни билмоқдир. “Фихи мо фихий” асарида Мавлоно:

– Замонамиз олимлари қилни қирк ёрадилар, ўзлари билан боғлиқ бўлмаган нарсаларни жуда яхши биладилар. Ҳолбуки, аслида энг муҳим бўлган ва ўзларига ҳамма нарсдан яқин ҳисобланган нарсани, яъни ўзларини билмайдилар... – дейди. Ўзини билган эса Тангрини билажақдир. Модомики, йўл шунчалик яқин экан, ҳаёлга берилишга, васваса билан шуғулланишга не ҳожат. Маснавий асаридаги бир ҳикояга кўра, чивин бир ҳовуч сув узра юзган хас устига кўнибди:

– Эшитишимча, денгизлар бор эмиш, уларда кемалар сузармиш. Кемаларни эса дарғалар бошқарармиш. Ҳар ҳолда мен айни дамда бу кемалардан бирида дарғаман, – деган ҳаёлга бориб, ваҳимага тушган экан. Ундан кўра денгизлару кемаларни кўрмоқ ва бу кемаларнинг дарғаси бўлмоқ лозим..

Мавлоно бунга эришган ҳақиқий етук олимлардан эди. Яъни, эришганлар, етишганлар, ўзидан олдин ўтганлар ва кейин келадиғанлар ҳалқасининг тожи эди...

ХОҲ КАТТА, ХОҲ КИЧИК: ИНСОНГА СЕВГИ

Мавлоно бир маҳалладан ўтиб кетаркан, тош ўйнаётган болалар кўриб қолиб, чопқиллаганча келиб, унинг қўлларини ўпа бошлашади. У ҳам болаларнинг қўлини ўпиб, бошларини силаб-сийпалайди. Шу пайт ўйинини ҳали битиришга улгурмаган бир болакайнинг узоқдан овози эшитилади:

– Мен боряпман, Мавлоно, мени кутинг!..

Мавлоно бола то ўйинини тугатгунга қадар кутади. Ниҳоят, у ҳам етиб келгач, буюк инсон билан кичик инсон ўзаро қўл ўпишиб кўришадилар.

Мавлоно хоҳ катта, хоҳ кичик – барчани бирдек севар, ҳурмат кўрсатар, инсонларга жуда катта эътибор билан қарарди.

Кунлардан бир кун у ҳаммомга киради. Бироқ киргани билан чиққани бир бўлади. Сабабини сўраганларида:

– Ечиниб ҳаммомга кирганим. Ҳаммом хизматкори менга жой тайёрлаш учун бир кимсани ҳовуз бошидан нари ҳайдади. Ундан уялганимдан шунчалик терлаб кетдимки, чидолмай ташқарига чиқдим, – дейди.

Яна бир кун ҳамомда ўз озғин вужудини кўриб, яқинларига дардини ёради:

– Бугун ўз вужудимдан жуда уялиб кетдим. Умрим давомида унга ниҳоятда кўп азиятлар бердим. Унинг хоҳишларини адо этолмадим, у истаганидек ҳузур-ҳаловат бахш эта олмадим. У юкимни кўп ташиди, бунинг эвазига мен унга ҳеч вако беролмадим.

У ранги-рўйи, тили, ҳатто эътиқоди фарқли инсонларни тенг тутар, “Улар ҳам инсондир, моялари бирдир” дея, ёмонликлар кейинчалик пайдо бўлган қусур, яъни ўзгарган феъл-атвор эканини таъкидларди:

– Инсонлар яратилишдан яхшидирлар, ёмонликлар ўзгармас сифат эмас, балки маънавий бузилганликдир. Уларни яхшилик йўлида ислоҳ этса бўлади.

Тағин дердики:

– Бир инсоннинг бошқаларда қусур кўриши, айблаши аслида ўз айбини кўриши демақдир. Инсон, аввало, ўзидаги кину адоват, тама, хирс, золимлик каби ёмон феълларни кўриши, улардан фориг бўлиши лозим. Шундан кейингина бошқаларни айблаши мумкин.

Мавлононинг инсонларга нисбатан меҳр-муҳаббати бутун жонли борлиққа, жониворларга ҳам қаратилган эди.

Бир хароба жойда туғиб, озуқа топиш учун болаларини ёлғиз қолдириб кетишдан кўрққан итга у оилар давомида нон ташиган, Амир Парвонанинг уйдан кумуш қопларда жўнатилган овқатлар билан боққан эди:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Истак ва майл жиҳатидан улар сиздан ҳам кўпроқ мухтожроқдир, – дея таомларга хонадон аҳлининг қўл уришига йўл қўймасди.

Мавлоно қизғин ижод билан банд бўлган дамларда ҳам уйини, болачақаларини унутиб қўймасди. Катта ўғли Султон Валад Мавлононинг етук муридларидан Бектемирўғли Шайх Каримиддиннинг назорати остида таълим олиб, иккинчи Мавлоно бўлиб етишмоқда эди. Мавлоно тўнғич ўғлини жуда севар:

– Яратилиш ва феъл-атвор жиҳатидан менга энг кўп ўхшагани – сенсан. Менинг дунёга келишим сенинг дунёга келишинг учун эди. Мен сўйлаган барча сўзлар менга тааллуқлидир. Холбуки, сен менинг “хол”имсан... – дер эди.

МАВЛОНОНИНГ НЕВАРАСИ УЛУҒ ОРИФ ЧАЛАБИЙНИНГ ТУҒИЛИШИ

Мавлононинг суюкли ўғли Султон Валад ўн-ўн икки фарзанд кўрган эсада, улардан фақатгина Мутахҳара ва Жалола исмли икки қизи яшаб қолган, бошқалари жуда ёшлигидаёқ оламдан ўтган эди. Мавлоно кўпдан бери ўғил невараси кўриш орзусида эди. Ана шундай кунларнинг бирида Султон Валаднинг завжаси Фотма Хотуннинг ҳомиладор бўлгани хабари Мавлонога етказилади. Мавлоно келинига бу гал ниҳоятда хушёр бўлишни, оғир иш қилмасликни тавсия этиб, боланинг туғилишини интизорлик билан кута бошлайди.

Ва ниҳоят, вақти-соати келиб, 1272 йил июнь ойининг 7 кунини сешанбада Фотма Хотун рисоладагидек, нур юзли бир ўғлон туғади. Мавлонога бу мужда етказилиши биланоқ у югурганича чақалоқ туғилган хонага кириб, Фотима Хотуннинг бошидан тиллалар сочади ва киндиги боғланган болани энги узун хирқасига ўраб, хужрасига олиб боради. Севинч кўзёшлари тўккан ўғли Султон Валадга қарата:

– Валад, мен бу болада етти валийнинг нуруни кўрмоқдаман, Буюк Тангри ўз нурларини унга ҳамроҳ этган! – дейди. Султон Валад:

– Ул нурлар ичра сизнинг ҳам нурунгиз бор, шундай эмасми? – деркан, Мавлоно:

– Ҳа, бизники ҳам; яъни Баҳо Валад, Сайид Бурҳониддин, Шамс Табризий, Шайх Салоҳиддин, Чалабий Ҳисомиддин, менинг ва сенинг нурунг... Бу бола бизнинг орифимизнинг нурлари. Энди унинг номи Фаридун бўлмай. Бу хотиннинг отаси Шайх Салоҳиддин Фаридуннинг исмидир. Бироқ сизлар уни Амир Ориф деб чақиргайсизлар. Чунки сен ҳам мени чақирганда Худовандигор дегайсан-ку. Неварамга бу исм менинг маънавий ҳадям бўлмай. Номини Жалолиддин Амир Ориф дея қайд қилсинлар... – дейди.

Мавлононинг қувончи чексиз эди. Уша дамда неварасига бағишлаб ғазал битади. Юзида жалол нурлари порлаган бу болани Мавлононинг завжаси Кирра Хотун улғайтирмоқда эди. Мавлоно уни ҳеч кимга ишонмасди. Кунлардан бир кун ҳали олти ойлигидаёқ, Мавлоно боланинг бешиги узра эгилиб, “Ориф, Оллоҳ, Оллоҳ деб айт”, – дейди. Бола “Оллоҳ, Оллоҳ” дея бошлайди. Мавлоно унинг оғзидан ўпиб, “Эртанги куннинг шайхи Орифимиздир”, дейди.

Кичкина Ориф “Оллоҳ” нидолари, най ва рубоб садоларини алла ўрнида эшитиб улғаймоқда эди.

Дарҳақиқат, у келажакда “Улуғ Ориф Чалабий”, яъни отаси Султон Валаддан сўнг бобоси Мавлоно асос солган мавлавийлик ўчоғини ташкил этган ва уни янада кенгайтирган раҳнамолардан бўлиб етишади. Қолаверса, асрлар оша давом этган Мавлоно авлоди – Чалабийлар унинг наслдан келади.

МАВЛОНОДА ҲАҚИҚИЙ ДЎСТ ВА КЎНГИЛ

Мавлонога кўра, ҳақиқий дўст Ҳақдир. Унга дўст бўлиш, Унинг дўстлигини қозониш фақатгина Уни севиш, чин кўнгиладан боғланиш ва яқин бўлиш туфайлигина мумкиндир. Инсонлар ўртасидаги дўстликка кўп ҳам ишончи йўқ эди. Бир кун Кўнё шаҳрининг чекка қасабасидаги вайроналар ёнидан ўтиб бораркан, қулаган бинолар орасида бир қанча итнинг жам бўлиб ухлаб ётганини кўради. Енидагилардан бири:

– Бу бечоралар орасида нақадар ажойиб бирлик бор. Бир-бирларига нақадар меҳрибон ва дўстона суяниб ухламоқдалар, – дейди.

Мавлоно:

– Йўқ, сен булар орасидаги бирлик ва дўстликнинг нақадар самимий эканини билишни истасанг, уларнинг орасига бирор лўқма ёки жигар ташла. Шунда бу дўстлик қанақанги дўстлик эканини кўргайсан, – дейди ва шундай илова қилади:

– Итларнинг бу ҳоли дунё манфаатига, фақатгина қоринлари ва ҳамёнларига топинганларнинг ораларидаги дўстликка ўхшагай. Кўринишда жуда самимийдирлар. Бироқ ораларига бирор бир моддий манфаатдорлик кирса, неча йиллик нон ва туз ҳақларини унутиб, номус ва шарафларини ҳавога совургайлар.

Дўстлик пул ёки молу дунёга эмас, руҳга, туйғуга асосланмоғи лозим. Бир шеърда Мавлоно, “Менинг на олтин тўла киссага, на-да олтин косага майлим бор”, дейди. Олтин тўла кисса ҳам, олтин коса ҳам дунё аҳлиникидир. Қадрдонлик, самимият, меҳр-муҳаббат, шафқат каби маънавий қадрият ва туйғулар эса кўнгли аҳлига хосдир.

Бошқа бир шеърда мутасавуф олим: “Бу хирка ичра бўлганимиз муддатча, на кимсадан инжинурмиз, на кимсани инжитурмиз...” – дея марҳамат қилади. Чиндан ҳам Мавлоно бутун умри давомида на бировдан ранжиган, на бировни ранжитган эди. Кўнгли унинг учун Тангри қибласидир. Бировнинг кўнглини асло вайрон қилмаслик лозим:

– Ҳожилар Каъбанинг тўрт томонида ҳам саждага боргайлар. Каъба ўртадан кўтарилса, ҳамма бир-бирининг қалбига сажда қилаётган бўлади. Модомики шундай экан, инсон қалби – Тангри уйи вайрон этилгайми ҳеч?!

Шоирларимиздан бирининг “Қиблагоҳи Кибриёдир – йикма қалбин кимсанинг” деганидек, кўнгли соҳиби Мавлоно инсонни фақатгина кўнгли қибласининг меҳроби ўлароқ кўрар ва бунга жуда катта аҳамият берарди. Дардики:

– Инсонни комилнинг бу оламда бир аломати бўлсайди, илоҳий рамзларнинг барчасига кўнгли йўли бирла таржимон бўлар эдингиз.

Иңсон аввало ўз кўнгли асроридан воқиф бўлдимиз, бу ўзини билди, демакдир. Узини билгангина Тангрини билиши аён. Йўқса, бу асрор тагига етишнинг бошқа имкони йўқ.

Мавлоно инсонлар ўртасидаги турли низоларга барҳам бериш учун “кўнглилар бирлиги”га эришиш лозим деб билади ва “Кўнгли бирлиги тил бирлигидан устундир”, деб хитоб қилади.

VII БЎЛИМ

ВАҚТ ЯҚИНЛАШМОҚДА, МАВЛОНО ҲАҚ ВУСЛАТИНИ СОҒИНМОҚДА ЭДИ

Йиллар ўтган сайин Мавлононинг сўлғин буғдой юзи сезилар-сезилмас сарғайган, қисқа ва текис соқоли анча оқарганди. Узун ва озгин вужуди тавозе ва фано туйғуси ичра енгилгина олдга эгилганди. Кеча-кундуз битилган “Маснавийи маънавий”ни ёзиш, китобат қилиш машаққатлари, муттасил риёзатлар вужудини толиқтирганди. Фақатгина йирик қора кўзлари зиёсини асло йўқотмаган эди. Руҳидаги битмас-туганмас жўшқинлик ҳамда жазба оламининг кўзгуси бўлган бу кўзлар жалол нурлари сочмоқда эди.

Маснавий ёзиб тугатилган эди. Мавлоно руҳиятида вазифасини адо этган инсонларнинг ҳузур сари бу оламдан айрилмоқ истаги пайдо бўлган эди. Дўстлари бунга ҳис этмоқда эди. Сўнгги ғазалларида айнан мутлақ борлиққа бироз бўлса-да, эртароқ қовушишнинг ҳаяжони ва соғинчи сезиларди.

1273 йилнинг кеч кузи. Қўнёда тез-тез ер кимирашлар содир бўлмоқда, халқ кўчаларга қочиб чиқиб, кечани чодирларда ўтказмоқда эди. Ана шундай кунларнинг бирида қутилмаганда яна қаттиқ зилзила юз беради. Мавлоно шунда яқинлари ва муридларига:

– Қўркмангиз, ернинг қорни оч қолган. Сўнгги кунларда ёғли бир лўқма истамоқда., иншооллоҳ, яқинда муродига восил бўлгай, сиз ҳам хавотирдан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кутулгайсиз... – дейди.

Ушбу зилзиладан бир неча кун ўтгач, Мавлоно қайта оёққа туролмайдиган ҳолда тўшакка миҳланиб қолади. Уз даврининг таниқли табибларидан бўлмиш наҳивонлик Акмалиддин ва Ғазанфарийлар хастанинг ёнидан айрилмай дори тайёрламоқда эдилар. Кучли иситма чиққач, томир уришидаги меъёр бузилиб, бу хасталик қирқ кун давом этади.

Бутун Кўнё ғамга ботган эди. Салжук султони Ғиёсиддин Кайхусрав III дан тортиб, қатор уламою умаро ҳамда оддий халққача – барча Мавлонони зиёрат қилишга келмоқда, унинг муборак жамолини яна бир бор кўришга интилоқда эди. Ана шундай кунларнинг бирида яқин дўсти Садриддин Кўнёвий келиб, унинг тезроқ шифо топишини тилайди. Мавлоно:

– Тангри сизларга шифо берсин. Ошиқ билан маъшук орасида бир қил инжалигидаги қўйлақдан бошқа нарса қолмади. Буни ҳам ечишимни ва Ҳақ вуслатига эришимни, нурнинг нурга қовушишини истамайсизми? – дейди, сўнг эса ғазал ўқишга киришади. Сўнгги ғазаллар эди булар. Ҳалими, Ҳаққа вуслатни истамоқда эди Мавлоно.

ИНСОНЛАРНИНГ ХАЙРЛИСИ ИНСОНЛАРГА НАФИ ТЕККАН КИМСАДИР...

Завжаси Қирра Хотун хожасининг бу хасталигидан қаттиқ изтиробда эди.

– Қани эди, Мавлононинг юзларча йиллик умри бўлса-ю, дунёни ҳақиқат ва маъно инжулари бирла тўлдираверса, – деб куйинар эди у.

Мавлоно бу сўзларни эшитиб:

– Нечун юзларча йиллик умр? Бизни ким деб ўйлаётирсан? Биз на Фиръавн, на Намрудмиз. Бизсиз бу ёлғон дунёнинг хузур ва қарори қандай кечгай? Биз бошқаларга нафимиз тегсин деб бу дунё зиндониде қолдик. Ахир, бировнинг молини ўғирлаганимиз йўқки, пинҳон яшаб, бунда бўлсак, – деди. Сўнгра тўпланган дўстларига шу сўзлар билан тасалли берди:

– Бу дунёдан кетгай деб ҳеч ҳам қайғуга ботмангиз. Сиз қандай ҳолда бўлсангиз-да, мен ҳам сиз билан биргаман. Ҳазрати Пайғамбаримизнинг:

– Менинг ўлимим ҳам, тириклигим ҳам сиз учун хайридир, – дея марҳамат қилган сўзини мен ҳам айнан такрорлагайман. Бунинг маъноси – менинг тириклигим тўғри йўлни кўрсатиш бўлганидек, ўлимим ҳам кишиларга ёрдам этиш учундир.

Сўнгра эса шундай васият қилди:

– Мен сизга пинҳон ва аён тарзда Тангридан қўрқилгани, оз емоқни, оз ухлашни, оз сўзлашни, гуноҳлардан тийилишни, рўза ва намозда бардавом – собит бўлишни, фахшдан қочишни, нодонлардан узоклаштишни, етуқ ва олим кишилар билан бирга бўлишни васият қилгайман. Шуни билингки, инсонларнинг энг хайрлиси инсонга ва инсониятга нафи теккан кимсадир.

Йиғилганлардан бири Мавлонодан:

– Сиздан кейин ўрнингизга ким ўта олгай, халифангиз ким бўлгай, биз кимга мурожаат эта олгаймиз? – дея сўрайди. Мавлоно ёстиғидан енгилгина бош кўтариб:

– Чалабий Ҳисомиддин! – дейди.

– Ўғлингиз Султон Валад борасида нима дегайсиз? – деганларга эса:

– У ҳақиқат ҳимоячисидир, васиятга муҳтож эмас, – дея жавоб беради.

Султон Валад ва Чалабий Ҳисомиддин оталарининг бош учидан бир лаҳза ҳам узоклашмас эдилар. Хасталик тобора кучаймоқда, кундан-кун Мавлоно мажолсизланиб бормоқда эди. Аммо Мавлононинг шуури ва хотираси жойида эди. Ҳатто бир гал эллик икки дирҳам қарзи борлигини эслаб, ўғлига:

– Уйда бир қанча тилла чақа бор, олиб бориб қарзни уз... – деб айтади.

Қарз берган кимса эса бу тиллаларни қабул қилмай, берган тиллаларига рози эканини айтади. Бу гап Мавлонога етказилгач, у енгил тортиб:

– Оламларнинг Раббига ҳамд бўлсин, бу даҳшатли балодан ҳам қутилдим... – дейди.

Чалабий Ҳисомиддин:

– Жанозангизни ким ўқисин? – дея сўраркан, Мавлоно:
 – Шайх Садриддин Қўнёвий бошқалардан авлодир, – дея марҳамат қилади.
 Ҳозирлик тугаган, кунлар яқинлашмоқда эди, “тўй кунлари”...

ҚУЁШ ИРФОН ҚУЁШИ БИЛАН БИРГА БОТДИ

Султон Валад сунокли отасининг боши устида унинг иситма оташи ичра ёнган қўлларини совуқ сув билан ювмоқда, кўз ёшларини кўрсатмаслик учун бошқа томонга юз буриб турарди. Кирра Хотун, қизи Малика, ўғли Амир Олим Чалабийлар ҳам шу ерда эди. Чалабий Ҳисомиддин билан бирга бутун оила аъзолари бир неча кундан бери кўз юммас эди.

Сўнгги кеча тўшагида ўзини ўнглаб олган Мавлононинг юзида илоҳий шодлик, тотли бир маҳзунлик бор эди. Боши устида турган Султон Валадга:

– Валад, ўғлим... Мен яхшиман энди... Бор, ёт... Бироз дам ол... – дейди. Султон Валад беихтиёр унга итоат этади. Мавлоно унинг ортидан узук-юлуқ сўнгги газалини ўқиб қолади.

Эртаси кун у анча яхши эди, бироқ бу ахволида ҳам севгили Тангрисига ковушиш арафасининг ҳаяжони бор эди. Энди абадийлик фармони ёзилган, Мавлоно бу фармонни ўқиб бўлган: “Мен ул подшоҳ эмасманки, тахтдан тушиб, тобутга минсам. Менинг фармонимнинг ёзуви абадийликдир...” деган фикрга келган эди.

Бу 1273 йилнинг 17 декабрь куни эди. Қиш бўлишига қарамай, порлоқ қуёш аста-секин Қўнёнинг ғарбидаги Такқали тоғлар томон оғмоқда. Тўшагининг бошида Султон Валад, ўнгида Ҳисомиддин Чалабий... Мавлоно икки севимли фарзандига суяниб, пичирлаганча калимаи шаҳодат қайтармоқда, вуслат онини кутмоқда эди.

Шомга яқин қуёш Такқали тоғлар ортига бош қўяркан, бу томонда ирфон қуёши ҳам фоний оламдан “Жон ва Бако олами”га қанот ёзмақда эди.

Ё Раббий, бу қандай интизорлик, бу қандай орзу, бу қандай тоғли ўлим эди!

Мавлоно Раббига шундай хитоб қилмоқда эди:

“Жонни сен олғач, ўлмоқ шакар каби ширин.. Сен бирла бўлгандан сўнг ўлим жондан-да ширин ...”

Оқшом азони билан бирга Қўнёда бир фарёд кўпди... Мавлоно бу дунёдан у дунёга рихлат қилган эди...

Бу фарёд аста-секин бутун шаҳарни эгаллади... Неча кунлардан бери ич-ичидан ёниб-куйиб йиғлаётган шаҳар энди дод-фарёд оғушида колганди. Узун қиш кечаси уйқусиз кечди. Жаноза эртаси кун ўқиларди. Барча бунга тадорик кўрмоқда, сўнгги тадбирлар бажо келтирилмоқда эди.

Мавлоно сабоқ берган мадрасадан таралган ҳофизларнинг ёниқ садолари остида янги тонг отмоқда эди...

МАВЛОНОНИНГ ЖАНОЗАСИГА ЭРТА ТОНГДАН ҲОЗИРЛИК КЎРИЛГАНДИ

Эрта тонгдан миноралардан юксалган “салоҳ”¹ товушлари шаҳарни яна бир бор ларзага келтирди. Мавлононинг яқин дўстларидан имом Ихтиёрдин маййитни мусаллога чиқариб, қўллари билан юваркан, мусаллодан тўкилган сувларни дарвешлар бир томчисини ҳам ерга оқизмай йиғмоқда эдилар. Маййит кафанланди, тобутга қўйилди. Мадрасанинг ҳовлисидан ташқарига чиқарилиши биланок, ён-атрофда қиёмат кўпди.

Қўнё ўз тарихи давомида бундай катта оломонга сахна бўлмаган эди. Султонлар, амирлар, олимлар, жоҳиллар, имомлар, пошлар, оқу қора ҳар турли ирк, ҳар диндан, ҳар мазҳабдан инсонлар оқиб келган эди... Ирклар, синфлар ва динлар илк бор шу ерда – Мавлононинг мадрасаси олдида йиғилган эдилар. Рубойидаги “Келсин, борлиқ номига не бор бўлса, келсин... Кофири, бутпараст, мажусийси келсин” мисраси гўё бугун учун айтилган, бугунги “тўй”га даъват этилганди...

¹ Азон.

Тобут елкага олинган пайт дунёни бир вовайло кўпти. Халқ тобутга бир бора қўл теккизиш учун бир-бирини эзиб-босиб бормоқда эди. Тобутни елкага кўтарганлар ҳатто бир одим ҳам олдга силжий олмай қолганди. Бунга бирор чора топмоқ лозим эди. Аммо қандай чора? Халқ орасидан давлат бошлиқларидан бир қанчаси оломонга қарата ҳайқирди:

– Мусулмон бўлмаганлар ортга чекилсин!

Бунинг сира иложи йўқ эди. Ҳеч ким ўрндан жилмас, аксинча, оломон тобора ортиб бормоқда эди. Бир гуруҳ мусулмонлар бироз олдинда жанозани кутаётган Бош вазир Соҳиб Ота Фахриддин Али ҳамда Амир Сулаймон Парвонага шикоят қилдилар:

– Мавлоно мусулмонларнинг шайхидир. Исовийларга, мусовийларга, бошқа дин вакилларига бу ерда не бор? Булар қандай журъат билра жанозага келдилар? Ортга чекилсинлар, биз ҳам бемалол ўз вазифамизни адо этайлик!..

Буни эшитган поплар, раввинлар олдинга отилиб чиқдилар-да, шундай дедилар:

Сиз Унинг қандай муҳиби эсангиз, биз ҳам Унинг шундай муҳиби ва муриди-миз. У: “Етмиш икки миллат сирини биздан эшитур. Биз бир парда ила юзларча товуш чиқарган наймиз...” демаганмиди? Хўш, бунга нима дейсиз?!

Ким ҳам не дея оларди бу сўзларга? Ниҳоят, тобут жуда катта қийинчиликлар билан тушга томон йўлга тушди...

САДРИДДИН ҚҶНЁВИЙНИНГ ҚАЙҶУГА ЧИДАЙ ОЛМАЙ, ҶУШИДАН КЕТИШИ

Тобут олдида хофизлар, муаззинлар бормоқда, баланд овозда Қуръони Карим оятларини тиловат қилмоқда эдилар. Улардан ҳам олдинда эса, найзанлар¹, кудумзанлар² бор эди.

Тобут кўтарган оломон катта йўлга чиққач, издиҳом яна қоришиб кетди. Отлиқ муҳофизлар халқни калтаклар билан таркатишга мажбур бўлишди; аммо ким ҳам тингларди уларни?! Халқ Мавлононинг тобутига бир бор бўлса-да, қўл тегизиш учун таёқ ейишга, оёқ ости бўлишга ҳам рози эди...

Мавлоно Қўнё қалъасининг шаркида, шаҳар ташқарисида жойлашган гулбоғда дафн этилиши лозим эди. Бундан олдин бу ерга отаси Султон-ул Уламо, ўғли Аълоиддин Чалабий ҳамда жон дўсти Салоҳиддин Заркубий дафн этилганди. Султон томонидан совға этилган “хос боғча” Мавлоно ифодаси билан айтганда “Эранлар боғчаси”га айланганди. Мадрасадан бу ергача бўлган масофа яёв юрганда ўн беш дақиқалик йўл бўлса-да, тобут бир неча соатдан бери йўлда эди. Тобут олдинга силжимай қолган, бир-бирини босиб-эзиб келаётган издиҳом туфайли илгарилаб бўлмас, елкадаги тобутни ҳеч ким ўзгага беришни истамасди. Ҳуллас, тобут аср номозига яқин мусалло тоши устига қўйилди.

Жаноза намози ўқилиши лозим эди. Мавлоно жаноза намози Садриддин Қўнёвий томонидан ўқилишини васият қилганди. Кекса Садриддин Қўнёвий ғаму қайғу ўтида ёниб адо бўлганди. Унинг кўз ёшлари ичига оқмоқда, дудокларидан дуолар тўкилмоқда эди. Муарриф³ жаноза намозини адо этириши учун Қўнёвийни олдинги сафга чорлаб:

– Марҳамат, – дейиши биланоқ, Қўнёвий бироз юргач, гандираклай бошлади. Сўнгра эса ҳушидан кетиб, ерга қулади... Бундай ҳолатни кўрган Қози Сирожиддин дарҳол илгарилаб, сафнинг олдига ўтди ва:

– Эр киши нияти билан... – дея намозга турди. Мингларча тил такбир келтирди. Гўё тоғ ва тошлар ҳам қиёмда эди ушбу лаҳзаларда.

Жанозадан сўнгра тобут такрор елкаларга кўтарилиб, суюкли отаси Баҳовуддин Валаднинг мозори бошига олиб келинди, сўнг Мавлоно тупроққа топширилди.

¹ Найзанлар – Мавлавийликда самоъ рақси асносида най чалувчилар.

² Кудумзанлар – Мавлавийликда самоъ рақси асносида ноғора чалувчилар.

³ Муарриф – тадбир ва маросимларни бошқарувчи масъул ходим.

МАВЛОНО ВАФОТ ЭТГАН КҮН ВИСОЛ КЕЧАСИ ЭДИ

Халқ тўда-тўда бўлиб Мавлононинг ҳали қабр тоши қўйилмаган мазорини зиёрат қилмоқда эди. У “Ўлимимиздан сўнгра мазоримизни ерда излама. Бизнинг мазоримиз ориф кишиларнинг кўнгиллари дидир”, дейишига қарамай, уни яхши кўрганлар муборак тупроғини кўз ёшлари билан хўллашдан ўзга чора тополмаётган эдилар. Ҳолбуки, Мавлоно учун ўлим қайта туғилиш демак эди. “Бу ёнда ўлиш бор, аммо у ёнда туғилиш”, деган эди у. Бу ҳақиқий ишқ билан Ҳаққа вуслатнинг туғилиши эди. Яъни ошиқнинг маъшуқага қовушиш куни – тўй куни. Қуръони Каримда “Оллоҳга қайтиш” сифатида васф этилган ўлим Мавлонога кўра “Шаби аруз”, яъни висол кечаси эди.

Мавлоно сўнги пайтларда битган бир ғазалининг мазмуни бундай эди: “Ўлган куним тобутимни елкалар узра кўрганингда менда бу дунёнинг ғами бор деб ўйлама.. Мен учун йиғлама, нола чекма. Акс ҳолда, шайтоннинг тузоғига тушгайсан, ана ўшанда афсус, афсус дегайсан... Жанозамни кўрганингда айрилиқдан гап очма, менинг учрашув, висол дамларимдир у дам. Мени мазорга қўйганларида “алвидо” деб айтма... Қабр жаннат эшигининг пардасидир. Ботишни кўрдинг-ку, туғилишни ҳам томоша қил. Куёш ҳамда ойга ботишдан не зиён етгай? Бу ботиш аслида туғилишга ҳозирлик, қайта туғилишдир. Қабр эса маҳбусхона каби кўринса-да, аслида жоннинг маҳбусликдан қутулишидир. Ерга экилган бирор-бир уруғ бормиким, қайта унмаган бўлсин? Нега инсон уруғига келганда уни қайта унмайди деб ўйлайсан? Қайси челақ қудуққа ташланганда тўлиб чиқмади? Жон Юсуфи қудуққа тушгач, нега йиғласин. Бу томонда оғиз юмдингми, у томонда оч... Чунки энди ҳой-ҳуйдан узок маконсизлик оламидасан”.

МАВЛАВИЙЛИҚДА САМОЪ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Ўлим кунини Ҳаққа вуслат, “Тўй кечаси” ҳисоблаган буюк Мавлонодан сўнг ўғли Султон Валад ва яқинлари томонидан у илгари сурган ғоя ва тушунчалар асосида “мавлавийлик сулуки”га асос солиниб, ушбу одоб-аркон йўлини тутганлар “мавлавий” деб аталмоқда эди.

Мавлавий сўзи Мавлонога нисбат берилганини ифодалаш билан бирга Қуръони Каримдаги “Қаерга юз тутсанг, Оллоҳнинг жамолини кўрасан” маъносини англатган “тавалло” сўзи билан ҳам боғлиқликни ифодалайди.

Муқобала деб аталадиган мавлавийлик тадбири мавлавий даргоҳларидаги самоъхоналарда ўтказиб келинган. Тасаввуфий маънода илоҳий ишқ ва жазба Мутлоқ Камол ва Ҳаққа Вуслат, вуслат йўли даражаларининг тимсоли ўлароқ муқобала усули ва аркони асосида амалга оширилади. Самоъхоналарда найчи, танбурчи, ойинхон ва наътхонлар каби мусиқа аркони – гуруҳи ташкил топган бўлиб, улар сафидаги мутрибнинг олдида самоъ майдони ҳамда унинг ёнгинасида шайх мақоми мавжуддир. Мақом жойидан самоъхонанинг ўртасига қадар узанган мавҳум чизикка “хатти истиво” дейилади. Бу Ҳаққа эришиладиган, Ваҳдатга элтадиган энг қисқа йўлдир. Бу чизикни босиб бўлмайди.

Шайх эса бутун илоҳий сифатларга эга бўлган ва ўз мақомида Мавлонони тамсил этган Ҳақ илмининг ва “ҳақиқати Муҳаммадия”нинг вакилидир. Курси энг юксак маънавий мақом бўлиб, у алвон рангдадир. Алвон ранг зухур ва тажалли ранги ҳисобланади.

Маълумки, тун куёшнинг ботиш пайтидаги алвонлик – шафак билан бошланади. Ҳазрати Мавлоно ҳам 1273 йилнинг 17 декабрида, якшанба куни оқшом маҳали – куёш ботиб, Кўнё уфқлари алвон рангга бўялган бир пайтда бу оламдан нариги оламга, рух ва бақо оламига кўчганди. Кундуз эса куёш чиқиши арафасидаги фажр деб аталадиган алвон ранг билан бошланади. Шу сабабли маънавий мақом курсиси вуслат ва тажалли ранги ўлароқ алвон рангдадир.

Мутриб аркони, самоъзанлар – самоъ раққослари ва шайх жаноблари ўз жойларини эгаллагач, муқобалада, аввало, наътхон томонидан “Наъти шариф” ўқилади. Бастакор Итрий басталаган “Наъти Мавлоно” Ҳазрати Пайғамбарга самимий хитоб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– сано бўлиб, “Ё Ҳазрати Мавлоно, Ҳақ дўст...” дея бошланади. Сўнгра най қисмига ўтилади, най асл ватани ҳисобланган камишзорга соғинчни қуйлайди. Най комил инсон тимсолидир, у ёник, ғамгин бир овозда Ҳақ васлига бўлган соғинч ўтидан ёниб-қуйиб фиғон айлайди...

Шундан сўнг Султон Валад даври деб аталадиган “Даври Валадий” бошланади. Мусиқанинг оҳангига уйғун тарзда одоб ва аркон ичра самоъхона ўртасида шайх ва даргоҳ аркони самоъзанлари иштирокидаги уч даврий босқичдан иборат бу маросим ўзаро юзма-юз туриш, яъни бир-бирига бош эгмоқ ёки ўзаро жамол ниёз этмоқ билан мутлақ борлиқнинг камол зухурини намоён этади.

Самоъзанларнинг бошидаги кулоҳ қабр тошига, эғнидаги хирқаси қабрга, тан-нураси¹ эса кафанга ишорадир. Улар айни дамда дунёдан узилган ғайб оламининг ишқ парвоналаридир.

Даври Валадий ўлимдан сўнгра тирилишга, шайхнинг раҳбарлиги ва иршоди билан абадий ҳаётга йўналишга ишоратдир. Уч давр тасаввуфда “илм-ул-яқин”, яъни Ҳақни илм йўли орқали билишга, иккинчи давр “айн-ул-яқин” – Ҳақни кўришга, учинчиси эса “ҳаққ-ул-яқин” – Ҳақ билан бирлашиб кетишга далолатдир.

СЎЗ БИТАР, МАВЛОНО БИТМАС...

Азиз ўқувчи!

Сўз шу ерда тугайди, бироқ Мавлоно тугамайди. У том маънодаги илоҳий ишқдир. Тангри ишқининг тажаллисидир. Ишқ унда ҳақиқий, асл маъносини топган. Ишқнинг энг гўзал тараннуми шеърдир. Мавлоно шу тараннуми ила шоирдир. Мусиқа ва самоъ ишқнинг тазаҳҳурлари, унсурларидир. Мавлоно шунинг учун мусиқа ва самоъни яхши кўрарди. Шеър, мусиқа ва самоъ руҳни тозартиб, ишқни зиёда қилади.

Мавлоно тўғрилиқ, гўзаллик ва эзгуликнинг раҳнамосидир. Руҳда тозариш, феълда олижаноблик Тангрига йўналишдир. Шу маънода Мавлоно муршиддир. Ёмон яхши бўлмағи лозим, хунукдан ҳам гўзаллик изламоқ даркор. Эзгулик инсониятнинг қори хайри бўлган ҳамма нарсадир. Ёвузликлар, ёмонликлар, ёмон одатлар тарбият топмаган инсон нафсининг аломатларидир. Нафсни яхшилик ва гўзалликлар билан безаш ёмонликларни даф этиш демақдир. Юксак ишқ, чексиз меҳр-муҳаббат билан инсонларни, барча яратикларни, ҳамма нарсани яхши кўриш руҳни етуклаштиради, ёмонликлардан узоқ тутади. Мавлоно бу фикрлари билан устоз, инсоният мураббийсидир.

Мавлоно дўстдир. Ошиқ, маъшуқ, имонли ва эътиқодли, ожиз, чорасиз, тушқунларнинг, хуллас, барча-барчанинг дўстидир. У дўстлик ва сулҳ калитини инсонларнинг, аввало, Яратганга, сўнгра яратилганга нисбатан туйган меҳр-муҳаббатидан излайди. Мавлоно ана шу фикрнинг раҳнамосидир.

Мавлоно – суюкли зот, Мавлоно – кўнгиллар тожи, Мавлоно – олим, Мавлоно нурга тўла ёруғ бир дунёдир. Мавлоно кечанинг ҳам, бугуннинг ҳам, эртанинг ҳам муршидидир. Ҳар илғор фикр, ҳар ижобий тушунча, ҳар янгилик Мавлонода ўз асосини топади. Шунинг учундирки, Унга бутун дунё лол ва хайрондир.

Мана шу тушунча ва идрок ичра Мавлоно инсониятга раҳмат ёмғири сифатида ёган эзгулик ва жўмардлик уммонидир.

Сўз... шу ерда тугайди, бироқ Мавлоно асло тугамайди... Келажак асрлар уни қайта-қайта тилга оладилар, у ҳақда такрор-такрор ёзаверадилар...

*Турк тилидан
Шермурод СУБҲОН
таржумаси*

¹ Та н н у р а – Мавлавий дарвешларининг самоъ пайтида қиядиган кенг этакли оқ либоси.

ИНГЛИЗЧА “БОБУРНОМА”ЛАР

Европага маълум ва машхур бўлган Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ўзбек ва жаҳон олимлари томонидан кенг тадқиқ қилинган. Адабиётшунос ва тарихшунос олимлар Х.Кудратуллаев, Р.Воҳидов, С.Ҳасанов, И.Отажонов ва бошқа кўплаб олимлар ўз илмий тадқиқот ишларида асар илмий-адабий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шу жумладан, А.Иброҳимов “Бобурнома”да ифодаланган хиндча сўзлар тадқиқини, М. Собиров эса асарнинг инглизча таржималарини қиёсий таҳлилга тортганлар. Ҳозирга қадар “Бобурнома”нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва ўзбек халқи миллий-маданий менталитетига доир тасвирлар ифодаси қай даражада таржима қилинганига эътибор қаратганлар.

Бугунги кунда таржимашунослик соҳаси анча ривожланиб, ўз олдида катта мақсадлар қўймоқда. Ўзбек мумтоз адабиётининг дунёга ёйилишида таржиманинг роли бениҳоя каттадир. Воситачи тилсиз бадиий асарларимизни инглиз тилига тўғридан-тўғри таржима қилишга уринаётимиз. Тилимизда мавжуд бўлган миллий-маданий сўзлар, фразеологик бирликлар, мақол ва маталларни таржима қилиш учун таржимондан жуда катта маҳорат талаб қилинади. Аслиятнинг қайта инглиз тилида яратилиши учун биз қандай асарларни тадқиқ этишимиз зарур, уларнинг эквивалентларини қандай топган маъқул? Мана шу масалани инглиз тилига бир неча марта таржима қилинган “Бобурнома” асари таржималари мисолида кўриб чиқамиз.

“Бобурнома”да қўлланилган фразеологик бирликлар, мақоллар, маталларнинг барчаси миллий хусусиятларни ўзида мужассам этади. Уларнинг орасида шундай ўзига хос тарзда ифодаланган фразеологик бирликлар борки, айнан қайси миллатга, қандай дин эгаларига тегишли эканлигини фарқлаш учун инглизча мисолларни қиёслаб ўрганиш қўл келади.

“Бобурнома”даги бир мисолда: *“Бу беш кунлуқ ўлар жон учун ёмон от билла борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидан чиқарди. Мундоқ кишининг вақойини мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсуңлуқ шанигъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас”* (2, 78).

“Бу беш кунлуқ ўлар жон учун ёмон от билла борди” гапи муаллифнинг асар қаҳрамонига берилган баҳо муносабати орқали акс этади, унинг таржималари эса турли даврларда инглиз тилига таржима қилинган. Шарқшунос олимлар Жон Лейден ва Вильям Эрскинларнинг 1826 йилдаги “Бобурнома”нинг инглиз тилига қилинган таржимасида қуйидагича берилади: *“From this over-anxiety to preserve this transitory and mortal life, he left a name of infamy behind him; and, from following the suggestions of a woman, struck himself out of the list of those who have earned for themselves a glorious name. It's impossible to write any more of the transactions of a such a personage, and impossible to listen any farther to the recital of such and dastardly proceedings”* [4, 84].

Улардан сўнг “Бобурнома”нинг 1921 йилда Сусанна Бевеиж хоним

томонидан қилинган таржимасида қуйидагича берилади: *“For a matter of this five- days mortal life, he died with a bad name, having entered into a woman’s affairs, he withdrew himself from the circle of man of good repute. Of such people’s doings no more should be written; of acts so shameful, no more should be heard” [1,128].*

Ниҳоят “Бобурнома”нинг энг сўнги таржимони В.Текстоннинг 1996 йилги таржимасида: *“For the sake of this transitory life he departed with a bad name. By listening to the words of woman, he removed himself from the circle of those of good repute. Of such a person no more can be written; of such horrible acts no more need be heard” [5,95].*

“Бу беш кунлик ўлар жон учун ёмон от била борди” жумласининг таржималаридаги фарқларни кузатамиз:

this transitory life and mortal life, he left a name of infamy behind him – бу ўткинчи ва фоний ҳаётда ортидан ёмон ном қолдирди;

five days mortal life, he died with a bad name – бу беш кунлик фоний ҳаётдан у ёмон ном билан ўлди;

this transitory life he departed with a bad name – бу ўткинчи ҳаётдан у ёмон ном билан кетди. Бу ерда биз ҳар бир таржимоннинг ўзига хос услубда таржима қила олишдаги уринишларини кўришимиз мумкин. Ҳар бир таржимон аслият тилига тегишли фразеологик бирликни сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, турли эквивалентларни инглиз тилида яратди.

“Бобурнома”даги Самарқанд ҳалокати маҳали Зухрабегимнинг нотўғри қарор қабул қилиши ҳақида Бобур бундай дейди: *“Бу бедават хотун чун ноқиси ақл эди, эра тегар ҳавоси била ўғлининг хону монин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки гума-гунчачидек кўзга илмади” [2,78].*

Таржима вариантлар:

Лейден-Эрскинда: *“...so that the wretched and weak woman, for the sake of getting himself a husband, gave the family and honour of her son to the winds. Nor did Sheibani Khan mind her a bit, or value her even so much as his other handmaids, concubines, or woman” [4,84].*

gave the family and honour of her son to the winds – оиласи ва ўғлининг обрўсини ҳавога совурди.

Сусанна Беверижда: *“As for that calamitous woman who, in her folly, gave her son’s house and possessions to the winds in order to get herself a husband, Shaibani Khan cared not one atom for her; indeed did not regard her as the equal of a mistress or a concubine” [1,128].*

gave her son’s house and possessions to the winds – ўғлининг уйини ва мол-мулкларини ҳавога совурди.

В.Текстонда: *“In her lust to get a husband, that wretched, feeble minded woman brought destruction on her son. Shaibani khan paid her not the slightest attention and regarded her as less than a concubine” [5,95].*

brought destruction on her son – ўғлини буткул барбод қилди. Таржималардан кўринадики, ҳар бир таржиманинг ўзига хос томонлари ва камчиликлари бор. Бутун бир салтанатдан маҳрум бўлган ўғил ва онанинг ҳолати энг сўнги таржимада аслиятга яқинроқ ифодаланади.

“Бобурнома”даги қуйидаги парча ҳақида: *“Қирқ-эллик кун бу юртта эканда неча навбат таишқаридан-ичкаридан кунгулук йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулашдилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим Бекчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди” [2,56].*

Бу ўринда “яхшилар чопқулашдилар” ва “Иброҳим чопуқ” жумлалари таржималарини кузатамиз:

Лейден-Эрскинда: *“I remained forty or fifty days on this situation; and during our stay there many sharp skirmishes took place on the Khiaban (or pleasure-ground of the city), between our people and townsmen. In one of thus actions,*

Ibrahim Begchick received a sabre wound in the face, from whence he was always afterwards called Ibrahin Chapuk (or Slashed-face)". John [4,43-44].

Сусанна Беверижда: *"We lay there for 40 or 50 days. During the time, men from their side and from ours chopped at one another several times in the Avenue. One day when Ibrahim Begchik was chopping away there, he was cut on the face; there after people called him Chapuk (Balafir)" [1,67].*

В.Текстонда: *"For forty or fifty days we sat there, while several times the hotheaded warriors from our side and theirs hacked away at each other on the Khiyaban. Once Ibrahim Begchik got into the fray on the avenue and was hit the face with a sword. Thereafter he was called Ibrahim Chapiq" [5,49].*

Биринчи инглизча таржимада "яхшилиқлар чопқулашдилар" ни *skirmishes took place* – жанг содир бўлди, Иброҳим Чопукни транслитерация усулида, қавс ичида *Slashed face* – қилич изи қолган (чандиқли) юз тарзида берилса, Сусанна хоним *was chopping away* – чопишаётганди ва бу ерда ҳам транслитерация усули билан *Chapuk* ҳолда келтирилган ва унинг қавс ичидаги инглиз тилига хос лексик бирлик *Balafir* атамасини ҳам келтириб ўтган.

"Яхшилар чопқулашдилар" – обдон жанг қилдилар деган маънони англатади. В.Текстоннинг варианты *hacked away* тарзида берилиб, Иброҳим Чопукни транслитерация қилишни хоҳламаган ва уни изоҳсиз қолдирган.

Бобурномада келтирилган мана бу ўринларга эътибор қаратсак: *"Нечукки, мазкур бўлди, хотирга еттиким, ора мунча ёвуқ бўлгонда хон, чун ота оғадурлар, бориб мулозамат қилсам, ўтган кудуратлар рафъ бўлғай, ироқда-ёвуқда эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шохрухиядан ташқари Ҳайдарбек солгон боғда хонга мулозамат қилдим" [2,51].*

Юқоридаги жумлада "бориб мулозамат қилсам" ва "ўтган кудуратлар рафъ бўлғай" фразеологик бирликлари биз тадқиқ қилаётган таржималарда турлича акс этади.

Лейден-Эрскинда: *"... that it would enable me to form a nearer and better idea of the real state of things at his court. Having formed this resolution, I went on, and waited on the Khan in the neighborhood of Shahruxhia, in a garden which had been laid out by Haydar Beg" [4,34].*

Бу ерда "бориб мулозамат қилсам" – *to form a nearer* – яқинроқ бўлсам шаклида, "ўтган кудуратлар рафъ бўлғай" нинг таржимаси бўлса тўлиқроқ акс этмаган.

Сусанна Беверижда: *"It occurred to me that if since I was so close, I went and waited on him, he being, as it were, my father and my elder brother; and if bye-gone resentments were laid aside, it would be good hearing and seeing for far and near. So said, I went. I waited on The Khan in the garden Haidar Kukiildash had made outside Shahruxhiya" [1,54].*

Бунда "бориб мулозамат қилсам" – *if since I was so close* – агар мен унга шунчалик яқин бўлсам, "кудуратлар рафъ бўлғай" хафачилиқлар барҳам топгай тарзида берилган.

В.Текстонда: *"It crossed my mind that since the distance was slight and the khan was like my father and elder brother; if I were to patch up our past differences, it would have excellent propagandistic value. So saying, I went to pay homage to the khan in the garden built by Haydar Beg outside of Shahruxhiya" [5,38].*

В.Текстондаги "бориб мулозамат қилсам" *to pay homage* – йўқлаб бормок; бориб кўрмок *if I were to patch up* – агар ҳолатини юмшатсам тарзида таржима қилинади. В.Текстон қўллаган бориб кўрсам, йўқлаб борсам, ташриф буюрсам маъноларидаги *to pay homage* нинг жуда кенг камровли мазмунни ўз ичига олиши ва айни мулозамат қилмоқнинг муқобили эканлиги ва адекват таржимага эришганлигини кўрсатади.

Бизнинг хулосаларимизга кўра уч инглиз таржимонлари орасида В.Текстон варианты аслиятга яқин ва кўпроқ мос келади.

Миллий ўзига хослик айнан унинг таржимасида кўпроқ сақлангандек таассурот беради.

Зиёдахон ТЕШАБОЕВА

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

БОЛТИҚБЎЙИ МАМЛАКАТЛАРИ

ЛИТВА

РЕСПУБЛИКАСИ:

Мустақиллик санаси:

1990 йил 11 март

Пойтахти: Вильнюс

Майдони: 65 301 км.

Аҳолиси: 2 944 459

киши (2013)

Давлат тили: литва

ЭСТОНИЯ

РЕСПУБЛИКАСИ:

Мустақиллик санаси:

1991 йил 20 август

Пойтахти: Таллин

Майдони: 45 226 км.

Аҳолиси: 1 286 540

киши (2013)

Давлат тили: эстон

ЛАТВИЯ

РЕСПУБЛИКАСИ:

Мустақиллик санаси:

1991 21 август

Пойтахти: Рига

Майдони: 64 589 км.

Аҳолиси: 2 005 000

киши (2013)

Давлат тили: латиш

ДЕНГИЗГА ТУТАШ ЗАМИН

Адабиёт

Дунё халқларининг адабиёти ва санъати турли даврлардаги ижтимоий-сиёсий муҳит таъсирида ривожланиб, тараққий этиб боради. Болтиқ денгизи соҳилларида қадимдан ўзаро иқтисодий, сиёсий, маданий алоқада яшовчи латиш, эстон, литва халқлари адабиёти тарихан бир даврда шаклланган. Бу

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

142

халқларнинг тили бир-биридан фарқ қилса-да, оғзаки ижодида ҳам, ёзма мумтоз адабиётида ҳам муштараклик кўзга ташланади. Бу яқинлик ва ўхшашлик табиий омил – жуғрофий шароит бирлиги билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу адабиётларда ёритилган мавзулар моҳиятан бир-бирига жуда яқин. Масалан, эстон маърифатпарвари Ф.Крейцвальд тузган халқ эпик дostonлари тўпламида ҳам, латиш адиби А.Пумпурснинг “Лачплесис” номли эпик поэмасида ҳам Болтиқбўйи халқларининг босқинчи немис рицарларига қарши олиб борган кураши акс эттирилган. XIX аср охири XX аср бошларига келиб Болтиқбўйи мамлакатлари маданиятига рус адабиёти ва маданиятининг таъсири кучли бўлди.

Латиш халқи турли мураккаб тарихий даврларда, хусусан, немис истилочилари зулми остида ўтган асрларда ўз миллий тили ва адабиётини соф ҳолда сақлашга интиланган. Ҳозирги латишларнинг пруслар ва литваликлар билан қон-қардош аждодлари IX асрга келиб, қўшни славян халқлари билан дўстона муносабатда бўлган. XII асрда немис босқинчиларининг ҳужумлари натижасида латишлар эркини йўқотади. Натижада, латиш адабиётининг шаклланиш жараёни қарийб 500-600 йил орқага сурилиб, то XIX аср охиригача фақат халқ оғзаки ижоди ягона адабий бойлик бўлиб келди. Аммо ижтимоий тенгсизликни ифодалаган бундай халқ кўшиқ (дайн)ларининг кенг тарқалишига доимий тўсқинликлар бўлган ва бу XIX асрнинг 2-ярмигача – латиш миллий адабиётининг пайдо бўлиш давригача давом этган. 1816-1819 йилларда Болтиқбўйи ерларида крепостнойлик тузуми бекор қилинган бўлса-да, деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги, қашшоқлиги давом этади. Латиш зиёлилари памфлет ва ҳажвий мактубларида пасторларни аёвсиз танқид қилади. Деҳқонларнинг аҳволи кўпроқ Ю.Алуан, К.Вельдемар, К.Барон, А.Спагисларнинг ижодида ва маърифатпарварлик фаолиятида ўз ифодасини топди. Айниқса, феодалларга қарши курашган адиб, мутафаккир, жамоат арбоби Гарлиб Меркелнинг “Латишлар” китобида немис мустамлакачилари фoш этилади, черковни халқни кул қилиш курули деб атайди. Гарчанд, асар немис тилида ёзилган бўлса-да, таржима қилиниб, кўлёзма шаклида тарқатилади. 1868 йили халқ театри ташкил этилиши билан латиш драматургияси қад кўтарди. А.Алуан томонидан яратилган илк драма асарлари Бляуман, Порус, Вайденаум, Стучка, Аспазия, Трейманис, Званпутис, Персиетис, Агис, Эзериетис, Райтис каби драматургларнинг юзага чиқишида муҳим роль ўйнади. 1930 йилларда фашизмнинг ҳокимиятга келиши Болтиқбўйи мамлакатлари адабиётига жиддий тўсиқ бўлса-да, шу мураккаб даврда ҳам Эйдeman, А.Пеплис, С.Бергис, О.Рихтер, Э.Салениек каби шоир, ёзувчиларнинг бадиий юксак асарлари дунёга келган.

Латиш тилидаги адабиёт XIX-XX асрларда ривожланди. Ун­гача асосан Болтиқбўйи халқлари турмуш тарзи акс эттирилган “дайн”лар, фольклор адабиёт ниҳоятда қадрланган. Бу “дайнлар” Кришъянис Барон томонидан йиғилиб, 1894-1915 йилларда илк бор нашр қилинган. Атоқли латиш шоири А. Пумпурс халқ оғзаки ижоди асосида “Лачплесис” эпосини яратган. “Калевала”, “Калевипоэг” ва “Лачплесис” ва бошқа қатор эпослари бутун Болтиқбўйи халқларининг миллий тили, адабиёти, дунёқараши ва маданияти намунаси ҳисобланган. Кейинги даврларда пайдо бўлган замонавий адабиётда Латвия адабиёти ва латиш адабиёти тушунчалари икки хил маънони англатади. Латиш адабиёти дейилганда фақат латиш тилида яратилган адабиёт тушуни­лса, Латвия адабиёти латишлар бошқа тилларда яратган асарларни ифода­лайди. Жумладан, XIX асргача шаҳар аҳолиси маданияти асосан немис тилида бўлган. XX аср бошларига келиб тўлақонли латиш адабиёти вужудга кела бошлайди. Бунда скандинав, немис, рус адабиётларининг таъсири катта бўлади.

Латиш адабиётининг иккинчи қатлами мамлакат ташқарисида Швеция, Германия, АҚШ, Канада, Австралияда яшовчи латиш муҳожирлари орасида юзага келди. Айниқса, Канадада латиш адабиёти жуда таракқий этади. Улар-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

нинг асарларида асосан, ижтимоий тенгсизлик мавзуси етакчилик қилади.

Латиш адабиётининг учинчи қатламини 1945 йилдан кейинги шўролар давридаги халқ зиёлиларининг асарлари ташкил этади. Бу даврда Вилис Лацис, Андрей Упит, Грива, Судрабкална, Кемпе, Имант Зиедонис, Григулис, Скуиня, Ояс Вацietис каби ёзувчиларнинг асарлари шуҳрат топди.

Ҳозирги давр латиш адабиётида замонавий жанрлар ва йўналишлар жадал ривожланмоқда. Латвия адабиётининг бугунги илғор вакилларида Гунтис Берелис ижоди диққатга сазовор. Ёзувчи асосан интеллектуал проза йўналишида ижод қилади. Унинг “Мифомания” романи, болалар учун “Агнесса ва зулмат ҳукмдори” қиссалар тўплами, “Жимжитлик ва сўз”, “Минотавр ови” эсселари замонавий латиш адабиётининг энг яхши намуналари ҳисобланади.

Эстония адабиёти латишларга қараганда, илгарироқ вужудга келган. Дастлабки босқичларидан то XVII аср ўрталаригача асосан черков адабиёти етакчилик қилган. Хайнрих Сталь, Адриан Виргиний, Райнер Брокман, Йошуа Мёлленбек кабилар диний мавзудаги насрий ва шеърий асарлари билан шу даврда ижод қилган. XVIII аср охирига келиб, дунёвий адабиёт кириб келади. Янгича адабиётнинг энг ёрқин намуналари Форселий, Генкель, Шнелль, Эркслебен, Люкке, Эбергард, Йоханн Горнунг каби адиблар ижодида намоён бўлади. XIX аср ўрталарига келиб, эстон халқининг эркинлик учун курашлари адабиётнинг етакчи мавзусига айланади. Э.Борнхезнинг “Қасоскор” тарихий қиссаси, Эдуард Вильде “Аёз мамлақати” психологик романи, Э.Сяргава “Бир ҳўкиз тарихи”, “Ёрдам” асарлари шулар жумласидандир. XX асрнинг бошларида Густав Суитс бошчилигидаги “Ёш Эстония” адабий уюшмаси аъзолари романтизм позициясини танлайди ва уни реализмга қарши қўяди. Улар “эстон бўлиб қоламиз, лекин чин европалikka ҳам айланайлик” шиори остида эстон маданиятининг европача оқимлар билан чагиштириб, уйғунлаштиришга иштилади. Шеъриятда экспрессионизм кенг тус олади. Йоханнес Семпер, Йоханнес Варус-Барбарус, Мариe Ундер, Хендрик Висналулар экспрессионистик шеърлари билан шуҳрат қозонадилар. 1918 йилда Эстон давлати тузилгач, ҳукумат эстон маданиятини ривожлантиришни қўллаб-қувватлайди ва эстон тили давлат тили деб эълон қилинади. Насри ва драматургияси реалистик услуб ва психологик асарлар билан бойийди. 40-йиллардаги эстон адабиётини асосан ҳарбий шеърият ташкил этган бўлса, 60-йилларга келиб, бадиий адабиётда эркинлик юзага келди, новаторона изланишларга нисбатан муносабат яхшиланди. Янги давр ёзувчилари- Мати Унт, Энн Ветема, Матс Траат, Эме Беэкман эстон адабиётига замонавий фалсафий-маънавий мавзуларни, янги бадиий шаклларни олиб кирди. 1991 йилда Эстония мустақиллиги қайта тиклангач, маданий ҳаётда кўпгина ўзгаришлар рўй берди. Санъат ва адабиётда мафкуравий назорат йўқолган бўлса-да, ижодкорлар бозор иқтисодиётини, унинг талабларини ўрганишлари керак бўлди. Ҳозирги замонавий эстон адабиётда Ене Михкельсон, Николай Батурин, Мадий Кийв, Майму Берг, Юло Маттеус каби адиблар ижоди эътиборга молик.

Литва адабиётининг илк ёзма намуналари бўлган йилномалар XIV-XVI асрларда юзага келган. Мазкур йилномаларда накл этилган хилма-хил ривоятлар кейинчалик бадиий адабиётда ўз ифодасини топган. Литва тилида биринчи китоб Мартин Мажвидас томонидан 1547 йилда чоп этилган. XVI асрнинг охири XVII аср бошларида Литвада диний адабиёт ривожланади. Бу адабиётнинг кўзга кўринган вакиллари М.Даукша, И.Бреткунас, К.Ширвидаслар Инжилни литва тилига таржима қилиб, биринчи лўғатга тартиб беради. XVII-XVIII асрларда эса адабиёт Литва ва Шарқий Пруссияда янгича ривожланиш босқичига ўтади. Атоқли шоир К.Донелайтис ўз масаллари, айниқса, “Йил фасллари” достони билан дунёвий йўналишдаги литва адабиётига асос солган. Шоир А.Страздас “Қарға”, “Доминикасга хитоб”, “Аниктчай дарахтзори” асарларини ёзиб, халқ орасида машҳур бўлди.

Литва 1919 йилда Фарбий Европа мамлакатлари, АҚШ, Польша, 1940 йилда Шўро ҳукумати томонидан истило қилинган даврлар ёзувчилар ижодида ўз аксини топди. 30-йиллар адабиётига ёш антифашист ёзувчилар К.Карсакас, П.Цивирка, Соломея Нерис, И.Шимкуслар кириб келдилар. 40-50 йилларда шеърят етакчи мавқени эгаллади. Насрда тарих мавзусига кўпроқ мурожат қилинди, ҳикоя жанри ривожланди. Рус адабиёти таъсирида “Темирчи Игнотас ҳақида”, “Ака-укалар”, “Тонготарда”, “Арафа” сингари бадиий жиҳатдан етук романлар яратилди. Иккинчи жаҳон уруши даврларига келиб литва адабиёти 2 қисмга бўлинади. Биринчи қисмини литва шўро адабиёти вакиллари: Антанас Венцлова, Эдуардас Межелайтис, Юстинас Марцкнявичюс кабилар, иккинчи қисмини эса хориждаги литва ёзувчилари: Винцас Креве, Пятрас Бябицкас, Бернардас Бразджионис, Бронис Райла кабилар ижоди ташкил қилади.

Литва замонавий адабиёти турли йўналишларда жадал ривожланиб борди. Хусусан, машҳур “Жодугар ва ёмғир” романи муаллифи Юрга Иванаускайте ижоди алоҳида аҳамиятга молик. Шунингдек, Рамуте Скучайте шеърляти, Ицхокас Мераслар асарларида ХХ асрнинг долзарб воқеликлари акс этирилади.

Театр ва кино

Бу халқлар санъати ҳам худди адабиёт сингари даврлар силсиласида шаклланди ва маданиятининг муҳим қисмини ташкил этди. Эстон, литва, латиш халқлари ҳаётида профессионал театрнинг ташкил топиш омиллари ва бугунги даражасига етиб келгунча бўлган муддатни бир неча босқичларга бўлиб изоҳлаш мумкин. Болтиқбўйи мамлакатларида профессионал театр санъатининг шаклланиш даври 19 аср охири ва 20 аср бошларига тўғри келади. Бу даврда худудда очилган рус театрлари намуна вазифасини ўтайди. Шундан келиб чиқиб, Болтиқбўйи театр санъати бошқа маданиятларни ўзлаштириш даври, иккинчи жаҳон уруши даври ва хусусий театрларнинг ривожланиши даври босқичларини босиб ўтади. 1883 йилда Рига шаҳрида рус драма театрининг очилиши мамлакатда бу соҳани ривожланишига туртки бўлди. Эстонияда илк бор 1865 йилда миллий опера театри, 1911 йилда Эндла ва бошқа театрлар очилди. Латвияда 1919 йилда ва Литвада 1920 йилда миллий театр ташкил этилди. Уларнинг репертуарлари асосан классик асарлардан иборат бўлди. Бу мамлакатларда иккинчи жаҳон урушидан кейин театрлар сони кескин кўпайди. Опера ва балет, болалар ва кўғирчоқ театрлари ҳамда хусусий театрлар ташкил топди. Бугунги кунда Литвада йигирмадан ортиқ театрлар фаолият кўрсатмоқда. Айниқса, Литва Миллий театри, Ёшлар давлат театри, Вильнюс ва Каунас давлат академик театрлари катта нуфузга эга. Эстонияда эса пойтахт Таллиндаги олти театр – Опера театри, Миллий театр, Эстония рус театри, Ёски Баскин ва Краля фон театрлари, Латвиянинг Дайлес, Рига ва Лиепай театрлари Европадаги энг илғор театрлар ҳисобланади. Замонавий Болтиқбўйи театр санъати Айнар Анчевскис, Янис Аманис, Улдис Анже, Мария Берзиня, Юри Ярвет, Даце Бонате, Мадара Ботмане, Мартиньш Бруверис, Индра Бурковска, Янис Вимба, Гинта Виркава, В. Артмане, Д. Банионис каби етук актёрлар ва Айк Карапетян, Элмо Ниганен, Мартиньш Эйхе, Эдмунд Фрейбергс, Михаил Груздов, Карлис Круминьш, Михаил Кублинскис, Валдис Луриньш, Виестурс Мейкшанс, Инесе Мичуле, Индра Рога, Элмарс Сеньковс, Э.Некрошюс сингари режиссёрлар ижодида ўз аксини топмоқда.

Бу мамлакатлар кино санъати ҳам бир даврда вужудга келиб, турли ижтимоий шароитларда ривожланганлигини кузатиш мумкин. Латвия киноси дастлаб 1910 йилда вужудга келган. Турли йилларда Рига бадиий

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

фильмлар, хужжатли фильмлар киностудияларининг очилиши бу соҳада муҳим қадамлардан бўлди. Алоиз Бренч, Роланд Калниниш, Ада Неретниесе, Гунар Ципинский каби режиссёрлар сермахсул ижод қилдилар. XX асрнинг иккинчи ярмида “Балиқчининг ўғли”(1957), “Робин Гуднинг ёйлари”, “Шайтон малайлари”, “Шайтон малайлари жинлар тегирмонида”, “Қумликлардаги узоқ йўл”, “Театр”, “Иккиёқлама қопқон”, “Иф қалъасининг сири”, “Ҳақиқий инглизча қотиллик” каби бадиий ва телефильмлар суратга олинди ва шуҳрат қозонди. Қатор латиш киноижодкорлари Берлин, Венеция, Канн фестивалларида кўплаб мукофотларга сазовор бўлган. 1977 йилдан буён мамлакатда Латвия киносигаги миллий кино ютуқларини сарҳисоб қилувчи бош миллий кинофестиваль “Катта кристалл”, 1986 йилдан буён “Арсенал” кинофестивали йилда икки маротаба ўтказиб келинади. Бундан ташқари фантастик ва болалар киносига бағишлаб “Беримор киноси”, “Бимини” анимацион фильмлар фестивали ва бошқа халқаро кино кўриқлар ташкил этилган. Сўнгги 10 йилликда Латвиянинг энг машҳур режиссёрлари сифатида Улдис Браус, Айгарс Грауба, Уна Целма, Янис Стрейч номларини келтириш мумкин.

Литвада кино санъатига 1909 йилда асос солиниб, дастлабки режиссёрлар Владислав Старевич, Феогнийус Дунаевас, Юргис Линартас ва бошқаларнинг турли мавзулардаги қисқа метражли фильмлари билан пойдевор кўйилган. Қисқа муддат ичида қатор кинокомпаниялар ташкил этилган. Бу мамлакатнинг машҳур киноактёрлари – Донатас Банионис, Регимантас Адомайтис, Юозас Будрайтис, Эугения Плешките, Ингеборга Дапкунайте номлари ўзбек томошабинига яхши таниш. Литва мустақиллигидан кейинги даврда Жалакявичус, Алгимантас Пуипа фильмлари турли фестиваллар мукофотлари билан тақдирланган. Бугунги кунда эса литва кино саноати анча илгарилаб кетган. Ҳозирда режиссёрлар Раймундас Банионис, Шарунас Бартас, Кристину Буожитулар фильмлари замонавий литва кинематографиясида асосий ўрин тутди. Мамлакатда кино соҳасини ривожлантириш мақсадида ранг-баранг фестиваллар ва 2010 йилда Литва киноакадемияси томонидан “Кумуш турна” киномукофоти таъсис этилган.

Эстонияда эса кинематографиянинг вужудга келиши 1907-1908 йилларга тўғри келади. Унинг шаклланишида Иоханнес Пяэзуке ташаббускор бўлган бўлса, П. Парикас ва К. Мярскаларнинг ҳамкорлиқда очган “Эстонияфильм” кинофирмаси бу соҳада кўйилган улкан қадам бўлди. 1930 йилда биринчи эстон овозли фильми “Олтин ўргимчак”нинг суратга олиниши кионинг бошқа турлари, хусусан, мультфильм, хужжатли фильмларнинг ҳам ривожланишига тurtки бўлди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин асосан классик адабиётларнинг экранлаштирилиши туфайли эстон киносининг савияси юқорилаб борди. 70-йилларда эса хужжатли фильмлар суратга олиш етакчилик қила бошлади. Андреас Сеет, Марк Соосаар, Леннарт Мери, Рейн Маранлар бу соҳада самарали ижод қилдилар. 90-йиллар эстон киносига тарихни қайта англаш, эркинлик, ҳокимият ва шахс муносабатлари тўғрисида фикр юритилади. Роман Баскиннинг “Раху кўчасида”(1991), Юри Силларнинг “Уйғониш онлари” (1989), Арво Ихонинг “Фақат ақлдан озганлар учун” (1990) фильмлари бунга мисол бўла олади. Эстония мустақилликка эришган 1991 йилларда кино саноатини давлат томонидан молиялаштириш тўхтатилади. Бадиий фильм деярли суратга олинмай қолади. Бир муддат кинотеатрлар савдо дўконлари ва казиноларга айлантатилади. 1997 йилда йилига 5 та фильмни молиявий таъминловчи Эстон кинофонди ташкил этилади. Бу йилларда анимацион фильмларга кўпроқ эътибор қаратилади. Эстон кўғирчоқ фильмлари усталари Эльберт Туганов, Прийт Пярн мультфильмлари гротескли аллегориялари, визуал фантазиянинг жўшқинлиги билан муваффақият қозонади. Бадиий фильмларда жанрлар хилма-хиллиги

ривожланади. 1995 йилдан буён “Зим-зиё тунлар” кинофестивали ўтказиб келинади.

Муסיқа, тасвирий санъат

Болтиқбўйи мамлакатларининг муסיқаси жуда узоқ тарихга эга. Жумладан, Латвия муסיқасининг тарихини неолит даврида шаклланганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи манбалар мавжуд. XIII асрдан то XVI асрларгача черков муסיқалари етакчилик қилган. Муסיқа жанрлари ичида хор кўшиқлари кўпроқ аҳамиятга эга бўлган. XVII асрдан латиш муסיқаси Европа маданияти билан уйғунлашиб борди. Латвия миллий муסיқа мактаби XIX аср охирига келиб немис маданияти таъсирида шаклланди. Композитор Карлис Бауманис, Янис Цимзелар латиш муסיқа мактабининг асосчиларига айландилар. Бугунги кунда Латвия Европа муסיқа маданиятининг йирик маркази ҳисобланади. Рига ва бошқа шаҳарларда дунё муסיқачиларининг йирик концертлари, конкурс ва фестиваллар ўтказилади. Эстония муסיқасининг ҳам латишлар муסיқаси билан ҳамоҳанг қирралари кўп. XX асрнинг 40-80-йилларида Эстонияда хор, камер-чолғу ва камер муסיқаси жадал ривожланди. Кейинчалик муסיқанинг бошқа йўналишлари, жумладан, рок ва симфония уйғунлигида яратилган муסיқа, жаз ва рок муסיқачилиги ривожланиб борди. Бугунги кунда поп-муסיқалар ривожланган ва кенг тарқалган.

Литва муסיқасининг асосини халқ куйлари ва европа муסיқасининг уйғунлашуви ҳосил қилади. Айниқса, Юозас Науялис, Чесловас Саснаускас, Микос Петраускас каби йирик муסיқа намояндалари ижодида Литва миллий муסיқа санъатининг ўзига хос хусусиятлари юқори даражада намоён бўлади.

Санъатнинг энг қадимий турларидан тасвирий санъат ҳам Болтиқбўйи мамлакатлари маданиятининг муҳим қисми ҳисобланади. Бу мамлакатлар тасвирий санъати кўп асрлик узоқ тарихни ўз ичига олади. Ўрта асрларда литва, латиш ва эстон халқлари архитектураси ва тасвирий санъати Ғарбий европа ва Византия санъати билан уйғунликда ривожланган. XV асрдан то XIX асргача бўлган даврда диний мавзулар етакчилик қилади. Бу даврда ижод қилган рассомлар асосан ҳашаматли черковлар ва черков ходимлари портретларини яратадилар. Китоб графикаси, ҳайкалтарошлик, миниатюраларда ҳам диний маросимлар акс эттирилади. XVIII асрга келиб Литвада янги шаклдаги профессионал тасвирий санъат намуналари пайдо бўлди. XIX асрнинг биринчи ярмида эстон архитекторларининг изланишлари билан шаҳарлар қиёфаси ўзгара бошлади. XX асрга келиб тасвирий санъатнинг барча турларида миллий хусусиятларга алоҳида эътибор берилди бошланди. Мусаввирлар учун табиат сир-синаотлари ва оддий инсонларнинг турмушини тасвирлаш асосий мавзуга айланди. Литвалик машҳур рассом Миколююс Константинос Чюрленис ижодида, хусусан, “Мадҳия”, “Қиш”, “Баҳор”, “Ёз” туркум асарларида инсоний муаммолар, табиат тилсимлари миллий анъаналар ва лирик романтизм уйғунлигида ифодаланган. Янги давр Болтиқбўйи мамлакатлари тасвирий санъатининг умумий қиёфаси литвалик Рамуалдо Ливижа, Йосиф Пашкевич, Александр Ерохин, Виядислав Горбатов, эстон замонавий рассомларидан Лим Сергей, Лариса Романова, Геннадий Курленков ва латиш тасвирий санъатининг намояндаларидан Елена Лукина, Евгений Бондаренко, Татьяна Гришаева каби йирик мусаввирлар ижодида ўз аксини топган. Умуман олганда, Болтиқбўйи мамлакатлари адабиёти, санъати ҳам барча маданиятлар сингари турли тарихий шароитларда тадрижий ривожлана бориб, жаҳон маданиятининг ажралмас бўлагини ташкил этиб келмоқда.

Севара МАҲМУДОВА
филология фанлари номзоди

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ДУНЁНИНГ ШИВИРИН МЕНГА ТУҲФА ҚИЛ

Латвия

Ояр ВАЦИЕТИС

(1933 – 1983)

XX аср латиш адабиётида ўчмас из қолдирган ижодкорлардан бири. Латвия халқ шоири. “Дарбадар шамол”, “Ўт ичида”, “Бўсагадан ҳатлаб бўлмайдми”, “Нафас”, “Какку вақти”, “Ташналик”, “Турли ўлчамдаги соатлар”, “Гамма”, “Антрацит”, “Яшин имлоси”, “Ўша кунларнинг кўзи”, “Шохлардаги ёзувлар” каби тўпламлари билан латиш шеъриятида инқилоб ясаган шоир Болтиқбўйи мамлакатлари адабиётида ватанпарварлик, фуқаролик, баркамол инсонийлик ва олий маънавият руҳининг қарор топишида улўғ хизматлар қилди.

* * *

*Мунгайиб, қунишар жиққа хўл томлар,
Ёмғир намгарчилик ҳақда бўзлайди.
Деразамга келиб қўнган хазонлар
Видо қушларидек ҳазин сўзлайди.*

*Пўлат изга тобе темир тулпорнинг
Кишнашидан қолар дудли хотира,
Менга тинчлик бермас поезд чиптамни,
Кимдир сотиб олди, деган ўй сира...*

*Заранг дарахтининг гулхани оташ,
Унда хазон каби рақс тушар шарор,
Менга азоб берар боғларда яккаш,
Менимас, ўзгани кутаётган ёр...*

*Радио овози мисли бир маъдан,
Ҳар сатр пўлатдай титрайди зир-зир,
Менга туюлади ногоҳ, дафъатан,
Битмаган шеъримни тугатмиши кимдир...*

*Минг манзил мунтазир, барига бормоқ...
Хоҳишу истакнинг йўқ экан ҳадди...
Оҳ нетай, қалбимга абадий ҳамроҳ,
Ҳар нарсага ҳавас ва раишкнинг дарди...*

*Оҳ, Она! Онажон, сендан ўтингум,
Рост сўйла, биламан, алдай олмайсан,
Айт менга, волидам, мен тугилган кун,
Ёруғ кун эдимми чиндан нурафшон?*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

148

*Агар шундай бўлса, айт, Она нечун,
Нега менга ҳамроҳ доим суронлар,
Болалик чоғимдан қалбимда қуюн,
Юракда турналар қилар фижонлар...*

Айт менга Онажон, айт, Она нечун?..

* * *

*Аёз шамол ҳуштак чалиб, учиб юрар,
Қулоч ёзиб қучар яшил хиёбоним.
Тунда йиглаб, кундузлари қаҳ-қаҳ урар,
Бедор қўл ҳам ўзгартирар ой жамолин.*

*Изларимиз кўмиб ташлар қор бўрони,
Токи ҳеч ким сўқмоғимиз тополмасин.
Узоқ муддат чўзилар қиш қаҳратони,
Юракда ҳам кенгликларда гариб, маҳзун.*

*Бизлар эса кечиб оппоқ қуюн-қорни,
Боргайдирмиз, кўзин юмиб ётар замин.
Бу бўронда кўролмасмиз лек Баҳорни,
Ҳеч ким айтмас унинг уйи қайдалигин...*

*Ва бир куни ҳаммасига қўлни силтаб,
Воз кечармиз, сусаяди томирда қон.
Ўшал чоғда дилга таскин битта сабаб:
Биз ҳам Ерга недир бердик, дўстим, шион.*

*Ўлим, совуқ, жаҳолатни қочирганмиз,
Гарчи ажал битар бир кун шум қазони:
Ер бағрига битта гавҳар яширганмиз,
Қитиқласанг, униб чиқар буғдой дони...*

Петерис ЗИРНИТИС

(1944 – 2001)

Санкт-Петербург университетининг филология факультетини тамомлаган. Унинг “Минг кўнғирок уйқуси”, “Сентябрь лирикаси”, “Дўстим ҳақида китоб”, “Бўсағадаги гувоҳ”, “Об-ҳаво маълумотлари”, “Кўрганларим” каби тўпламларига жо бўлган шеърлари Европанинг кўплаб тилларига таржима қилинган.

ТОКИ ИШҚ БОР ЭКАН

(Шарққа татаббулар)

* * *

*Сен парқу булутсан, жаннатнинг ҳури,
Гўё чайқалурсан, учиб ҳалинчак,
Ҳалинчак риштаси пок Ҳилол нури...
Шул қадар нозиксан, о, инжа малак...*

* * *

*Пойларимиз чирмашади мисоли илдиз,
Қарагайнинг мумларидек терлаган бадан.
Энди бизни ажратолмас ажал ҳам ҳаргиз,
Жисмимизда оқайтир олов – ишқ деган...*

* * *

* * *

*Елкам узра қанот қоққан икки қуш каби,
майин-майин сирпанади
қўлларинг такрор.
Меҳрмиди, сеҳрмиди улар матлаби,
кўксим ёриб чиқар Юрак –
асов бир тулпор.*

*Оқилона ҳикматларни
тинглайман гоҳи,
Бироқ улар хотирамда
қолмоғи қийин.
Яноғимга нафасларинг
урилган чоғи,
Борлиқ аҳли донишларнинг
фикри бир тийин...*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

*Бўса деган бир оташда
ёняпман бутун,
Сен ҳам энди бир гурласанг,
ҳаққинг кетмайди.
Ахир тушун,
оламушумул
ишиқимиз учун,
Битта Ойнинг нури
зинҳор,
зинҳор
етмайди...*

* * *

*Қоронғу хонада
қўлинг ахтарар,
Мен атай
қотгайман
мисли тош.
Мени топмагандан
ранжиган қўллар,
Беқийёс ишиқингни
айлайдилар фош.*

* * *

*Сен ухлагач, мен ўзимни
сезгайман ёлғиз.
Яногимни кўксинг узра
қўярман аста.
Ғариб ҳолим англагандек,
қаро тун маъюс,
гойиб бўлар,
бош кўтарар
Қуёш бир пасда...*

* * *

*Шамни ёққил, парвоналар
куйсин, токим –
содиқлигин исбот этар
улар ёниб.
Гул танангга ногоҳ тушса
менинг хоким,*

*ҳайрон бўлма,
ва ишғлама
Сен уйғониб...*

* * *

*Тун жуда қисқадир,
қарогим
айтишига улгурмас севгимни.
Ва тонгда бу ташна дудогим
тўймайди такрорлаб исмингни.
Қўлларим гунг ва лол,
улгурмас,
Сенга ишиқ изҳорин
айтмоққа,
Тун жуда қисқадир,
мумкинмас
бир достон
сен учун
битмоққа...*

* * *

*Бизларни чорлабди
мевазор дала,
Нафис чечаклардан
тузиб гулчамбар,
Эҳтимол, бизлар ҳам
энди бир йўла,
Мангуга қолармиз
бунда эй, дилбар...*

* * *

*Агар бизлар кетсак,
шабнамдай зилол
Бинафшага мерос-
бўсаларимиз.
Уларни тергайдир
меҳрибон Ҳилол,
Бизни ёд этсалар,
қайта келармиз...*

*Рус тилидан Муҳиддин ОМОН
таржималари*

Марис ЧАКЛАЙС

(1940 – 2003)

Латвиянинг Сагдус шаҳрида туғилган. Шоир, таржимон. Латвия давлат университетининг тарих-филология факультетини тамомлаб Рига шаҳри газета ва журналида, нашриётларда хизмат қилди. Унинг ижоди ҳозирги замон латиш шеъриятида етакчи ўрин эгаллайди. “Пиёда ва мангулик”, “Япроқнинг товуши”, “Майса куни”, “Ирмоқдаги олов”, “Менинг нарвонимда”, “Соаткўл”, “Овоз етқудайин масофа”, “Кабутарнинг даъвати” каби китоблари дунёнинг ўндан ортиқ тилларига таржима қилинган.

ТЎРҒАЙНИНГ ҚАЙТИШИ

– Тўрғай қуш, миттиқуш, гапир, тўрғайжон,
Осмондан келарни кўрдинг сен бу он?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

150

– Кўрдим, ёнаётир эски бир қаср,
Одамлар, янги бир қаср қурмоқдадир.
– Тўрғайим, миттивой, гапир-чи, бу пайт,
Ким баланд овозда куйлаётир, айт?
– Бузётганлар қўшиқ куйлашар ўктам,
Улардан қолишмас қурётганлар ҳам.
– Тўрғайқуш, жоним қуш, айтиб бергин сен,
Ким йиғлар? Фарёдлар эшитяпман мен...
– Қаср қурётганлар азобдан йиғлар,
Аламдан йиғлашар бузаётганлар.
– Тўрғай, миттигина қушим, гапир-а,
Сен ўзи осмонга чиқдингми сира?
– Қара, қиров босган майсанинг бари,
Парвардигориннинг оппоқ сочлари...

МЕНГА ТУҲФА ҚИЛ

Дунёнинг шивирин менга туҳфа қил,
Тоқатим қолмади ҳайқириқларга.
Дабдабали нутқлар, кўча говурин
Моҳиятин секин тушунтирсинлар.

Менга юлдузларнинг суҳбатларини
Унолғич тасмага ёзиб совға қил. –
Мен ҳайрон қоламан, улар шивирлаб
Суҳбат қурадилар, қичқирмайдилар.

Ҳайрон қолар одам, улкан-улкан юлдуз
Гаплаша олади қичқириқларсиз.

Туҳфа қилгин менга ҳаммадан қолган
Ҳамма ташлаб кетган нафис бир сўзини.
Шунча нафис бўлсин, шунча арзимас
Ҳеч ким тилга олмай қўйган сўз бўлсин.

Ки, қишки дарахтнинг шийдам шохида,
Осилиб турган энг сўнги япроқдай
Яшовчан сўз бўлсин, жони қаттиқ сўз.

* * *

Қадим ер устида
офтоб остида
тўрт ярим миллиард одам яшайди.
Латишлар – бир ярим миллионгина.
Бу худди, денгизга бир ярим томчи.
сув томди дегандай гапга ўхшайди.

Бир ярим томчидай шу одамлар ҳам
Қуйлар қуёш ҳақда ўз қўшигини
Барибир, барибир шу қадим ерда
Офтоб остида латишлар бордир.
Улар қўшиқ айтар, офтоб ҳақида,
Қуёш ҳақда қуйлар ўз қўшиқларин:

“Тур, қуёшжон, эрта билан тур,
Қош қорайса, ётогинг тайин.
Бизни тонгдан аямай қиздир,
Раҳминг келиб ботарсан кейин”.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Литва

Юстинас МАРЦИНКЯВИЧЮС

(1930 – 2011)

Болтиқбўйи мамлакатлари адабиётининг XX асрдаги энг ёрқин юлдузларидан бири. Халқ шоири, “Менга сўз беринг”, “Нон ушатаётган қўл”, “Ёғоч кўприклар”, “Оловланган бута”, “Ҳаётнинг ҳузурбахш қўли”, “Яша ва шукр қил”, “Ўн икки баҳор”, “Қон ва кул”, “Девор”, “Илм дарахти”, “Миндаугас”, “Ибодатхона” каби тўпламлари, дostonлари ва шеърӣй фожеалари жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олди.

КУТАЁТГАН АЁЛ

*Бўсагада турар уй соҳибаси
Бўсагада турар уй соҳибаси
Дераза олдида йўл қарайди у
Кутиб олар кузатиб қолар
Чехранг тўла умид,
Қўлларингда умид кечқурунлари
Қалбинг тўлиб турар умидга
Далаларнинг йўлларнинг ҳам нарёғи умид!*

*Кетаётганларга кўзинг тушади
Қайтмайдиганларга тушади кўзинг
Оёқ остидаги сўқмоқ
Қўлингдаги калава ип ҳам –
Кутиши кутиши
Интизор кутиши
Зору зор кутиши*

*Ҳамиша шундайдир –
Сен бор, сукут бор
Ҳамиша, ҳаммиша
Сен бор, сукут бор*

Зулматнинг юрагин тинглаб турасан

*Қичқирсанг-чи, қичқир
Менинг овозимни олиб қичқиргин!*

ИЛОВА

*Ҳар битта дўнгликнинг ортига
Қўйиб қўйдим биттадан қуёш:
Улар бари бирдан чиққанда
Болаларнинг қувончин кўринг!*

*Ҳар битта қайиннинг шохига
Утиргиздим биттадан какку:
Қўқулашган пайтда кўрасиз
Бўй қизларнинг севинишларин!*

*Ҳар бир бўз йигитнинг қалбига
Экиб чиқдим битта-битта сўз:
Улар ватан бўйлаб кетганда
Юраклари пориллаб ёнар!*

ҲАЁТ

*Сўзларимни тинглаб ётар қулоқ-қулоқ,
Кўзин узмай кузатади юлдуз-юлдуз,
Уйдан чиқсам тарқаламан бутоқ-бутоқ,
Уйга қайтсам тўпланаман илдиз-илдиз.*

*Рус тилидан Жавоҳир САНЪАТ
таржималари*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

152

Гражина ЦИЕШКАЙТЕ

(1951)

Шоира. Таржимон. Жаҳон халқлари шеърятидан кўплаб намуналарни она тилига таржима қилиб, ўз халқининг маънавий хазинасини бойитишга ҳисса қўшган.

ИШҚ ЮЛДУЗИ

*Бунда шеърятнинг шамойили йўқ,
Таралади фақат бир наво майин.
Ором ва сукунат бағрини ёриб,
Томир-томирингни титратгудайин.
Номсиз Сайёра бу – тушуниб бўлмас,
Зулматни-да, нурни кўзлар илғамас.
Юракдаги чуқур яралар қадар,
Барча изтиробинг эта олар банд,
Ҳукми иродангни қилмайин писанд.
Кутилмаганда ҳеч бағрига олар.*

<i>Кўринмас бир ёғду, юлдузлар – фақат, Таъқиб эта олмас соялар ҳеч вақт, Кўлингга тутгандек олов бир тутам. Бир ҳақиқат яшар: илоҳий, мангу Юрагингга содиқ, абадий туйғу Ишқдир бу! Бекордир бошиқа ҳар не ғам.</i>	<i>Бор фақат севишган қалблар олами, Сўзлардан гулчамбар тизар қалами, Қанча эҳтиёжманд, қанча талабгор. Бу сўзлар шеър эмас – юлдузлар ёнар, Бу оҳанг қатида бир-бирин топар, Қанча юрак бўлса интизор, абгор.</i>
---	---

Даля САУКАЙТИТЕ

(1950)

Шоира, адиба ва журналист. Вильнюс университетини тамомлагач, кўп йиллар газета-журнал ва нашриётларда фаолият олиб борди. Бир қатор адабий мукофотларнинг лауреати.

УЙҒОНИШ

*Август. Салқин тушар оқшом чогида,
Иссиқ ҳам ганимат, энди ганимат.
Алвидо, азизим, ишқ осмонида
Юлдузлар сўндилар, сўнди муҳаббат!
Тоза шабнамлардан жуңжикар этим,
Ҳали ҳам севарсан, сенда йўқ гуноҳ.
Сенданмас, ўзимдан қочиб бетиним,
Донишманд августдан тилайман паноҳ!*

<i>Қайтгим келса ортимга бир кун, Чарх урса бемаъни, беўхшов савол. Эҳтимол, ҳеч қачон бўлолмас уйғун, Сенинг сўзларинг ва мендаги хаёл.</i>	<i>Хотира эшигин ёпарман хуноб, Шудринг ювсин энди бу йўл губорин. Балки шунда тинар дилда изтироб, Унутарман шунда сочлар ифорин.</i>
--	--

*Юзимни тарк этар хавотир, сўров,
Япроқлар ортидан кулар ёғдулар.
Энди икки йўлни бўлишидик икков,
Учрашолмас экан бизнинг туйғулар.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Римантас ВАНАГАС

(1948)

Шоир, таржимон ва жамоат арбоби. 1979 йилдаёқ илк тўплами учун литва шоири Зигмас Геле номидаги ёшларнинг энг яхши тўпламига бериладиган мукофотга сазовор бўлган.

ОНАМНИНГ ХАТИ

Олисда,
Ўрмонлар ортида,
Ота маконимда қадрдон,
Менга хат ёзади онам
ҳар кун паришон.
Лов-лов ёнар ёнида ўчоқ,
Қизил лавлагини артиб-тозалаб,
Менга хат ёзади онам.

Бир бевоиш ўгилман, бечора онам
Ҳар гал хатларида тайинлаётир:
“Шаҳар кўчалари суронли ахир,
Бир кор-ҳол бўлмасин!” – олар хавотир.
“ – Кечалари тўйиб ухлагин, аммо,
Оч қоринга чекма, дайдима узоқ.
Иссиқроқ кийингин, чиқсанг кўчага,
Ёқалашиб юрма ҳеч беҳудага”.

Мен буни удалай олмайман бироқ.

Мен буни удалай олмайман бироқ.

Унутарман ҳануз емоқ-ичмоқни,
Вақтида тополмай уйқумдан дарак.
Ўтга ҳам, чўққа ҳам ургум ўзимни,
Шаҳарлик олифта каби жонсарак.
Баъзан сабаб топиб арзимас, майда,
Муштумзўрликни ҳам қилмайман канда.
Бироқ, иш ораси, вақти-бемаҳал,
Фикратимда олис қишлоқ жонланар:
Олисда, ўрмонлар ортида,
Ўша маконимда қадрдон,
Менга хат ёзади онам
ҳар кун паришон.
Узоқ-узоқларга термулар маҳтал,
Унутилар гоҳи қозону ўчоқ.
Менга хат ёзади онам
Бўлиб паришон.

Мен буни удалай олмайман бироқ.

ҚИШ

Уйма-уй, томма-том тентираркан қиш,
Сенинг айвонингга келиб қўнармиш.
Уйингга элтувчи йўлларда оппоқ
Мавжланар, гўёки бўлгандай маёқ.
Енгил тортар юрак, ёришар дунё,
Кўк юзидан қуёш боққандай гўё.
Булутлар ортида қилгандайин ноз,
Гоҳ чордоқ-томлардан беради овоз.

Қоронғуда учиб шўх қор парчалар,
Ҳуркак оҳулардек сувга шўнгишар.
Тортқилаб заминнинг оппоқ кўрпасин
Қор остида қий-чув қилар майсалар.

Эстония

Лидия КОЙДУЛА

(1843 – 1886)

Лидия Койдула – эстон мумтоз адабиётининг таниқли намояндаси. Шоира, драматург. У Эстониянинг Вяндре шаҳарчасида адиб ва журналист, ўқитувчи оиласида туғилди. Шаҳардаги қизлар Олий мактабида ўқиб, уй ўқитувчиси бўлиб етишади. Отаси очган газетада хизмат қилади.

Адабий фаолиятини носир сифатида бошлаган бўлса-да (биринчи ҳикояси “Тегирмончи ва унинг қайнонаси”), аммо ҳақиқий шуҳрат, обрў-эътиборга у шеърлари туфайли эришди. Унинг ватан, табиат, туғилган юртнинг гўзал, бетакрорлиги ҳақидаги шеърлари эстон шеърятининг мумтоз намуналаридир. Шунингдек, у эстон миллий драматургиясининг асосчиси ҳисобланади. Кўплаб шеърлари халқ кўшиқларига айланиб кетган, эстон халқининг миллий ўзлигини англашида беқиёс хизматлар қилган.

ТУҒИЛГАН УЙ

*Кўчамизнинг ҳув чеккасида
Девор турар, олди майсазор.
Ўйнар эдик шу ерда бизлар
Майсазорда чопқиллаб такрор.*

*Мен девордан бўйнимни чўзиб,
Боққим келар: у ёқда ким бор?
Бобом кулар: “Шошилмасанг-чи,
Кўрарсан-да, ҳали вақтинг бор!”*

*Гул терамиз, тошлар отамиз,
Гоҳ соламиз роса тўполон.
Бобом келиб қўлимдан тугиб,
Судрагунча мени уй томон.*

*Денгиз, дала, кентларни сўнг-сўнг
Кўравердим вақт етиб бир-бир.
Уша қўча, туғилган уйим
Ҳеч эсимдан чиқмас негадир...*

МУҲАББАТ ГУЛИ

*Юрагингда ўсмаган бўлса,
Муҳаббат деб аталган бир гул.
Бу покиза туйғу бобида
Яхшииси шу: гапирмай тургил.*

*Севиб қолсанг (бу-ку турган гап),
Нақ жаннатга айланар олам.
Кўз олдингда чор атроф яшнаб,
Гуллар дала, тоғу тошлар ҳам.*

*Биргина тун кифоя билсанг,
Очилади муҳаббат гули.
Сабр ила кут, сенинг учун ҳам
Тонг отади албатта ҳали.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Юри ЮДИ

(1948 – 1995)

Юхан Вийдинг Таллинда, атоқли шоир ва адиб Паул Вийдинг оиласида таваллуд топган. Юри Юди – унинг тахаллуси. 1972 йил Таллин Давлат консерваториясининг театр санъати ва драматургия факультетини тамомлаган. Унинг кўплаб шеърий тўпламлари, драмалари чоп этилган, шу билан бирга у актёр сифатида ҳам шуҳрат қозониб келаётган эди. 1995 йил фожиали ҳалок бўлган.

*Куйдиради, бевош, безори,
Юрагимга ботар озори.*

*Сўнг яна бир қараб кўзгуга,
Қиёфасин айлади тафтиши.*

*Кеча уйга келиб бемаҳал,
Ўзин солди кўзгуга аввал.*

Кетди.

*Алмаштириб эгни-бошини,
Яна такрор кўзгуга боқиб,
Кийиб кўрди бошқа тусини.*

*Мен эса – отаман, унинг отаси
Уйда қолдим ёлғиз,
Уни соғиниб.*

*Бу шоир.
Нималар ҳақда ёзар у?*

*Бир ўзи
Ҳаммининг диққатин жалб этиб,
Нени ўргатади ҳаммага ?*

*Ҳаёт ҳақида.
Шеърларида йўқдир ҳеч нарса
Ҳаётдан бошқа.*

*Ухлаб қолмасликни
Ўзни унутиб.
Бу эса жуда муҳим.*

Вийви ЛУЙК

(1946)

Таниқли эстон шоираси ва адибаси. 1946 йил 6 ноябрда Эстониянинг Вильянди шаҳрида туғилган. Илк шеъри матбуотда 1962 йилда чоп этилди. Табиат мавзусига оид шеърлари жамланган илк тўплами “Булутлар байрами” номи билан 1965 йилда нашр этилди. 1970 йиллардан бошлаб шеърият, адабиёт мухлислари орасида танилиб, ижтимоий ҳаётда ҳам фоал иштирок эта бошлади. 1985 йилда “Еттинчи осуда баҳор” номли лиро-психологик романи эстон адабиётида анча шов-шув бўлди.

Вийви Луйк Болтиқбўйи халқлари адабиётида ажойиб шоира сифатида кенг шуҳрат қозонди.

*Менда жасорат йўқ, яна етишмас
Энг зарур лаҳзада қатъият бироз.
Ўзимга ишонч йўқ,
йўқолган тамом,
Эзу орзу-ният, умид ва ҳавас.
Биламан,
Мен юрар йўллар машаққат,
Қундузларим рангсиз, жилосиз, сўник.
Ҳар куни чарчоқдан қурийди илик.*

*Минг шукрки, аммо бор икки қўлим,
Қўлимда қаламим, кўзимда нурим,
Ва кўксимда оташин юрак.
Биламан,
Бошқалар мендан-да қашшоқ,
Уларда мендаги қалам йўқ, дард йўқ,
(Майли, бу унчалик муҳиммас, бироқ),
Муҳими, уларнинг кўплари ҳатто,
Кўзсиз ва юраксиз бўлсалар-да, оҳ,
Ўзлари бу гандан беҳабар, гумроҳ.*

*Рус тилидан Нодира АБДУЛЛАЕВА
таржималари*

Альгирдас ПОЦЮС

Альгирдас Поцюс 1930 йилда туғилган – литвалик машхур ёзувчи, жамоат арбоби. “Фақатгина икки ўғлон”, “Дала бўйлаб шаҳарга”, “Почтачи Теофилис”, “Саратонда сояда”, “Катталар ўйини”, “Асирлар”, “Ташлаб кетилган уя”, “Яшил япроқдаги мактуб” каби қатор асарлар муаллифи. Асарлари чуқур миллий муаммоларни халқчил тилда ифодалай олиши билан эътиборли. Бир неча бор давлат мукофотлари билан тақдирланган.

ИККИ ЙИГИТ ВА УЧ ҚАРИЯ

Аввалига бир йигит ва уч қария эдилар. Йигит ёзув столи олдида ҳаворанг қаламни ўйнаб ўтирар ва бир кўзини қисиб унга сўзлаётган қар тегирмончи Друктянисни тингларди. Тегирмончининг ёши ўтган, Худо уни ясаётганда лойни аямаган эди. Унинг бурни катта, узун мўйловлари диккайган, елкалари осилган, кўллари эса мисоли қорайиб кетган болтадек залворли. У билан гаплашиш қийин, чап қулоғи тагига келиб, бор овозинг билан бақиришингга тўғри келади.

– Сен – ҳукумат вакилисан, сен қайғуришинг керак, – ғулдираб, бочкадан чиқаётгандек овоз билан гапирарди Друктянис. – Тегирмонни олиб кўйдиларинг, аммо унга қарашни билмайсизлар. Ҳадемай ўғир қидириб қоласизлар.

Яқингинада қишлоқ кенгаши раислигига сайланган ёш йигит стол устига энгашиб бақирди:

– Эртага текширгани бораман! Хавотир олманг, тегирмон кулаб тушмайди!

– Узим ишлаганимда тегирмон яна юз йил турарди, ҳозир бўлса, бармогингни қаерга теккизсанг, ўша ер тешик, – асабий сўзлади Друктянис.

Шунда суҳбатга ҳаммадан узоқда, эшикка яқин ўтирган бошқа бир қария қўшилди. Бу ёш раиснинг отаси Руткус эди. У бу ерга шунчаки, хизмат вазифасини бажаришга киришган ўғлини кўргани кирганди. Қариянинг ўғли округда жуда муҳим одамга айланганидан ғурурланиб юрган кунлари эди.

– Бекорларни айтибсан, қўшни! – деди қари Руткус, – сен тегирмонни қандай қолдирган бўлсанг ўшандай турибди. Наҳотки, у бир йил ичида чириб битган бўлса?

Друктянис ниманидир эшитди, шекилли, у томонга ўтирилди. Тегирмончи гапнинг маъносини тушунмади, аммо яхши гап айтилмаганини чолнинг нигоҳларидан уқди. Друктянис буткул хўмрайди.

– Яна ўзларини бечораю таҳқирланганларнинг ҳимоячиси деб аташадди! – минғирлади у. – Ҳаммани камбағалга айлантириб қўйганларингдан кейин ҳақиқий камбағаллар ҳукумати бўлади. Иш шунга қараб кетаётгани кўриниб турибди.

– Ширин кулча еганнинг қора нонга ҳам тиши ўтади, – овоз берди мўйлови ўсик озгин учинчи қария, – бу бир уюм қоғозларни олиб келган ва одамларнинг суҳбатларини тинглаш учун қолган почтачи эди.

Алҳол эшик очилиб, хонага яшил катак қўйлак кийган, милтиқли бир йигит бостириб кирди. Хавотирга тўла мовий кўзлари билан қарияларга

бир-бир бокиб, нигоҳини ёш Руткусга қадади. Энди хонада ҳамма жамул-жам: икки ёш ва уч қария.

Яшил кўйлакли йигитнинг қўлидаги милтиқ ҳеч кимни ажаблантирмади, урушдан кейинги ўша даврда шаҳардан келадиган кўплаб вакиллар ўзлари билан қурол олиб юрарди. Ҳатто унинг хавотирли ўйнаётган кўзлари, оқарган юзи ҳам шубҳа уйғотмади. Ахир ҳар қандай одам ҳам ўрмон оралаб юрганда кўркиши мумкин.

– Қишлоқ кенгаши раиси ким? – кўзини ёш Руткусдан узмасдан, салмоқлаб сўрагандек бўлди у.

– Сизга нима керак? – босиқлик билан сўради стол ортидаги одам.

Қариялар унга нима кераклигини ҳали ҳам тушунмасдан, яшил кўйлакли йигитга жим қараб туришарди.

– Менга янги раис керак.

– Менман раис, – жавоб берда ёш Руткус.

Эркак милтиқни кўтарди.

– Коммунистларга кўрсатган жиноий хизматинг учун ўлимга маҳкумсан.

Нима содир бўлганига ҳеч ким тушуниб улгурмасдан ўқ овози эшитилди ва хонани порох ҳиди тутди. Икки қариянинг кулоғи зириллаб кетди, учинчиси эса милтиқдан ўқ узилганини овозидан эмас, хонани тутиб кетган хиддан билди.

Қари Руткус ўзига келиб столга қаради ва ўғлининг осилиб қолган бошини кўрди. Қўллари остида ётган оппоқ қоғозлардан қонли сиёҳ оқа бошлади.

– Қотил! – ғайриоддий овоз билан ўқирди Руткус ва туйкус яшил кўйлакли йигитнинг қўлидаги милтиққа тармашди. Йигит бир қўли билан эшик туткичини ушлаб, қочишга шайланди. Эшик очиқ қолдию йигит хонадан чиқа олмади, қария кўлидан тортиб олган милтиғини қайтариши керак эди. Тентак чол! Қаердан унда шунча куч! Омбурдек қўллари билан милтиққа ёпишиб, алам ичида торткиладики, йигитни тезда тер босди. Тишини тишлаб, кимдир уларни бир-бирларига боғлаб қўйгандек, хона бўйлаб айланишарди. Қария курсига қоқилиб йиқилди, аммо дарҳол ўрнидан турди. Руткус нигоҳларини қотилга қадаб, ақлдан озган кишидек курашарди, иккинчисининг эса оппоқ тишлари милкигача кўриниб турарди. Қария ўзини унутган, ўғлининг маънисиз ва шафқатсиз ўлими учунгина қасос олишни истарди, холос. Тўғри, у яшил кўйлакли йигитдан анча улуғ, кучи қайтган эди, аммо матонатда унга тенг келадиганлар камдан-кам учрайди. Бутун умр эртадан кечгача омов, паншаха ёки бошқа бирор дала анжомини қўлдан қўймасанг, қўллари хатто итлар ҳам кемира олмайдиган қайишга айланиб қолар экан.

Сониялар ичида йигит кучда устунлигини ҳис қилди, бир уринса бас, чол енгиледи. Ана, чол қоқилди, унинг оёқлари чалишиб, танаси силкиниб кетди. Яна бир сония ва...

Аммо ўша ҳал қилувчи сўнги уринишни яшил кўйлакли йигит удралай олмади, унга хонанинг икки бурчагида тошдек қотган икки қариянинг тикилиб турганлари ҳалақит берарди. Кимдир бошига бир туширса – тамом. Ёки шаҳардан яна бирон ким келиб қолса-чи. Ишончсизлик ёш эркакни ҳар бир товушдан чўчитиб, кучсизлантириб қўйди.

Почтачи аввалига жуфтакни ростламоқчи бўлди, аммо йигитни ташқарида дўстлари кутиб туришгандир деган ҳаёлга бориб, бурчакда ўтириб ҳаммаси нима билан тугагини кутишга қарор қилди. Унинг Руткусга раҳми келарди. У яхши одам ва яхши кўшни эди. Ёрдам бериши керакмиди?.. Агар улар икковлашиб милтиққа тармашса, яшил кўйлакли йигитни енгишармиди. Аммо кейин нима бўлади? Тунда ўрмончилар келиб ҳаммасини чумчуқдек отиб ташлашади-ю. Кўз олдида қонга беланган холда ётган хотини ва болалари келди. Йўқ, бу ишга аралаша олмайди. Худо қўлласа, Руткуснинг ўзи эплайди.

Тегирмончи Друктянис курсиси билан бирга деворга якинроқ сурилиб олди. У жангни, худди икки йигитча ҳазиллашиб курашаётгандек, бежавотирлик билан кузатарди. Қария Руткусга ёрдам беришни истамасди, Друктяниснинг қизиллар томонда бўлганларни кўрарга кўзи йўқ. Агар улар йўқ қилинса, тегирмонига яна эга бўлармиди? Яшил кўйлаклига ҳам ёрдам бериб бўлмайди. Нариги бурчакда кўркувдан титраб почтачи ўтирибди... Яна кимдир кириб қолиб ҳукуматга хабар берса-чи. “Шошиб нима қилдим, ҳаммаси нима билан тугашини кутаман!”

Кўча эшик очик эди. Ёз кўёши ёритган майсалар ва йиқилган деворнинг бурчаги кўриниб турарди. Яшил кўйлакли йигитга ташқарида жанг қилиш осондек туюлди, милтиқни чолдан тортиб олади-ю ўрмонга қочади. Отряд олдига қуролсиз қайтиш уят. Қандайдир қария қаршилиқ қилади, деб ким ўйлабди дейсиз? Отрядга янги келиб қўшилганни жиддий ишга юборган Перкунас ҳам буни олдиндан билмаган. Ўзича, бу шунчаки енгилгина чигал ёзиш бўлади деган-да.

Ёш йигит милтиққа маҳкам тармашиб, Руткусни ташқарига судрай бошлади. Қария аввалига қаршилиқ қилди, бироқ кейин таслим бўлди. Унга ҳам қуролни ташқарида тортиб олиш осонроқдек туюлди. Қаттиқ ерни ҳис қилганда инсоннинг ўзига бўлган ишончи ортади.

Олишиб ерга қулашди ва курашга яна ҳам кучлироқ киришдилар. Ажал сиртмоғи билан боғланган қуролга ёпишиб тирсақлари ва тиззаларини ишга солишди. Яшил кўйлакли йигитга бир оз қийин, у қария кўксини тўлдирётган нафрат ва аламни ҳис қилмаяпти. Унга сира дуч келмаган. Соч-соқоли ўсган бу одамни илгари кўрмаган. Йигит отряд олдига ёлғиз келиб, қишлоқ кенгаши раисини тинчита оламан, дея мақтанганига пушаймон бўлди. Тўғри, бир оз кайфи бор эди, Перкунас ҳам унинг гапларига эътибор бермаслиги керак эди. Кайфда нималар демайди киши! Аммо Перкунас уни атайин тилидан ушлади. “Бу сенинг биринчи синовинг бўлади”, – деди у.

Қария билан олишув – мана сенга синов!.. Қаердадир ит хура бошлади. Уни кўркув босди. Ниҳоят, яшил кўйлакли тоқат қилолмади, милтиқни кўйиб қочишга тушди. Йигитнинг оёқлари чалкашиб, тиззалари букилиб, ҳар қадамда қоқилиб борарди. Боши айланар ва юраги хаприкарди. Ўрмонга тезроқ етиб олса эди! Қария Руткус эса ғолиб чиққанини ҳали ҳам англаб етмаганди. У базўр ўрнидан турди. Боши айланарди, юраги кинига сиғмасди. Яшил кўйлакли йигитнинг қоқила-суқила қочиб бораётганини кўрди. Қария милтиқни кўтариб, йигитни мўлжалга олди ва тепкини босди. Йигит қўлларини ҳавода ўйнатиб яна бир неча қадам олдинга ташланди ва юзи билан майса устига қулади. Руткус бир неча сония гуллаб ётган картошка даласида чўзилиб қолган йигитга қараб турди. У кутарди, балки йигит ўрнидан турар, аммо милтиқни улоқтириб, ўкраб йиғлаганча девор ёнига йиқилди.

Қишлоқ кенгаши ҳовлисига хавотир билан почтачи ва тегирмончи ўрмалаб чиқишди. Иккиси ҳам йиғлаб ётган қўшнилари ёнида тўхташиб, унинг оппоқ боши ва тер босган елкаси силкинишини кузатишарди. Энди ёшлар йўқ эди, энди улар учовлон қолишди – уч қария.

*Рус тилидан
Гулчеҳра БОТИРБЕКОВА
таржимаси*

Тээт КАЛЛАС

Тээт Каллас 1943 йил Эстониянинг Таллин шаҳрида туғилган. Танқидчи, шоир, носир, таржимон, драматург. “Шунчалар тўқис кўеш”, “Жаранглайди-кўйлайди”, “Шаҳар овозалари” каби кўплаб китоблар муаллифи. Ички руҳий зиддиятлар, эски анъаналар ичда топталаётган инсон эрки масаласи насрий асарларининг асосий хусусиятлари ҳисобланади.

АНЪАНАВИЙ ЙИҒИЛИШ

Йигирма тўртинчи августда улар яна учрашишди: фақат Густав Ораларида йўқ – умри қисқа экан, бир неча йил бурун дунёдан кўз юмган. Начора, ўлим ҳақ, ёшми-қарими танлаб ўтирмайди, авжи кучга тўлган пайти эди.

Энди улар тўққизта қолишди: Мирьям, Илона, Вера, Александр, Вольдемар, Себастьян, Георг, Даниэль ҳамда Рихард. Ҳамма йиғилган, фақат Рихард эски одати бўйича кечикаётган эди, мактабда ўқиб юрган кезларида ҳам шунақа – дарсларга кечикиб келар ва ҳар сафар шундай куракда турмайдиган баҳоналар тўқир эдики, синфдошлари тугул баъзи муаллимлар ҳам қойил қолишарди. Уни ҳамма яхши кўрарди, ичакузди латифалар айтишга усталиги учунгина эмас, йўқ, қурмагур ўзи ёқимтой бола эди.

Бу йилгиси уларнинг ўн тўққизинчи йиғилиши эди. Анча бўлди бунга, мактабни тугатишгач, битирув оқшомидан кейин июнь ойининг мунаввар туниси эди, улар чин юракдан ҳаётимизда қандай воқеа юз беришидан қатъий назар, бошимизга қандай кун тушган бўлмасин ҳар йили йигирма тўртинчи август куни туғилиб ўсган кишлоғимизда учрашамиз, деб қасамёд қилишган эди.

Бу тантанали маросим кишлоқ канорасидаги табаррук ва қадимий ўрмонда бўлиб ўтганди. Мана ўшандан буён ҳар йили янги ўқув йили бошланиши арафасида учрашишади, бу куннинг руҳи ва хосияти уларнинг фикрича ўзгача эди.

Вақт пешиндан оққан кун, илиқ ва ҳузурбахш эди, улар гир айлана печакгул билан ўралган айвонда катак дастурхон солинган стол атрофида ўтиришарди. Уларнинг бошлари узра арилар гўнғиллаб учар, девор ортидан ўтган телефон симлари ва нок дарахтининг шохларида қораялоқлар тинмай чуғурлашар, астра ҳамда гулҳамишабахорнинг майин иси келарди.

Қизлар ёзилиб чой ичишар, йигитлар эса бир вақтлар – мактабда ўқиб юрган пайтларидаги одатлари бўйича пинҳона равишда сигарет тутатишарди.

Ана ҳозир Рихард ҳам келиб қолади, дея кўзлари тўрт бўларди.

Узоқдан паравознинг чинқириғи эшитилди, айнан шу пайтда тезюарар поезд бир дақиқага шу станцияда тўхтарди. Синфдошлардан кўпчилиги эрталабки поездда келишганди. Ҳаммалари бир-бирларига қарашди.

– Поезд...

– Ҳа, поезд...

– Рихард?..

– У яна кечикапти.

– Нега ажабланасан, унинг касали-ку...

– Тўғри, Рике одам бўлмади...

Ҳаммалари яна ширин хаёлга толишди.

Бугун уларнинг ўн тўққизинчи йиғилишлари, сокин боғда хотирага берилишдан кўра нашъали машғулот борми оламда – ўн тўққиз йилдан бери эслашга арзигулик қанча воқеа бўлиб ўтмаган дейсиз?!

Хомуш ўтирган Илона ҳаммалари муқаддас деб ҳисоблаган анъанани бир марта бузганлиги ҳақида хаёл сурарди – худди ўша куни жўрттага

қилгандек кўзи ёриган – тўнғич ўғлини туккан, шу боис анъанавий йиғинларига келолмаган эди. Шунга ҳам ўн беш йил бўлибди, бироқ эсига тушса ҳали-хануз хижолат тортади. Уларнинг ишончини оклаш учун нималар қилмади, дейсиз? Йўқ, охир-оқибат кадрдонлари олдида юзи ёруғ хозир. У энгил хўрсиниб, кўйлаги этагини тортқилаб ўйнай бошлади.

– Нима булди, Илона? – деб сўради ташвиш билан Вера.

– Хеч нарса, – деди Илона.

– Жуда яхши, авзойингни кўриб кўнгилсиз хаёлларга берилган деб ўйлабман, – кўнгли жойига тушди Веранинг.

Шундай деди-ю, лекин ўзининг дили ғаш эди. Чой дамлаб келишгач, марҳум Густав ҳақида гап очилди-ю, Вера ҳам жонланиб баъзи нарсаларни эслади, бироқ шунда ҳам кўнгли ёришмади – у Густавнинг юзини сира кўз олдига келтиролмади. Гап шундаки, ўқувчилик даврида Вера кўзойнак тақмаганди. Анъана низомига кўра ҳозир ҳам тақмаслиги шарт эди. Уларнинг синфида биронта бола кўзойнак тақмасди. Қанақа эди-я синфлари: жипслашган, интизомли!.. Ёттита ўғил бола, уч нафар қиз ўқирди. Хаёлпараст Илонани ёки қор маликасидек сескантирувчи ҳусни бор Мирьямни қандай ҳимоя қилишса, бақ-бақалок Веранинг ҳам шундай, мардларча ёнини олишарди.

Қанақа эди Густавнинг кўриниши, дея ўйларди Вера кўзларини қисиб эслашга уринаркан. У болалар томонга қаради. Учтасининг сочлари тўкилганга ўхшайди, минг тикилгани билан Вера ажратолмади уларни. Биттаси сокол кўйган – у Александр бўлса керак. Яна биттаси – оддий...

Вера оддий деб фараз қилган бола – Даниэль эди. Даниэль яширинча сигарет чекарди, Себастьян бир-икки тортиб берай деб шивирлагудек бўлиб илтимос қиларди. Даниэль ҳам ўзига етгунча шўх бола эди, ҳозир ҳам Верага қараб туриб ичида, Вера анча очилиб кетибди, дея ўйлади. Ҳозирги кунда калта – “мини” юбкаларда юриш расм бўлган, буни қарангки, Вера еттинчи синфда ўқиётган кезлар ҳам худди шу русумда кийинишарди, шу сабабли Вера бемалол анъанага мувофиқ тор ва калта кўйлак кийиб келганди. Унинг сонлари йўғон, ҳар қандай одамнинг эътиборини жалб қилар даражада эди.

Даниэлнинг ўзи-чи, унинг турк-тароватини кўрганлар, намуноча тавия бўлмаса бу йигит дейиши турган гап. Оёқлари кийшиқ-қинғир – саксовулга ўхшайди, шу сабабли учинчи синфдан бошлаб узун шим кийиб юрарди. Уша бир замонлар эманзорда тузилган низомга кўра (унда кулгили моддалар кўп эди) болалар анъанавий йиғинга калта иштонда келишлари шарт эди. Даниэль ўзининг оёқларидан уялар эди. Айтганча, эгизак туғилган қизлари август бошланиши билан дадамиз яна от ўйинга борадилар, оёқлари кийшиқ бўлгани учун отга минолмайдилар, дея тегажокликни бошлашарди. Даниэль хафа бўлмасди – шунга ҳам ота гўри қозихонами, кийшиқ бўлса нима қипти – ўзимизга тан, бир йилда бир марта одамлар кўрса кўрар, деб кўярди ўзича.

Даниэль иштонбоғини бир-икки тортиб ёнида ўтирган синфдошига чекаётган сигаретини узатди. Бир пайтлар муаллимларидан қандай яширишган – ҳозир ҳам худди шундай яшириб чекишар, бу ҳам етмагандек папиросга ўзлари тамаки солиб тайёрлашарди, зеро, шундай қилишлари шарт эди. Сабаби бир замонлар Густав отасининг папирос тайёрлайдиган машинкасини ўғирлаб чиққан, ўша-ўша ўзлари “ясаган” папиросни хожатхонага кириб роса бурқситишарди. Ушандан қолган эди бу одат.

Ораларида Себастьян чекмасди фақат, ҳозир ўртоғининг кўлини қайтаргиси келмади. Лекин тажрибасизлиги туфайлими икки марта чуқур-чуқур тортганди, ўқчиб кўзлари ёшланиб йўтала бошлади.

– Вой, қизлар, болалар чекишяпти, – қийқириб юборди боядан бери индамай хаёл сураётган Илона.

– Себас, сендан кашанда чиқмайди, барибир, – деди энсаси қотиб Георг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

У синфдаги болалардан ҳар жихатдан устун эди – чекиш бўйича ҳам, волейбол, футбол, кўйинг-чи, узоққа сакраш бўйича ҳам, ҳеч ким унга тенглашолмасди. – Қани бу ёққа ол-чи, менинг ўпкаларим сеникичалик нимжон эмас.

Бунақа ҳазилга кулиш шарт эди, ҳамма бараварига хоҳолаб юборди. Георг папиросни лабининг четига қистириб, оғзидан ҳалқа-ҳалқа қилиб тутун чиқара бошлади.

– Икки тийинга қиммат экан тамакиси, қуйруғинга урай, – дея сўкинди у.

– Айниядан, Жож, – баравар чийиллаб юборишди Илона билан Вера.

Георг қип-қизариб кетди. У гоҳо-гоҳо орқа-олдига қарамай сўкиб қоладиган чапани спортчи эди ёшлигида. Яширишдан фойда йўқ – ўн тўккиз йил бўлганди Георгнинг спортни ташлаб кетганига. У ичмасдан туролмайдиган пиёнистага айланиб қолган, дилтанг, жиззаки асаблари адойтимом бўлган эди. Тўхтовсиз ичмаса туролмасди, мана ҳозир ҳам синфбоши Александр илтифотсиз гўзаллик тимсоли бўлмиш Мирьям билан бориб қачон мусаллас – ўша пайтлар еттинчи синфда ўқиётган кезлар синфдошларнинг ўтиришида ичишадиган “ширин олма мусалласи”ни келтиришади-ю, қачон ичишади – шунга сабри чидамай, ичи тошиб кутарди.

У пайтда-ку ёш эди ҳаммалари, мусаллас кўз очиб-юмгунча стол устида пайдо бўлар, шундай тезликда очилар ва “Олға” деган қийкириқлар остида ҳеч кимга, айниқса директорга – ҳеч нима демасликка ваъда бериб тўйиб ичишарди. Ана ундан кейин болаларча шўхликлар бошланар эди.

– Ҳозир мусаллас келади, – дея шипшитди унга Себастьян билан Георгга ўхшаб калбош бўлиб қолган Вольдемар. – Бу ёғини ўзинг биласан.

Низомда кўрсатилмаган эди, бироқ ҳаммалари хур фикрли одамлар бўлгани учун Вольдемар ўткир ичимлик – ё арок, ё спирт қуйиб олган, оқ тунукадан ясалган япалоқ идишни гўё ҳар эҳтимолга қарши тўлдириб орқа чўнтагига солиб оларди. Кўпинча, мусаллас билан қаноатланишмаганда ёки етмай қолса ўшандан отишарди. Баъзан Георг Вольдемар ё ветеринар ёки дорихонада ишлайди, дея тахмин қиларди, чунки ўн йилдан ошди, қанда қилмай олиб келар, негадир дорининг мазасими, хидими Георгнинг димоғига ўтириб қоларди.

Одатда улар кўп ичишарди, шунчалик аҳволга тушишардики, пировардида уларни кимдир, кўпинча, маънавий-ахлоқий масалаларда бир сўзли Мирьям тартибга чақирар, насиҳат қилар, керак бўлса пўстагини қоқарди. Айнан мана шундай одати учун Мирьямнинг Вольдемардан кўнгли совуб кетганди, ҳолбуки Вольдемар териси юпқа ва писмиқ Александрга нисбатан ҳам келишган, ҳам хушмуомала йигит эди.

Мана ўн саккиз йилдирки, Георг билан Вольдемар ҳар йили йигирма тўртинчи август куни кечкурун чайқалганча шундай кетаверса, эртага аҳволимиз нима бўлишини тасаввур қилиб кўрганмисиз, қабилдаги панд-насиҳатларини тинглашарди. Сир эмас, танбехлар асосан Вольдемарга қаратилган бўлар эди. Вольдемар ўн саккиз йилдан буён узлуксиз равишда Мирьямнинг кўнглини тополмасди. Иттифоко бир сафар шаррос ёмғир ёғарди, Вольдемар ғирт маст ҳолда бошини ҳам қилиб, насиҳат эшитарди, бирдан оёғи букилиб кетди-ю, йиқилиб тушмаслик учун Мирьямни ушлаб қолди. Аёл зотининг кўнглидагини шайтон ҳам билолмайди, деган гап бежиз эмас экан – Мирьям ногоҳон қучоқлаб шундай ўпа кетди: “Волли, жонгинам, сен барибир чинакам йигитсан, мардсан, аллакимлар ҳаром туқинга ҳам арзимади”, – деса-чи?..

Мирьям ҳаётида бир марта анъанага риоя қилмаган, бироқ буни Вольдемардан бошқа ҳеч ким пайқамаган эди, шунга ҳам саккиз йил бўпти. Пешайвон ўшанда қоронғу бўлиб шу сабаб ҳеч ким сезмаган.

Умуман олганда, анъанага мувофиқ Мирьямни уйига кузатиб қўйиш ҳамда кўнглини олишни синф бошлиғи Александр қўлга киритган эди.

Йиғилиш тугагунга қадар чой дамлаб келиш баҳонасида дам-бадам ташқарига чиқиб ўпишиб келишар, қолганлар эса бу пайтда уларнинг ортидан роса ғийбатини қилиб ўтиришар эди. Синфдошларининг гапларини эшитиб ўтирган паришонхотир Илона кейинчалик бизни тўйларингизга таклиф қиласизми ишқилиб, дея сўраганда, айтамыз, афсуски, биз ҳали-бери турмуш курмаймиз – аввал ўқиш, кейин оила куриш дея тирсиллатиб жавоб берганди.

Йиғилишдан кейин ҳаммалари биргалашиб вокзалга йўл олишар, у ерга боргач дам олгани ўриндикқа ўтиришар, Александр эса Мирьямни кузатиб кўйгани кетар, лекин қайтиб келмасди.

Бир йилдан сўнг яна учрашишарди.

– Сассь, педкенгаш шаъни учун ачитилган олма шарбатидан қитдай-қитдай олсак, директор эътироз билдирмас, нима дединг, – ҳазил аралаш таклиф қилди Георг, Вольдемар маъқуллаган бўлиб тирсаги билан уни туртиб кўйди. Йиғилиш чўзиладиганга ўхшарди, Густавни эслаб анча ўтиришди, Рихарднинг ҳалиям дараги йўқ эди.

– Эртага алгебрадан ёзма иш, тайёрланиб келинглари! Бировдан кўчираман, деб хомтама бўлманг! – деди Александр, унинг лаблари олча еган одамниқига ўхшаб қизил, соқоли қоп-қора, кети тоғорадай эди. – Хўп, мен кимни навбатчи қилиб тайинлаган эдим?! – деди чўзиб, йиғилганларга кўз югуртирар экан, – Мирр! – Унинг нигоҳи Мирьямда тўхтади. – Қани юр-чи, нима келиш лозимлигини тушунтираман!

Шундай деган Александр Мирьямни эргаштириб чиқиб кетди, уларнинг нияти нима эканини ҳамма биларди.

Улар бир талай мусаллас кўтариб қайтиб келишганда боғ эшиги ғирчиллаб очилди-да, қум тўшалган йўлкада Рихарднинг қораси кўринди.

Александр билан Мирьям қуюқ ўсган чирмовуқгул ёнида тўхташди ва хушламайгина унга қараб қолишди. Бошқалар ҳам энсаси қотгандек, Рихардни кузатиб туришди. Ёлғиз умум кайфиятини пайқаманган Вера қувониб кетди.

– Болалар, Рикс! – деди у.

Рихард енгилгина сакраб пешайвонга чиқиб олди-да, хуррам бир кайфиятда лаби-лабига тегмай гапира кетди.

– Минбаъд узр, иккинчи дарсга ҳам кеч қолганим учун, лекин минг афсус, эртарок келишнинг сира иложи бўлмади – ойим ювилган кирларни сиқиб бериб кет, дегандилар, эҳтиётсизлик қилиб дадамнинг куртқаларини йиртиб юборибман, шуни ямаб берай деб қолиб кетдим.

– Вох-ха-ха-ха! – кулиб юборди Вера оёқлари билан полни дупирлатиб.

Даниэль юзини буриб олди – Веранинг йўғон сони билан бир чети кўриниб қолган иштонини кўриб ижирганиб кетди.

Ниҳоят, Вера кулишдан тўхтади ва бошини эгганча кулоқ солди – бошқа ҳеч ким кулмаётганига ажабланиб қўйди.

– Р-Ри-Рихард, бу қ-қанақаси б-бўлди? – деди кучаниб Александр. Жаҳли чиққанда гапиришга қийналар – дудуклана бошларди. Анчадан бери бу ахволга тушмаётганди.

Иш жиддий эди: Рихард оддийгина енгил костюм кийган, оч кулранг пиджагининг тугмалари солинмаган, бўйнида нари-бери боғланган галстуги осилиб турарди. Калта иштон ўрнига одатдагидек шим кийган эди.

Даниэль юраги сиқилиб Рихардга қаради, сўнг Мирьям билан Александрга назар солди. Александр билан Мирьямнинг тиззалари дир-дир учаётганини кўриб ажабланди. Суяклари ўйнаб кетибдими, – дея хаёлидан ўтказди. Очиғи, Даниэль Рихарддан хафа бўлди. Болалигидан қийшиқ оёқ бўла туриб, калта иштонда келса-ю, Рихард олифта...

– Менга қара, кийимларинг... ўзингдами... бирга ола келганмисан? – но-рози оҳангда сўради Даниэль. Сўнг кўнглига оғир ботиб кетмасин учун мураса йўлига ўтди. – Кийинишга улгурмагандирсан-а, балки? Қани

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бўлақол тезроқ, келишдикми? Кейин келган жойидан давом эттираман, нима дединг, Сассь? А, Рикс?

Бироқ Рихарднинг қўлида ҳеч вако йўқ – демак, шундайлигича келган. Александр билан Мирьям энди эсларига тушиб қолгандек мусалласларни дўкиллашиб столга қатор териб қўйишди. Георг биттасини олиб ёпиштирилган ёрликни кўздан кечирди. Вольдемар чека бошлаган папирোসини Себастьянга узатди. Себастьян йўталди, лекин бу сафар ҳеч ким аҳамият бермади.

Рихард ўтирди. Стакандаги чойни олиб бир-икки хўплади-да:

– Бунақа ҳавода қвас ичган маъқул, тўғрими, – деди.

– Рихард, шу ҳам гапми? Биз анъанага мувофиқ чой ичиб ўтирган бўлсак, – эътироз билдирди Илона зорланиб. Унинг кўзи Александрга тушди-ю, юрагида оғриқ турди.

– Ҳа-я, – деди киноя билан Рихард.

Шундан кейин пешайвонга ноқулай жимлик чўкди. Қаердандир ўрмон ортидан момақалдирикнинг гумбирлагани эшитилди.

“Роса пайтида бошлади-ю... – деб кўнглидан ўтди Даниэлнинг. – Бугун бўрон бўлади. Рикс бекор қилди. Агар оёқларим бунақа беўхшов бўлмаганда ўртага тушиб аралашардим”.

“Ҳаёт зулмдан иборат”, – дея хаёл қилди Себастьян.

“Тезроқ ича қолсак эди”, – деб ўйларди Вольдемар.

“Эй худойим-ей, яхши бўлмади, болалар уришиб кетишмасайди”, – деб ўйларди Илона.

“Бир гап бўлганга ўхшайди, – деб ўйлади Вера ва кўйлагини тиззасига қараб тортиб қўйди. – Яхшиям кўзим яхши кўрмайди”.

– Ри-Рих-Рихард, муқаддас қасамёдлар қайда қолди, – деди Александр гижингудек бўлиб.

– Шунга айт, – деди истехзо билан Мирьям.

Рихард жиддийлашди, бошини қуйи солиб полга тикилиб қолди, сўнг қовоғини уйиб гап бошлади:

– Менга қаранглар, биласизми... – у тўхтаб сигарет тутатди ва ҳеч ким кутмаган нутқини бошлади: – Хўп, бўлмаса эшитинг. Ҳурматли синфдошларим! Тўғриси айтсам, мен атай шундай қилдим. Тушундингизми? Ҳаммангиз яхши биласиз, ўн саккиз йил бадалида ўша сиз муқаддас деб жар солаётган анъананингизни бирор марта бўлсин бузмадим, унга хилоф иш қилмадим. Мен ҳар йили, анъанага биноан кечикиб қолардим ва ўзимни оқлаш учун мактабдагидек куракда турмайдиган, бўлар-бўлмас баҳоналар топардим. Бугун ўзимни оқлаш учун шунинг ўзи кифоя қилмасмиди?! Мен ҳалиям шунақа тентакман. Фақат мана шу калта иштонлар ва шунга ўхшаган бизларни одамгарчиликдан чиқариб юборадиган баъзи қилиқлар, одатлар жонимга тегди, мени кечиринглару, лекин тоқатим тугади. Менга нима бўлганини билгингиз келаяпти, марҳамат билиб қўйинг. Лекин назаримда, билишни мутлақо истамайсиз. Бироқ мен барибир айтаман, ҳа, мен бахтли одамман. Бир неча йил бўлди бунга. Негалигини айтайми? Масалан, ўз ишимни яхши кўраман...

– Бас қил! – чидаб турулмайд кичқирди Мирьям. – Жим бўл, жим бўл, жим бўл! Диёнатсиз! Сен эътиқодимизни оёқости қиялсан, туйғуларимизни топтаяпсан, тупуряпсан бетимизга! Болалар! – Мирьям бошқаларга юзланди. – Муқаддас эманзорда бир-биримизни зерикарли, сариқ чақага қиммат, майда ташвишлар ботқоғига ботирмаймиз, бир йилда атиги бир марта йиғилиб, бир кунгина беғубор болаликка қайтиб яшаймиз, деб қасам ичмаганмидик!

– Мен турмушимдан шикоят қилганим йўғу, қаердан олдинг бу гапларни? Фақат калта иштон ва ҳоказоларга келсак, бунинг учун кечирим сўрайман, лекин жонимга тегди, нега бирдан бунақа деётганимни биласизми? Биламан, эшитишни хоҳламайсиз. Лекин шундай булса ҳам

айтаман, барибир – мен бахтли инсонман. Анча йиллардан бери ўзимни бахтли инсон деб ҳисоблайман. Нега? Шуни мисол келтирадиган бўлсам, биринчидан, ишим қизиқарли ва мен уни жон-дилимдан яхши кўраман.

– Бас қил, – шартта унинг гапини бўлди Мирьям. – Овозингни ўчир, ўчир! Уятсиз! Сен муқаддас одатларимизни оёқости қиляпсан, бизнинг эътиқодимизни масҳара қиляпсан, юзингда кўзинг борми демай тупуряпсан юзимизга! Болалар! – дея у бошқаларга юзланди. – Бир пайтда муқаддас эманзорда ҳеч бир-биримизга турмуш икир-чикирлари, зерикарли рўзгор ишлари ҳамда кундалик ташвишларимиз ҳақида гапирмаймиз деб онт ичмаганмидик! Ҳар йили бир марта йиғилиб, болалик пайтимиздаги каби бир кун, атиги бир кун беғам, эмин-эркин яшаймиз, деб қасамёд қилмаганмидик...

– Гапларингга қараганда ҳаётдан шикоят қиляпти, деб ўйлаш мумкин-а! – деди, истехзо билан Рихард.

– Ўчир о-о-овозингни! – дея қичқирди Александр. У қип-қизариб кетган, ҳатто ўша олчадек қирмизи лаби афт-башарасининг ранги олдида оқариброк қолгандек кўринарди, – Яхшиси бу ердан туёғингни шикиллат, ҳозирок!

Рихарднинг қошлари чимирилди.

– Бунақаси кетмайди, азизлар.

– Ҳушингга келса шу! – тўнғиллади Александр.

– Унақа бўлса гап бундай. Мендан хафа бўлмайсиз, – деди ўзини бошига уринибди Рихард. Ҳамма яхши кўрадиган ҳазилкаш йигитнинг ҳам ҳазилакам жаҳли чикмаганди. – Наҳотки шу қалта ва тор иштонда юришдан хузур қилсангиз, дўстларим, чок-чокидан сўкилай деб турибди-ю, қаранг...

– Рикс, тушунишни истамаяпсанми? – деди Даниэль ҳамон мурса қилаётгандек оҳангда. – Оддийгина эрмак холос. – Нима бўпти. Шунга шунча ғавғо кўтариш шартми?

– Эрмак эмас, бизнинг эътиқодимиз бу, – деди ғазаб билан Георг.

Рихард бошини кўтариб осмонга қаради ва ўзига-ўзи гапиргандек: “Қора булут тарқаб кетмоқда”, – деди. Сўнг яна болалар томон юзланди:

– Дарвоқе, эътиқод йўқ. Йўқ. Бемаънилик бу! Менга кўзингизни лўқ қилиб қарашнинг ҳожати йўқ. Ҳали шундай гапларим борки... Масалан, айтинг-чи, бир-бирингиз ҳақингизда нималар биласиз?

Ранглари оқариб кетган синфдошлар меровсираганча кўз уриштириб олишди. Низом бўйича улар бир-бирларининг турмуши ҳақида ҳеч нарса билмасликлари шарт эди. Бир йилда бир марта ўзларини эмин-эркин, беташвиш ҳис қилишлари даркор, бошқа пайтда ўзаро муомала қилиш у ёқда турсин, салом-алиқ қилишга ҳам руҳсат берилмасди, акс ҳолда, бу уларнинг эътиқодича йиғилишларининг самимийлиги ва табиийлигига путур етказармиш.

– Шунча пайтдан бери дўст бўлиб келаётган синфдошларингизнинг қувонч ва ташвишлари ҳақида нимани биласиз? Мен биламан. Кўп нарса эмасу, лекин ҳар қалай...

– У қаердан билади! – чийиллаган овозда сўради Вера.

– Мана аҳвол, тирикчилик, тушунарли, – Мирьям лабини тишлади.

Александр индамади. Унинг тиззалари тинмай қалтирарди.

– Қани, ким билади, Илонанинг нечта боласи бор? Тасаввур қилолмайсиз ҳатто, албатта!

– Ў-ў, – инграб юборди синфдошлари.

– Веранинг ҳали-ҳануз ёлғиз яшаётганидан хабарингиз борми? Ўзи биласизми ёлғиз яшаш нималигини? Садқаи... Э-э... Ўзингга бир қарагин Вера, хафа бўлмагину, лекин кимга ўхшаб қолдинг бу кўйлақда...– дея хитоб қилди Рихард.

– Менинг кўзларим яхши кўрмайди, – деди йиғламоқдан бери бўлиб Вера.

– Чунки ўша эътиқод, ўша анъаналар ман қилади сенга кўзойнак

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тақишни, – деди Рихард. – Александрнинг мактабда соқоли йўқ эди, ҳозир эса бор, у кишим бемалол ўстириб юрибдилар, сенга эса кўзойнак тақиш мумкин эмас, чунки сен мактабда тақмас эдинг-да!..

– М-менинг соқолимга тил теккизма!

Рихард Александрнинг гапига аҳамият ҳам қилмади.

– Себастьян олим эканини биласизми? Даниэлнинг мактабда ишлашини-чи?! Вольдемар ҳалигача бўйдоқ, доришунослигини ким билади?

– Узимам шунақа деб ўйловдим, – деди Георг орқа-олдини ўйламай.

– Георг! – дея уни силтаб ташлади Александр.

– Давом этамиз, бир замонлар синфимизнинг фахри бўлган, пешқадам спортчимизнинг ҳаёти издан чиқиб кетган, буниям билмайсиз.

– Билувдим шунақа дейишини, – Георг тишларини ғижирлатди. У ғазабдан кўкариб кетганди.

Мирьям шишани очди-да, шоша-пиша Георгга мусаллас қуйиб узатди.

– Узингни бос, сиқилма бечора дўстим, – деди у.

– Мана шу пешайвонли уйда ким яшашини биласизми? Ҳа, ҳа, айланиб келиб яна ўшаларга такалади, – бу ерда гўё ёши ўтган, кўнгли бўш эру-хотин яшар эмиш. Улар ёшларнинг ҳар йили йиғилишига ҳавас қилишармиш гўё ва уларга шароит яратиб беришни ўзларининг бурчи деб билишармиш. Бўлмаган гап! Бу ерда Александр билан Мирьям туришади, узок йиллардан бери эру хотиндек яшашади. Яна нима дей? Улар бефарзанд. Саккиз йил муқаддам ажрашмоқчи бўлиб, ярашиб кетишганди... Кечаси вокзалга чиқиб кузатиб қўйиш учун бирга кетиб, шу кетганча бир йилдан кейин кўришадилар, биладиларки, ҳеч ким бир йил олдин кузатиб келаман деб кетувдинг, қаёқда қолиб кетдинг, деб Александрдан сўрамайди. Биз эса товукмия куёнчалар эрталабки поездни кутиб тонггача ўтирамиз вокзалда, бу майнавозчиликнинг нима кераги бор!

Буни эшитган Мирьям ғиқ этолмай нафаси ичига тушиб кетди.

Александрнинг соқоли машъум кўланкадек бутун башарасини тўсиб олганга ўхшарди.

– Мен, мана шу ишларни айтиб бермоқчи эдим сизларга, эҳтимол, гапирмасдим, лекин алам қилди менга, бировнинг нинадек айбини туя-дек қилиб кўрсатганларинг етмагандек, мени бир муртадга чиқариб қўймаганингизда... Тўғри, бу билан ҳеч нарса ўзгармайди. Жаҳл келганда ақл кетар, деб бежиз айтишмаган. Узр...

– Энди афсус чекишдан фойда йўқ. Қилгуликни қилиб бўлдинг энди, – деди Александр. У бирдан дудукланмай қўйди.

– Мен афсус қилаётганим йўқ. Фақат Сизга ачиняпман. Аллақандай арзимаган калта иштон деб... шунча гап-сўз... Мен чегарадан чиққан бўлсам, кечиринглар... Гапирмасам бўларкан... Агар истасангиз мен кетаман бутунлай...

– Йўқ, нега энди... – деди Даниэль ночор овозда. – Кетма. Бирон йўлини топармиз.

– У ҳеч қаерга кетмайди, – деди ички бир алам билан Мирьям. – Сассь!

– Лаббай, азизам... – Александр дик этиб ўрнидан турди-да, мушталарини туғиб столга тираб болаларга кўз югуртирди – ана энди у чинакам мажлис раисига ўхшарди. – Қадрли дўстлар, ичимизда бир киши биз муқаддас деб билган анъаналаримизни оёқости қилиб, барчамизнинг туйғуларимизни таҳқирлаб, эътиқодимизни менсимай тупроққа қориштириб ташлади.

Қора булутлар қишлоқни айланиб ўта бошлади, айвонга салқин ва намхуш шамол ёпирилди. Веранинг елкалари титрар, сира ўзини қўлга ололмасди.

– Шўрликкина, – деди Мирьям ва мусалласдан қуйиб унга узатди. Вера кўнгиличан ва таъсирчан қиз эди, салга кўнгли бузиларди. Унинг

йиғлаб туриб кулиб юбориши ёки кулаётиб йиғлай бошлаши тийнатиининг шу жиҳатини яққол намойиш этарди. Ҳозир ҳам кўз ўнгида юз бераётган воқеаларга дош беролмаётгани шундоқ сезиларди.

– Шу ишимиз учун қамалиб қолмасак бўлгани, – деди Александр иршайиб.

– Нимасини айтасан, номард, – Георгнинг кўзлари мушукникидек ёнарди.

– Энг ёмони у эътиқодимизни оёқости қилди. Яна билиб туриб, – деди Александр. – Ҳа, йўл бўлсин, Вольдемар?

– Бориб, бир айланиб келай.

– Йўк, биродар, ҳеч қаёққа бормайсан. Ҳамма иштирок этиши шарт, бу анжуманда, – деди кўзини лўқ қилиб Александр.

– Унақа бўлса... хм-м?

Мирьям сабри чидамай боши билан ишора қилди.

– Ҳа, бўлақол тезроқ. Георгга ҳам бер.

Вольдемар чўнтагидан япалоқ идишни олди. Бунни кўриб Илонанинг капалаги учди. Вольдемар билан Георг четроққа ўтиб навбат билан бояги идишдан лўқиллатиб ича бошлашди.

Бекат узра чакмоқ липиллаб учди. Рихард индамай сигарет чекиб ўтирарди.

– Менга қаранглар, йигитлар, шу ишга нуқта қўййлик, майлими, – дея минғиллади Даниэль. – Бекорга ҳаммаси...

Сукунат чўқди.

Шу орада Мирьям уйга кириб бир нима олиб чиқди-да, Александрга берди.

– Битта чектир, оғайни, негадир юрагим сиқилияпти, – деб илтимос қилди чекмайдиган Себастьян. – Умуман шу ишингиз менга ёқмаяпти, бўлар иш бўлди, анъана энди тикланмайди, барибир.

– Тўғри, тикланмайди, ана шунинг учун жавоб бериши керак кимдир, – деди Мирьям. – Густавнинг толеи бор экан, бундай ишларни кўрмадиям, кўрмадиям.

– Густав нима қилиб ўлганини биласизми? – паст овозда сўради Рихард. – Мен дафн маросимида қатнашувдим. У шифокор эди...

Александр унинг гапини шартта бўлди:

– Сафсатагни йиғиштир. Густав ҳеч қачон шифокор бўлишга интилмаганди. У учувчи бўламан, деб ният қиларди. Қабрда тинч ётсин дўстимиз...

– Шўрлик Илона, – деди Мирьям, – бир оз ётиб дам олсин, бунақа гапларни кўтара олмас эди.

Вера жазава ичида уввос солиб йиғлар ва ора-чора кулар эди.

– Мана шуларнинг барига сен сабабчисан, кўриб қўй қилмишингнинг оқибатини, – деди Мирьям Рихардга. – Эсингда бўлсин.

Еру кўкни ларзага солиб момақалдиروқ гумбурлади, арилар печакгуллар ичига кириб кетишди.

– Георг! – чақирди Мирьям.

– Нега энди мен? – Георг истар-истамас айвон ёнига келди.

– Низомда шундай ёзилган, – деди елкасини қисиб Александр, – ўттиз еттинчи модда, иккинчи банд. Эсингдан чиқдими?

– Эсимда, жин урсин.

– Ол.

Георг пичоқни олиб, унга тикилиб қолди. Бу икки томони ўткир чархланган – дудама бўлиб, айвондаги хира ёруғда қандайдир ним яшил тусда товланиб кетди.

– Волли, яна озгина қуй, жиндай етмаяпти, бу аҳволда ҳеч нарса қилолмайман, – деди Георг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Гандираклар Вольдемар унинг ёнига келди. У ғирт маст эди. У ўзича аллақандай қўшиқни хиргойи қилган бўлди-да, Мирьямга қараб кутди, лекин Мирьям одатдагидек гапни чўзмасдан қисқагина қилиб:

– Нега қараяпсан, қуй Георгга! – деди.

Георг спирт қалқиб кетгунича япалоқ идишни кўтариб ичди.

– Ана бўлди энди, жойига тушди, – деди куфлаб бўлгач, у оғзига ҳеч нарса олмади.

Рихард синфдошларига бирма-бир кўз югуртирди. У нима қиларини билмасди. Шошилмай оёғини чалиштириб олди-да, ўзи томонга келаётган Георгга қаради.

– Шу билан бирон нима ўзгариб қолармиди? – деди ўзича тушунтирмоқчи бўлиб Себастьян. – Анъана бир марта бузилдими – бўлди, унинг анъаналиги қолмайди. . . Янгисини қаердан оласан?

– Анъананинг янги-пангиси бўлмайди, оғайни, – дея эътироз билдирди Александр. – Бизнинг анъаналаримиз синовлардан ўтган, табаррук ва қадимий – қанақа гўзал эди, тўғрими? Нима дейсан, Георг?

– Георг! – Мирьямнинг овози кескин янгради.

Георг Рихардга яқин келди. Рихарднинг ранги оқариб кетди-ю, шундай бўлса ҳам кулимсиради.

– Вой тентаклар-ей! Наҳотки. . .

– Тур ўрнингдан, – деди хириллаб Георг.

Рихард атрофга аланглади – Вера жазава ичида йиғлар, Себастьян норози бўлиб бошини сарак-сарак қилиб турар, Даниэль кўзларини олиб қочар, кайфи баланд Вольдемар, Александр билан Мирьям ҳайкалдек қотиб туришар, Георг қўлида пичок. . . – унинг нафаси ичига тушиб кетди, елкасини қисганча секин ўрнидан турди.

– Қизиқ бўлди-ю бу ёғи, – деди у. – Бу майнавозчиликни бас қилсак бўларди тезроқ. Сизга шу иш зарурми, зарурми, ўлган киши бўлиб ярим соат хазонлар устида ётаман, мана. Фақат битта шарт билан, кейин менга жавоб – кетаман. Бу даргоҳга бошқа келмайман, асосан Александрни деб. Қутуриб кетганга ўхшайди, қаранг. . .

– Георг!

Георг бир зарб билан пичокни Рихарднинг чап кўксига санчди. Рихард ҳайратланган каби кўзларини катта-катта очиб Георгга қаради.

– Ў-хў, шунақа. . . – унинг гапи бўғзида қолди; оғзидан қоп-қора қон отилиб чиқди-ю, гурсиллаб полга йиқилди.

Хамма бир чеккага ўтди. Рихарднинг кўзлари қуюқ ўсган печакгуллар ва арилар ғужғон ўйнаётган томонга қараб бақрайганча қотиб қолди.

– Алвидо, Рихард, – деди ўкиниб Даниэль.

Тахта зинага бир неча ёмғир томчиси урилди.

– Начора, анъанани бузиш оқибати ёмон бўлади шунақа, – деди Александр.

– Нима бўлганини ким тушунтириб беришга қодир? – деди қайси бирлари йиғламсираб.

Улар ҳалиям ўзига келмаган Илонани қўлтиғидан олиб уйга кириб кетишди.

Ёмғир шаррос қуя бошлади. Айвонда ёлғиз Рихарднинг жасади қолди.

*Рус тилидан
Олим ОТАХОН таржимаси*

Имант ЗИЕДОНИС

Шоир, носир, драматург Имант Зиедонис 1933 йилда Латвиянинг Слок шаҳрида туғилган. 1959 йилда филология мутахассислиги бўйича бакалавр дипломига эга бўлган. Ижодий фаолиятини шеърлар ёзишдан бошлаган муаллиф наср ва назм оралиғидаги чуқур ҳиссий таъсирчанликка эга янги адабий шакллар яратишга уринган. Унинг “Эпифаниялар”и ақлнинг мусиқий ўйинларига ўхшайди, “Эртақлар”и рангдор фикрларнинг уйғун композицияси, “Курземите” бўлса – кичик эстетик тадқиқотлардир. Латвия халқ шоири. Имант Зиедонис 2013 йил Ригада вафот этган.

Қуйида муаллифнинг “Парвоздаги тош” тўпламидан парчалар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

ЭПИФАНИЯЛАР

Эпифания – юнонча сўз. Инъикос. Каишф. Сезилар-сезилмас суръат, қисқа чақин, тезоқар ҳаётнинг зим-зиё лаҳзаларидан парчалар, таранг тафаккур қуйқалари, ишора, сезим, ҳаракат, қилиқ, қандайдир буюм.

Қисқа чақинлар, суръатлар, баъзида бир-бирини рад этувчи нимадир – диалектик зиддият – турли ҳодисаларнинг умумийлиги ва ҳатто яғонадаги тўла зидлик – диалектик алоқа – узлуксиз оқим. Ва оқимнинг умумий йўналиши – тугилишдан тугилишгача, тугилишдан ва яна тугилишгача, ўлим остидаги тирикликнинг мангу тантанаси, ҳаёт, унинг абадийлиги, енгилмаслиги, зарур бўлган жамики тантанавор оҳанглар.

Эпифаниялар – бу жўн мазмуннинг шеърга солингани эмас. Уйлашимча, улар шеърга яқин.

Яқин, аммо тамоман шеърлар эмас.

Эҳтимол, насрдаги назм?

Эҳтимол, назмдаги наср?

* * *

Ҳали эрта. Кўп эрта ҳали. Ҳали кўзларини очмаган қуёш. Ҳали беланчакни тебратмас она, отларидан хабар олмади ота. Пойабзаллар ётар эшик ортида, остона эшиги ортида, сафар эшиги ортида.

Кечаги кун саҳн тахталари тирқишларида ором олар. Аранг эшитилувчи хўрсиниш пиёла сочиғига беркинади, гўё серғалва сўз печ кулига сингиб кетгани мисол.

Аммо сездирмайин тонгга ўтиб олар тунги туш ва мана столда уйғонган қалпоқ. Қалпоқ кўз очган илк хўрозлардек жуда ҳам эрта.

Буткул эрта, тамоман эрта. Илгакдаги қалпоқлар мени кутар – кетмоқлик керак.

Ҳали менга бор. Илк қадамим кўя олмадим ҳали, эшик тутқичига бирор бора қўл урмадим ҳам, бирор бора куйлолмадим саҳар шабнамларига.

Ҳали хушлашмадим қуёш билан, йўқ. Биладан, у эрта тонгда балқади, учинчи ва тўртинчи хўроз кичкириғи оралиғида ёки бошқалари оралиғида, эҳтимол, адашгандирман – ҳар ҳолда, яқинлик соати, ахир уйқудаги батрақлар пишиллаши тинган, дераза пардалари тушириб кўйилган.

Ўзимнинг илк остонамдан ўтиб бораман – ғира-шира нимадандир – имконсизлик ва хотирлашдан – буду нобуд омонат нимадандир – ўз остонамдан – туманли саҳарга томон. Бу ахир болалигим.

Совуқ ва совуқбош қуёш ўз сўзини айтмади ҳали, йўлак олиб кетар туманга. Унда, туман оқлигида менинг қудуғим бошида ўрнашар аввал. Йўл аввали, демак, остонадан қудуқка қалқар. Бу ёдимда қолади. Сўлда четан, ўнгда арғувон, йўлак заранг, йўлак қайишқоқ, ўтар яшил ўтлоқ ёқалаб, ҳозирча йўқ, бошқа ҳеч йўл йўқ.

Қудуқ туби. Термуладан – ўша чуқурликда, олисда ёғдуланар сув.

Овоз бераман: “О-о!” садо берар, жаранг сочар, куйлар сас – Мелиайлис хори мисол.

Ёғоч қудуқ тепасида бир ғалати арғамчи. Ён атрофда ҳеч зоғ бўлмаса, ким

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

уларга тортиб беради? У кимга керак – ўша сув, ўша зим-зиё чуқурликдаги?
 Ушанда эшик очилар, она чиқиб келади ва дер:
 – Тез орада туғилар қуёш. Тезроқ тургин сен – менинг ўғлим.

* * *

Ўзи билан бахслашилмас – бахс қилинар бошқалар билан.
 Дарё соҳил билан бахслашар.
 Қирғий шамол билан довлашар.
 Бир тил бошқа тиллар билан беллашар.
 Кўзга кўз, тишга тиш.

Аммо ўзига қарши келгувчи кўз йўқ, ўзига қарши келгувчи тиш йўқ. Ўзи билан бахслашмайдиган ўзгалар билан қандай бахслашсин. У жанжалкаш бўлади. У бахслашишни истамайди – у жанжал кўтаради. Дарё соҳил билан уришади, қўнғиз стол билан уришиб қолар, ит-чи, суюк билан ғажишиб ётар, инсон – инсон билан. Бу уришқоқларнинг улуғ қўшини – улар ўзлари билан бахслашишни хохламайдилар.

О, ҳа, мен тушунаман – дарёнинг, ғолиб дарё остонасининг, бир вақтнинг ўзида ўзи билан довлашиши имконсиз, негаки у ҳолда у ғолиб келолмас. Тиш бошқа тиш билан қарши турганда бир нафас ҳам ўзи билан бахслаша олмас – унда унга ғалаба насиб бўлмайди. Кўзнинг кимнидир ўртамоқ ва жазб этмоқни хоҳлаган чоғда ўзи ўзидан шубҳа қилиши имкондан хориж, бу ахир ўз кучини қирқмоқ дегани.

Хўш кейин-чи, кейин?

Ҳозирча дарё лашкарлари тамом ғолиб эмас, аста-секин гир айланар сув гирдоблари – ҳеч фикрга толмасмикин ўшанда дарё? Кўзларинг бегона кўзлар устидан ғолиб келгач, сўнг, ўзи билан тортишиб азоб чекмайдими ўшанда?

Азоб чекмасми? Ўшанда сен телба. Ва сенинг девонавор ғолиблигинг.

Агар дарё гирдобларсиз, сув сокин тортса, агар пиво ўз кучини бой берса ва одамлар ўзаро зиддиятга бормасалар – ўшанда якка савдойилар мағлуб кетарлар. Шубҳасиз. Ҳеч вақт шубҳа билан кузатмаслар шунда ҳаётни.

* * *

Бу дунёда ҳеч нарса бизга тезгина тақдим этилмас. Дунё ғалат тузилган. Кутгин, ҳар қадамда тайинлашади: кутгин, кут.

Доимий ва машаққат ичра кутаман. Кутаман, қачон келади троллейбус. Кутаман, қачон етилади картошка. Кутаман, қачон юксаламан самога. Аммо шунда менга айтарлар: шошма, кут, аввал ўз дунёнда яшаб тур.

Дунё интизорликда. Она фарзанд кутади, қиз муҳаббат, фахрий хизматчи мукофот кутади, озурдажон рўшнолик. Кут, бироз сабр кил. Сен чидайсан, вақт эса тўхтаб бормоқда – кутишга эврилмоқда. Вақтнинг ҳар улуши шундайин маънисиз танбаллик сабаб созурилади. У галдаги лаҳзани кутади – орта тисарилмаса эди, иш аввалидан чекинилмаса эди.

Яқин бормоқ учун пешвоз чиқмоқ керак, кутиш эмас.

Айтишади – кутсанг-чи, кечаси ётиб ўйла, эртаси туриб сўйла. Бу беғамлик ортига беркинишмасми, эмишки, эртага бажариш мумкин бўлганни бугун бажарма? Шундайин, кечиктирилар эрта яна бир кунга. Келажак – аввал-бошдан чекинувчи ҳайбатли ям-яшил қисқичбақамидики, истиқболимиз томон ўрмаласин?

Биз келажакка кириб борамизми ёки келажак бизга кириб келадими?

Кут, келажак келади. Кутгин, ҳали футбол дарвозаси чошиб келади тўп истиқболга ва нишон яқинлашиб борар ўзи учун ўқни сўраб олгани. Кут! Сабрли бўл! Шошилма! Бардош билан кутгин ва сенинг вақтинг келади.

Аммо фақат сенинг сўнгги нафасинг сенга шундай келади. У аллақачон йўлга чиқкан. Ва чалади оёқларингдан.

Сабр таги сариқ олтин, маъқуллайди мақол.

Энди йўқ! Яқинлашмоқ – истиқбол томон юрмоқ керак, кутиш эмас!
Энди йўқ!

* * *

Сизга айтаман – куйланг! Шу сизга маъкулми, куйлайверинг. Қасдма-қасд дағаллик билан бўлса ҳам қойим туриб куйланг. Куйланг, таҳқирлаганнинг кўзларига кириб куйланг. Куйланг, сизни тепкилашганда ўз афзаллигингизда шодланиб куйланг.

Мен яхши тушунаман буни. Кичкиналигимда кўрганман ойнадан: қўшни аёл ўз ўғилчасини саваларди.

У бостирмада турар ва куйларди. Она уни калтаклар, у бўлса жилмаяр ва куйларди. У хўрларди, у куйларди. У таёқлаб толди, у куйларди. У кўлларини туширди, у кетди силаганча лат еган елкасини ёшлари билан, у тўқирди хуш оҳанглар.

Куйланг тирбанд автобусларда ва бунинг учун ҳақ сўрасалар – тўланг!

Куйланг, мусаллас симираётганда. Куйланг қабрлар бошида. Нега жим туришингиз керак, куйланг. У эшитмас. Унинг учунмас. Куйласангиз-чи, унинг қазоси эмас, ўз ҳаётингиз учун. Қабрдан унган игнабарглар ҳақидамас, чўккидаги ҳов анави япроқчалар ҳақида. Ўзингиз – тириклигингиз учун куйланг, куй сизга керак, унга эмас.

...Сен тунда уйғонгин ва тинглаб кўр – булбул куйлар. Мана ахир кўр, куй тунда яшамокда.

Куйлармисан тонгда, куёшли тонгда? Ўкинч, нафрат куйларими, музаффарият куйлари?

Қани, қаерда у, сенинг олға бошловчи куйинг? Сен аллақачон ғолибмисан – тонгда куйлаётган? Ёки мағлубмисан – тамом куйламаётган?

Сезяпман – қанчалар чекланган мендаги ақл. Сезяпман, аллаким – меҳвар – доимий изтироб чекувчи. Уни боғланган сигир биламан. Ўз қозиги атрофида тез, типирчилаб қанчалар чопса, ўшанча қисқарар мендаги арқон. Ўз қозиги атрофида айланверар, аммо жамики доира мендан торайган, энди унинг айтгани бўлмас.

Мен билмасман, нима кечар кейин, ундан-да кейин. Кўрсичқон ердан ўрмалаб чиқар ва менга дер: “Ҳов анави яйловда, ҳов анави ўрмон этагида шунчалар созми?” Унга қандай жавоб айтайин? Номус иқроор бўлар: менинг арқон тутишим менга лобид эмас. Сўзсиз бош силкийман – билганича тушунаверсин.

Аммо ахён-ахён, бехосдан, олис гўша ажиб лаҳзаларда ёнимда чақнар. Мен тухум ичига кириб бороламану, қобикни парчалай олмасман. Мен пўлат сандиққа тушоламану, синдирилмасман уни. Дунё нозик ва қайишқоқ ҳолатда воқе бўлар мен учун.

Кеча қўлим шохдаги олмага етмаган эди, бугун-чи, уни шунчаки олиб кўёламан. Кеча мен эплолмасдим, ўйлолмасдим ўша олма ҳақида – гўё юкқак чўккида эди, бугун-чи, қўлим ҳатто узун ва узайиб борар яна ҳам.

Уша кез мени кўрқинч тутар – тўхтамасми қўл – узилай деб турган шунчалар ингичкалиқдан, шунчалар иничкалиқдан ва мен қўлларимни тортиб оламан. (Билмайман, қай ватандан ва ортиқчалиқ қилар мана шу керагидан ортиқ ва кўп нозик кўркув.)

Бордир кўп ортиқлик ва ингичкалиқ, унинг учун масофа йўқ. Ва қўлимни қўйиб юборгум узайишига, ўсиши ҳам қолишига нечоғлик мумкин бўлса ингичкалиқда, нечоғлик мумкин бўлса узунликда, ахир, ҳов анави юкқакда – олма! Қўлларим бўлиб борар тамом ингичка, яна ингичка, тездан учиб борар куз осмонда мезонлар монанд.

Ушанда менга кимдир айтар: “Бу ахир қўллар эмас. Бу қўллар эмас. Қўл шундайин бўла оларми? Олмага бундай қўлларнинг узайиши имконсиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Умуман олганда, қўл бундай ҳолга тушмайди”.

Аммо мен яхши биламан, қўл шу қадар ингичка бўлоладики – ҳатто кўз илғамас, ҳатто кўринмас, фақат илғаш мумкин бўлган миқдорда. Мен буни биламан, кирмасман ҳеч кимнинг сўзига, узайиб бораман ва ҳозир етказаман уни олмага.

Ва бирдан сезиб қолдим – ингичкалашиш ҳаддига етди, ҳаддимга етдим. Бу менинг чегарам. Бу оғрикли, бу бир даҳшатли. Сезаяпман яна ўз чекланганлигим. Агар сал-сал, яна сал-сал узайганимда – менинг қўлим узиларди. Ва ҳеч қанақасига мени юксакдаги ўша олмага етказолмасди.

Худди шундай нигоҳ билан, худди шундай хид билмоқ билан.

Менинг бурун паррақларим – нозикмижоз скрипка. Жасмин гуллаган қора тунда қандайлар ўйнайди у. Аён ҳис қиламан хидни – Янов куни¹ кўшиғидагидек – шундай хид келар қайинларнинг сўлгин япроқларидан.

Менинг паррақларим ёқимли куй куйлар. Кўкат ва карамдан ҳозирланган ажиб попури ҳақида. Эзгулик хиди, сельдь балиғи хиди, денгиз билан елим этик хиди келар мен томон. Тўй кўшиқлари ифори келар – миртдан². Сўлган нинабарлар хиди бўлса қабристонлар сўқмоғидан ўтиб келади менга.

Сезилар-сезилмас янада нозик хидлар келмоқда. Тинглаяпман, болта қандай хид берар – ха, ха, у қатрон хидини беради, аммо яна нимадир аралаш келар, яна нимадир – у олма дарахтларин кесганга ўхшар. Нега?

Шундай хид берар экан-да ёмғир томчилари!..

(Гўдак нон ва асал билан бор ва асалнинг ялтироқ томчилари томарлар ерга...)

Биз сен билан олчаларни жуда кўп едик, мана энди эринчоқлик билан оғиз очасан ва тотли олчаларни мажбурлаб лабларингга тутаман...)

Бир куни мусаллас тўла қадахни тўкиб ташладим кимнингдир башарасига, мен ҳеч ўқинмадим бунда...)

Буларнинг ҳаммаси буғга айланаётир қачонлардир ёмғир томчиларига айланган хидлар. Ёмғир ёғар чоғда бурун паррақларимда бу ифорлар ўйинга тушар – ноктюрн ижро этмоқда ёки кўхна менуэтга ўхшаш бир нима.

Хидлар товушларга эврилар, товушлар хидларга кўчади. Қандайлар куйлайди тун бўйи аждар оғизлар!

– Эҳ, мумкинмас бундай бўлиши сира мумкинмас! Бу қандайин издан чиқишлик, бу шунчаки хаста тасаввур!

Сиз айтинг, мумкинмасми? Узлари текшириб кўришлари мумкин – либосларни ечинг, барини ечинг, тулинг ёмғир остида ва унинг остида шодлик анқийди! Кўлмақлару ёмғир томчилари хид таратмасми – улар оида ва халқ, инсон ҳаётининг ифорини бермасми?

Урмон оқ кўзикоринлари баритонни бермасми? Кўзикоринлар – алыт, тамаки – сопраномасми? Кўзикоринлар балериналардек рақсга тушмасми?

Гуллолар итнинг тунги узоқ увлашини эслатмайдими?

Товушлар сокинлик яна инжалик. Сеза бошлаганман – қаердан бош кўтарар кўзикорин ва кутдим уни. Мен деярли эшитганман – дарё юзасидаги чумоли кулгисини. Аллақачон қўлим етган осмондаги арчамонанд булутга. Аммо тамом қилмай кўрқаман – шулар ростми, шулар меъёрми?

Ва қайтдим ортимга – еттирангли дунёга, еттиоҳангли дунёга.

До-ре-ми-фа-соль-ля-си-до. До-си-ля-соль-фа-ми-ре-до. До-ре-ми-фа...)

Етти. Бошқа йўқ.

*Рус тилидан
Шаҳноза НАЗАРОВА
таржимаси*

¹ Янов куни – Лига ёки Яшил кун номлари билан аталувчи Латвия халқ байрами. Қуёшга топиниш билан боғлиқ бўлиб, 23 июндан 24 июнга ўтар кечаси нишонланади. Бу энг узун кун ва энг қисқа тун ҳисобланади.

² Хушбўй оқ гулли, доим яшил тусда турувчи бута.

³ Кичик мусиқий асарлар.

ИЖОДНИНГ ШАРАФЛИ ЙЎЛИ

Хар бир халқнинг санъати, адабиёти унинг тақдири, тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Эстон халқининг ўзига хос адабиёти, меъморчилиги, халқ оғзаки ижоди, тасвирий санъати ушбу элнинг характери, зийнати, тақдиридан хикоя қилади. Жумладан, машхур рассом Кристьян Рауд чизган расмлар ҳам давру замонлар ўтишига қарамай, ушбу халқнинг орзу-армонлари, тарихининг бетакрор саҳифаларини таъсирчан ифода этган асарлар сифатида бугунги кунда ҳам қадрланади. Ҳар бир асл ижодкор илҳомни ўзи туғилган юрт, халқининг ўй-фикри, ташвишу қувончларидан олиши табиий. Кристьян Рауднинг ижодида ҳам бу ҳол яққол кўзга ташланади.

Рассом 1865 йил Россия империяси тасарруфидаги Эстландия губерниясининг Кирикукюла қишлоғида дунёга келди. У эгизак укаси Пауль билан болалик чоғидаёқ расм чизишга қизиқади. Атрофидаги одамлару табиат уларнинг тасавурида рангин нақшлар билан гавдаланади. Ака-укаларнинг болалик даври осон кечмади, отаси барвақт оламдан ўтди. Кристьян тўққиз ёшида қишлоқ мактабига борди, кейин таҳсилини черков мактаби ва Ракверск уезд билим юртида давом эттирди. Сўнгра маърифат ва маданият маркази ҳисобланмиш Тарту шаҳрида

қишлоқ мактаблари учун мутахассис тайёрланадиган семинарияда таҳсил олди. Бир муддат мазкур шаҳарда ўқитувчилик қилиб, 1892 йил Санкт-Петербургга йўл олди. Таҳсил давомида (1892 – 1897) эстон дехқонлари ҳаётига оид “Пакри оролидаги кампир”, “Ёлғизлик” каби реализм йўналишидаги асарлар яратди.

XIX асрда Эстонияда санъат ва адабиёт соҳасида катта бурилишлар содир бўлди, айниқса, миллийликка алоҳида эътибор қаратилди. Асрнинг иккинчи ярмида машхур Иоганн Кёллер эстон тасвирий санъати ҳамда ҳайкалтарошлигини янги поғонага кўтарди. Кёллернинг “Ип йигирувчи аёл”, “Афсунгарликдан уйғониш” каби машхур асарлари ҳар бир тасвирий санъат мухлисини ўзига жалб этарди. Россия пойтахтига келган Кристьян юртдоши И.Кёллер билан учрашди. Кристьяндаги истеъдод учқунини сезган Кёллер унга Империя Бадиий академиясига ўқишга киришини маслаҳат берди. Кристьян ушбу академияда тўрт йил таҳсил олди, кейин Петербургни тарк этиб, Германияга, аввал Дюссельдорфга, сўнгра ўзининг маҳоратини ошириш учун Мюнхенга борди. Лекин она-Ватан меҳри уни Тартуга олиб келди. У шаҳарчада ёшлар учун ижодий студия ташкил қилди. Студия ва гимназияларда дарс бериш баробарида ижоддан тўхтамади, расмлар чизиб, мақолалар ёзди. “Улим навоси”, “Одам ва тун”, “Қачон?”, “Дафн маросими” каби асарлари шу давр маҳсули бўлди. Кристьян Тарту шаҳридаги Эстония миллий музейига (бугунги кунда Эстония Фанлар Академиясининг Этнография музейи деб аталади) асос солди.

Маълумки, Шарқда азалдан китобларни миниатюра асарлари билан безаш анъана тусига кирган, бу ҳодиса Европада ҳам одатга айланганди. Жумладан, ушбу мақоланинг қахрамони ҳам шу йўналишда Эстонияда беназир рассом эди. Эстон шоири Юхан Лийванинг 1910 йилда чоп этилган шеърлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тўплами ҳам айнан Кристьян Рауднинг иллюстрацияси билан ўзгача “қиёфа”га эга бўлди.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши К.Рауд каби ижодкорлар ҳаётига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Рауд уруш бошланиши билан Таллинга, укаси Паулнинг олдига келди. Бу ердаги мактабда ўқитувчилик қилди ва энг сара асарларини яратди. Россиядаги 1917-йил тўнтаришидан кейин у Эстонияда қолди. 1919 йилда уни Эстония музейлар жамияти раиси этиб сайлашди. Кейинчалик, ушбу жамиятнинг ҳамда Рассомлар уюшмасининг фахрий аъзосига айланди.

1910 йиллардан у фольклор образларига мурожаат қилди. “Қабрдаги қиз” (1919) номли триптихи ҳам айнан халқ оғзаки ижоди асосида яратилди. Лекин “Калевипоэг” халқ достони унинг ижодига катта таъсир кўрсатди. 1935 йил Эстония адабиёт жамияти ушбу тарихий достонни тўлиқ чиқармоқчи бўлди. Уни расмлар билан безашни Кристьян Раудга ишониб топширишди. Шу билан истеъдодли рассомнинг ижодида янги давр бошланди. Рауд ушбу достондан илҳомланиб, аввал “Калевнинг унаштирилиши” композициясини яратди. Кейинчалик достон қахрамонлари образларини ўзида мужассам этган 21 та расмдан иборат иллюстрация туркуми вужудга келди. Шу тариқа моҳир рассом достондаги воқеалар, сюжетларни қайтадан ҳикоя қилиб бермасдан, тасвирий услуб билан асар руҳиятини баён этди. У ижодида экспрессив-монументал усулдан кенг фойдаланади, асарларида ёғочдаги кандакорлик усули ҳам кўзга ташланади. Достоннинг қахрамонлари ландшафт фониди, ер, осмон ва сув билан уйғун ҳолда тасвирланади. Турли персонажларда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги муросасиз кураш ўз ифодасини топган. Бу ҳолатни, айниқса, “Калевипоэг ва сув” асарида кўриш мумкин. Шу тариқа “Калевипоэгнинг ўлими”, “Калевипоэг дўзах остона-

сида”, “Калевипоэг ва оролчадаги қиз”, “Калевипоэг шудгор ортида”, “Шаҳарча қурилиши” каби асарлар Кристьян Рауд ижодининг энг юксак асарлари сифатида жаҳон тасвирий санъат билимдонлари томонидан юқори баҳоланган. “Тош кўтариб келаётган Линда”, “Линданинг ўғирланиши” каби иллюстрациялари ҳам эътиборга моликдир. Унинг аксарият расмларида халқ руҳияти ва Она тупрок мавзуси ўз бўйини кўрсатади, улар асосан, реализм, романтизм, символизм йўналишида чизилган асарлардир. Рассом чизган суратларда Эстония, унинг халқи, тарихининг сийрату тийнатиини уқиш мумкин.

Рассом умрининг охирларида табиат мавзусига ҳам мурожаат қилади. 1938 – 1940 йилларда яратган “Ригульди манзараси”, “Йиғим-терим мавсуми”, “Қишлоқ йўли” каби асарларида атрофдаги борлиқ ўта оддий, аммо жозибали тасвирланган. Замонда рўй бераётган ҳодиса ва воқеалар тасвири эса иккинчи ўринга ўтади. Бу жихат айниқса “Дехқон уйдаги хона” (1939) асарида яққол кўзга ташланади. Рассомнинг ўз-ўзига қайтиш ҳолати, руҳий кечинмалари асарларида ҳам ўз аксини топади, жумладан, 90-йилларда яратган сюжетлари умрининг охирида ҳам ижод мавзусига айланади.

К.Рауднинг ижодига баҳо беришда у яшаган давр руҳи ва кайфиятини ёддан кўтармаслик лозим. Маълумки, Эстония ўзининг жуғрофий жойлашуви сабаб кўп асрлар давомида Германия ҳамда Россия маданияти таъсири остида бўлган. Кристьян Рауд рус ва немис тилларида таҳсил олди. У ўзга маданиятлар таъсирида камол топган бўлса-да, лекин унинг ижодида миллийлик, ўзликни англаш ғояси асосий ўрин тутди. У умрининг охиригача халқнинг орзуси билан яшади, ижод қилди. Унинг бахти ҳам шунда! Таллин немислар томонидан ишғол этилган чоғда 1943 йил шу ерда вафот этади.

Эстон халқи ўзининг гуманист ва ватанпарвар рассоми Кристьян

Рауд хотирасини ҳануз чексиз ҳурмат ва муҳаббат билан ёдга олади. 1968 йил Таллин шаҳрида бунёд этилган ҳайкал, Эстония миллий валютасида (1 кронда, 2011 йилгача, Эстония евро худудига

киргунга қадар) акс этган сурати мисолида ҳам кўриш мумкин. Зеро, халқ ғами, орзу ва армони билан яшаб, ижод қилган rassom хануз халқ хотирасида барҳаёт.

*Шоқаҳҳор САЛИМОВ
тайёрлади*

ҲАЁТИМ САНЪАТ УЧУН

Успектакллари билан тарихнинг бир даврига кўзгу бўлди ва ўзи Латвия санъати тарихида бир даврга айланди. Таникли латиш журналисти Андрей Волмарснинг бу таърифи сизу биз номини эшитган ёки экранларда кўп кўрган ахамият бермаганимиз, танимаганимиз – улуғ санъаткор Ольгерт Кродерс ҳақида.

Болтиқбўйи мамлакатлари театр ва кино санъати ривожига улкан ҳисса қўшган бу йирик театр режиссёри ва актёри 1921 йилнинг 9 августида Латвиянинг Рига шаҳрида дунёга келган. Унинг отаси Роберт Кродерс театр танқидчиси ва таржимон, онаси Герта Вульф эса истеъдодли актриса эди. Бўлажак санъаткорни гимназияга ўқишга берадилар. Ольгерт у ерда яхши таҳсил олади. 1940 йилдан Латвия университетининг фалсафа ва филология факультетида ўқишини давом эттира бошлайди. 1941 йилнинг

июнида Кродерслароиласи Сибирга сургун қилинади. Орадан бир неча йиллар ўтиб, улар Латвияга қайтиб келгач, Ольгерт театрдан нажот топади. Аслини олганда, у ўзини санъатдан айро тасаввур қилолмасди. Дастлаб 1950 йилдан Янги Рига театри режиссёри Эдуард Смильгис репетицияларини кунт билан кузатади. Дайлес театри спектаклларига тақризлар ёзиб, бир муддат танқидчилик билан шуғулланади. 1956 йилдан Полиграфчилар марказий клуби ҳаваскорлик труппасига қўшилади ва улар сахналаштирган томошаларда роллар ижро эта бошлайди. Мазкур труппада ишлаб, маълум тажрибага эга бўлгач, Дайлес театрига ишга ўтади. Бу театрда 1959 йилга қадар режиссёр ёрдамчиси бўлиб меҳнат қилади. Ўтмишнинг ва замонасининг энг кучли режиссёрлари ишларини синчковлик билан ўрганади. Бу йиллар Кродерснинг ижодий юксалишида ўта муҳим босқич бўлади. 1959 йилда Лиепай театрига ишга ўтиб, “Олов ичра” илк мустақил спектаклини сахналаштириши билан унинг режиссёрлик фаолияти бошланади. Сахналарда орттирган тажрибалари ва билимига қаноатланмай, Москва давлат театр санъати институтининг Олий режиссёрлик курсида ўқийди. Унинг чинакам режиссёр бўлиб шаклланишида рус театрларининг таъсири ниҳоятда катта. “Современник” театри актёрлари ижроси ва режиссёр Олег Ефремов ижоди уни жуда қизиқтириб қолади. Анатолий Эфрос ижоди, унинг ўзига хос нозик психологик услублари Кродерс учун юксак намуна бўлиб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

хизмат қилади. Ленинградда буюк режиссёр Георгий Товстоногов билан танишиб, унинг тажрибаларидан баҳраманд бўлади. Россия бўйлаб гастроллар уюштирган “Комеди Француз”, “Берлин ансамбли” театрлари спектакллари унинг хотирасида ўчмас таассурот қолдиради. 1964 йилда ўқишни тамомлаб, ўз юртига қайтади. Шундан сўнг, уни Валмиер драма театрига режиссёр сифатида таклиф этадилар. У ерда шу йилнинг ўзидаёқ “Муҳаббат ҳақида 104 саҳифа” номли спектакль саҳналаштиради. Унинг жаҳон мумтоз драматургиясига янги ён ёндашувлари асосан, Шекспир ва Чехов асарлари талқинида намоён бўлади. Айниқса, “Ромео ва Жульетта”, “Ҳамлет” спектакллари катта муваффақият қозонади. Режиссёр таклифларга биноан турли театрларда кетма-кет спектакллар яратади. Шу зайл ижодий тажрибаси ортиб борган Кродерс 1974 йилдан 1990 йилга қадар Лиепай театрида бош режиссёр бўлиб ишлайди. Бу даврда “Мария Стюарт”(1976), “Жиноят ва жазо”(1977), “Қизил қалпоқча ва бўри”(1979), “Қиш эртаги”(1980), “Анна Каренина”(1901), “Сепсиз киз”(1982), “Зитаровлар оиласи”(1984), “Шамолларда қолган ҳисларим”(1987), “Пер Гюнт”(1997), “Уч опа-сингил”(2001) каби асарларни саҳнага қўяди. Бу спектакллар Лиепай театрининг энг сара спектакллари бўлиб қолди. Унинг меҳнатлари муносиб баҳоланиб, 1988 йилда Латвия халқ артисти унвони билан тақдирланди. 1990 йилда Ольгерт Кродерсни Латвия Миллий театрига режиссёр этиб тайинлайдилар. Унинг “Лолита”, “Ёввойи ўрдак” спектакллари мазкур театр репертуарининг энг яхши асарлари сафидан жой олади. Режиссёрнинг айна шу йиллари Кабата театрида саҳналаштирган “Ричард III” трагедияси катта шов-шувга сабаб бўлади. 1995 йилда Валмиер театрида Пиранделлонинг “Муаллифини кидираётган олти қаҳрамон” асари асосида спектакль саҳналаштиради. Бу ажойиб пьеса режиссёрнинг ноанъанавий талқинида яна ҳам

томошабоплик касб этиб, кишиларда катта қизиқиш уйғотади. 1999 йилда Дайлес театрида “Отелло” (Шекспир), “Ҳей, шамол!” (Райнис) каби асарларни саҳналаштиради. Актёр сифатида Янги Рига театрида роллар ижро этади. 1996 йилда саҳналаштирилган “Чайка” (А.Чехов) спектаклидаги Сорин образи унинг саҳнадаги шох роли ҳисобланади. Кродерс бу қарияни ниҳоятда жонли талқин қиладики, томошабинларга гўё бутун спектаклни шу бир образ тутиб тургандек туюлади.

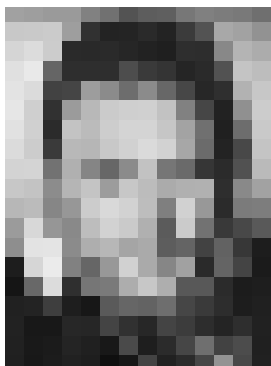
Кродерс режиссёрлигининг ўзига хос томонлари шунда эдики, у саҳнадаги анъанавий эстетик қонунларга, инсонлар ахлоқига оид сохталик ва сунъийликка муросасиз эди. У Валмиер театри жамоасининг ўрта ёши ва ёш вакилларидан буткул янги актёрлар жамоасини ташкил қилади. Ярим сўзиданок мақсадини англайдиган жамоа билан шу тариқа чинакам ҳамкорлик ўрнатади ва бу “Валмиер”чилар Латвиянинг энг илғор актёрларига айланади. Кродерс эса улар билан ҳаётга яқин, нозик образларга бой асарлар яратиб, мамлакат театрларида узоқ вақтдан бери ўрнашиб қолган ялтироқ ва дабдабали, сохта реализмга барҳам беради. У қўллаган усуллар ва топган метафоралар худди томошабинлар каби актёрларни ҳам қойил қолдиради.

Ольгерт Кродерснинг актёрлик маҳорати асосан кинода ёрқин намоён бўлган. У театрда кучли режиссёр, кинода тенги йўқ актёр эди. Кинодаги фаолиятини илк бор 1967 йилда режиссёр Роланд Калниньшнинг “Чуқур нафас олин” фильмидаги кичик ролдан бошлаган бўлса, “Махфий” (2001) кинофильмидаги сўнгги ролига қадар ўттиз етти йил давомида жуда кўп фильмларда суратга тушади. “Қалтис иш”даги майор Берш, “Доктор Ивенс сукути”да Грасс, “Жон Графтон”ни кутинг”да Лукшин, “Никколо Паганини”да Меттерних, “Атлантика бўйлаб парвоз”да Локхид хўжайини, “Профессор Доуэл васияти”да Доуэл, “Мотоциклчилар ёзи”да доктор

Замитис, “Кант афсуни”да Кант, “Сўнгги репортаж”да Шрауденбах, “Ургимчак”да Зикнеклис, “Аср шартномаси”да Манфорд консерни президенти, “Телефон орқали соғвалар” фильмида адвокат каби роллари актёрга шуҳрат олиб келди. Умр бўйи “хаётим санъат учун” шиорига амал қилиб яшаган атоқли санъаткор ўз ижоди давомида турли театр сахналарида элликка яқин спектакль сахналаштирди, кинофильмларда ҳам кўплаб образлар яратди. Дарвоқе, унинг рафикаси Рита Кродерснинг касби ҳам режиссёр бўлгани учун унга ҳамиша илҳом ва куч-ғайрат бағишлаб турарди. Кродерснинг мана шундай сермахсул ижод қилишига, аввало, оиласидаги маънавий таянч сабаб бўлса ажаб эмас. У 2001 йилда 80 ёшга тўлган чоғида Латвия театр санъати ривожидagi хизматлари учун Уч юлдузли орден соҳиби

бўлади, 2006 йилда “Қирол Лир” спектакли учун Латвиянинг энг яхши режиссёри, 2007 йилда эса Латвия Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси этиб сайланади. 2009 йилда Вазирлар Маҳкамаси махсус мукофоти билан тақдирланади. У 2012 йил 10 октябрда Валмиер шаҳрида 91 ёшида вафот этади. Машҳур режиссёрнинг вафоти муносабати билан Латвия Республикаси президенти Андрис Берзиньш йўллаган таъзияномада қуйидаги сўзлар ёзилганди: “Ноёб инсон, буюк истеъдод соҳиби Ольгерт Кродерснинг маънавияти, ўткир заковати бетакрор спектаклларида, унинг издошлари ва ёшларимиз ижодида абадий яшайди. У театрни кўкка кўтарган, ўз ижодкорлик вазифасини жону дили билан адо этган фидойи бўлиб юракларимизда, санъатимиз тарихида барҳаёт қолади”.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА,
Дилдора РЎЗИМАҲАММАДОВА
тайёрлади*

ДОНАТАС БАНИОНИС

XX аср кино ва театр санъатининг йирик намояндаларидан бири, театр ва кино актёри, Литва халқ

артисти Донатас Банионис 1924 йилнинг 28 апрелида Литванинг Каунас шаҳрида таваллуд топган.

Донатас Баниониснинг театрга қизиқиши мактаб драма тўғарақларида қатнашиб юрган кезларидан бошланган. Кейинчалик кулолчилик касб-хунари билим юртида ўқиётган йилларида ҳам театрга бўлган интилиши сўнмади, аксинча, билим юртини тугаллаш арафасида, Паневежис шаҳрида янги театр ташкил этилаётгани ва қобилиятли ёшларни театр қошидаги студияга қабул қилишаётгани тўғрисидаги хабарни эшитиб, у ерга йўл олди.

Ёш Баниониснинг театрга бўлган ихлоси, сахнабоп қаддиқомати, ўзига хос истеъдодини сезган театр раҳбари, Литва театр санъати дарғаларидан бўлмиш машҳур режиссёр Юозас Мильтинис уни студияга қабул қилади. Орзулари ушала бошлаган Донатас учун

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

театрнинг актёрлари сафида бўлиш катта бахт, айни пайтда жиддий синон ҳам эди. Буни яхши ҳис қилган Банионис сахна сирларини кунт ва сабот билан чуқур эгаллашга, унга билдирилган юксак ишонч ва эътиборга муносиб бўлишга астойдил ҳаракат қилди. Бу борада театр раҳбари Юозас Мильтиниснинг сабоқлари унга жуда катта мадад бўлади. Режиссёрлик соҳасида ўзига хос мактаб яратган Юозас Мильтиниснинг актёрлар билан ишлаш жараёни ўша давр театр эстетикаси ва режиссёрлик мактабларидан ажралиб турарди. Бинобарин, Мильтиниснинг Парижда таҳсил олганлиги, Европа ва Ғарб театр санъатини яхши билиши унинг ижодига сезиларли таъсир ўтказган эди. Мильтинис, томошабин сахнада ўйнаётган артистни эмас, балки жонли инсонни кўриши муҳимлигини уқтирар, сохта хатти-ҳаракатлар, қолипга айланган ташқи қиёфалар ва баланд-парвоз диалогларни хуш кўрмасди. “Мильтинис бизни ҳамма нарса ва воқеаларни ўқилган китоб борми, кўрилган спектаклми барини мукамал таҳлил қилишга ўргатарди, деб эслайди Банионис. Театрда юлдузлик касали бўлмаслиги керак, халқ артисти, бош роль ёки кичик эпизод ижрочиси, оммавий сахна иштирокчиси, ким бўлишидан қатъий назар, барчаси спектаклнинг яратувчилари ҳисобланади. Энг муҳими, актёр қанчалик ҳис қила олиши ва теран фикрлаш қобилиятига эга бўлса, яратилаётган образ шунчалик ҳаққоний ва ҳаётий бўлади, – деб таъкидлар эди. Устоздан олган сабоқ ва ўғитлар таъсирида образ моҳиятини чуқур англаш, ижрода оддийлик ва самимийликка интилиш бир умрга актёрлик фаолиятининг ўзаги бўлиб қолди”.

1950-70 йиллар давомида 60 га яқин турли мавзу ва жанрдаги спектаклларда образлар яратиб, томошабинлар қалбини забт эта олди. Турли йилларда ижро этган Ҳоким (Н.В. Гоголь “Ревизор”), Октави (К.Гольдони “Елғончи”), Тесман (Г.Ибсен “Гедда Габлер”), Бекман (В.Борхерт “Эшик ортида”) сингари образлари Банионис ижодининг ёрқин намуналари сифатида эътироф қилинди. Даврий нашрларда

чоғ этилган театр санъатига оид таҳлилий мақолаларни кўздан кечириб эканмиз, турли спектаклларда Банионис яратган ранг-баранг, бетакрор образлар мисолида Паневежис театрининг репертуари, изланишлар ва қизгин ижодий жараёнлар хусусида тасаввурга эга бўламиз.

Вақт ўтган сари тобора тажрибаси ортиб бораётган Банионисни кузатиб юрган Ю.Мильтинис унинг зукколиги, тасаввур кўламининг кенглиги, ўз устида эринмай ишлаши, ташаббускор ва фидойилигини кўриб, секин-аста уни режиссёрлик ва ташкилий ишларга тайёрлаб боради ва 1980 йили Ю.Мильтинис театр раҳбарлигини унга топширади. Гарчи Баниониснинг бадиий раҳбар этиб тайинланиши жамоа томонидан қўллаб-қувватланса-да, унинг раҳбарлиги осон кечмади. Чунки айнан шу даврда, нафақат Литва театрлари, балки собиқ иттифок театрларининг деярли барчаси учун ҳам ижодий, ҳам ташкилий, ҳам молиявий жиҳатдан мураккаб давр бошланган эди. Банионис театрга 1988 йилга қадар раҳбарлик қилади. Шу билан биргаликда Литва консерваториясига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тугатади. Инглиз, немис ва япон тилларини ўрганиб, жаҳон адабиёти ва драматургиясини асл нусхаларда ўқиш ва таржима қилишга ҳаракат қилади. Банионис бу йиллар давомида қатор фильмларда суратга тушиб, моҳир киноактёр сифатида танилган, бир нечта нуфузли совринларни ҳам қўлга киритган эди. Театрда эса иш қайнагандан-қайнайди. Кундалик режалар, репертуар тузиш, гастроль сафарлари, репетициялар, ишлаб чиқариш билан боғлиқ ташкилий ишлар ва бошқа минг хил майда-чуйда масалалар Банионисни актёрлик касбидан узоқлаштириб бораётгани уни қаттиқ ташвишга солади. У гўё икки ўт орасида қолади. Актёрликми ёки раҳбарлик? Иккисидан бирини танлаш вақти келганди. Охир-оқибат, раҳбарлик лавозимини топшириб, ўзи севган ва уни дунёга танитган касбига бутунлай қайтади.

Шундан сўнг, сахнада унинг кетма-кет янги образлари пайдо бўла

бошлайди. Швитер (Ф. Дюрремаат “Метеор”), Варавин (А.В. Сухово Кобылин “Тарелкиннинг ўлими”), Лебедев (А.П. Чехов “Иванов”), Чейни (С. Моэм “Давра”), Гранд-Скубик (Н. Эрдман “Суиқасд”) каби мураккаб образлари Литва театр санъати тарихида ўчмас саҳифага айланди. Фақат Банионисгагина хос бўлган ўткир психологик чизгилар, ички туғён ва ташқи вазминлик билан яратилган ўнлаб образлар ўша давр театр санъатининг бадиий-эстетик қиёфасини ўзида намоён қилади.

Донатас Баниониснинг театрдаги ижод йўли қанчалик ёрқин ва самарали бўлмасин, уни дунёга танитган, истеъдод қирраларини янада кенгрок намоён қилган кино санъати бўлди. Унинг кинодаги илк фаолияти 1959 йили суратга олинган “Адам одам бўлишни истайди” фильмидаги Дауас роли билан бошланган.

Кейинчалик, 1965 йили кинорежиссёр В. Жалакявичюс “Ҳеч ким ўлишни истамайди” фильмининг бош қаҳрамони Вайтус ролига Донатас Банионисни таклиф қилади. Ушбу фильм Литвада фавқулодда санъат воқеасига айланиб кетди. Айнан шу роли учун Банионис бир неча кинофестивалларда нуфузли совринларни кўлга киритди, 1967 йили Давлат мукофотига сазовор бўлди. Табиатан камтар ва самимий Банионис ушбу муваффақиятларини шундай изоҳлайди: “Кино – бу бутунлай бошқа олам, унинг сир-синоатлари кўп. Мен бу оламда янгиман. Балки мен ўзим сезмаган қирраларимни Жалакявичюс сезгандир?”. Шу сўзлар билан у режиссёрнинг мавқеини баланд кўтаради, фильмининг ютуғи асосан унинг меҳнатлари натижаси деб баҳо беради.

Узоқ йиллар давомида Банионис 70 дан ортиқ фильмларда турфа характердаги инсонларнинг ҳаққоний ва ҳаётгий образларини ярата олди. Жумладан, у яратган Герцог Альбени (“Қирол Лир”), Бетховен (“Бетховен”), Пастор (“Автомобилдан сақланинг”), Габриэль Конрой

(“Қуролланган ва ўта хавфли”), Константин Ладейников (“Улик мавсум”), Бар-Матай (“Дельфин ҳайкириғи”) сингари образларидаги юксак ижро эътироф этилди.

Баниониснинг театр ва кино санъати ривожигадаги улкан хизматлари муносиб тақдирланди. У икки марта Давлат мукофотига сазовор бўлди (1967й. ва 1977й.), “Буюк князь Гядиминас” ҳамда “Литва олдидаги хизматлари учун” (2004) орденлари, Халқ артисти Фахрий унвони, шунингдек Россия ва чет эллардаги нуфузли кинофестивалларнинг махсус мукофотлари билан тақдирланди. 2013 йилда Маданият ва санъат соҳасида Литва Миллий мукофотининг соҳиби бўлди.

Банионис ижодининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида унинг замондоши бўлмиш Витаутас Жалакявичюс шундай деган эди: “Банионис чуқур ҳиссиётли, теран фикрли шахс. Даставвал образнинг ички дунёсини яратади. Унга бир образдан бошқасига ўтиши учун ҳеч қандай психологик мослашишнинг зарурати йўқ. Чунки унинг ташқи қиёфасида аввало ички дунёси намоён бўлади”. Баниониснинг хорижий тилларни мукамал билиши В. Жалакявичюс, Г. Козинцев, М. Калатозов, С. Кулиш, А. Тарковский сингари режиссёрлар фильмларида бир қатор жаҳон киноюлдузлари билан бақамти ижод қилишига ёрдам берди.

Ўз юрти ва миллати фахрига айланган Банионис узоқ ва мазмунли ҳаёт кечирди. 90 ёшга қадам қўйган санъаткор босиб ўтган ҳаёт йўлларига назар ташлаб шундай дейди: “Менга тақдир жуда катта салоҳиятга эга бўлган машҳур ижодкорлар билан учрашиш, дўстлашиш бахтини инъом этди. Афсуски, бугун уларнинг кўплари орамизда йўқ. Кўнглимдаги бўшлиқни фарзандларим, набираларим тўлдиради. Мени фақат бир нарса – вақт, одамлардаги ахлоқий ва маънавий ўзгаришлар ўйлантиради. Илож қанча. Ҳар даврнинг ўз ҳақиқати бор. Санъат эса давр маҳсули”.

*Нафиса ЗОҲИДОВА
санъатшунослик фанлари номзоди*

ВИЯ АРТМАНЕ

Аёлга эҳтиром, аёлга эъзоз бежиз эмас экан. Гоҳо зоҳиран нимжонгина, ниҳолдай нокиз, ҳаётнинг тўфону довулларига бардоши етмайдиган, бу тўфонлар уни йўқсизликка улоқтириб юборадигандек туюлган аёл зоти аслида шу қадар иродали, шу қадар матонатли бўлиб чиқадики, унинг чидамига, тиришқоқлигига тан берасан киши. Аёлларда шундай бир руҳият яқинлиги, эътиқод ўхшашлиги борки, бунда на миллат, на дину тил чегара бўла олади. Шу маънода лагишларнинг буюк актрисаси Вия Артмане ўзбек аёлига, ўзбек онасига ўхшаб кетади.

Ҳаёт Алидани ўз оташхонасида обдон киздирди, бора-бора унга на оташ, на қаҳратон таъсир ўтказди. Аввалига тўрт ойлик чакалоқнинг ота билан дийдори дорул бақога қолди. 1929 йили деҳқон оиласида туғилган Алида ўн ёшидан чўпонликни касб қилди. У болалигидан ҳаётининг бу тахлит давом этишини истамас, тақдирдан кўп яхши, ёруғ кунларни кутарди. Қизалок мактабда ҳам тенгқурларидан зукколиги, тиришқоқлиги билан ажралиб турарди. Онаси қизининг ҳуқуқшунос бўлишини орзу қилгани, бироқ ёш, саботли Алида Артмане аллақачон қарор қабул қилиб бўлган эди. У Ригадаги Янис Райнис номидаги театр студиясига хужжатларини топширади. Исмини Вия дея ўзгартирган қизалок Ригада янги ном билан янги ҳаёт бошлайди. Таҳсилини тамомлагач, ҳаётининг эллик йилини бахш этган театр – Янис Райнис театр труппасига қабул қилинади. Режиссёрлар,

устозлари унинг ички имконияти, актёрлик қобилиятига ишонч билдириб, илк қадамиданоқ Вияга етакчи образларни таклиф этишади: Жульетта, Офелия, Елизавета II... Илк ролларидан бири – Жульеттани у 1953 йилда катта сахнада ижро этди. Албатта, бу роль ёш актрисадан жуда жиддий руҳий тайёргарликни талаб қиларди. Вия Артманега қадар не-не буюк актрисалар бу ролни ижро этмади, ҳар бирининг ўзига яраша янгилиги, айтмоқчи бўлган сўзи бор эди. Актриса Жульеттанинг шу пайтга қадар одамлар тасаввурига ўрнашиб қолган образидан фарқ қилувчи томонларини кидириб топиши, янги қирраларини очиб бериши керак эди. Илк қадам муваффақиятли келди – қаҳрамондаги ички драматизм, руҳий фожиа илдизлари етарлича бўй кўрсатди. Устозлар, томошабинлар, мутахассислар олқишига сазовор бўлди. Бирин-кетин “Ҳамлет”да Офелия (1959), “Уруш ва тинчлик”да Элен (1960), “Дон Жуан”да Донна Анна (1963) каби салмоқли ролларни маромига етказиб ижро этди. Бироқ, театрга, одамларга, муҳитга мослашиб кетиш, буюклар даврасига кўшилиш Вияга осон кечмади. Тортинчоқ киз фақатгина бўлажак турмуш ўртоғи Артур Димитерс билангина суҳбат қуларди. Бошқа кизлар каби Вия ҳам буюк муҳаббатни орзу қилди, асрларга етгулик муҳаббатни... Узича маҳбубини тасаввур қилар, муҳаббатни сув, олов ва олтин билан муқояса этар, бу туйғуни сувдек тиниқ, оловдек ёндирғувчи, олтин каби зангламас бўлишини бот-бот ўйлар ва охир-оқибат муҳаббат мангу дея хулоса қиларди. Аммо ҳаёл бошқа, ҳаёт бошқа... муҳаббат ҳақидаги ўйлари фақат тасаввурдагина рўёбга чиқди.

Гарчи актрисага классик роллар насиб этганига қарамай, у замондошларини – бахтсиз тақдир эгалари, адолатсизлик қурбонлари, меҳрибон ва қаноатли аёллар образларини яратишни ич-ичидан истарди. Унга лирик роллар кўпроқ яқин, ички ҳолати ва руҳиятига мос эди. Инсоннинг ботиний мусаффолиги ва қудрагини кўрсатувчи ролларни хуш кўрарди. Йиллар ўтиб у экранда ўзини замонавий қаҳрамон киефасида кўришга интилди ва бу иштиёқ Вияни кинематография оламига етаклаб келди. 1956 йили суратга

тушган “Пўртанадан сўнг” илк фильми у қадар омадли чикмади. Бўш сценарий, тажрибасиз актриса ва непрофессионал режиссёр учлиги фильмнинг муваффақиятсиз чиқишига сабаб бўлди. Табиатан қийинчиликларга чидамли актриса умидсизликка тушмади – ўзини яна бошқа ролларда синаб кўрди. Жумладан, “Қондошлар” (1963) фильмида Соня, “Ҳеч ким ўлишни истамайди” (1966) фильмида Она исмли аёл роллари билан эл оғзига тушди. Вия ўз орзусидаги ролни Соняда топди – у содда, самимий, соф муҳаббат тимсоли эди гўё. Ушбу фильмдаги бош қаҳрамон Евгений Матвеевни у нафақат экранда севиб қолганди... Рухий тушқунлик уни кўпроқ ишлашга ундарди, бор алами, қасосини ролларидан оларди. Артмане ўзининг маҳоратини тўла кўрсата олган роль – Сомерсет Моэмнинг “Театр” романи асосида суратга олинган шу номдаги фильмда Жулия Ламберт роли бўлди. Бу роль унинг янада машҳурроқ актриса бўлишига йўл очди, Голливуддан тинимсиз таклифлар, мухлислардан зулуксиз хатлар кела бошлади. 70-йиллардан собиқ иттифоқнинг энг кўзга кўринган актрисасига айланди. Театр ва кинодан ташқари жамоатчилик ишларида ҳам фаол иштирок этди. У Латвия Театр уюшмаси раиси, Иттифоқ тинчликни сақлаш қўмитаси аъзоси эди.

Актриса 80-йилларга қадар театрда Настасья Филипповна (“Телба”), Надежда Монахова (“Варварлар”), Аркадина (“Чайка”), кинода Кристина (“Эдгар ва Кристина”), Анн Тих (“Гладиатор”), Екатерина II (“Емельян Пугачёв”) каби залворли ролларда кўринди. 90-йилларга келиб актриса экранларда кам кўриниш бера бошлади. Шунга қарамай, умрининг кейинги йилларида ўзининг кўнглига ёққан бир неча образларни гавдалантиришга эришди. Вия Артмане 1987 йили “Мулозим” фильмида котиба, 1990-йилнинг бошларида режиссёр Валерий Тодоровскийнинг икки фильми – “Катафалк” да Евгения Андреевна ва “Муҳаббат” да Марина буви ролларини ижро этди. Биринчи фильм “Ника” мукофотига лойиқ топилган бўлса, иккинчи фильмда актриса ўзининг янги кирраларини томошабинларга ҳавола

этди. “Муҳаббат” фильмидаги Марина буви комедик бўёқлар билан бўялган, кичик, кўримсиз образ бўлишига қарамай, шу роли учун Артмане яна бир бор мухлислар олқиши ва муҳаббатига сазовор бўлди. Бу даврда у театрда фаол ижод қилди. Баъзи актёрларга фаолияти давомида бир марта ҳам насиб қилмайдиган классик роллар унга икки бора ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ насиб этди. Алалхусус, 1994 йили “Ромео ва Жульетта” спектаклида Жульеттадан фарқли Хола ролини, “Елизавета, инглиз кироличаси” спектаклида эса киролича Елизаветани ўйнади. Эмиль Золянинг “Тереза Ракен” романи асосида саҳналаштирилган спектаклдаги Ракен хоним роли сўнгги йиллардаги энг яхши ролларидан бири бўлди. Театрда 55 йил бош қаҳрамонларни яратган Вия ўзини кичик ролларда кўришни истамади ва ўз ихтиёри билан 1998 йилда Янис Райнес театрини тарк этди. Бироқ, Латвия миллий театри ва Янги Рига театрларининг махсус таклифи билан “Қатта ўлжа” да Амалия, “Пиковая дама” да Анна Федотовнани ижро этди ва умрининг охирига қадар ҳам саҳнадан тушмади. Бахт ҳам, қайғу ҳам унга қўшалок келди. “Бегона ердаги ўйин” (2000) детектив сериалда Регина Вальтер, “Олтин аср” (2003) фильмида Екатерина II ролларини ўйнаш бахтига эришди. Қизиғи шуки, бутун умр кичик кўнгли билан буюк ролларни яратди. Шу даврга қадар бу аёл икки марта инсульт ва бир бор инфаркт дардини бошидан кечирди. У йиғлаб туриб кулди, кулиб туриб йиғлади.

2008 йилда ҳаётдан кўз юмган актриса ҳақида кўплаб фильмлар суратга олинди, китоблар чоп этилди. Жумладан, “Қиролича билан суҳбат” (1980), “Қироличани ранжитиш. Вия Артмане” (2007), “Вия Артмане. Қувғиндаги киролича” (2010) каби телефильмлар. Вия Артмане 75 йиллик юбилеи арафасида бир журналистнинг: “Уzun ҳаёт йўли, шон-шараф, иззат-икром, сеvimли касб. Сиз учун ҳаётда энг муҳими нима?” деган саволига шундай жавоб берганди: “Виждон ва Софлик. Қалбдаги, турмушдаги, муносабатлардаги софлик”. Унинг инсон сифатидаги қарашлари шундай эди.

*Севара АЛИЖОНОВА
тайёрлади*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ЭЙМУНТАС НЯКРОШЮС

Замонавий театрнинг таъсир ўтказиш усуллари жуда хилма-хил. Бугунги европа театрида ўз шаклини топиб бораётган усуллардан бири – бу белгилар, ниқоблар, метафора ёрдамида сахнадаги жараённи ифодаловчи, спектакль мазмунини ёритишда режиссёр талқинининг яккахонлигини таъминловчи – “режиссёрлик театри” дир.

Бу театр спектакллари ҳамиша ҳам ўз мақсадини, “айтиши керак бўлган сўзини” очик айтивермайди. Бундай спектаклларда иштирок этувчи ижодкорларнинг ҳаммаси режиссёр ғоясигагина бўйсунди, режиссёр мақсади олдида қай бир маънода ўз индивидуалликларини йўқотадилар. Спектакль рассоми билан ҳам шу ҳолат кузатилади.

Ана шундай театрнинг дунёда тан олинган моҳир усталаридан бири литвалик машхур режиссёр Эймунтас Някрошюс ҳисобланади. Бу режиссёрнинг спектаклларидаги метафорик белгилар, тимсоллар жуда оқилона, ниҳоятда нозиклик билан тақдим қилинади. Спектакллардаги тимсоллар, урғулар аввалига содда, таниш белгилардан бошланиб, тобора мураккаблашиб боради. Спектаклни томоша қилиш давомида режиссёр жумбоқларини ечишга қийналасиз, уларни англашга интилган сари сиз ҳам спектакль ижодкорига айланасиз ва фикрларингиз режиссёрники билан қўшилиб, айнан керакли маънони юзга чиқаради.

Эймунтас Някрошюснинг фикрича, театрда ҳамма нарса – жараён, ҳатти-ҳаракатлар қизиқарли бўлади. “Ушанда сен театр билан бирга яшайсан, унинг сирини билишга, англашга интиласан, – дейди у. Агар театрда ҳам худди ҳаётдагидай ҳамма нарса аниқ ва тушунарли бўлса, унда театрнинг унчалик аҳамияти қолмайди”.

Бу машхур режиссёр ўз касбининг индивидуаллигини инкор қилмай туриб, театр санъатининг асосини, албатта, бадиий асар – адабиёт ташкил қилади, деб билади.

Эймунтас Някрошюс 1952 йилда деҳқон оиласида туғилиб, 18 ёшида Литва консерваториясига ўқишга кириб, бир йилдан кейин Москва Давлат театр санъати институтининг А.А.Гончаров раҳбарлигидаги режиссёрлик бўлимида ўқишини давом эттирди. Институтни битиргач, Каунас драмати театрида “Дуақишқис афсонаси” (Ш.Шальтянис), “Иванов” (А.Чехов), Вильнюснинг ёшлар театрида “Квадрат” (Елисеев), “Пиросмани, Пиросмани” (Коросталев), “Асрга татиғулик кун” (Ч.Айтматов) спектакллари саҳналаштирди. 1998 йилда ўзининг “Мяно фортас” театрини ташкил қилиб, “Хамлет”, “Макбет”, “Отелло” (В.Шекспир) трагедияси ҳамда “Фауст” (И.В.Гёте), “Телба” (Ф.Достоевский), “Илохий комедия” (Д.Альигери) асарлари асосида бетакрор спектакллар саҳналаштиради.

Э.Някрошюс асосан дунё адабиётининг гултожи бўлган забардаст асарлар асосида спектакллар саҳналаштирган, ўзини қизиқтирган, томошабинларга айтмоқчи бўлган дилдаги гапи, ғоясини мумтоз адабиётлардан излаган: Шекспир, Гёте, Пушкин, Толстой, Чехов, Достоевский, Гоголь, Айтматовлар – режиссёр спектаклларининг доимий муаллифларидир.

“Биласизми, мен “режиссёрлик театри” деган тушунчани унчалик ёқтирмайман, дейди суҳбатларнинг бирида Э.Някрошюс. Тўғри, охириги аср дарҳақиқат театрда режиссёрлик асри бўлди, буни инкор қилиш қийин. Лекин биз бир нарсани яхши билишимиз зарурки, режиссёрлик касби – бу иккиламчи касб. Шунинг учун ҳам биз режиссёрлар сал камтарроқ бўлишимиз лозим. Спектаклнинг

пойдевори – адабиёт ва у менинг фикримча, энг юксак санъат. Кимдир мусикани шундай деб билади. Бўлиши мумкин. Лекин мен учун асос – бу адабиёт. Мен бир умр китоб ёзадиган, мусиқа яратадиган, сурат чизадиган кишиларга ҳавас қилиб келганман... Гёте, Данте, Шекспир бекиёс, чексиз дунё ва театр уларнинг бир қисми, ифодаловчиси, холос...”

Някрошюс ўзига хос метафоралар театрини яратган. Унинг театрида актёр матндан кам фойдаланади, асосий ролни сахна беазаги, чирок, мусиқа, пластик ечим ўйнайди. Натижада, рамзли спектакль яратиладики, унда режиссёр сахна сатҳидан, ритмлардан, ҳажмдан, овоздан фойдаланиш маҳоратини намойиш қилади.

Унинг спектакларида ҳар доим сув ва олов (ростакам олов ва шакардан, ундан, кумдан фойдаланилган оқ ёмғир) мавжуд бўлади. Бу ифода воситалари спектакларининг асосий белгилари ҳисобланади. Унинг сахнада яратган кўринишларини тушунтириб бериш қийин, ғалати, мантиқсиз, лекин ўзига ром қилувчи чиройи борки, уни ифодалашда режиссёр сахнадаги бор воситалардан фойдаланади.

Албатта спектаклнинг асосий ифодаловчиси – бу актёр. Някрошюс спектакларида ҳам актёрлар сахнада фаол ҳаракат қилишади, уларнинг ҳам сахнада ўз мақсадлари бор, бу мақсадларни амалга ошириш учун ҳаракат қилишади. Фақат ҳаракатлари, ўзларини тутишлари ғалатирок, ҳали бундай ижро услубини қабул қилиш учун тайёр бўлмаган оддий томошабин учун тушуниш бироз қийин. Уларни сахнадаги ҳаракатларида бир қарашда мантик бузилгандай, кетмакетлик йўқдай туюлади, ҳолатлар жуда тез алмашади, ҳаракатларини кузатиб, англашга улгурмай ҳам қолиш мумкин. Қизиги шундаки, Някрошюс актёрлари спектакль қаҳрамонлари эмас, режиссёр мақсадини ифодалаб берувчи оддий фигурантлар, холос. Режиссёр актёрлардан “ички кечинмалар”ни, матн мазмунини англашларини, уни томошабинга етказиб беришларини мутлақо талаб қилмайди.

Режиссёрнинг биринчи бор 1986 йили Москвада намойиш қилинган Ч. Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” асари асосида сахналаштирган спектаклини кўрганда олган таас-

суротим жуда ҳам мавҳум, аралаш-қуралаш, тушунтириб бериш мушкул бўлган “иккиёқлама” таассурот эди. Спектаклда мени ҳайратга солган нарсалар билан бирга, менга мутлақо тушунарсиз, мантиққа, мен билган, мен севган асар мазмунига мутлақо зид бўлган нарсалар аралашиб кетган эди. Режиссёр воқеа содир бўладиган маконни қаердалигига, сахнадаги персонажларнинг қайси миллатга мансуб эканлигига мутлақо аҳамият бермайди. Булар уни қизиқтирмайди ҳам. Актёрлар худди дуч келган кийимларни кийиб чиққанга ўхшайди. Улар сахнада фақатгина маълум бир шаклларни ифодалайдилар, холос.

Агар спектаклнинг бу жиҳатидан кўнглим тўлмаган бўлса, ундаги тимсоллар ва уларни режиссёр томонидан нақадар усталик билан, фалсафий ифодаланганлиги ҳайратга солган эди.

Спектаклнинг асосий қаҳрамонлари Эдигей ва унинг туяси – Қоранор. Спектакль давомида улар бир-бирига доимо ҳамроҳ. Сахнадаги Эдигейни албатта актёр ижро этади. Туя ролини эса оддий бир арқон бажаради. Уч актёр ерда ётган арқондан туя ясайдилар ва бу туя спектакль охиригача ўз вази-фасини қойилмақом ўтайди. Бундай тимсоллар спектаклда жуда кўп: поезд, чўл, табиатнинг ва бир қанча бошқа нарсаларнинг қутилмаган тимсоллари. Баъзан уларни қабул қилиш, тушуниш мушкул.

“Асрга татиғулик кун” спектакли учун Эймунтас Някрошюсга 1983 йилда Давлат мукофоти берилган.

Тақдирнинг тақозоси билан мен бу машҳур режиссёрни Польшанинг Торунь шаҳрида 1994 йили ўтказилган “Алоқа-94” халқаро театр фестивалида учратганман. Бу фестивалда мен ҳам “Тошкентга саёҳат” спектаклим билан қатнашганим. Ушанда литвалик режиссёр ўзининг машҳур “Ҳамлет” спектакли билан иштирок этиб, анчамунча шов-шувлар сабабчиси ва ушбу фестивалнинг ғолиби бўлган эди.

Нафсиламарини айтганда, Някрошюс Шекспирнинг “Ҳамлет”ини эмас, шунчаки бу машҳур асар асосидаги эркин талқиния тақлиф этади, унинг сюжетига риоя қилмайдиган мутлақо янги спектаклни сахналаштиради.

Спектакль сахнада Ҳамлет отаси арвоҳининг пайдо бўлиши билан бошланади. Арвоҳ биринчи мартаба

пайдо бўлганида беланчак тебрана-ётган тарзда, иккинчи кўринишда эса осмонда муаллақ осилган ҳолда кўринади. Бу режиссёр спектакларида доимий мавжуд бўлган метафораларга дахлдор эмас. Бу шунчаки ўзининг сирлилиги билан томошабинни сеҳрлайдиган ишоралар, маросимга хос ўйин. Улардан ҳосил бўладиган таассуротнинг кучлилиги бу персонажларда мутлақ сўзнинг йўқлиги билан ҳам белгиланади.

Спектакль ниҳоясида Ҳамлет жасади устида ота арвоҳи уввос тортади. Режиссёр айтмоқчи, аввал ўз ўғлини қасос олишга чорлаб, фарзандини ўз қонли ишларига аралаштириб, энди унинг тепасида фарёд чекишдан не наф? Бундан шундай маъно чиқади: катталар болаларини ўз бебошликларига, разил ишларига аралаштириб, уларни ўзлари ҳалок қиладилар. Шекспирнинг буюк асарини режиссёр мана шундай талқин қилади.

Э.Някрошюс сахналаштирган Шекспирнинг “Отелло” трагедиясини 2001 йилда Москва шаҳрида ўтказилган Бутунжаҳон театр Олимпиадасида кўрганман. Одатдагидай режиссёр ўз спектакли воқеаларини Шекспирасаридан анча йироқда, унинг мазмунига, унда тасвирланган муҳит, макон ва персонажлардан, уларнинг тақдири-ю, қилмишларидан мутлақо ўзгача тарзда тузади. Спектакль бўмбўш сахнадан бошланади. Актёрлардан бири сахнага чиқиб, сахна четида тўнтариб кўйилган тоғоралардан бирини олади-да, унинг ичига олов ёқади. Аланга сахна шифтига етганда, тепадан бир неча қоплар ичидаги актёрлар тушиб, арқонларга осилиб қоладилар. Актёрлар қоплардан чиқиб,

судралиб пастга тушганларида, қоплар кема елканига айланади. Сахнага европача узун тўн кийган, сочлари малларанг, кўлида яланғоч қилич тутган баланд бўйли актёр чиқади-да, четга тўнтариб кўйилган ҳалиги тоғораларни арқонларга боғлаб сахна бўйлаб судрайди. Бу персонаж – Отелло ва унинг етаклаган тоғоралари – бу у қўмондонлик қиладиган флот, унинг елкасига юклатилган оғир юмуш тимсоли деб тушуниш мумкин.

Дездемона ролини драматик театр актрисаси эмас, Литвалик машҳур балет актрисаси ижро этади. Дездемона Отелло билан никоҳдан ўтиб, унинг ҳузурига елкасида каттакон эшик кўтариб келади. Буни театр танқидчилари Дездемонанинг Отеллога бўлган муҳаббати тимсоли сифатида қабул қилишган. Спектакль ниҳоясида, Отелло Дездемонани ҳалок қилиши сахнасида, у хотини ётоғидаги каравот остидан бир неча тувакдаги гулларни олиб, бирма-бир уриб парчалайди. Кейин яна гулларни жой-жойига териб чиқади. Буни театршунослар Отеллонинг разиллик, хиёнат ва ёлгонга нисбатан исёни, поймол бўлган севгисининг тимсоли, нафрати ва шу билан бирга унинг хотинига бўлган севгисининг рамзи, деб тушунтиришади.

Эймунтас Някрошюс “Отелло” спектакли учун 2001 йилда Москва шаҳрида ўтказилган Бутунжаҳон театр Олимпиадасида “Жаҳон театри ривожига кўшган ҳиссаси учун” Станиславский номидаги Халқаро театр мукофотига сазовор бўлган.

Режиссёр ўз юртида ҳам кўплаб мукофот ва нишонлар билан тақдирланган.

Олимжон САЛИМОВ
Ўзбекистон санъат арбоби,
режиссёр

ШАЙХ МУЗАФФАР ЎЗАК АЛ-ХИЛВАТИЙ

ИНСОН ҚАЛБИ – ҚАДАХ, МУҲАББАТ – ШАРОБ¹

Тасаввуф олимнинг Америкада
қилган суҳбатлари

ИТОАТ

Тангри таоло Иброҳим алайҳиссаломни Намруд ёққан даҳшатли оловдан омон сақлайди. Пайғамбар бунинг шукронаси учун минг қўй, уч юз хўкиз, юз туяни қурбон қилади. Бу қадар саховат ила қилинган қурбонликни илгари ҳеч кимса кўрмаган эди.

“Нега бу қадар катта қурбонлик қилдинг?” деб сўрашади ундан. У дейди: “Мен Худойимга жонимни қурбон қилмоқчи эдим... Нега молимни қурбон қилмай? Аслида ўша молим кимники? Молу жонимнинг эгаси, ягона ҳукмдорим – Худо. Бу қурбон қилганларим ҳеч нарса. Мен бисотимдаги энг азиз, энг қимматбаҳо нарсани Худойимга қурбон қилишга тайёрман. Агар ўғлим бўлганида, Худойим амр этса, уни ҳам қурбон қилардим”.

Бу сўзларни Иброҳим алайҳиссалом айтяпти. Хўш, биз-чи, биз нималар дея оламиз? Орамизда шундоқ сўзларни айта оладиган бирор киши топилармикан? Майли, даражамиз Иброҳим алайҳиссаломдан паст, дейлик, лекин Худо берган молу мулкимизнинг бир қисмини Худо йўлига қурбон қилишга қодирмизми? Уни хайру эҳсон қилиб, бошқаларга бера оламизми? Ҳолбуки, бошқаларга ёрдам бермайдиган ёки ёрдам берганларни камсатадиган кимсалар инсонийликдан йирок, Тангри таоло марҳаматидан маҳрумдирлар.

Йиллар ўтади, Парвардигор Иброҳимга ўғил ато этади. Исмоил алайҳиссалом дунёга келади. Унда ёшлигиданоқ пайғамбарлик аломатлари зоҳир бўлади. У ҳамиша отасига ҳамроҳлик қилар, ҳали бола экан, энг мураккаб диний баҳсу мунозараларда иштирок этарди.

Бир кеча Иброҳим алайҳиссалом Худони туш кўради. Худо унга дейди: “Берган ваъдангни адо эт. Ўғлим бўлганида, уни Худо йўлига қурбонлик қилган бўлардим, дегандинг. Ўша ваъдангни бажар...” (Инжилда бу воқеа бошқача талқин этилади. Қуръони карим дейдики, Худо Иброҳимга Исҳоқни эмас, тўнғич ўғли Исмоилни қурбон қилишни буюрган).

Эртаси куни Иброҳим кўрган тушини ўйлайди. Худо илгари ҳам унинг тушига кирган, билардики, Парвардигор одамни қурбон қилишга қарши, зеро, бирор пайғамбарга бу ишни буюрмаган. Шуни ўйлаб, яна юзта туяни қурбонлик қилади.

Кечаси Худо яна Иброҳимнинг тушига кириб, берган ваъдангни бажар, дейди. Эрталаб Иброҳим яна ўй-андишаларга чўмади. Худо одамзотни қурбон қилишни ҳеч қачон истамаган деб, яна юзта туясини қурбон қилади.

Учинчи кеча Худо яна Иброҳимнинг тушига кириб, ягона ўғлингни қурбон қил, деб буюради. Тонг ёришгач, Иброҳим Парвардигорнинг буйруғини бажаришга қарор қилади. Ўғли Исмоилни эргаштириб,

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

қурбонлик қиладиган жойга боради. Шайтон йўл-йўлакай Иброҳимни йўлдан оздирмоқчи бўлади: “Наҳотки биттаю битта ўғлингни бўғизласанг? – дейди у. – Ҳатто ҳайвон ҳам қилмайди бу ишни”.

Иброҳим жавоб беради: “Айтганларинг чинга ўхшайди. Аммо Худойим менга амр этди. Мен унинг амрини адо этаман!”

Шайтон учиб, даф бўлади. Бироқ у тиниб-тинчимайди. Исмоилнинг онаси бўлмиш Ҳожарнинг олдига боради. “Иброҳим ўғлингни қурбон қилмоқчи”, дейди Лаин. Ҳожар унга: “Менинг эрим – Худонинг пайғамбари. Худо не буюрса, шуни адо этади”, – деб жавоб беради. Яна дейдики: “Худойим истаса, бас, мен ҳам унга жонимни қурбон қиламан. Қорангни ўчир, мени тинч қўй!”

Ниҳоят, шайтон Исмоилга таъсир этмоқчи бўлади. У боланинг олдига келиб, отанг сени меҳробга боғлаб, ўлдирмоқчи. Худо буни буюрмаган, отанг янглишиб, ўзича хаёл қилган, дейди. Бола дейдики, отам – Худонинг Расулидир, у Худонинг айтганини қилади, “ўзича хаёл” қилмайди. Парвардигор истаса, мен унга жонимни қурбон қиламан.

Шайтон ундан яна бир қарра, сен чинданам отанг бўйнингга пичоқ тортишини истайсанми? – деб сўрайди. Исмоил ғазаб билан қичқиради: “Худойим буюрган экан, отам бу ишни албатта бажаради, мен ҳам шуни истайман”. Сўнг бир тош олиб, шайтонга улоқтиради. Унинг бир кўзини кўр қилади.

Шайтон ана шундай усуллар билан бизни ҳам йўлдан урмоқчи бўлади. У бизни гўёки ақлни ишлатишга қақиради. Бажаришимиз лозим бўлган қийин вазифаларни бажармасликка даъват этади. Иззат-нафсимизни нишонга олади. Юракларга шубҳа-гумон солади.

Одатда, ҳаж маросими пайтида ҳожилар Макканинг Мино водийсига бориб, у ерда ўрнатилган уч ёғоч устунга тош отишади. Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исмоилни қурбон қилмоқчи бўлган жой – ана шу Мино. У ердаги уч устунга тош отиш – Иброҳим, Ҳожар ва Исмоилнинг шайтони лаинга берган “йўқ” жавобини англатади. Ҳар бир устунга еттита тош отилади. Бу – ҳожиларнинг етти тубан хусусиятдан воз кечишлари демак. Улар – бепарволик, кибру ҳаво, мунофиқлик, ҳасад, қахру ғазаб, манманлик, очкўзлик...

Ниҳоят, ота-ўғил қурбонлик қилинадиган жойга етиб келишади. Иброҳим Исмоилга кўрган тушларини айтади. Уғлим бор гапдан хабардор бўлсин, дейди. Ундан: “Худонинг иродасига бўйсунмишга тайёрмисан”, деб сўрайди. Исмоил: “Қурбон бўлишга тайёрман”, дейди.

Исмоил – биз учун буюк ибрат. Биз ҳам Худо йўлига деб ота-онамиз айтганига юрайлик. Мабодо, уларнинг буюргани Худо йўлига зид бўлса, юмшоқлик билан уларни рад этайлик.

Хуллас, Исмоил: “Қурбон бўлишга тайёрман”, дейди, фақат қўлоғимни қаттиқроқ боғланг, яна жон талвасасида сизга озор етказиб қўймай”, дейди. Яна уни меҳробга юзтубан ётқизиб, отасидан енгларини шимариб олишни сўрайди, токи отасининг кўзи унинг юзига тушмасин, қони отасининг тўнига сачрамасин... Онаси боласининг қонини кўриб, қайғу-изтиробга ботмасин...

Иброҳим рози бўлади. Эътиқоди ва меҳрибонлиги учун ичдан ўғлига тасанно айтади. Исмоилни меҳробга ётқизиб, дуога қўл очади. Худодан ўзига ва ўғлига раҳму шафқат сўрайди. Сўнг кўлига қурбонлик пичоғини олади. Шунда Худо фаришталарга дейди: “Қаранг, дўстим Иброҳим мени қанчалар севади ва менга нақадар содиқ. У мен учун ўғлини қурбон қилишга ҳозир”.

Иброҳим тиғи олмосдек пичоқни ўғлининг томоғига санчади. Пичоқ кесмайди. Иброҳим қайта-қайта санчади. Уринишлари натижа бермайди. У пичоқни тошга уради, тош парчаланиб кетади.

Худонинг амри билан пичоқ тилга қиради: “Эй Иброҳим, – дейди у,

– Худонинг амри билан пичок кесади, олов куйдиради, сув чўктиради. Худо истамаса, мен кесолмайман. Худо истаса, тошни ҳам парчалайман”.

Шунда Иброҳим қаршисида фаришта Жаброил ҳозир бўлади. “Парвардигор ўзингдан ҳам, ўғлингдан ҳам рози, – дейди у. – Раббинг Исмоил ўрнига кўчқорни қурбонлик қилишингни амр этди”.

Худо унга имон келтирганлардан қурбонлик қилишларини истайди. Уни деб инсонларнинг ёмон хулку амаллар, кибру хаволардан кечишларини хуш кўради. Худони севиб, ёлғиз Унга таваккал қилганларга моддий фаровонлик ва маънавий неъматлар ато этади...

САБР

Бир турк қишлоғида Хусайн деган йигит қўшнисининг қизига уйланади. Тўйда иккита уламо ҳам иштирок этади. Улар ўзаро суҳбатлашаркан, Хусайн мароқ ила тинглаб, мафтун бўлади. Улар Қуръон оятларини ёд айтишар, арабий сўз ва ибораларни изоҳлашар, диний қонун-қоидалар устида фикру мушоҳада юритишар эди. Хусайн бу илму маърифатни қаёқдан ўргандингиз, деб сўрайди. Улар узок йиллар Истанбулдаги йирик диний мактабларда ўқишганини айтишади.

Тўй ўтиб, эртаси куни Хусайн ёш келинчак хотинига дейди: “Ёшим йигирмада, ўйлаб қарасам, ҳеч балони билмас эканман. Истанбулга бориб ўқимокчиман. Сен ота-онамга қарашиб тур. Уқиб, олим бўлиб қайтаман”.

Шундай деб Хусайн Истанбулга жўнайди. У ерда ўттиз йил ўқийди. У мударрисдан бу мударрисга, у китобдан бу китобга ўтиб, олиму аллома бўлиб етишади. Уламолар либосини кийиб, юртига қайтади. Қайтишида йўл-йўлакай бир қишлоқчада тўхтаб, намоз ўқиш учун масжидга киради. Қишлоқ аҳли шундай йирик уламо қадам ранжида қилганидан хурсанд бўлиб, ундан амри маъруф қилишни сўрашади. У бир диний мавзуда маъруза қилади. Қишлоқ аҳли чала-чулпа тушунса ҳам, мамнун бўлиб эшитади. Кейин ундан қишлоқда тунаб қолишни сўрашади. У бир деҳқоннинг уйида меҳмон бўлади. Таомдан сўнг деҳқон қандай қилиб олиму уламо бўлиб етишганини сўрайди. У йигирма ёшида ўқишга кетгани, мана, орадан ўттиз йил ўтиб, уйига қайтаётганини сўзлайди. Оиласи, дўстлари ҳақида гапирганида кўзларига ёш олади.

– Сендан бир савол сўрасам, майлими? – сўрайди деҳқон.

– Марҳамат, истаган саволингни сўра, – дейди Хусайн.

– Донолик нимадан бошланади, унинг аввали нима?

– Донолик ҳар ишда Худога таваккал қилишдан бошланади.

– Йўқ, бундан бошланмайди, – дейди деҳқон.

– Доноликнинг ибтидоси – ҳар ишга “Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм” деб қиришмоқ.

– Йўқ, бундан ҳам эмас, – яна эътироз этади деҳқон.

Хусайн ўттиз йил давомида эгаллаган билимларини ишга солиб, жавобларни қалаштириб ташлайди. Деҳқон уларнинг бирортасини ҳам қабул қилмайди. Шунда Хусайн таслим бўлиб, жавобини ўзинг айта қол, дейди.

– Сен ўттиз йил ўқиб билолмаган нарсани қандай қилиб бир кечада ўргатаман? – дейди деҳқон. – Сен самимий, ақлли одамсан. Истасанг, бир йилда ўргатаман. Одамлар борки, умр бўйи ўқиб ҳам ўргана олмайди.

Хусайн деҳқоннинг уйида қолиб, донолик нимадан бошланишини ўрганишга қарор қилади.

Эртаси куни деҳқон уни далага олиб боради. Кун бўйи ишлашади. Кечқурун Хусайн ҳолдан тойиб, ҳориб-чарчаб қайтади. Бир йил шу аҳволда кечади. Хусайн ҳеч қачон бу қадар кўп ишламаган эди. У донолик сирини билишга қанчалар ошиқмасин, деҳқон орқага суради. Ниҳоят, йил ҳам охирига етади. Улар кун бўйи ишлаб, окшом уйга қайтгач, Хусайн энди айтадиганингни айта қол, дейди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

- Эртга эрталаб айтаман, – дейди деҳқон.
 – Бунга шу қадар оз фурсат керакми? – қичқиради Хусайн.
 – Айтиш осон, аммо англаб олиш учун кўп фурсат керак...
 Эртаси куни деҳқон хотинига меҳмон йўлда тановул қилиши учун егулик тайёрлашни буюради.
 – Овқатни қўй, – дейди Хусайн, – донолик нимадан бошланади? Шунини айт.
 – Сабр қил, – дейди деҳқон, уни йўлга шайлаб, нарсаларини йиғиштиришга ёрдамлашиб.
 – Мени алдайман, деб ўйлама! – қичқирди Хусайн. – Донолик нимадан бошланишини билай, деб бир йил эшакдек ишладим. Айт, нима у?
 – Сабр, – дейди деҳқон.
 – Ортиқ сабрим йўқ, – дейди Хусайн. – Ҳозироқ айтишинг керак.
 – Доноликнинг боши – сабр.
 Хусайн ғазаб қўзиб, қичқиради:
 – Сен мени аҳмоқ қилиб ишлатдинг. Мен сенга сабр ҳақида битилган ўнлаб китобларни ёд айтиб бера оламан. Мен Қуръони каримда сабр ҳақида айтилган барча оятларни биламан!
 Деҳқон унга дейди:
 – Мен сендан бир йил олдин доноликнинг боши нима, деб сўрадим. Жавоб бера олмадинг. Бир йил қолсанг ўргатаман, дедим. Розини бўлдинг. Саволга бир йил олдин жавоб берсан, англамасдинг. Бир йил давомида сени сабрга ўргатдим. Сабр нима эканлигини билдинг. Бу сенга сабоқ бўлди. Илмига амал қилмаган мулладан устига китоб ортилган эшак афзал. Қахру ғазабга минганинг кўрсатиб турибдики, ўқиган китобларингдан сенга ҳеч нарса юкмабди. Уқибсану аммо уқмабсан...
 Кўп ўқиб, билим олиб, олган билимларини амалда тадбиқ эта олмайди-ган кишилар бошқаларга таълим бераркан, жамиятга катта зиён етказишади. Сен имону эътиқод, меҳру шафқат ҳақида буюк пайғамбарлардан мисоллар келтириб гапирасану, ўзингда ўша хислатлар бўлмаса, ёлғончи эканлигини-ни дарҳол пайқаб қолишади. Энг ёмони, инсонлар қалбида ўша илоҳий ҳақиқатлар ҳақида шубҳа-ғумон пайдо бўлади. Айтганинг аъмолингга мувофиқ эмаслигини кўрган одамлар сен ундаган ҳақиқат йўлига қиради, деб ўйлайсанми? Йўқ, кирмайди. Мана, натижа нима бўлади.
 Шунинг учун сабру бардошли бўлишга ўрганишинг ғоят муҳим. Ҳақиқий олим илмига амал қилиб яшайди. Акс ҳолда, ҳамма ёқни ёлғон босиб кетади... Уйингга қайтиб, олган билимларингнинг кўни-қўшниларинг билан баҳам кўр. Ҳамиша ўзинг ўрганган қонун-қоидаларга амал қилиб яша...
 У оддий деҳқон эмасди. Эшитишга қобил инсонларни ҳақиқатга чорловчи ҳақиқий устоз, авлиё эди. Унинг шарофати туфайли Хусайн ўттиз йил ўқиб, олган билимларини ҳаётга тадбиқ этишга ўрганди.
 Хусайн уйи томонга аста-секин қадам ташлаб бораркан, деҳқондан эшитганлари ҳақида ўйлайди. Уйига яқинлашганда, қоронғу тушиб қолган эди. Деразадан ичкарига қараб, хотини бир ёш йигит билан ўтирганини кўради. У йигитни бир қўли билан кучоқлаб, иккинчи қўли билан унинг сочларини силар эди.
 Хусайн бошда ханг-манг бўлиб, кейин қахру ғазабга тўлади. Чўнтагидан тўппончасини олади. Уни йўлда талончилардан ўзни ҳимоя қилиш учун Истанбулда сотиб олган эди. Иккаласини ҳам отиб ўлдирмоқчи бўлади, аммо бир йил давомида олган сабоғи ёдига тушиб, ўзини тияди.
 Инсонни ҳаётдан маҳрум этиш ҳазилакам гап эмас.
 Хусайн аввал гапни тағига етиб, кейин бир тўхтама келишга қарор қилади. Қишлоқ масжиди томон йўл олади. У ерда кечки ибодатга одамлар йиғилишган эди. Уламо либосини кийган Хусайнни кўриб, ҳамма ўрнидан туради. У билган қариялар аллақачон дунёдан ўтган, тенгдошлари болачака орттиришиб, неварали бўлишган эди.
 Хусайн улардан сўрайди:

– Бундан кўп йиллар илгари Истанбулга ўқишга кетган Ҳусайндан не хабарлар бор?

Бир киши жавоб беради:

– Мана, ўттиз йил бўлдики, ундан хат-хабар йўқ. Тўйнинг эртаси куниёқ кетиб қолди. Хотини бечорага қийин бўлди. Ҳама никоҳ кечасиёқ орттирган ўғлини ёлғиз ўзи тарбиялаб, ўстириш учун тинмай меҳнат қилди. Эридан хабар йўқ, қайтадимми, қайтмайдими, бу ҳам маълум эмас. Шу аҳволда ўғлини ўқитиб, билимли, маърифатли қилди. У ажойиб уламо бўлиб етишди. Ҳозир кишлоғимизда имом. Ҳадемай келиб қолади...

Бу гаплар Ҳусайнни ларзага солади. У хотини ва ўғлининг ҳиссасига тушган меҳнат, машаққатларни ўйларкан, хўнграб йиғлайди.

Масжидга уламолик либоси ўзига ярашган, ёш, хушсуврат имом кирди. Бу ўша, Ҳусайн ўз уйида кўрган навқирон йигит эди.

Хуфтон намози битгач, Ҳусайн ҳалиги деҳқон яшайдиган қишлоққа юз буриб, таъзим бажо айлаб, дейди:

“Устозим, сенга минг карра ташаккур!”

Ҳамқишлоқлари бунинг сабабини сўрашганда, бор гапни айтиб беради ва ўзини танитади. Ўттиз йил ўқиб, илм олиб, ўттиз биринчи йили сабрга ўргангани туфайли катта бир фалокатнинг олдини олганини айтади. Кейин ўғлини қучиб, бағрига босади.

Ота-бола шод-хуррам уйга жўнашади.

ВАСВАСА

Рамазон ойи, тонгдан то куёш ботгунча еб-ичишдан тийиладиган паллада, Худо раҳмат қилсин, Шайх Абдулқодир Гийлоний шогирдлари билан дашту сахро оралаб борар, очлик ва иссиқдан ҳамманинг тинкаси қуриган эди. Шайх тўхтаб, бир оз дам олмоқчи бўлади, дарвешлар йўлда давом этадилар. Тўсатдан олдинда бир ёруғлик пайдо бўлиб, ундан овоз таралади:

“Мен – Парвардигорингиз, Худо бўламан... Барчангиз – суюкли шайхнинг содиқ шогирдларисиз... Бугун еб-ичишингизга мен изн бераман... Марҳамат, еб-ичаверинг...”

Дарвешлар егулик, ичкиликни ҳозир этишганда, Абдулқодир Гийлоний етиб келади. “Рўзани бузманглар!” деб қичқиради у узокдан. Сўнг ҳалиги ёруғлик томонга юз буриб, баланд овозда дейди: “Аъуззу биллаҳи минаш шайтони рожийм!” Яъни, лаънати шайтоннинг макридан нажот сўрайман, Худойим... Ёруғлик шу ондаёқ сўниб, ўрни қоп-қорайиб қолади.

Шайтоннинг макри фош бўлгач, у одамларга кўриниш беради ва шайхдан сўрайди:

– Мен минг йилдирки, ана шу макримни ишга соламан. Сен биринчи бўлиб фош этдинг. Бунга қандай қилиб эришдинг?

Шайх унга жавоб беради:

– Мен ўзим эгаллаган уч илму донишим туфайли сени танидим. Бу билимларни билганлар Шайтонни дарҳол танийди, оқ-қора, ҳақиқату ёлғонни дарҳол ажратади. Биринчиси – Парвардигор ўз пайғамбари орқали бизга нозил этган билимлар. Ислому қонунига мувофиқ, ўртада ҳаёт-мамот масаласи кўндаланг турмас экан, рўзани бузиб бўлмайдими. Бу ерда ҳамма чанқаган, аммо ўлиш ҳолатига етганмас. Сенинг буйруғинг ана шу қондан бузди. Бу ишни фақат Шайтон қилиши мумкин. Худо ўзи жорий этган тартибни бузмайдими.

Иккинчиси – илоҳиёт. Биз биламизки, Худо ҳамма жойда ҳозир но-зир. Бир вақтнинг ўзида бир жойда ва ҳамма жойда. Пайғамбарлар хабар беришганки, Худо сўзласа, унинг овози ҳамма ёқдан таралади. Сенинг овозинг фақат битта нуқта, ёруғлик томондан эшитилди. Шунда билдимки, Шайтони лаинсан, Худо эмассан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Учинчиси – тасаввуф. Барча буюк сўфийлар таълим беришадики, Худо бизга юзланиб, сўз айтса, бизнинг ички, маънавий дунёмизда инқилоб юз беради. Табиатимиз тамом ўзгаради. Сенинг сўзингни эшитганларнинг руҳий ҳолатида бирор ўзгариш юз бермади. Ҳолбуки, Парвардигор юзланиб, сўз айтса, ҳеч кимса тоқат этолмасди, ҳамма хушдан кетарди...

Шайтон кичкириб юборади:

– Сен устозларнинг устозисан! Изн бер, сендек улуғ донишманд, олиму алломага таъзим бажо этай... Сенинг шогирдларинг кўп ва бунинг устига, мендан устун келиб турибсан. Хурсанд бўлсанг, арзийди...

Шайх қаддини тикка тутиб, яна Худодан нажот сўрайди:

– Аъуззу биллаҳи минаш шайтонир рожийм!...

Шайтон кўздан ғойиб бўлади. Хушомад қилиб ҳам шайхни тузукка туширолмади.

Кўрдингизми, Шайтон сира тиниб-тинчимайди. Макрини ишга солаверади. Ҳеч натижа чиқаролмас, хушомадга ўтади. Шайтон – инсониятнинг аёвсиз душмани. Бизни Ҳақ йўлидан оздириш учун ҳар қандай тубанликка боради. У ўзини пири раҳнамо кўрсатиб, ҳатто Худо қиёфасига кириб, бизни алдамоқчи бўлади. Ундан кутулиш йўли битта – диний қонун-қоидалару руҳоний панду ҳикматларни ўрганиш ва шуларга суяниб яшаш, вассалом.

Диний қонун-қоидаларни билиш бамисоли боғ атрофида кўтарилган деворга монанд. Боғда фақат гуллару мевали дарахтлар эмас, ёввойи ўт-ўланлар, тиканлар ҳам ўсиши мумкин. Аммо атрофи ўралгани боис зарарли ҳайвонлар киролмайди. Мабодо, айримлари киргудек бўлса, девордан ошиб чиқолмайди.

Диний билимлар ёмонликнинг йўлини тўсади, аммо қалбингизни очкўзлик, қахру ғазаб ва ёмон хулқу атвордан тўла муҳофаза этолмайди. Ёмон хулқу атвор сизга катта қийинчилик билан, аста-секин сингади, бироқ ичингизга кириб олгач, у ерда илдири отади.

Маънавият илмига суянмаган амалиёт – дарвозаси ланг очик бокқа ўхшайди. Боғда анвойи гуллар, ноёб мевали дарахтлар ўсиши мумкин. Аммо анави очик дарвозадан кирган ҳайвонлар уларни қийратади, топтаб, оёқ ости қилади. Токи маънавият ва тақводорлик билим девори билан ўралмас экан, уларни қўлдан бой бериб қўйиш жуда осон. Улар ҳатто мунофиқлик, ғурур ва кибру ҳавога айланиши ҳеч гапмас.

Қай бир маънода диний қонун-қоидалар ва тасаввуфни бир жуфт қанотга ўхшатиш мумкин. Бири бўлмаса, иккинчиси ҳеч нарса. Сизга иккиси ҳам керак. Сиз, аввало, ташқи томондан покланиб, кейин ички дунё ахлатлари – такаббурлик, мунофиқлик, беномуслик, қахру ғазаб, очкўзлик, худбинлик каби иллатлардан халос бўлмоғингиз даркор.

Исломсиз тасаввуф – фонус ила ёқилмаган шам кабидир. Шамол уни ҳар дақиқада ўчириши мумкин. Аммо фонус ҳимоясидаги шамни шамол ўчиरोлмади.

Шуни эсда тутиш лозимки, диний қонун-қоидалар ва тасаввуф йўли бирдек аҳамиятга эга. Ҳар иккисига хизмат қилолмас экансиз, биттасидан кечиси ҳам ярамайди. Иншооллоҳ, ўз уйини ичдан тозалашга азму қарор этган киши бир кун келиб, уй атрофида девор ҳам кўтаради.

Парвардигор ёлғиз ташқи қиёфангиз, ҳусну жамолингизга бокмайди. Қалбингизга назар солади. Ички дунёингиз нақадар пок ва гўзал эканлиги Унинг диққат марказида бўлади. Маънавий такомилнинг юксак бир босқичига етиб, шуни унутмангки, ташқи покланишдан кўра ички покланиш анча мушкул. Аммо танни покламай туриб, кўнгилни поклашга уриниш ҳам беҳуда. Масалан, бу дунёнинг тимсоли бўлмиш пулни ифлос деб ўйласангиз, уни санаб бўлгач, қўлни ювиш мумкин. Бироқ бойиш, давлат орттириш ҳирси қалбингизга кириб, уни чирмаб олгач эса, тозалаш осон эмас. Агар тозалай олсангиз, шишадек мусаффо тортасиз.

Сиз икки доллар тўлаб, сартарошга киришингиз, кейин душ қабул қилишингиз, сўнгра магазинга бориб, чиройли кийим-кечак сотиб олишингиз мумкин. Кўрасизки, ташқи қиёфангиз тўқис, ярқираб турибсиз. Аммо ички дунёингизни ана шундай ҳолатга келтириш учун анча-мунча меҳнат-машаққат чекишингизга тўғри келади.

Аслини олганда, инсоннинг ички ва ташқи қиёфаси, яъни сийрат ва суврати бир-бирига мос бўлиши зарур. Улар тутшиб, яхлит бир манзара яратса, янада яхши. Кўполроқ бўлса ҳам айтай, ташқи қиёфаси тоза, ички дунёси ифлос бўлган киши ахлатхонага ўхшайди... Иккаласи ҳам ёмон: ташқи томондан тоза, ичдан ифлос бўлиш ёки ичдан тозаю, ташқи томондан ирқит бўлиш. Шиша идишдек топ-тоза бўлайлик, ичи ҳам, сирти ҳам шаффоф, мусаффо...

Мавлоно Ниёзий Мисрий буюк устоз, ҳақиқий авлиё эди. Ўз шеърляти орқали илоҳий сиру асрорни халққа талқин этарди. Султон уни Лемнос оролига сургун қилади. Кўлларига занжир, оёқларига кишан урилгани туфайли тани, усти-бошини тоза, озода тутолмайди. Шу аҳволда дунёдан кўз юмади. Ювғучи уни юваркан, дейди: “Вой-бўй!.. Сени авлиё дейишардику, сўнги соатингни шунчалар ирқит бўлиб қарши олдингми?..”

Шунда марҳум бошини шарт кўтариб, унга дейди: “Биз жонимизни поклаш ила банд бўлдик, танзимизни поклашга фурсат тополмадик...”

Ювғучи шу ондаёқ йиқилиб, жон беради.

Ҳа, авлиёни ўлди дейиш – хато. Ҳайвонлар ўлади, инсонлар ўлмайди, улар бир дунёдан иккинчи дунёга ўтишади, холос.

* * *

Ташқи томондан қанчалар кир, ирқит бўлманг, Парвардигор ички моҳиятингизни кўриб туради. Яна унутмайликки, мўмин – мўминга кўзгу. Ташқи тоза қиёфангизга қараб сизни яхши давраларда қабул қилишади. Аммо қалбингиз, ниятингиз нопок эса, барибир эртами, кечми, ошкор бўлади. Ташқи қиёфангизга қараб сизга эшик очишади.

Инсонлар турли даражада бўлади. Юксак даражага етган инсонлар – Худони севиб, Худодан кўркувчилардир. Бу даражага етганда сиз учун ташқи қиёфанинг аҳамияти қолмайди. Соф, мусаффо тортасиз. Истаган одам сизга кўз ташлаб, кимлигингиз, ички оламингизни кўра олади.

Гўёки тиниқ булоқ сувига тўлдирилган шиша идишга ўхшайсиз.

Аммо ўз ташқи қиёфасини атай кир-чир, ирқит ҳолда тутувчи сўфийлар ҳам учрайди. Бу уларнинг истаги эмас, Худонинг хоҳиши. Мақсад – инсонларнинг таҳқир ва ҳақоратларига дучор бўлиш. Бу нарса сўфийдан катта руҳоний куч талаб қилади ҳамда у ҳамиша Худонинг мадади ва ҳимоясига муҳтож бўлади. Чинакам авлиё баъзида ўзини даҳрий, арокхўр қилиб ҳам кўрсатиши мумкин.

Ташқи ва ички маънавий ўсиш ҳолатини қандай қилиб мувозанатга келтириш мумкин, деган саволга жавоб бериш учун ана шу нарсаларни таҳлил этишга тўғри келади. Саволга тўппа-тўғри ва битта маънога эга бўлган жавоб йўқ.

* * *

Боязид Бистомийга шогирдлари Шайтондан шикоят қилишади. “Шайтон бизнинг имонимизни тортиб олаяпти”, дейишади улар. Шайх ўз ҳузурига Шайтонни чақириб, ундан изоҳ сўрайди. “Мен ҳеч кимни мажбур қилмайман, – дейди Шайтон. – Худодан кўрқаман. Одамларнинг ўзлари турли сабабу баҳоналар билан имондан кечишади. Мен қалби заиф, иймонсиз кишиларни ўзим томонга оғдираман. Инсонга хос бўлган барча хислатлар Шайтонга ҳам хос. Фақат бир хислат мустасно. Шайтон севги, муҳаббат нималигини билмайди. Унга севиш насиб этмаган. Севги инсонга – Одам Атодан мерос.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Бир тақводор ўтинчи оиласи билан ўрмонда яшар эди. Унга яқин бир жойда бир гуруҳ мажусийлар яшаб, қарағай дарахтига сиғинишар, қарағай уларга гўёки бут эди.

Бир куни ўтинчи ўз-ўзига дейди:

– Мен ўша дарахтни кесаман. Ишонаманки, бу ишим Худога хуш келади ва мендан марҳаматини аямайди. Мажусийлар бутга сиғинмайдиган бўлишади. Боз устига, қарағайни арралаб, бозорда пуллайман. Хуллас, бир ўк билан икки қуённи овлайман...

У болта, аррасини қўтариб, мажусийлар манзилгоҳи томон юраркан, биров унинг йўлини тўсади.

– Йўл бўлсин, қаёққа бораяпсан?

– Мажусийлар манзилгоҳига... Улар сиғинадиган дарахтни кесмоқчиман.

– Қайт, бу ишни қила кўрма.

– Сен кимсанки, менга буйруқ берасан? Мен Худо йўлига шу ишни қилмоқчиман. Қарағайни кесиб ташлайман, вассалом.

– Айтдим-ку сенга, бу ишни қилма деб.

– Ким менинг йўлимни тўсади?

– Мен.

– Сен кимсанки, йўлимни тўсасан?

– Мен Шайтонман. Сен дарахтни кесолмайсан. Мен бунга йўл кўймайман.

– Сенми?! – деб қичкиради ўтинчи. – Сен йўлимни тўсолмайсан.

У бир уриб, шайтонни ерга ағдаради. Кўкрагига миниб, болтани унинг томоғига қадади. Улдирмоқчи бўлади.

– Мени ўлдиролмайсан, – дейди Шайтон. – Парвардигор менга Қиёматга қадар умр берган. Мен ўшангача одамларни йўлдан оздираман. Ҳай, менга кара, бир кунда қанча пул ишлайсан? Биламан, художўй одамсан, оиланг қатта, бошқаларга ёрдам беришни хуш кўрасан.

– Бир кунда икки танга топаман.

– Сен ақлингни ишлатмаяпсан. Хўп, ўша дарахтни кесдинг ҳам дейлик, мажусийлар сени тирик қўядими? Улар сени ўлдиришади. Бола-чақанг қаровсиз, оч қолади. Бу ниятингдан қайт. Икков келишамиз. Сен бир кунда икки танга пул топаман, дейсан, яъни, икки мис танга. Мен ҳар эрталаб ёстиғинг тагига икки тилло қўяман. Келишдикми? Ақлли одамсан, ўйлаб кўр. Бир томондан, ўлмайсан, тирик қоласан. Иккинчи ёқдан, тилло тангаларни рўзғорингга харжлаб, оилангни обод қиласан. Ортиб қолганини хайру садақа этиб, бева-бечораларга берасан.

– Мен сенга ишонмайман, – дейди ўтинчи. – Мени алдамоқчисан. Ҳамма биледи, Шайтон дегани муттаҳам ва алдоқчи бўлади. Сен жонингни қутқариб қолмоқчисан, холос.

– Йўқ-йўқ, сени алдамоқчи эмасман. Ишонмасанг, синаб кўр. Уйингга бор-да, ҳеч нарса қилма. Уша икки тиллони тополмасанг, болтани ол-да, дарахтни чопиб ташла.

– Майли, сен айтганча бўлсин, – дейди ўтинчи ва уйига жўнайди. Эртаси куни эрталаб ёстиғи остини қараб, иккита тилло танга топади. Узида йўқ севиниб, хотинига дейди:

– Хотин, ишимизни ўнгладик, энди ҳеч нарсага зорикмаймиз. Мен Шайтон билан битим туздим. Энди ишлашимга ҳам ҳожат йўқ. Ҳар эрталаб икки тилло танга олиб, харажат қилаверамиз.

Хотин бу гапларга ишонқирамайди.

– Шайтон алдоқчи эканини наҳотки билмасанг? – дейди у.

– Мана, икки тилло танга қўлимда-ку!..

Улар ўша куни мириқиб овқатланиб, ортганини қўни-қўшниларга беришади. Иккинчи куни ўтинчи яхши бир кайфиятда уйғониб, ёстиғи

остига қўл суқади. Ҳеч вако йўқ!.. Бутун уйни ағдар-тўнтар қилиб, ҳеч нарса тополмайди. “Лаънати шайтон мени алдабди!” – дейди-да, болтасини кўтариб, йўлга тушади. Йўлда Шайтонга дуч келади. Шайтон кулиб, масхаралаб, ундан сўрайди:

– Ҳа, йўл бўлсин, қаёққа?

– Сен мутгаҳам, алдоқчисан! Мен бориб, дарахтни чопаман!

Шайтон бармоғи билан унинг кўкрагига нуқийди. Ҳаттич йиқилиб тушади:

– Ҳозирок ўлдиримми истайсанми? Кеча мени ўлдирмоқчи эдинг, – дейди Шайтон.

– О, йўқ-йўқ, мени ўлдирма, – дейди ўтинчи. – Менга пулинг керакмас. Фақат бир нарсани тушунтир. Икки кун олдин сени бир уриб, ерга ағдаргандим. Ҳозир шунчалар кучни қаёқдан олдинг?

– Икки кун олдин сен ўша дарахтни Худо йўлига кесиб ташламоқчи эдинг, – дейди шайтон. – Бугун эса, икки тилло тангани, деб мен билан олишмоқчи бўлаяпсан...

* * *

Бир ёвуз қароқчи тўксон тўққиз кишини ўлдирди. Кейин бир такводор уламога учраб, гуноҳларимга тавба қилиб, энди тўғри, ҳалол яшамоқчиман, дейди. Уламо унга, қилган қотилликларинг учун сенга кечирим йўқ, дейди. Ғазабланган қароқчи уламонинг ҳам бошини кесади.

Орадан бир муддат вақт ўтиб, қароқчи чинакам олим, донишманд бир кишига дуч келади. У илмига амал қилиб яшар, турмуши бошқаларга ибрат эди. Қароқчи ундан, юз кишини ўлдирган қотилга кечирим борми, деб сўрайди. Бор, дейди донишманд, астойдил тавба-тазарру қилганларни Худо кечиради. Бунинг учун у жиноятчилар макон тутган шаҳарни тарк этиши, ҳалол, яхши фазилатли инсонлар яшайдиган шаҳарга кўчиб ўтиши лозим. Негаки, яхши муҳит инсонларни яхшилиққа, ёмон муҳит ёмонликка ундайди.

Қароқчи уйига келиб, бор-будини йиғиштириб, яхши инсонлар яшайдиган шаҳарга равона бўлади. Аммо, қисматни қарангки, туғилиб ўсган шаҳридан чиқиб, бир неча одим юрар-юрмас, куни битиб, паймонаси тўлади. Йиқилиб, жони ғарғарага келаркан, тепадан дўзах фаришталари тушиб келади. Аммо худди шу дақиқада улар билан баробар унинг боши устида жаннат фаришталари ҳам ҳозир бўлишади... Унинг жони бизники, дейди дўзах фаришталари, негаки у юз кишини ўлдирган... Унинг жони бизники, дейди жаннат фаришталари, негаки у тавба-тазарру қилган, бунинг устига, ёмонлар шаҳрини кўйиб, яхшилар шаҳрига томон юрган... Хуллас, ўртада баҳсу мунозара кечади. Шунда уларнинг баҳсу мунозарасини ечиш учун фаришта Жаброил пайдо бўлади. Ҳар икки томонни эшитиб, Худодан мадад сўрайди. Худо Жаброилга илоҳий газзўп бериб, ҳар икки масофани ўлчашга буюради. Марҳум жон берган жой ёмонлар шаҳрига яқин бўлса, у дўзахга тушади, яхшилар шаҳрига яқин бўлса – жаннатга.

Жаннат фаришталари хафа бўлишади, сабабки, марҳум ёмонлар шаҳридан чиқиб, бир-икки қадам босолган, холос... Жаброил орани ўлчайди. Марҳум билан ёмонлар шаҳри ўртасидаги масофа олтмиш сантиметрдан сал зиёдроқ экан. Иккинчи томонни ўлчайганда Худонинг хоҳиши билан мўъжиза юз беради. Яхшилар шаҳрининг деворлари яқинлашиб, гўёки марҳумга тақалгудек бўлади. Жаброил ўлчайди, ўртадаги оралик қарийб ўттиз сантиметр.

Тавба-тазарру қилган қароқчининг жонини жаннат фаришталари олиб кетади...

Бу ривоятнинг бизга ҳам дахли бор. Ёмон одатлардан воз кечмоқчи экансиз, бу ҳеч қачон кеч эмас, бунинг учун аввало атроф-муҳитингизни ўзгартиринг. Кўпроқ кимлар билан ўтириб-турасиз, шунга эътибор қилинг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

*Сухбати ошиқ сени ошиқ қилур,
Сухбати фосиқ сени фосиқ қилур, –*

деганлар Мавлоно Жалолиддин Румий. Энг муҳими, Худога юзланиб, илтижо айланг, сизга мадад берсин, ёмон одатлардан халос этсин сизни. Яхшиликка юз тутганда, мағруланманг, негаки, сизнинг тавба-тазарру этишингиз ҳам Худодан, тавба-тазаррудан сўнг яхшилик сари қадам бошингиз ҳам – Аллоҳнинг марҳамати.

Яхши инсон бўлмоқчи экансиз, яхши инсонларни изланг. Худони севмоқчи экансиз, Худони севганлар билан бирга, ҳамнафас бўлинг.

* * *

Дунёда энг ёмон иллатлардан бири – ғийбат ва бўҳтондир. Биласизми, Шайтон гоҳида етук бир донишманд киёфасига кириб, сизга ўғитлар айтади, ақл ўргатади. Энг муҳими, буни ўз вақтида пайқаш ва ўша ўғитларнинг тескарисини қилиш...

Бировларнинг айбу нуқсонларини, янглиш-хатоларини кўриб, уни бошқаларга айтмасангиз, Худо сизни ўз паноҳида асраб, етмиш гуноҳингиздан кечади.

Худо бир гал Жаброилдан сўрайди:

– Ё Жаброил, сени инсон қилиб яратганимда Менга қандай сиғинардинг?

– Ё Худойим, – дейди Жаброил, – ҳамма нарса Ўзингга равшан: ўтмиш ҳам, ҳозир ҳам, бўлажак ёхуд бўлиши мумкин бўлгани ҳам... Назарингдан еру самода ҳеч нарса пинҳон эмас. Сенга нечук сиғинишим ҳам Ўзингга аён...

– Балли, Жаброил, – дейди Парвардигор. – Мен чинданам биламан, лекин бандаларим беҳабар. Айт, улар эшитиб сабоқ олсин.

Шунда Жаброил дейди:

– Худойим, мен инсон бўлганимда Сенга уч йўсинда сиғинардим. Биринчидан, сувсиз ташна қолганларга сув берардим. Иккинчидан, бошқаларнинг айбини ошкор этмасдим. Учинчидан, камбағал, бева-бечораларга ёрдамлашардим.

– Шундай қилишингни билганим учун ҳам сени Пайғамбарларимга ваҳийларимни етказувчи қилиб танладим, – дейди Парвардигор...

Айбим ошкор бўлмасин десангиз, бошқаларнинг айбини ошкор этманг. Кечиримли бўлсангиз, сизни ҳам кечиришади. Бошқаларни айблаб, гуноҳкор қилманг, то ўша савдо бошингизга келмагай.

Сиз кимнингдир қилмишидан хабардор бўлишингиз мумкин, аммо унутманг, Худо сизнинг юзлаб гуноҳларингизни билади. Тасаввур қилинг, Парвардигор шарманда қилиб, айбингизни ошкор этса, ҳолингиз нима кечади? Худо ошкор этган нарсани ким бекитади?

Ёрдам сўраганларга ёрдам беринг. Унутманг, Жаброил ибодати – ташналарга сув бермоқ, бировларнинг айбини бекитмоқ, бева-бечораларга кўмаклашишдан иборат эди. Мухтожларга ҳозирок ёрдам беринг. Бугун ёрдам бермасангиз, ёрдамлашиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолишингиз мумкин.

Ғийбат – қўрқинчли бир одат. Худо ғийбатдан ҳазар қилади. Яратган Қуръонда дейди: “Мўминлар, ўлган биродарингизнинг этини ермидингиз? Уз биродарингизни ғийбат қилишингиз – унинг этини ейишингизга баробар, негаки у ҳузурингизда ҳозир эмас, ўзини ҳимоя қила олмайди”.

Пайғамбар алайҳиссалом дейдики, ғийбат ва бўҳтон зиндан баттар...

Ғийбат ва бўҳтондан тийилиш – улуғ ютуғингиз. У сизга ютуқ ва зафарлар келтиради.

Боязид Бистомий, Худо раҳмат қилсин, шогирдларига шундай ҳикоят қилган эди:

– Бир гал дафн маросимида келишган, хушсуврат, афтидан художўй бир кимсага кўзим тушди. Қўлида ёғоч коса, хайру садақа сўрар эди. “Шундай хушсуврат киши гадойчилик қилади, аттанг!” деган гап кўнглимдан кечди...

Кечаси туш кўрдим. Ҳалиги одамнинг жасади олдимда, менга уни ейиш буюрилган эди. “Мурдани еёлмайман!” деб қичқирдим мен. Бунга жавобан: “Бугун уни единг-ку!...” деган овоз эшитилди ... Ҳолбуки, мен у билан гаплашмаган, нега хайру садақа сўрашини бошқалар билан муҳокама этмагандим ҳам. Фақат шундай хушсуврат кишига тиланчилик қилиш ярашмайди, деган ўй кўнглимдан ўтган эди, холос.

Авлиёларнинг бирор киши ҳақида ёмон ўй-хаёлга боришлари ҳам гуноҳ саналади.

* * *

Ҳар бир ишни “Бисмиллоҳир Раҳманир Роҳийм”, Худо йўлига деб ато этилишида буюк ҳикмат бор. Бир гал Ҳазрати Али, Аллоҳ ундан рози бўлсин, душманининг энг кучли жангчиси билан майдонга тушади. У рақибининг қиличини синдириб, ўзини ерга ағдаради. Али сўнгги зарба учун шамширини кўтарганда, мағлуб бўлган рақибни унинг юзига тупуради. Али қиличини қинига солади. Рақибни сўрайди: “Ҳозиргина мени ўлдиришга тайёр эдинг, мен юзингга тупурғач, нега ниятингдан қайтдинг?” Али жавоб беради: “Илгари мен сени жангда Худо йўлига ўлдирмоқчи эдим. Сен юзимга тупурғач, ғазабим кўзиди. Уша онда ўлдирсам, мен котил бўлардим, яъни қахру ғазабимнинг қули ... Мен Худо йўлида жанг қиламан, бировни ўз қахру ғазабим туфайли ўлдирмайман”.

Алининг сўзлари мағлуб жангчига қаттиқ таъсир қилади, у калима келтириб, мусулмон бўлади...

Бир куни бир язидий (шайтонга сиғинувчи) менинг Истанбулдаги китоб дўконимга кириб, язидийлар китобини сўрайди.

Сотувчи: “Ҳай, нималар деясан? Язидийлик – ашаддий кофирлик-ку”, дейди. Уртада жанжал чиқади. Мен дўконга кириб, жанжалнинг устидан чиқдим. Язидийлик нима эканлигини изоҳлаб, сотувчини тинчитдим. Ҳалиги одам мендан “Сен язидиймисан?” деб сўраб қолди.

Йўқ, – дедим мен, – аммо бу ҳақда ўқиганман, биламан.

Язидий эшитиб, хурсанд бўлди. Ахир бир мусулмон уламози унинг ақидаси бўлмиш язидийлик ҳақида шунча гапни билса, хурсанд бўлмай бўладими?

Ҳозир мен шайтонга сиғинувчилар бор, десам, хайрон бўлманг. Аммо орамизда анча-мунча инсонлар ўша Шайтони лаин амру иродаси остида эканлигини ўйлаб кўрмагансиз. Тангри таоло бизни огоҳлантиради:

“Мен сизларга шайтонга сиғинманг, деб айтмадимми? У – сизнинг душманингиз!”

Шайтонга сиғинувчилар бўлмаганда, Худо шу сўзларни айтармиди? Ҳа, орамизда ўзи билибми, билмайми, шайтонга сиғинувчилар оз эмас.

Аммо шайтоннинг ҳам фойдаси тегиши мумкин. Ҳаётий тажриба-мизга таяниб айтадиган бўлсам, у туз ва қалампирга ўхшайди. Туз ва қалампирсиз таом таомми? Шайтонсиз ҳаёт ҳам жуда чучмал бўлур эди. Шайтон бўлмаса, инсонларда ҳам турли даъволар бўлмас, улар мукофот, мансабу мартаба деб жон куйдирмас эдилар. Миршаблар, қамоқхоналар, суд ва адвокатлар ҳам бўлмас эди. Бу касби-корларнинг барчаси шайтоннинг борлиги туфайлидир. Шайтоннинг барча бузғунчиликлари бизни тартиб-интизомга ўргатади. Биз аччиқ тажрибаларга суяниб, ишимизни ўнглаймиз.

Бир гал Шайтон шикоят қилади: “Бу нимаси? Бу не адолатсизлик! Инсонлар қилғиликни қилиб, айбни менга тўнкашади. Менинг гуноҳим нима? Мен гуноҳкор эмасман. Ишонмасангиз, ўзингиз кўриб, хулоса чиқазинг...”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бир кўчқор қозикқа боғлаб кўйилган эди. Шайтон келиб, қозикни нари-бери қимирлатиб, дейди: “Қилган ишим бор-йўғи шу”.

Кўчқор у ёқ-бу ёққа силтаниб, қозикни кўпоради. Хўжайин уйининг эшиги очик, даҳлизда қадимий, гўзал тошойна турар эди. Кўчқор ойнада ўз аксини кўриб, бир уриб уни чил-чил қилади.

Уй бекаси зинадан шошилинич тушиб, ота-онасидан қолган ойнани чил-чил синиб ётганини кўради ва алам ичида хизматкорларига буюради: “Кўчқорнинг бошини кесинг! Ҳозироқ!”

Кўчқор – хонадон эгасининг арзандаси, кўзичоқ эканлигида сотиб олиб, ўз кўли билан боқиб, катта қилган эди. Хуллас, у кечқурун уйга келиб, сеvimли кўчқорини сўйилганлигини кўради.

“Кўчқорни ким сўйди? – деб бақирди у. – Қайси аблаҳ бунга журъат этди?”

Хотини унга жавобан дейди: “Кўчқорни мен сўйдирдим. У ота-онамдан қолган ойнани чил-чил синдирди!”

Эри ғазоби қайнаб қичқирди: “Унда мен сен билан ажрашаман!”

Кўни-кўшни гап-сўзни кўпайтириб, хотиннинг қариндошларини оёққа турғизишади. Уларнинг қурол-яроғ кўтариб келаётганини эшитган эрнинг қариндошлари ҳам қараб ўтиришмайди. Қуролланиб майдонга чиқишади. Уртада жанг бўлиб, беҳуда қонлар тўкилиб, одамлар ўлиб, уйларга ўт кетади...

Шайтон дейди: “Ўзингиз гувоҳсиз, мен бор-йўғи қозикни қимирлатдим, холос. Одамлар қилган анави даҳшатли ишлар учун нега мен жавоб беришим керак? Мен фақат қозикни қимирлатдим”.

Қиссадан ҳисса: қоққан қозикларингизга эҳтиёт бўлинг...

* * *

Гап шундаки, одамзот ёмонлик қиламан деса, Шайтондан ҳам ошиб тушиши мумкин. Бир ёш йигит ўз художўйлиги, такводорлиги билан ном чиқарган эди. Намозни қанда қилмасди. Шайтон бундайларни ёмон кўради. Неча бор йигитчани йўлдан чалғитишга ҳаракат қилади, лекин ҳаракатлари зое кетади.

Уша атрофда бир кекса кампир яшар, гўёки шайтоннинг тимсоли му-жассами эди. Бир куни шайтонни учратиб, унга дейди:

– Биладан, йигитни йўлдан оздирмоқчи бўлиб юрибсан, бироқ айтганинг бўлмапти. Истасанг, ёрдам бераман, аммо текинга эмас.

– Хўш, эвазига нима истайсан?

– Бир жуфт қизил туфли... Шартимга кўнсанг, шундоқ қиламанки, йигитча Худони танитай қўяди.

– Бўпти, розиман.

Эргаси куни кечқурун йигитча кампирнинг уйи ёнидан ўтаркан, кампир чиқиб, дод-вой солади:

– Вой, шўргинам қурсин! Вой, жўжаларим кўчага чиқиб, сочилиб кетди! Вой, энди нима қиламан? Болам, яхши йигитга ўхшайсан, мен бечора кампирга ёрдамлашиб юбор, жўжаларимни йиғиб, ҳайдаб кел...

Йигитча ҳар ёққа тарқаб, сочилиб кетган жўжаларни йиғиб, кампирнинг ҳовлисига қамайди. Кампир яна ёлвориб, унга дейди:

– Ажойиб йигит экансан, юзингдан нур ёғилади. Худони севишинг, художўйлигинг шундоқ кўриниб турибди. Яна бир ҳиммат қилиб юбор. Қизим тепада, тўшақда хаста ёғибди. Чиқиб ҳақиға дуо қил. Зора, соғайиб кетса...

Йигитча рози бўлади. Тепага чиқиб, қиз ётган хонага киради. У хонага кириши билан кампир эшикка қулф солади. Ичкарида чиндан ҳам гўзал бир жувон боласини бағрига босиб, ухлаб ётар эди.

Кампир эшик орқасидан туриб, дейди:

– Ҳой, йигитча, сўзимни эшитиб ол. Хонада бир шиша шароб турибди.

Қизим билан набирам ухляпти. Учаласидан бирини бажаришинг шарт: ё шаробни ичасан, ё болани ўлдирасан, ё жувонни зўрлайсан...

Йигитча тузоққа тушганини англаб, дод солади:

– Йўк, мен бу ишни қила олмайман. Мен имон-эътиқодли одамман. Умримда бирор гуноҳ иш қилмаганман.

– Унда кичкириб, бошимга халойиқни тўплайман. Қўни-қўшниларга ана шу йигитча уйимга бостириб кириб, қизимни зўрламоқчи бўлди, дейман...

– Йўк-йўк, ундок қила кўрма...

Йигитча атрофга аланглайди. Қотиллик, зино ёки шаробхўрлик қилиш... Бу гуноҳлар ичида кичикроғи – шаробхўрлик деб ўйлайди ва бир шиша шаробни ичади. Кайфи ошиб, жувонга ташланади. Жувон билан талашаркан, бола уйғониб йиғлайди. Шунда бир уриб, болани ўлдиради.

Йигитчани тутиб, шароб ичиб, қотиллик ва зино қилгани учун осишади.

Шайтон кампирнинг эшигига келади.

Бир жуфт қизил туфлини узун таёқнинг учига боғлаб, узоқдан узатиб, дейди:

– Мана, сўраганингни ол.

Ҳатто Шайтон ҳам унга яқинлашишдан ҳазар қилади.

* * *

Тангри таоло дейди: “Одамзод – яратганларим ичида энг аълоси. Мен инсонларни бутун яратганман, ҳатто фаришталардан ҳам афзал қилиб яратдим”.

Аммо ана шу афзаллик ҳаммада ҳам кўринавермайди, у ўзини илоҳий хислатлар, хусусиятлар ила безашга интилган инсонларга хос. Улар Қуръони карим ва бошқа муқаддас китобларнинг йўриғига юришади, Пайғамбарлардан ибрат, намуна олишади. Илоҳий панду насихатларга юрмайдиган, Пайғамбарлар сўзига кирмайдиганлар ҳақида Парвардигор дейди: “Мен уларни энг тубанлардан ҳам тубан айлағум”.

Бундай кишилар сизга одам бўлиб кўринади. Аслида улар ҳайвон, балки ҳайвондан ҳам баттар. Уйлаб қаранг, энг ёвуз, кўрқинч ва қонхўр йирткичлар: кобра, йўлбарс, арслон бизга қандай зиён етказа олади? Нари борса, бир неча одамни нобуд қилиши мумкин. Аммо одам қиёфасидаги ҳайвон миллион-миллион бегуноҳ инсонларнинг ёстиғини қуритиши ҳеч гапмас.

Дунёда фақат битта Шайтон яшайди, деб ўйламанг. Шайтон ва Одам Ато бир вақтда яратилган. Аниқроғи, Шайтон олдинроқ яратилиб, улар бу дунёга бир вақтда туширилган. Парвардигор Одамни яратиб, фаришталарни унга сажда этишга буюрганда, Шайтон бош эгмаган. Шу туфайли Жаннатдан ҳайдалиб, бу дунёга қувғин қилинган.

Биз Одам зурриёди бўлганимиздек, Шайтоннинг ҳам ўз болалари бор. Шайтоннинг бир оёғи – эркакларга хос, иккинчи оёғи – хотинларга хос. Яъни, Шайтон гермофродит, хунаса. Ўз-ўзидан туғилиб, кўпаяди. Шу туфайли ҳар кимнинг ўз шайтони бор.

Шайтон одам қиёфасида пайдо бўлади. Ҳамма уни хунук, бадбашара, бошида шохи, қуйруғида думи бор, деб ўйлайди. Аслида ундок эмас. Шайтон келишган, хушсуврат. У эркак олдида гўзал аёл қиёфасига кирди. Аёл олдида чиройли эркак қиёфасини олади. Ҳар биримизнинг турли шаклларга кирувчи шайтонимиз бор...

Бир гал кечқурун Муҳаммад алайҳиссалом ёш рафиқаси Ойшанинг уйидан чиқади. Ойша рашк қилиб, эрининг изидан эргашади. Расуллоҳ ортига ўгирилиб, табассум қилиб, дейди:

– Ойша, кўраяпман, шайтонингни эргаштириб олибсан...

– Мен ҳеч кимни кўрмайпман, – дейди Ойша.

– Ҳар кимнинг ўз шайтони бўлади.

– Ё Расуллоҳ, сизнинг ҳам шайтонингиз борми? – сўрайди Ойша.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Бор, – дейди Пайғамбар алайҳиссалом, – аммо мен уни тўғри йўлга солдим, мен уни мусулмон қилдим...

* * *

Инсонлар Худони ёд этишса, фаришталар туғилади... Аксинча, ғийбат, бўҳтон, ҳасад ва ғараз каби иллатлардан шайтонлар кўпаяди. Ният ва амалларимиз туфайли туғилган фариштаю шайтонлар – бизнинг ҳақиқий фариштаю шайтонларимизнинг гўёки акси, сувратидир.

Масалан, айтайлик, сиз мени ҳақорат қилдингиз, биз муштлашиб, бир-биримизни қонга белаимиз. Бу – пайдо бўлган янги шайтоннинг иши... Агар, сиз художўй, ҳалол бўлсангиз, яхши амаллар қилиб, бошқаларни ҳам шунга ундасангиз, фаришталар туғилаверади. Бу “моддий” фариштаю шайтонлар эмас, гўё уларнинг кўзгудаги тимсоли.

Шайтон жаннатда яшамасди. Илон жаннатда яшар, ғоят чиройли жонивор эди. Унинг тўрт оёғи бор эди. Одам Ато билан бўлган воқеадан кейин Парвардигор уни оёқларидан маҳрум қилиб, судралиб юришга маҳкум этди. Шу ҳолда ҳам илон гўзал махлук. Унинг терисидан тикилган сумка ва туфлиларни аёллар хуш кўришади. Илон Шайтон эмасди. Ейиши мумкин бўлмаган мевани Одам егач, Худо ўша заҳоти илоннинг тили учига Шайтонни жойлаштирди... Бу ерда жуда муҳим мистик маъно бор. Ўша захар Шайтон эди, илон эмасди. Ҳатто илон тили ҳам Шайтон эмас, унинг тил учига захри – Шайтон... Бунинг маъноси шуки, тилингиз учига Шайтон захри сизни йўлдан адаштиради.

Тангри таоло Одамнинг жаннатдан қувилиши хусусида дейди: “Бир-бирингизга бўҳтон қиласиз, бир-бирингизни ҳақоратларга кўмасиз... Кетинг, жаннатни тарк этинг, энди бир-бирингизга ғанимиз...”

Кейин нималар бўлгани маълум. Одам Атонинг биринчи авлодиёқ, яъни, Қобил ва Қобил бир-бирларига захарли сўзлар айтишиб, ўзаро душман, ғаним бўлишди.

Барча ёмонликлар инсонларнинг бир-бирларига бўҳтонлар қилишиб, бир-бирларини ҳақорат этишлари туфайли содир бўлади.

Мендан тез-тез сўрашади, қачон бу дунёда абадий тинчлик, омонлик қарор топади деб. Одам Атодан то ҳозирга қадар билганимиз шуки, ҳар бир эркак ва аёлнинг душмани бўлади. Шайтон – Одамнинг душмани, Фиръавн – Мусонинг душмани, Яхудо – Исонинг душмани эди... Бу – бизга азалий қисмат.

Шайтон дастлаб фаришта, балки фаришталар устози эди. Уни Ҳарис деб аташар, бу ўз иззат-нафсини ҳаддан зиёд баланд тутувчи маъносини билдирар эди. У тоат-ибодатни ҳам ҳаддан оширарди. Бутун Коинот бўйлаб Худога сажда қилар, у Худога сўғинмаган бирор жой қолмаган эди. Парвардигор Одамни яратганда, у тоат-ибодатлари туфайли кеккайиб, кибру ҳавога берилганди. Шу сабабли ҳам Аллоҳнинг, Одамга сажда қил, деган буйруғидан бўйин товлади. Манманлик, такаббурлиги туфайли Худонинг лутфу марҳаматидан маҳрум бўлди.

Қачонким Парвардигор унга, жаннатни қўй, дўзахга туш, деганда, у муҳлат сўради. “Мен минг йиллар давомида коинот бўйлаб сенга ҳамду сано ўқиганман”, дейди у. Худо то Қиёмат кунигача кутишга рози бўлди. “Мен ўшангача инсонларни алдаб, йўлдан оздираман, – деди Шайтон. – Мен уларнинг орқа-олди, ўнгу сўлида ҳозир бўламан”.

Худо унга изн бериб, деди: “Мен сенга эргашганларни дўзахга жўнатаман. Ҳаммага Ўзимни тепадан ва пастдан намоён этаман.”

Кўраясиз, Шайтон тўрт томонни ўзига олиб, юқори-куйини Худога қолдирди. Шу туфайли биз ибодат пайти қўлларимизни юқори кўтариб, бошимизни пастга эгамиз.

* * *

Бундан бир неча йиллар бурун улуғ шайх, сўфий Маккага ҳажга боради. Ҳаж охирида бағдодлик савдогар Абдулла ибн Иброҳимнинг намунали ҳаж ибодати туфайли барча ҳожиларнинг ҳажлари қабул бўлгани маълум бўлади. Қувонмай бўладими? Ахир, ҳаж маросимини адо этиш осон иш эмас. Заҳмати, машаққати бор. Ҳамма ҳам қиёмига етказиб адо этолмайди. Шунинг учун ҳар бир зиёратчи адо этган ибодатимни даргоҳингда қабул қил, деб Яратганга илтижо этади.

Шайх Бағдодга бориб, Абдулла ибн Иброҳим билан учрашишга қарор қилади.

Уша йилнинг бошларида Бағдодда бир йигитча отасига шикоятланиб, дейди:

– Бугун бир ўртоғимнинг уйига борувдим, дастурхон ёзиб, ҳаммалари овқатланишди. Аммо мени ҳеч ким дастурхонга таклиф этмади...

Бу гапни эшитган ота ҳайрон қолади. Муслмон киши дастурхон ёзиб, ўзи овқатланадию меҳмонни таклиф этмайдими? Бу иш одобу ақидага хилоф-ку. Меҳмонни таомсиз, оч қолдириш – гуноҳи азим.

Эртаси куни ўзига қўшни бўлган ўша хонадонга киради.

– Мени маъзур тутасан, – дейди у уй эгасига. – Художўй одамсан, ақлу ҳушинг жойида. Нега расму одобимизни буздинг? Жиддий бир сабаби бўлса керак...

Ота ўшанда тўғри йўл тутди. Биров янглишиб, хато қилаётганини кўрсак, уни огоҳлантириш, хатосини тузатишга кўмаклашиш – бурчимиз. Чуқурга қараб бораётган кўр кишини кўрсангиз, “Тўхта!” деб қичқирасиз. Бу ҳам ёрдам бермаса, бориб, қўлидан тутиб, уни фалокатдан асраб қоласиз...

Қўшниси унга дейди:

– Сўрадинг, айтаман. Шу пайтгача ҳеч кимсага айтмадим. Кейинги бир йил ичида ишим орқага кетди. Ҳеч вақоим қолмади. Бола-чакам уйда оч-наҳор... Йўлда ҳаром ўлган туяга дуч келиб, этидан бир неча қадоқ кесиб олдим. Биласан, муслмонлар ўлимтик емайди. Фақат ночор қолганда, мумкин. Уша гўштдан пиширилган таомни биз едик, аммо уни сенинг болангга раво кўрмадик.

Ота дейди:

– Нега аввалроқ айтмадинг? Нега олдимга келмадинг? Мен қараб турмасдим, ёрдамлашардим.

– Йўқ, – дейди қўшниси, – бошқалар кўрмаса ҳам Парвардигор аҳволимни кўриб турибди. Мен унга таваккал қилдим. Боланг баҳонасида аҳволимни айтишга мажбур бўлдим. Йўкса, ҳеч кимсага айтмасдим.

Ота оёғини тираб олади:

– Ёрдимини қабул қил. Бу – Худонинг хоҳиши. Мен эсам бир восита-чиман, холос. Бу йил ҳажга бормоқчи эдим. Илгари борганман. Ҳажга деб йикқан пулимни сенга бераман. Рўзғорингга ишлат...

Шайх Бағдодга келиб, Абдулла ибн Иброҳим билан учрашади. Савдогар шайхнинг сўзини эшитиб, ҳайрон қолади.

– Мен бу йил ҳаж маросимини адо этмадим, – дейди у. – Маккага бормоқчи эдим, аммо йикқан пулимни хайру эҳсон қилиб, қўшнимга бердим...

* * *

Иброҳим алайҳиссалом саховат ва меҳмондўстлик бобида беназир эди. Уйида бирор меҳмон бўлмаса, овқатланишга ўтирмасди. Бир гал бир ой ўтадики, биров унинг остонасига қадам босмайди. У ҳам бир ой давомида меҳмон кутиб, оч-наҳор юради... Ниҳоят, Яратганга илтижо қилади: “Ё бор Худоё! Узинг шу хайрли одатни насиб этдинг: якка-ёлғиз овқат еёлмайман. Бир ой бўлдики, таомга қўл узатмадим. Ажабо, менга ўхшашлар яна бормикин?”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Парвардигор дейди: “Бундайларни кўрмоқчи бўлсанг, ўтирма, тур, йўлга туш, дунёни кез”.

Худо бизга сайру сафар қилишни буюради. Яратганнинг ҳукмига амал қилган инсонлар дунё кезиб, бир-биримиз билан учрашамиз, мулоқот қиламиз. Шу йўсинда турли ақлу идрок, майлу кўнгул соҳиби бўлган кишилар ўртасида бегоналик йўқолиб, дўстлик, яқинлик пайдо бўлади.

Иброҳим алайҳиссалом ҳайё-ҳайт деб йўлга тушади. Ниҳоят, бир киши уни уйига таклиф қилади. “Уч ойдан бери туз тотмадим, – дейди у. – Меҳмонсиз овқат томоғимдан ўтмайди”. Иброҳим ҳайрон қолади: “Ўзининг овқат емаганига атиги бир ой бўпти-ку, бу одам эса уч ойдан бери оч-наҳор...”

Иброҳим бу ажойиб инсоннинг таклифига бажону дил рози бўлади. Таомдан сўнг одати бўйича тоат-ибодатга киришади. Мезбонга дейди: “Мен сени дуо қиламан, сен мени дуо қил”. Мезбон дейди: “Мен дуо қилишдан чарчадим. Худойим қилган дуоларимни қабул қилмади. Энди дуо қилмайман”.

Иброҳим дейди:

– Дуо қилиб, нима сўраган эдинг?

– Дунёда Иброҳим деган буюк пайғамбар бор деб эшитгандим. Ана шу кимса билан мени учраштира, деб неча бор илтижо қилдим. Дуойим мустаҷоб бўлмади. Менинг ўрнимга ҳам энди ўзинг ибодат қилавер...

* * *

Орадан йиллар ўтади. Иброҳим алайҳиссалом уйига қайтади. Бир куни кимдир эшигини қоқади. У эшикни очиб, бошдан-оёқ чанг-тўзонга ботган, кийимлари йиртиқ-сиртиқ бир кимсага кўзи тушади. Иброҳим ундан: “Қайси диндасан?” деб сўрайди.

– Оташпарастман, – дейди ҳалиги киши.

– Мен оташпарастларга эшик очмайман, – дейди Иброҳим. – Оловни кўй, Худога сиғин, марҳамат, уйимнинг тўри сеники...

Шу кеча Худо Иброҳим билан гаплашади:

– Иброҳим, ўша оташпараст Мени инкор этиб, ўғитларимга юрмаса ҳам, ундан марҳаматимни аямайман. Сен менинг бандамсан. Нечун ундан нону тузингни дариғ тутдинг? Ҳозироқ олдига бор-да, уйингга бошлаб кел...

Пайғамбар эртаси тонгданок ўша нотаниш кимсани излашга тушади. Излай-излай Мадинадан топади. Мажусийга Худонинг айтганларини етказди. Кейин уйига келтириб, шоҳона зиёфат этади. Худонинг марҳаматини кўриб, қувонган оташпараст Иброҳим алайҳиссалом динини қабул қилади.

* * *

Ҳазрати Абубақр бир гал бозорда думбул хурмо кўриб, Пайғамбарга деб харид қилади. Пайғамбар алайҳиссалом думбул хурмони жуда хуш кўрар эди. Абубақр хурмони Пайғамбарнинг олдига кўйиши билан бир бадавий яқинлашиб, “Ё Расулиллоҳ, мен думбул хурмони яхши кўраман, олсам майлими?” дейди. Пайғамбар бор хурмони бадавийга узатади. Шунда Ҳазрати Умар, Аллоҳ ундан рози бўлсин, хурмони бадавийдан сотиб олиб, тағин Пайғамбарнинг олдига кўяди. Ҳалиги бадавий яна яқинлашиб: “Ё Расулиллоҳ, мен думбул хурмони яхши кўраман”, дейди. Яна Пайғамбар бор хурмони бадавийга узатади. Ҳазрати Али, Аллоҳ ундан рози бўлсин, яна хурмони бадавийдан сотиб олиб, Пайғамбарнинг олдига кўяди. Бадавий яна хурмо сўрайди. Шунда Пайғамбар унга дейди: “Ё бадавий, сен чинданам хурмони хуш кўрасанми ёки шу йўл билан пул ишламоқчимсан?”

* * *

Бир куни Халифа Умар олдига икки йигит бир йигитчани судраб келишади. Халифа сабабини сўраганда, улар бу йигитча отамизни ўлдириб кўйди, хузурингизга келтирдик, жазосини беринг, дейишади.

Умар йигитчага юзланиб, шу гап ростми, деб сўрайди.

– Ҳа, рост, – дейди йигитча. – Аммо қандай содир бўлганини ёлғиз Худонинг ўзи билади... Мен эрталаб Пайғамбар қабрини зиёрат этгани Мадинага келдим. Отимни хурмо дарахтига бойлаб, йўл бўйи уст-бошимга кўнган чанг-тўзонни қоқа бошладим. Шу аснода отим мевага интилиб, дарахтнинг бир новдасини синдирди. Мен отимни нари олишга улгурмай, бир кекса одам кўлида қаттақон тош, мен томонга югуриб кела бошлади. У кўлидаги тош билан бир уриб, отимнинг бошини мажаклади. Отим шу ондаёқ тил тортмай ўлди. Ғазабим қайнаб, ҳалиги тошни олдим-да, қарияга улоқтирдим. У ҳам шу заҳоти йиқилиб, жон берди... Мен қочиб, бекинишим мумкин эди. Қарияни ўлдирганимни биров кўрганмас. Аммо у дунёда азоб чеккандан бу дунёда жазойимни олганим афзал. Мен чолни ўлдирмоқчи эмасдим. У отимни ўлдиргач, ғазабим кўзиб, ақлу ҳушимни йўқотиб қўйдим.

– Одам ўлдириб, оғир жиноят этибсан, – дейди Умар. – Жиноятингга икром бўлдинг. Шариат юзасидан сени ўлимга ҳукм қиламан.

Улим ҳукми эълон қилганига қарамай, йигитча сокин, хотиржам эди.

– Бир мўмин ўлароқ шариат ҳукмига бўйсунаман, – дейди у. – Аммо бир етимга васийман. Унинг омонати менга топширилган. Пул-маблағини кишлоғимизда махфий бир жойда яшириб қўйганман. Мени ҳозир қатл этсангиз, у пуллари ҳеч ким тополмайди. Утинаман, уч кун муҳлат беринг, омонатни эгасига топшириб, изимга қайтаман.

– Муҳлат беролмайман, – дейди Умар. – Агар бирор киши қафолатига олса, унда бошқа гап.

– Эй Халифа, чолни ўлдирганда қочмадим, энди қочаманми? Худодан кўрқаман! – деб дод солади йигитча.

– Уғлим, – дейди Умар, – биламан, сен қочмайсан, аммо сени қафолатсиз қўйиб юборишга ҳаққим йўқ, шариат йўл бермайди.

Йигитча ҳозир бўлган саҳобаларга бир-бир кўз ташлаб, Аллоҳ ундан рози бўлсин, Абу Дарни кўрсатади.

– Ана шу одам менинг қайтишимга қафолат беради, – дейди у.

– Ҳа, – дейди Абу Дар, – мен қафолат бераман: бу йигитча уч кундан кейин ўзини адолат ҳукмига топширади.

Ҳеч кимса эътироз этолмайди. Абу Дар Пайғамбар саҳобаларининг энг сеvimлиси ва ҳурматлиси эди.

Йигитча кишлоғига жўнайди. Уч кундан сўнг марҳумнинг ўғиллари Халифанинг олдига келишади. Йигитча ҳали қайтмаган.

– Абу Дар, – деб қичқиради улар, – сен қафолатга олганинг қотил қани? Ўзинг танимаган одамни қафолатга олдинг. Агар у қайтмаса, биз барибир отамнинг хунини талаб қиламиз...

Абу Дар уларга дейди:

– Ҳали уч кун тугаб битмади. Йигитча қайтмаса, унинг ўрнига жавобгар мен бўламан.

Ҳозир бўлган саҳобалар кўзларига ёш олишади. Халифа дейди:

– Абу Дар, йигитча кечикиши мумкин. Уч кунда қайтади деб қафолат бергансан. Худо шоҳид, мен сени қатл этишга мажбур бўламан.

Саҳобалар хўнграб йиғлашади. Абу Дар ҳудожўйликда беназир эди. Барчани қайғу, саросима қуршаб олади. Марҳумнинг ўғилларига хун пули таклиф этишади. Улар рози бўлмайди, қонга қон, деб туриб олишади.

Тўсатдан энг сўнгги дақиқада бошдан-оёқ чанг ва терга ботган йигитча пайдо бўлади. У нафаси бўғилиб, ҳарсиллаб гапиради:

– Кечикмадимми? Мен жонимни жабборга бериб югурдим... Етимни ишончли дўстимга топширдим. Васият ёзиб, дарҳол изимга қайтдим. Иссиқда юриш осон бўлмади. Марҳамат, ҳукмингизни адо этинг!

Ҳамма шунчалик ҳалол ва ҳудожўй бўлган йигитчага ҳайратланиб боқар эди.

Буни пайқаган йигитча дейди:

– Одам сўзида туриши керак. Мўминнинг ваъдаси – ҳалол. Ваъдага вафо қилмаган киши – мунофиқ. “Ислолда вафо қолмабди”, дейишларига йўл кўярмидим?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Абу Дардан бу йигитча билан илгаридан танишмидингиз, деб сўрашганида, у дейди:

– Йўқ, танимасдим. У билан ҳеч қачон учрашмаганман. Аммо Умар ва ўзга саҳобалар ҳузурда унинг таклифини рад этмадим. Ахир, “Ислонда қадру қиймат қолмабди”, дейишларига йўл қўярмидим?

Бу сўз ёш даъвогарларнинг қалбини юмшатиб, жунбушга келтиради. Улар ўз даъвосидан кечиб, ҳатто хун пули олишни ҳам исташмайди.

– Биз, Ислонда шафқат-мурувват қолмабди, дейишларига йўл қўймаймиз, – дейди улар. – Худо йўлига даъвойимиздан кечдик...

Сиз ҳам берган сўзингизда турунг. Ҳамиша ваъдага вафо қилинг. Мўминнинг ваъдаси – ҳалол. Иброҳим алайҳиссалом буюк пайғамбар эди, ваъдасига вафо қилиб, Тангри таоло марҳаматига муяссар бўлди.

* * *

Дху ал-Нун, Худо раҳмат қилсин, ҳажга бораётиб, саҳрода ташналикдан тошни ялаётган итни кўриб қолади. Идишида сув қолмагани боис ўзи билан ҳажга бораётган зиёратчиларга қараб дейди:

– Мен етмиш марта ҳаж фаризасини адо этдим. Кимда-ким ана шу чанқаган итга сув берса, топган савобларимнинг ҳаммаси – ўшаники.

Қаранг, азиз авлиё етмиш қарра ҳаж савобини битта итнинг чанқовини босишга қурбон қилипти. Тасаввур этинг, инсоннинг чанқовини босиш учун у нималар қилмасди!..

* * *

Бир хасис, қурумсоқ очик ошхонада ўлтириб, қаҳва ичаётганда бир жинни келиб ундан йогурт учун пул сўрайди. Қурумсоқ “кет” деб ҳайдайди. Жинни кетмайди, жанжал кўтаради. Бошқалар пул таклиф этишса, олмайди. Менга ана шу одамнинг пули керак, деб оёқ тираб олади. Ниҳоят, хасис йогурт учун бир неча танга пул беради. Шунда жинни нон учун ҳам пул талаб қила бошлайди. Бу қурумсоқ учун ҳаддан зиёда жафо эди, шунинг учун қатъий “йўқ!” жавобини беради.

Кечаси у туш кўрса, жаннатда юрганмиш. Ҳамма ёқда яшнаган гуллар, анвойи дарахтлар, шарқираб оққан сувлар... Бир оздан кейин қорни очиб, овқат егиси келади. Аммо гўзал боғу бўстон ичида егулик бир нарса кўринмас эмиш... Шунда қутилмаганда бағоят келишган, юз-кўзидан нур ёғилиб турган бир киши пайдо бўлади. Қурумсоқ ундан, бу ер чинданам жаннатми, деб сўрайди.

– Ҳа, жаннат, – дейди ҳалиги киши.

– Бу ерда егулик бирор нарса борми?

– Бор, – дейди ҳалиги киши ва кўздан ғойиб бўлади.

Бир оздан кейин йогурт кўтариб қиради.

– Жиндак нон топилмайдими? – сўрайди қурумсоқ.

Ҳалиги киши жавоб беради:

– Бу ёққа юборганинг фақат мана шу йогурт. Нон юборсайдинг, бугун нон келтирардим. У ёқда нима эксанг, бу ёқда шуни ўрасан...

Эрталаб хасис жикқа терга ботиб уйғонади. Шундан кейин қурумсоқликни тарк этиб, сахий одамга айланади, шаҳардаги қашшоқгадо, бева-бечораларга ёрдамлашади.

* * *

Қадимул айёмда бир авлиё бир тўйда иштирок этади. Тўй маросими тугагач, у шогирдларига: “Қуёв шу кеча никоҳ тўшагида жон беради”, – дейди. Аммо эртаси куни қуёв тўра соғ-саломат, хуш-хурсанд ҳолда авлиё ҳузурига келиб, салом-алик қилади. Шогирдлар ҳайрон қолиб, дам қуёвга, дам авлиёга қарашади... Авлиё уларни эргаштириб, қуёвнинг уйига боради. Хонадон ахлидан сўраб, қуёвнинг хонасига қиради. Шогирдлари ёрдамида никоҳ тўшагини бир четга суради. Шунда ҳамманинг кўзи тўшак остида кулча бўлиб ётган заҳарли илонга тушади.

– Бу ерда нега ётибсан? – сўрайди авлиё илондан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

202

– Куёвни чақишга буюрилгандим, – дейди илон, – негадир карахт бўлиб қолдим, қимирлашга ҳам мажолим етмади.

Авлиё куёвдан бу кеча қандай воқеалар содир бўлганини сўрайди.

– Қаллиғим билан энди ухлаймиз, деб турганда эшикка бир гадо келди, – дейди куёв. – Биз унга бир коса сут бердик.

Авлиё шогирдларига юзланиб, дейди:

– Мана сизга шафқат, мурувватнинг кучи. Бир коса сут унинг жонига аро кирмиш...

Ҳа, садақа балони кесади, деб бекорга айтишмайди.

* * *

Усманийлар салтанати меҳмондўстликда шуҳрат қозонган эди. Менинг бобом Хилватий ҳозир Булғорияга қарашли Янболу музофотининг шайхи эди. Бир гал бобомнинг укаси, амакибобом эшиги олдида турган нотаниш кимсани кўриб, уни ичкарига таклиф этади. Хизматкорларига кўзи сўйиб, таом тайёрлашни буюради. Узи меҳмон атрофида парвона бўлиб, унга хизмат қилади. Меҳмон подшоми, гадоми, унга астойдил хизмат қилиш, мутлақ одат эди ўшанда.

Меҳмон олдига кўзи кабобни қўйишади. Шунда у, ажойиб таом тайёрлабсиз, ёнида жиндак шароб ҳам бўлса, ёмон бўлмасди, дейди.

Мусулмоннинг уйида шароб не қилсин!.. Амакибобом шароб излаб, кўшни булғорлар қишлоғига жўнайди. Тасаввур қилинг, ярим тунда мусулмон киши шароб излаб юрибди... Мана, меҳмонга хурмат қандай эди!..

Мезбон шароб излаб кетаркан, меҳмон унинг ортидан қичқиради: “Яхши шароб бўлсин!.. Эскирганидан!..”

Хуллас, амакибобом кўшни қишлоқдан шароб олиб қайтади. Қараса, уйда меҳмон йўқ, аллақайқа ғойиб бўлган. Меҳмонга деб сўйилган кўзичок дастурхон устида сакраб, ўйнаб юрибди. Сопол кўзачадаги сирка асалга айланиб, қайнаб, тўкилай деб турибди (Айтмоқчи, бу – фаровонлик белгиси. Кеча кечкурун овқатдан сўнг мен дуо қилдим: “Илоҳо, дастурхондаги нозу неъматлар ейилсин, камаймасин; қозонлардаги таомлар қайнасин, тўкилмасин...”)

Усманийлар давридаги меҳмондўстликнинг яна бир аломати – ҳар бир хонадонда алоҳида меҳмонхона бўлгучи эди. Келадиган меҳмонлар у ерда бемалол ётиб-туришарди. Уларни едириб, ичириб, уларга астойдил хизмат айлаб, хайру хўш қилиб кетишаётганда қўлларига пул ҳам беришар эди.

Меҳмон меҳмонхонада ўзини ўз уйидек ҳис этар, ҳеч ким унга халал бермас, егуликларнинг бари ичкаридан – катта уйдан чиқар эди.

* * *

Ўн тўққизинчи асрнинг охирида турк султонининг хотини Ислонни қабул қилган фаранг гўзали бўлиб, у ғоят саховатли аёл эди. У қатор масжидлар бунёд этган, унинг ҳиммати туфайли қурилган касалхона ҳалигача ишлаб турибди. Касалхона ҳузурда махсус жамғарма тузилиб, бутун сарфу харажатлар ўшанга юкланган эди.

Иигирманчи йилларнинг бошлари, Туркия жумҳуриятининг илк даврида касалхона мудир жорий этилган тартибни ўзгартирмақчи бўлади. Ушангача даволаниб чиққан ҳар бир беморга уч кунлик сарфу харажатига тенг маблағ ҳам берилар эди. Мудир ана шу тартибни бекор қилади. “Бу қулгили, – дейди у. – Беморни ҳам даволаймиз, ҳам қўлига пул берамизми? Иигирманчи асрда, озод бир мамлакатда яшаймиз...”

У кечаси ухлаб, тушида маликани кўради. Малика қўлидаги соябони билан унинг бошига урак, “Эй муттаҳам, мен жорий этган раҳму шафқат тартибини бузишга нечук журъат этдинг?” – деб қичқираб эмиш.

Эрталаб уйғониб, пайпаслаб қараса, боши шишиб, ғурра бўлган. У ўша кунгача касалхонада илгариги тартибни тиклайди.

*Рус тилидан
Жамол КАМОЛ таржимаси*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҲАЙКАЛТАРОШ

Иштиёқ, махлиёлик, ошуфталик ҳаммада табиатига кўра ҳар хил бўлади. Масалан, кимдир кутубхоналарнинг тўла жавонларини кўрганда, бошқа бири автобус чипталари тўпламини, яна бири кактусларни кўрганда завққа берилади. Кимдир суратларсиз, кимдир муסיқий асарлар альбомисиз ўзини ёлғиз сезади. Инсон майллари шундай кўриниш берар экан.

Жалолиддин Миртожиев (Равшан) – ўн ёшида қадимги римликлар яратган ҳайкалларга махлиё бўлган. Санъат ва табиатнинг ғалати ўйинлари бор. Бу иккиси тошни ҳиссизлик, меҳрсизлик тимсоли сифатида кўз-кўзлайдию энг ҳассос, энг узоқ яшовчи яраткиларини мана шу тошга муҳрлайди, шу йўл билан ҳайратга солади.

Ҳайкалтарош Жалолиддин Миртожиев 1954 йил 15 февралда Тошкент шаҳрида туғилган. 1972 – 1977 йилларда Тошкент театр ва рассомлик институтининг ҳайкалтарошлик бўлимида ўқиган. 1977 йилдан халқаро кўргазмаларда иштирок эта бошлаган. Юрмала, Боку, Париж, Москва, Токио ва яна кўплаб шаҳарларда ўтказилган халқаро кўргазмаларда ўз асарлари билан қатнашган. Қатор нуфузли халқаро мукофотлар соҳиби.

У шаҳарларимиздаги энг мухташам ҳайкалларнинг яратувчиларидан. Қизиқ тасаввур. Юксакда ўрнатилган, одатий одам шамоилидан бир неча баравар йирик ҳайкал одам, унга қараётганларда қандай туйғу уйғотади? Нега шаҳарлар ҳайкаллар билан безатилади ва маданият белгиси ҳисобланади? Куйидагиларни ўзидек юксалишга, ўзи эгалик қилган истеъдод ва тафаккур тарзига ўргатадими ёки кундалик турмуш ичида елиб-югураётган одамни Ватан, миллат шаъни, ўзигагина ато этилган иқтидорни тарбиялай олиш борасидаги саволга тутадими? Шуниси аниқки, ҳайкаллар тарихни ёдга солиб туриш учунгина ўрнатилмайди.

Жалолиддин Миртожиев Андижон шаҳридаги Бобур (1993), Чўлпон (1997) ҳайкаллари, Бухородаги Фитрат (1996), Самарқанд шаҳридаги Рудакий (2009), Мирзо Улуғбек (2010), пойтахтимиздаги Абу Райҳон Беруний (2005), Абдулла Қодирий (1994), Ғафур Ғулум (2003), Зулфия (2008), Ойбек (2010), Саид Аҳмад ва Саида Зуннунова (2013) ҳайкалларини ишлаган.

Шунингдек, у яратган Алишер Навоий сиймоси Москва (2002), Токио (2004), Боку (2008) да бу шаҳарларга юксакдан кўз ташлаб турибди. Токио шаҳридаги Алишер Навоий ҳайкали Сока университети бош майдонида ўрнатилган. Келажакни, эҳтимол, даҳолар нигоҳи бунёд этади. Дунё маданий мероси, инсоният тафаккур мероси Навоийсиз кемтик бўлиб қолади. Ушбу фикрларнинг рамзий ифодаси Жалолиддин Миртожиев яратган Навоий сиймоси билан бир бутун бўлиб турибди.

Хитойдаги Камолиддин Бехзод (2003), Москва, Рига шаҳарларидаги Мирзо Улуғбек (2001, 2004), Қоҳира шаҳридаги Ал Фарғоний (2007) ҳайкаллари ҳам Жалолиддин Миртожиев томонидан ишланган.

*Шаҳноза НАЗАРОВА
тайёрлади*

ТАҚВИМ

**УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА
ТУҒИЛГАНЛАР...**

2 ФЕВРАЛЬ

1934 йил. Отар Иоселиани, грузин кинорежиссёри. “Апрель”, “Кузги боғлар”, “Душанба кунни эрталаб”, “Сайроқи қораялоқ”, “Хазонрезги”, “Қапалак ови”, “Қаллоб” каби бадиий фильмлари, шунингдек, “Оқ-қора кино учун етти пьеса”, “Тоскан кичик ибодатхонаси”, “Эски грузин қўшиқлари” ва бошқа ҳужжатли фильмлари билан жаҳоний ном қозонган.

5 ФЕВРАЛЬ

1939 йил. Рустам Ибрагимбеков, озарбайжонлик кинодраматург, кинорежиссёр. “Балалайка”, “Жаннат куши”, “Алвидо, жануб шаҳри”, “О, Истамбул”, “Парижни кўрсаму ўлсам”, “Мени асра, туморим”, “Сўроқ”, “Расмий саёҳат”, “Хиёбон”, “Ўлимдан сўнг етти кун”, “Шарқ ва Ғарб” каби бадиий фильмлар сценарийлари муаллифи.

7 ФЕВРАЛЬ

1885 йил. Синклер Льюис, америкалик романнавис. Нобель мукофоти лауреати (1930). “Лочиннинг парвози”, “Мехнат”, “Эркин табиат қўйнида”, “Бош кўча”, “Додсворт” ва бошқа романлари муваффақият келтирган.

9 ФЕВРАЛЬ

1867 йил. Нацумэ Сосэки, япон ёзувчиси. “Сансиро”, “Дарвоза”, “Қалб”, “Нур ва зулмаг”, “Сўнг” каби романлар, кўплаб хикоя ва қиссалар муаллифи.

10 ФЕВРАЛЬ

1890 йил. Борис Пастернак, рус шоири ва ёзувчиси. Нобель мукофоти лауреати (1958). “Тўққиз юз бешинчи йил”, “Лейтенант Шмидт”, “Спектор”, “Тўсиқлар устида” каби шеъррий китоблари, “Доктор Живаго” романи шуҳрат келтирган.

1897 йил. Порсо Шамсиев, навоийшунос ва матншунос олим. Навоийнинг “Муҳокамаг ул-луғатайн”, “Мажолис ун-нафоис”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Хамса” асарларининг илмий-танқидий матнини яратган. “Адабиётдан иш китоби”, “Ўзбек тили дарслиги” китоблари ва “Ўзбек классик адабиёти”, “Навоий асарлари луғати”ни тузишга катта ҳисса қўшган.

1898 йил. Бертольт Брехт, немис драматурги, театр ислоҳотчиси. “Она Кураж ва унинг болалари”, “Сичуанлик меҳрибон”, “Галилей ҳаёти”, “Уч пуллик опера”, “Тунги дўмбира жанги” каби пьесалар ёзган. Эпик театр асосчиси.

13 ФЕВРАЛЬ

1883 йил. Евгений Вахтангов, атокли рус театр режиссёри. “Маликаи Турандот” (Гоцци), “Тўфон”, (Бергер), “Дунё байрами” (Гауптман), “Тўй” (Чехов), “Авлиё Антоний мўъжизаси” (Метерлинк), “Эрик XIV” (Стриндберг) каби спектакллари муваффақият келтирган.

1899 йил. Сунао Токунага, япон ёзувчиси. “Куёшсиз кўча”, “Сокин тонглар”, “Токио – ишсизлар шаҳри”, “Қишки гаплар”, “Тонги самолётлар”, “Кун ботиши”, “Кенгаш” каби романлар муаллифи.

16 ФЕВРАЛЬ

1893 йил. Всеволод Пудовкин, рус кинорежиссёри, сценарийнавис, актёр. “Қочоқ”, “Қотил йўлга чикди”, “Жуковский”, “Оддий тасодиф”, “Чингизхон авлодлари”, “Ўроқ ва болға”, “Суворов”, “Василий Бортниковнинг қайтиши” каби фильмлар муаллифи.

17 ФЕВРАЛЬ

1902 йил. Жон Стейнбек, америкалик ёзувчи. Нобель мукофоти лауреати (1962). “Бой берилган жаннат”, “Олтин қадаҳ”, “Тортилья Флэт квартали”, “Бир шингил нафрат”, “Ой ботди”, “Адашган автобус”, “Ташвишли қиз” каби романлари шуҳрат келтирган.

1955 йил. Мо Янь, хитой ёзувчиси. Нобель мукофоти лауреати (2012). “Мусаллас мамлақати”, “Қизил гаолян” романлари. “Муҳаббат тарихи”, “Инсон ва ҳайвон”, “Рухоний”, “Шэнь боғи”, “Ўн уч қадам” каби асарлари машҳур.

18 ФЕВРАЛЬ

1780 йил. Алексей Венецианов, рус мусаввири. “Хирмон”, “Ухлаётган чўпон”, “Шудгорда баҳор”, “Карамзин портрети”, “Фол кўриш”, “Қудук бўйидаги учрашув”, “Рўмолли қиз”, “Ўроқчилар” каби асарлар ижодкори.

1931 йил. Тони Моррисон, америкалик ёзувчи. Нобель мукофоти лауреати (1993). “Энг мовий кўз”, “Соломоннинг кўшиғи”, “Суюклигим”, “Сула” романлари муаллифи.

20 ФЕВРАЛЬ

1886 йил. Исикава Такубоку, япон шоири. “Орзу”, “Ғамгин ўйинчоқ”, “Лирика”, “Бир сиқим кум”, “Шеърлар”, “Ўн икки танк”, “Қундалик” ва бошқа асарлари билан танилган.

22 ФЕВРАЛЬ

1810 йил. Фредерик Шопен, француз композитори. “Ажойиб вальс”, “Дон Жуан” операсига вариациялари, мазурка, вальс, сонаталари жаҳон мусиқа санъати хазинасидан жой олган.

23 ФЕВРАЛЬ

1685 йил. Георг Фридрих Гендель, немис композитори. “Родриго”, “Агриппина”, “Ринальдо”, “Амадис”, “Орlando”, “Юлий Цезар” сингари киркдан ортик опералари, черков учун хораллар ва кўшлаб камер-вокал, инструментал мусикалари жаҳон мусикаси хазинасидан жой олган.

26 ФЕВРАЛЬ

1802 йил. Виктор Гюго, француз ёзувчиси, шоир ва драматург. “Тонг кўшиқлари”, “Кузги япроқлар”, “Қўшиқлар”, “Кўнгил овози” шеърый китоблари, “Рюи Блаз”, “Эрнани”, “Мария Тюдор” каби пьесалар, “Хўрланганлар”, “Париждаги Биби Марьям ибодатхонаси”, “Тўқсон учинчи йил” романлари муаллифи.

27 ФЕВРАЛЬ

1932 йил. Элизабет Тейлор, америкалик машҳур актриса. “Клеопатра”, “Доктор Фауст”, “Шимол ва Жануб”, “Дўстлар орасида”, “Жуди билан учрашув”, “Ўжарнинг буйсуниши”, “Айвенго”, “Қишки қотиллик”, “Синик кўзгу” ва бошқа кинофильмлардаги роллари билан шуҳрат қозонган.

28 ФЕВРАЛЬ

1884 йил. Умар Сайфиддин, турк ёзувчиси. “Тарих азалий такрордир”, “Ҳарам”, “Эфрўз Бей”, “Қахрамонлар”, “Бомба”, “Узун пошналар”, “Исканжа”, “Ишк тўлкини”, “Бадал”, “Оқ лола”, “Пушти дурли ёқа”, “Накорат”, “Примо – турк боласи”, “Онг”, “Қурбақа дуоси” сингари ҳикоялари машҳур.

29 ФЕВРАЛЬ

1990 йил. Йоргос Сеферис, грек шоири. Нобель мукофоти лауреати (1963). “Ашбор”, “Сардоба”, “Афсонавий тарих”, “Шоҳ Асинский ва бошқа шеърлар” каби шеърый китоблар муаллифи.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

RESUME

 In February issue a lot of attention is paid to the works of Alisher Navoi and Zakhiriddin Muhammad Babur who great poets and thinkers in connection with their birthdays. In particular, «Prose» column is invited for Readers an unfinished novel «Rise» of Izzat Sultan, as well as printed novels continue of «Financier» by Theodore Dreiser and «Sage (Mavlana)» by M.Under tells about the life and works of Rumi.

 In «Literature and Philosophy» column is published the continuation of Usak Khilvaty's lectures about Sufism. Articles of literature scholars are dedicated to the work of Alisher Navoi and Zakhiriddin Muhammad Babur.

 This issue is devoted to the literature of the peoples of the Baltic countries. Therefore stories of Estonia, Latvia and Lithuania writers, samples of poetry and articles about some writers and famous personalities are published in this issue.

РЕЗЮМЕ

 В февральском номере журнала в связи с днями рождения большое внимание уделено творчеству великих узбекских поэтов и мыслителей Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура. В частности, в разделе «Проза» вниманию читателей предлагается незаконченный роман выдающегося литературоведа и драматурга Иззата Султана «Начало», посвященный молодым годам Алишера Навои, а также печатаются продолжения романов Т.Драйзера «Финансист» и М.Ундера «Мудрец» о жизни и творчестве Дж.Руми.

 В рубрике «Литературоведение и философия» публикуется продолжение лекции Узака Хилвати о сущности суфизма, а также статьи учёных-литературоведов, посвящённых творчеству Алишера Навои и Захириддина Бабура.

 Большая часть данного номера посвящена литературе народов Прибалтийских стран. В связи с этим печатаются рассказы писателей Эстонии, Латвии и Литвы, образцы поэзии и статьи о выдающихся творческих личностях Прибалтики.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2014 йил февраль сони

**Обуначилар
диққатига!**

*Журнални обуначига
етказилишида муаммолар
пайдо бўлса, қуйидаги манзилга
муурожаат қилинг.*

Тошкент шаҳар, Амир Темур
1-тор кўча, 2-уй. Тел: (8371)
233-67-98,

Навбатчи муҳаррир Н.ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир З.ЖАЛОЛОВА
Мусаххих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи М.АЛИЕВА

Жаҳон адабиёти, 2014

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босиш-
да ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 13.03.2014 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 3500 нусха. 3326 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “SHARQ” НМАКда чоп этилди.
100000, Ўзбекистон, Тошкент ш. Буюк Турон кўчаси, 41 уй.

© Жаҳон адабиёти, 2014 й.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

208